

UiT Norges arktiske universitet

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945

Fra SS' dødsarbeidsleirer til Wehrmachts krigsfangeleirer

Michael Stokke

Avhandling levert for graden philosophiae doctor april 2024

Foto av jugoslaviske fanger fra Osen-leiren i arbeid på Korgfjellet sommeren 1942. Fotograf ukjent ingeniør fra Organisation Todt. Fra Helgeland museum

Fakultet for humaniora, samfunnsvitenskap og lærerutdanning

Jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945

Fra SS' dødsarbeidsleirer til Wehrmachts krigsfangeleirer

Michael Stokke

Avhandling levert for graden philosophiae doctor april 2024

Abstrakt

4049 jugoslaviske fanger var i tysk fangenskap i Norge fra 1942 til 1945. Fangene fra Jugoslavia var primært sendt til Norge for å bygge vei i Nord-Norge. Fangene var sivile og de fleste hadde vært partisaner. SS-offiserer med erfaring fra konsentrasjonsleirene i Tyskland ledet fangeleirene. En av mine konklusjoner er at fangene kom til Norge for å arbeide og så døde. Etter ni måneder under SS var 73 prosent av fangene døde. SS var ansvarlig og de som utførte drapene var det tyske ordenspolitiet og en norsk hirdvaktbataljon. Organisation Todt og Statens vegvesen var bare ansvarlige for arbeidet som fangene utførte og kunne ikke gjøre noe for å stoppe dette. I april 1943 overtok Wehrmacht de 1700 gjenlevende jugoslavene og da bedret forholdene seg. Frem til mai 1945 døde 15 prosent av fangene. Jeg sammenligner de ulike periodene ut fra materiale fra arkiv i flere land, noe som gjør at dette blir en samlet fremstilling av de jugoslaviske fangenes liv og død i Norge.

Abstract

A total of 4049 Yugoslav prisoners of war were held captive by German forces in Norway from 1942 to 1945. The prisoners from Yugoslavia were primarily sent to Norway to construct roads in Northern Norway. The prisoners were civilians, and most had been partisans. SS officers with experience from concentration camps in Germany were in charge of the prison camps. One of my conclusions is that the prisoners were brought to Norway to work and then to die. After nine months under SS, 73 percent of the prisoners were dead. SS was responsible, and the killings were carried out by the German Order Police and a Norwegian Guard Battalion of the Hird. Organisation Todt and the Norwegian Public Roads Administration were solely responsible for the work done by the prisoners and were unable to stop the killings. In April 1943, the Wehrmacht overtook responsibility for the 1700 surviving Yugoslavs, and conditions improved. From that point until May 1945, 15 percent of the prisoners died. I have compared the different periods based on the material from archives in several countries. This is therefore a collective presentation of the lives and deaths of Yugoslav prisoners of war in Norway.

Forord

Jeg vil først takke mine veiledere ved Universitetet i Tromsø, Hallvard Tjelmeland, Jens Petter Nielsen og til slutt Stian Bones, for all god hjelp og støtte når årene gikk! Takk til min sjef og mine kolleger på Narviksenteret, dere er uvurderlige! Takk til mine mange oversettere, først og fremst Svetlana og Svein Tore Aspelund, sistnevnte min tidligere kollega. Marit og Rajko Savić, som alltid stilte opp, og Sarah Zorica Mitić, som hjalp meg så mye. Det er mange jeg vil takke, og jeg kan ikke ta med alle navn. Mange serbere som jeg har truffet er så interessert i dette, og som arbeider for å minnes fangene som ga sitt liv. Knut Flovik Thoresen brenner også for dette. Rolf Fjellestad har alltid vært engasjert og stått på for kontakten Norge–Vest-Balkan. Og hans forgjenger i sambandet, Wenche Malmedal, og hennes mann Voja Novaković. Takk gode krigskamerat Sasa Dimitrijević og ektefelle Kari for deres engasjement og gode hjelp! Milan Koljanin i Beograd, du er en utrolig kapasitet, takk for din støtte og ditt engasjement under turene rundt i fangeleirene! En spesiell takk til Dragan Marković som leder av Den norske forening – Serbia fordi du har jobbet så lenge for å ta vare på minnet om fangene, og fordi du lever og ånder for dette! Tomislav Dulić i Uppsala, du er mycket duktig och en god man. Takk til deg, Martinus Hauglid, for din flid og interesse for dem som led under andre verdenskrig. Arne Langås ved Falstadsenteret, takk for at du står slik på for minnet om fangene! Det er vanskelig å komme på alle navn på dem jeg har samarbeidet med i disse årene, takk til alle! Takk til alle hjelpsomme i de mange arkivene jeg har besøkt og funnet mye interessant materiale i. Takk til de tidligere fangene i Serbia og Bosnia, som delte av sine lidelseshistorier. Dere åpnet opp for erfaringen fra krigen og ga meg forståelse for det som jeg etter fattig evne prøver å beskrive i denne avhandlingen. Dere er heltene! Aller mest vil jeg takke min kone og mine kjære barn for at de holdt ut sene kvelder med skriving. Takk for at dere ikke sluttet å ha troen på meg.

Innholdsfortegnelse

Abstrakt	v
Abstract.....	v
Forord	vii
Innholdsfortegnelse.....	ix
1. kapittel. Innledning: Jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945	1
Tema og problemstillinger for avhandlingen	1
Perioden under SS fra juni 1942 ut mars 1943	2
Perioden under Wehrmacht fra april 1943 til mai 1945	3
Tidligere forskning	5
Forskning på leirsystemet og tvangsarbeid under naziregimet.....	5
Forskning på jugoslaviske fanger i Tyskland	13
Forskning på jugoslaviske fanger i Jugoslavia	14
Forskning på jugoslaviske fanger i Norge	14
Teori.....	18
Innledning	19
Førerstyret/polykratiet.....	19
SS	20
Wehrmacht	22
Leirsystemet	23
Synet på fanger/menneskeverdet	26
Etnisitet	28
Kilder og metode	32
Skriftlige kilder	32
Muntlige kilder.....	36
Memoarer og populærvitenskapelige bøker fra tidligere fanger.....	40
Dagbøker	42
Sammenligning mellom ulike nivåer og aktører.....	44
Struktur	46
Første del.....	49
Bakgrunnen for at jugoslaviske fanger ble sendt til Norge	49

2. kapittel. SS, konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland og fangeleirsystemet i Norge	49
Fangeleirsystemet i Nazi-Tyskland	50
Konsentrasjonsleirsystemet	51
Avklaring av sentrale leirbegreper	55
Vernichtung durch Arbeit.....	58
Jugoslaver i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland.....	60
Fangeleirsystemet i Norge.....	63
Wehrmachts leirer for krigsfanger.....	63
Organisation Todt.....	65
Sicherheitspolizei og Polizeihäftlingslager	66
Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (BdS) Norwegen.	66
Reichskommissariat.....	68
Oppsummering	70
3. kapittel. Reichskommissariats planer i Norge om bruk av sovjetiske krigsfanger	73
Reichskommissariats planer	73
Administrasjonen av de jugoslaviske fangene i Norge	80
Ordnungspolizei	82
«Den bevebnede hirdbataljon»	83
Den tyske ledelsen av kurset i Halden.....	85
Hirden og kurset i Halden.....	86
Organisation Todt i ledelsen av arbeidet for de jugoslaviske fangene.....	89
Statens vegvesen i Nordland og Finnmark.....	90
Oppsummering	93
4. kapittel. Jugoslavia i krig og planene om å sende fanger til Norge.....	97
Partisanbevegelsen	98
Fangeleirsystemet i Jugoslavia	99
Jugoslaver i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland og de besatte områder	100
Jugoslaver som frie kontraktsarbeidere i Nazi-Tyskland og Norge	100
Jugoslaver i Wehrmacht i Norge	105

Planleggingen i Jugoslavia for bruk av fanger i Norge	106
Gjennomgangsleirer i Østerrike og Tyskland	108
Oppsummering	110
Konklusjon første del	112
Andre del.....	117
Jugoslaviske fanger under SS og Organisation Todt juni 1942–mars 1943.....	117
5. kapittel. De jugoslaviske fangenes antall og bakgrunn	118
Antall jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945.....	118
Antall frie kontraktsarbeidere.....	121
Antall døde fanger	123
Nasjonalitet.....	126
Etnisitet.....	127
Yrkesbakgrunn og alder	128
Politisk bakgrunn og arrestasjonsårsak	129
Oppsummering	132
6. kapittel. De tre aktørene som administrerte og bevoktet fangeleirene: SS, Ordnungspolizei og Hirdvaktbataljonen.....	133
SS-offiserenes bakgrunn.....	133
De fem leirkommandantene	136
Ordnungspolizei	140
Hirdvaktens bakgrunn.....	141
Antall norske vakter i Hirdvaktbataljonen	142
Medlemskap i NS	143
Motivene for å verve seg til tjeneste	144
Alder og tidligere kriminalitet.....	145
Fra «Den bevebnede hirdbataljon» til SS-Wachbataillon 6 «Oslo»	145
Oppsummering	148
7. kapittel. De ansvarlige for arbeidet: Organisation Todt, tyske firma og Statens vegvesen	151
Organisation Todts planer om store mengder med arbeidskraft	151
Organisation Todt og veianleggene.....	155

Statens vegvesen.....	161
Norske og tyske firma	165
Oppsummering	166
8. kapittel. Organisation Todts fangeleirer i Trøndelag og Nordland oktober 1942–april 1943	169
Ansvarsforholdene i Organisation Todt	170
Schutzkommando – Organisation Todts ledelse av fangeleirer i Trøndelag og Nordland	171
Leveforholdene i fangeleirene under Organisation Todt	174
Dødeligheten i Organisation Todt-leirene	176
Fangeleiren på Falstad	179
Antall døde under Organisation Todt	180
Dødeligheten under Organisation Todt sammenlignet med SS og Wehrmacht.....	181
Oppsummering	184
9. kapittel. De fem fangeleirene under SS i Nord-Norge juni 1942–mars 1943 ..	187
Den midlertidige fangeleiren i Bergen	187
1. Beisfjord og Øvre Jernvann.....	188
2. Osen	200
3. Korgen	205
4. Botn	209
5. Karasjok.....	212
Nedleggelse av de to nordligste fangeleirene	217
Oppsummering	219
10. kapittel. SS og ofrene	221
Komparasjon av SS og Organisation Todts behandling av jugoslaviske fanger i Norge	221
SS og de jugoslaviske fangene i Norge	223
1. SS' ideologi og erfaring.....	224
2. Instruksene angående de jugoslaviske fangene	228
3. Utviklingen fra arbeidskraft til drapsofre	232
Legetilsyn i SS-perioden	235

Massedrap på syke fanger	236
Fanger som ble drept på annen måte	242
4. Hvordan ble SS-offiserene og norske og tyske vakter drapsmenn?	246
5. Tilskuere og deltakere: Organisation Todt og Statens vegvesen	254
Oppsummering	259
11. kapittel. Det store vendepunktet.....	261
Lang vei til endring	261
Mulige årsaker til endringen i regimet for de jugoslaviske fangene	263
Den internasjonale Røde Kors-komiteen	265
Massemediene i de frie landene	267
Tidligere fangers forståelse av årsak til endringen.....	269
Oppsummering og drøfting av ulike årsaker	272
Konklusjon av andre del.....	275
Tredje del.....	277
Under Wehrmacht april 1943 til mai 1945.....	277
12. kapittel. Endringen for fangene i april 1943	277
Tidspunkt for overtakelse	277
Krigsfangestatus eller <i>handles som</i> krigsfanger?	279
Oppsummering	284
13. kapittel. Wehrmachts regime i fangeleirene	287
Organiseringen av Wehrmacht-ledelsen og vakttjenesten	287
Leirene Austrått, Korgen og Botn under Wehrmacht	292
1. Austrått på Ørland	293
Komparasjon med forholdene på Austrått under Organisation Todt og Wehrmacht	298
2. Korgen	300
Komparasjon med forholdene i Korgen under SS og Wehrmacht.....	306
3. Botn	308
Komparasjon med forholdene i Botn-leiren under SS og Wehrmacht.....	320
Oppsummering og drøfting	321

14. kapittel. 1944–1945. Siste krigsåret for fangene og totalantall fanger og døde	325
.....	
Pothus	325
Polarsirkelen	326
Antall fanger under Wehrmacht 1943–1945	329
Antall døde fanger under Wehrmacht 1943–1945	329
15. kapittel. Komparasjon av ledelsen i leirene for jugoslaviske fanger, sovjetiske og polske krigsfanger	331
Forskrifter for ledelse og vakter i leirene for sovjetiske og polske krigsfanger.....	331
Leirkommandantens betydning for leveforholdene for krigsfangene	335
Leirkommandantenes alder	336
Leirkommandantenes personlige egenskaper	337
Leirkommandantenes utdanning og tidligere yrke	340
Andre faktorer for hvordan leirkommandantene behandlet fangene	341
Vaktens behandling av fangene	342
Forholdene for sovjetiske krigsfanger i noen leirer på Saltfjellet	345
Forholdene for polske krigsfanger i to leirer i Saltdal og kommandantens rolle	349
Oppsummering	352
16. kapittel. Det norske og internasjonale Røde Kors' rolle for de jugoslaviske fangene i Norge	355
Den internasjonale Røde Kors-komiteen	355
Sykeleirene og det norske Røde Kors' hjelpeinnsats	360
Oppsummering	367
Konklusjon tredje del	368
17. kapittel. Samlet konklusjon	371
Planleggingen av bruk av krigsfanger til arbeid i Norge.....	371
Under SS' regime fra juni 1942 ut mars 1943.....	374
Under Wehrmachts regime april 1943 til mai 1945	382
Kilder	387
Litteratur	399
Tabeller	408

Appendiks 409

1. kapittel. Innledning: Jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945

Tema og problemstillinger for avhandlingen

Under andre verdenskrig brukte den tyske okkupasjonsmakten i Norge utenlandske fanger og sivile til tvangsarbeid. Jugoslavene var én av mange fangegrupper fra de tysk-okkuperte landene som ble sendt til Norge for å arbeide. Gruppene inkluderte straffanger, krigsfanger, sivile tvangsarbeidere og politiske fanger.

De over 4000 jugoslaviske fangene som ble sendt til Norge fra sommeren 1942, tilhørte den siste kategorien: de som var arrestert som aktive motstandere av nazistenes regime. Mange av disse fangene var *partisaner*. De hadde drevet politisk og geriljabasert kamp mot okkupasjonsstyrkene i Jugoslavia etter aksemaktens invasjon av landet i april 1941.

De jugoslaviske fangenes opphold i Norge kan deles i to distinkte perioder. I den første perioden, fra juni 1942 ut mars 1943, var de underlagt behandlingen til SS, det tyske nazi-partiets paramilitære terror- og undertrykkelsesorganisasjon. Deretter var de underlagt Wehrmacht, det tyske militæret, frem til mai 1945.

Fangene ble utsatt for svært forskjellig behandling i de to periodene. SS behandlet fangene fra Jugoslavia mye verre enn andre fangegrupper. Da Wehrmacht overtok ansvaret, ble forholdene for jugoslavene atskillig bedre, og dødeligheten sank drastisk. Denne avhandlingens hovedtemaer er: Hvordan behandlet de ulike institusjonene innenfor det tyske okkupasjonsstyret de jugoslaviske fangene, og hvordan og hvorfor endret denne behandlingen seg?

Avhandlingens hovedtese er at SS primært betraktet de jugoslaviske fangene som politisk-ideologiske *fiender*, mens Wehrmacht primært fulgte en krigsøkonomisk logikk. Mens drivkraften for SS var en nådeløs straff med eliminasjon av fangene som mål, så Wehrmacht på de jugoslaviske fangene som arbeidskraft. Det medførte en bedre fangebehandling og en markant lavere dødsrate. Organisation Todts arbeidsprosjekter i Norge var ansett som krigsøkonomiske viktige innenfor det tyske systemet. Dette medførte at de jugoslaviske fangene ble overført fra SS i Norge til

Wehrmacht. Denne tesen utforskes gjennom en omfattende empirisk undersøkelse av grunntrekk og kjennetegn for hver av periodene. De tydelige forskjellene på periodene, samt endringer i fangebehandlingen over tid, gjør det også nødvendig å stille spesifikke forskningsspørsmål til de ulike delene.

Perioden under SS fra juni 1942 ut mars 1943

«Dere var partisaner, og dere har drept våre soldater. Dere er tatt med hit for at dere skal jobbe, og for at dere skal bli tilintetgjort.»¹ De jugoslaviske fangene fikk allerede første dagen i de nye fangeleirene i Nord-Norge høre hva som var deres oppdrag og skjebne. De skulle arbeide med å bygge veier – og de skulle dø. 73 prosent av de første 2671 jugoslaviske fangene som kom til Norge i 1942, døde i løpet av de ni månedene SS hadde hovedansvaret for fangeleirene.

Avhandlingen vil undersøke nærmere hvordan SS behandlet de jugoslaviske fangene. Jeg skal prøve å finne ut hva fangene døde av, og om noen faktorer var viktigere enn andre. Dette kan vise hvor aktivt SS drepte fanger, og i hvilken grad andre faktorer spilte inn, som den dårlige forpleiningen, klimaet, det harde arbeidet, eller trangboddhet som kunne føre til epidemiske sykdommer.

Raseideologien spilte en stor rolle for nazistenes behandling av ulike grupper. Den var også en medvirkende faktor for behandlingen av jugoslavene. De var slaver, og dermed befant de seg langt nede i nazistenes rasehierarki. Ideologi og ideologisk skoling innen SS hadde stor betydning for fangebehandlingen, men i hvilken grad forklarer dette den høye dødeligheten blant de jugoslaviske fangene i Norge under SS? De ulike årsakene kan belyse hvorfor SS drepte så mange jugoslaviske fanger.

I den samme tidsperioden var det andre leirer i Norge med jugoslaviske fanger som hadde mye lavere dødelighet. Disse var administrerte av den paramilitære byggeorganisasjonen Organisation Todt.

SS' innstilling til de jugoslaviske fangene var sterkt preget av partisanbevegelsens kamp mot den tyske okkupasjonsmakten i Jugoslavia fra høsten

---

¹ Uttalelse av Johann Anninger, SS-Untersturmführer og nestkommanderende i fangeleiren i Karasjok den 23. juli 1942. Cveja Jovanović: *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* 1988:25

1941. De jugoslaviske fangene i Norge ble behandlet dårligere enn andre fanger i nazistenes konsentrasjonsleirer på kontinentet. Ulikheten, sett i lys av den høye dødsprosenten i Norge, må undersøkes. Selv om SS styrte leirene både i Norge og på kontinentet, er en direkte komparasjon vanskelig å foreta, men det er viktig å se overordnet på SS' forvaltning av konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Mer spesifikt undersøkes bakgrunnen til flere av SS-leirkommandantene i Norge. I hvilken grad ble mentaliteten i fangebehandlingen overført til fangeleirene i Norge? Hadde SS-lederne i Norge fått et spesifikt oppdrag med hensyn til behandlingen av de jugoslaviske fangene? Hadde de til hensikt å drepe hele fangepopulasjonen?

SS hadde i perioden fra juni 1942 ut mars 1943 full myndighet over de jugoslaviske fangeleirene, men ga så fra seg dette ansvaret. Én av avhandlingens delproblemstillinger for denne delen, blir da å finne svar på hva som lå bak avgjørelsen om å overføre de jugoslaviske fangene fra SS til Wehrmacht i april 1943. Forholdet til andre tyske institusjoner, som det sivile okkupasjonsstyret i Reichskommissariat og Organisation Todt, som hadde ansvaret for fremdriften av arbeidsoppgavene fangene utførte, er dermed et element som også må undersøkes.

SS-leirene i Norge har tidligere blitt kalt både konsentrasjonsleirer og tilintetgjørelsesleirer av forskere i Norge. Jeg bruker her begrepet dødsarbeidsleirer, og forklarer dette nærmere under teoridelen og i kapittel 2.

Perioden under Wehrmacht fra april 1943 til mai 1945

Den andre hovedperioden behandles i avhandlingens tredje del. Her fokuseres det på Wehrmachts regime i perioden 1943–1945. Hovedformålet her er å sammenligne SS' og Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene. En delproblemstilling er å foreta en komparasjon av fangeleirene for jugoslaviske fanger under Wehrmacht. Hva er det som gjør at fangebehandlingen blir så ulik fra en leir til en annen? En metode i drøftingen blir å sammenligne Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene med behandlingen som de sovjetiske og polske krigsfangene fikk. Siden alle nasjonaliteter da var under samme regime, og alle skulle behandles som krigsfanger, kunne en kanskje vente en noenlunde lik behandling. Dersom det allikevel var

forskjeller i behandlingen, hva skyldtes i så tilfelle det? Leirkommandantens og vaktens rolle vil undersøkes og sammenliknes med leirer for sovjetiske krigsfanger. Som utgangspunkt for disse undersøkelser, bygger jeg på tesen til historiker Marianne Neerland Soleim i hennes doktoravhandling om sovjetiske krigsfanger. Hun mener den ulike behandlingen av krigsfanger må ses i lys av hvordan den enkelte leirkommandant utøvde sin makt i tjenesten.

Enda et spørsmål i denne delen, er å undersøke betydningen av krigsfangestatus. Tyskland hadde som en krigførende makt, ifølge Genèvekonvensjonene, plikt til å behandle tilfangetatte soldater på en human måte om de ga soldatene krigsfangestatus.² Hadde en eventuell status mye å si for Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene? Jeg bruker i hele avhandlingen, og spesielt viktig i tredje del om Wehrmacht-perioden, begrepet fanger, og ikke krigsfanger, da jeg mener at jugoslavene ikke fikk den statusen.

For å kunne diskutere slike spørsmål, vil det være nødvendig å se de jugoslaviske fangene i sammenheng med hele det tyske fangeleirsystemet i Norge. De jugoslaviske fangene i Norge kommer inn under fangeleirsystemet som fantes i det tyske riket under andre verdenskrig. Organisation Todt var bare en kort periode ansvarlig som leirkommando i noen av fangeleirene, selv om de under hele krigen var hovedansvarlig for arbeidet fangene utførte i Norge.

To ulike forskningsspørsmål er dermed grunnleggende i hver av periodene. I den første tidsperioden spør jeg hvordan og hvorfor SS i 1942–1943 drepte ikke mindre enn 73 prosent av fangene som var i deres varetekt. I den andre tidsperioden fra 1943 til 1945 vil jeg gjennom komparasjon drøfte forskjellen på SS og Wehrmacht sin behandling av de jugoslaviske fangene. Svarene på disse forskningsspørsmålene vil underbygge avhandlingens hovedtese: SS betraktet primært jugoslavene som fiender, ut fra en politisk-ideologisk synsvinkel, mens Wehrmacht og Organisation Todt primært betraktet jugoslavene som arbeidskraft, ut fra en krigsøkonomisk logikk.

---

² Artikkel 2 i Genèvekonvensjonen av 27. juli 1929 om behandling av krigsfanger. Oslo 1945:12

Tidligere forskning

I det følgende vil jeg gå inn på litteraturen om ulike temaer som er relevante for avhandlingen. Det er relevant å trekke inn litteratur som gjelder tvangsarbeid under naziregimet, både i Norge og ellers i Europa. Det gjelder særlig nyere forskning på aktørene i fangeleirsystemet: SS og Wehrmacht. Av særlig interesse er selvsagt den litteraturen som omhandler behandlingen av jugoslaviske fanger generelt i det tyske riket og i Jugoslavia. I en egen bolk vil jeg ta for meg norsk litteratur som finnes om jugoslavene i Norge. Deretter ser jeg på hva utenlandske forskere har skrevet om fangene i Norge.

Forskning på leirsystemet og tvangsarbeid under naziregimet

Forskningen på de utenlandske arbeidernes innsats i Nazi-Tyskland og tyskokkuperte land var minimal før 1985. I Vest-Tyskland var tvangsarbeidernes innsats ikke sett på som et relevant tema. Industrien ble under krigen sett på som noe nasjonalsosialistene styrte og utviklet. Bruken av utlendinger i arbeid i industrien og landbruket i Nazi-Tyskland, ble sett på som en fortsettelse av tidligere arbeidsmigrasjon fra før andre verdenskrig. Slik var temaet fremstilt av historikere i vest-tyske bøker i 1950- og 1960-årene. I Øst-Tyskland utkom det derimot i samme tidsperiode mange studier av enkeltfirma, som for eksempel IG Farben og AEG, om deres utnyttelse av tvangsarbeidere.³ Et viktig bidrag er historiker Eva Seebers doktoravhandling om polske tvangsarbeidere, som også ble utgitt i bokform.⁴ I tillegg utkom i 1968 første bind av historiker Dietrich Eichholtz' verk om Tysklands økonomiske historie under andre verdenskrig.⁵ Men alle forskningsarbeid som ble gjort i Øst-Tyskland måtte

---

³ Se eksempler i Ulrich Herbert. *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches*. Bonn 1985. Engelsk utgave. *Hitler's foreign workers*. Cambridge 1997:5 og i Hatlehol 2015:8 f.

⁴ Eva Seeber. *Zwangsarbeiter in der faschistischen Kriegswirtschaft. Die Deportationen und Ausbeutung polnischer Bürger unter besonderer Berücksichtigung der Lage der Arbeiter aus dem sogenannten Generalgouvernement 1939–1945*. Øst-Berlin 1964

⁵ Dietrich Eichholtz. *Geschichte der Deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945. Band I: 1939–1941*. Øst-Berlin 1968

følge den marxistiske tilnæringsmåte. Et fagmiljø ved universitetet i Rostock publiserte i perioden 1974–1988 et tidsskrift som het *Fremdarbeiterpolitik des Imperialismus* med artikler om ulike aspekter ved tvangsarbeid.

Forskningen på SS, og delvis konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland, var i sin begynnelse i 1960- og 1970-årene. Pionerarbeider inkluderer de vesttyske historikerne Martin Broszats forskning på utviklingen av konsentrasjonsleirsystemet og Falk Pingels studie fra 1978 om livet inne i leirene.⁶ Det ble også etter hvert publisert viktige studier om de sovjetiske krigsfangene. Den første større forskningen som ble publisert i Vest-Tyskland og spesifikt angikk Wehrmacht og krigsfangene, var historikerne Christian Streits *Keine Kameraden* i 1978 og Alfred Streims *Die Behandlung sowjetischer Kriegsgefangener im «Fall Barbarossa»* i 1981.⁷ Begge disse studiene viste at Wehrmacht også var deltakende i massedrap. Behandlingen av sovjetiske krigsfanger bekreftet at den ideologiske rasekrigen også var sterkt til stede.

I Vest-Tyskland kom det få forskningsbaserte studier på tvangsarbeid før historiker Ulrich Herberts bok *Fremdarbeiter. Politik und Praxis des «Ausländer-Einsatzes» in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* ble publisert i 1985.⁸ Det var det første grunnleggende forskningsarbeidet. Dette er blitt et standardverk om de utenlandske arbeiderne i Nazi-Tyskland. Herbert beskriver den politiske og økonomiske bakgrunnen for utviklingen gjennom hele krigen. Han viser at tvangsarbeiderne var helt nødvendig for å holde krigsmaskinen i gang for Nazi-Tyskland. Herbert beskriver den pragmatiske tilnærmingen nazistene hadde til bruken av slaver spesielt, i kontrast til den klare rasepolitikken som ble ført i begynnelsen av krigen. I boka tok Herbert i liten grad opp eksempelvis konsentrasjonsleirene og bruken av fanger i fabrikker. Slutten på den kalde krigen gjorde at mange arkiver i Øst-Europa og Russland ble åpnet. Etter Ulrich Herberts bok, begynte det å komme flere arbeider om temaet generelt. Grundige studier av jødeforfølgelsene begynte endelig å komme. Blant annet publiserte historiker Götz Aly en bok i 1995 om

---

⁶ 1) Martin Broszat. *The Concentration Camps 1933–45*. S. 397–504 fra *The Anatomy of The SS State* med Helmut Krausnick, Hans Buchheim og Hans-Adolf Jacobsen. London 1968. 2) Falk Pingel. *Häftlinge unter SS-Herrschaft. Widerstand, Selbstbehauptung und Vernichtung im Konzentrationslager*. Hamburg 1978. Se også Nikolaus Wachsmann. *KL*. 2015:13

⁷ Verken Christian Streit eller Alfred Streim sine bøker er oversatt til noe annet språk.

⁸ Ulrich Herbert. Engelsk utgave. *Hitler's foreign workers*. Cambridge 1997

gjenbosetting av tyskere fra andre land tilbake til Tyskland, og den første planlegging av massedrap av jødene. Boken het: *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*.⁹ Studier av jødeforfølgelsene på avgrensede områder var blant andre bøker som kom i denne tidsperioden. For eksempel utga historiker Dieter Pohl i 1996 *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941 – 1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*.¹⁰ Samme år utga også historiker Thomas Sandkühler en bok med samme tema fra omtrent samme område.¹¹ Dieter Pohl viser i sin bok hvordan planleggerne i SS som skulle utføre massedrap, fikk mange grupper under seg til å utføre selve transporten og drapene. Blant annet var lokale ukrainske militsgrupper og det tyske ordenspolitiet involverte i drapene, og jernbanefolk sto for transporten. Når det gjelder de sovjetiske krigsfangene, ga læreren og forfatteren Reinhard Otto i 1998 ut en bok som gir en god oversikt over ordrene om behandlingen av de sovjetiske krigsfangene: *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichgebiet 1941/1942*.¹²

Det at fanger og leirsystemet etter hvert ble et forskningsfelt i Vest-Tyskland, hang sammen med den tyske Vergangenheitsbewältigung, på norsk *fortidsbearbeidelse*. I de første tiårene etter andre verdenskrig, var berøringsangst en grunn til at mange tyske forskere ikke tok tak i krigshistorien. Det var en nær og vanskelig historie, og mange gjenlevende hadde deltatt på ulike måter i krigføringen. En mer kritisk fortidsbearbeidelse slo gjennom i løpet av 1990-tallet, og det er en stadig prosess. Det er et oppgjør med fortiden, enten fra en person, en gruppe eller en nasjon. Begrepet blir for eksempel også brukt i oppgjøret med DDR etter 1989.¹³ Historiker Odd-Bjørn Fure forklarte fortidsbearbeidelse slik i 1999: «Det innebærer at

---

⁹ Götz Aly. *Final Solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*. London 1995

¹⁰ Dieter Pohl. *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941 – 1944. Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens*. München 1996

¹¹ Thomas Sandkühler. «Endlösung» in Galizien. *Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz 1941 – 1944*. Bonn 1996

¹² Reinhard Otto. *Wehrmacht, Gestapo und sowjetische Kriegsgefangene im deutschen Reichgebiet 1941/1942* München 1998.

¹³ 1) Marianne Neerland Soleim. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering*. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Tromsø 2004:13. 2) Susanne Maerz. *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs*. Oslo 2010. Side 17 ff. Oversatt fra tysk utgave i 2008 som er utgivelsen av doktoravhandlingen fra Universitetet i Freiburg 2007.

tidligere adferd som oppfattes som belastende først må nitidig rekonstrueres og tolkes, og deretter må det trekkes moralske og politiske slutninger. Både kunnskapen om de traumatiske forhold og en kritisk drøfting av disse må deretter synliggjøres i det offentlige rom.»¹⁴

En stor årsak til at forskningen på tvangsarbeid fra 2000-tallet ble spredt til lokalplanet, spesielt i Tyskland, var tyske myndigheters og firmaers erstatning til alle som var tvangsarbeidere i Nazi-Tyskland og deres okkuperte land i Europa. Et fond ble etablert i 2001 med formål om at mange av de tidligere tvangsarbeiderne skulle få en liten erstatning.¹⁵ Mye historisk arbeid ble da satt i gang av lokalhistorikere og historikere. De begynte å forske på tvangsarbeid på sine hjemsteder og i byer, blant annet for å finne materiale til alle som trengte bekreftelse på tvangsarbeidet. Nesten alle bøkene som ble utgitt på denne tiden, omtalte først og fremst forholdene i Tyskland. I 2002 kunne journalisten og forfatteren Thomas Urban slå fast at det var utgitt over hundre regional- og lokalstudier om den utenlandske arbeidskraften i Nazi-Tyskland under andre verdenskrig.¹⁶

Lenge fantes det så å si ingen forskning fra tyske forskere om fangehistorie i andre land. En bok av historiker Mark Spoerer, som oppsummerte forskningen, og som ifølge tittelen også skulle omtale andre land i Europa, handler først og fremst om Tyskland.¹⁷ Noen bøker som utkom i 2008 og 2013 omtalte tvangsarbeid i Europa litt, selv om forholdene i Norge var lite nevnt.¹⁸

Det tok også tid før det ble satt søkelys på Wehrmachts rolle i krigsforbrytelser. En vandreutstilling i Tyskland i 1995–1998, og den reviderte utgaven av utstillingen

---

¹⁴ Odd-Bjørn Fure. *Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering*. I Ugelvik Larsen, Stein. (red.) *I krigens kjølvann. Nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999:40

¹⁵ Compensation – background information. Forced labor 1939–1945. Memory and history. Tatt ut 1.5.2022. <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/zwangsarbeit/entschaedigung/entschaedigung-2/index.html>

¹⁶ Thomas Urban. *Überleben und Sterben von Zwangsarbeitern im Ruhrbergbau*. 2002:9

¹⁷ Mark Spoerer. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz. Ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene, Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939-1945*. Stuttgart 2001

¹⁸ Se Hatlehol 2015:17 som nevner 1) Alexander von Plato, Almut Leh & Christoph Thonfeld (red.) *Hitlers Sklaven. Lebensgeschichtliche Analysen zur Zwangsarbeit im internationalen Vergleich*. Wien 2008 og 2) Dieter Pohl og Tanja Sebta (red.) *Zwangsarbeit in Hitlers Europa. Besatzung, Arbeit, Folgen*. Berlin 2013

fra 2001–2004, utløste stor debatt.¹⁹ Historiker Sönke Neitzel og sosialpsykolog Harald Welzers bok *Soldaten* fra 2011, utgitt på norsk året etter, analyserer og presenterer materiale fra avlytting av Wehrmacht-soldater i fangenskap i England.²⁰ Det store materialet viser at soldatene snakket sammen om både henrettelser og krigsforbrytelser. Det første store verk på norsk om Wehrmacht i Norge kom i 2021, da historiker Torgeir E. Sæveraas utga boken: *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Boken utfylte et behov for å forstå hvordan Wehrmachts soldater påvirket Norge i hverdagen. Han viser et annet bilde enn det som har vært vanlig tidligere i fremstillingen av krigen i Norge, der de tyske soldatene har vært en utøver av de mer humane sidene av okkupasjonen, og Gestapo har vært de grusomme okkupantene.²¹ Sæveraas beskriver også hvordan Wehrmacht forholdt seg til de sovjetiske krigsfangene, og hvordan den nazistiske ideologien påvirket deres behandling av dem. Dette viser at fortidsbearbeidelsen fortsetter angående krigen i Norge.

Det fantes etter hvert mye forskning om konsentrasjonsleirene. Et sentralt verk er historiker Karin Orths *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager* fra 1999. Ifølge Orth, var det inntil 1999 publisert flere tusen bøker om konsentrasjonsleirene på tysk. Orth mener at litteraturen kan deles i tre grupper: overlevendes beretninger, dernest publikasjoner om enkeltleirer eller områder og til sist forskningsarbeider. Nye perspektiv blir stadig beskrevet og forsket på. Temaer inkluderer enkeltgrupper blant fangene, SS-kommandanter, spesifikke leirer og etableringen av konsentrasjonsleirsystemet og slutten med dødsmarsjene.²²

I Norge var Nils Christie den første som spesielt forsket på og omtalte fanger. Hans magisteravhandling fra 1952 ved Universitetet i Oslo omhandlet de norske vaktene.²³ Avhandlingen viste hvordan de norske vaktene oppfattet og behandlet de

---

¹⁹ Controversial Wehrmacht Exhibition Back on Show. Deutsche Welle. Tatt ut 7.1.2019. <https://www.dw.com/en/controversial-wehrmacht-exhibition-back-on-show/a-338282>

²⁰ Sönke Neitzel og Harald Welzer. *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. 2012. Originaltittel: *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. Frankfurt am Main 2011

²¹ Torgeir E. Sæveraas. *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Oslo 2021:8. Grieg-Smith, Sven-Erik. Bokmelding. Torgeir E. Sæveraas. *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Historisk tidsskrift volum 101, utg. 2-2022. S. 175–178

²² Karin Orth. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsanalyse*. 1999:9

²³ Nils Christie: Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse. Magisteravhandling i sosiologi ved Universitetet i Oslo 1952

jugoslaviske fangene i de fem leirene under SS i Nord-Norge. Etter ham var det ingen forskning på krigsfangene i Norge før Birgit Kochs hovedfagsoppgave fra 1988. Oppgaven ga en bra oversikt over krigsfangesystemet og dets organisering i Tyskland og Norge.²⁴ I tillegg tok hun opp ulike bestemmelser fra Wehrmacht. Hun sammenlignet disse med behandlingen av fangene ut fra Genèvekonvensjonene. Bjørn Knutsen skrev en masteroppgave i historie i 2001 om hvordan erindringen om de utenlandske fangene hadde endret seg fra 1945 til 1995. Først var det mye oppmerksomhet i 1945, frem til 1970, da det var veldig lite informasjon. Deretter, fra midten av 1980-tallet, var det blitt mer publisitet om de utenlandske fangene igjen.²⁵ Noe av grunnen til at det øker, mener Knutsen har å gjøre med at overlevende fanger skriver sine memoarer. Mye skjer også lokalt med interesse for fangene. I frigjøringsjubileets år, 1995, ble det publisert mye. Det var mange arrangement, og spesielt i Nordland var det mye fokus på fanger, skriver han. Blodveimuseet i Rognan ble også etablert det året. Knutsen hevder at en delforklaring er et økt fokus på lidelsene fra krigen.²⁶ Han undersøkte spesielt avisenes dekning, men blant annet også litteratur, skole og forskning. Knutsen bekrefter at det før 1988, foruten Nils Christie, ikke fantes noen forskning på utenlandske fanger i Norge.²⁷

Hva kom det av at det var lite forskning på tvangsarbeid og fangehistorien i Norge før 1980-90-tallet? I artikkelen til historiker Odd-Bjørn Fure, om tabuemner i norsk krigshistorie, nevner han også fangehistorien som et tema. Fure skriver at det har rådet en nasjonal konsensus om forståelsen og behandlingen av krigshistoriske temaer. Krigsfangene, både de sovjetiske, jugoslaviske og polske, er ett av de emnene som av ulike grunner ikke ble forsket på. Dette kan ha sin bakgrunn i at forskningen på krig har vært tolket innen et nasjonal- og statshistorisk perspektiv.²⁸ I tillegg kom den kalde krigens utfordringer, som kan ha minsket interessen for forskning på de sovjetiske krigsfangene. Fure skriver: «Fremstillinger av den norske okkupasjonshistorie som

---

²⁴ Birgit Koch. De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–1945. Hovedfagsoppgave i historie ved Universitetet i Oslo 1988

²⁵ Bjørn Knutsen. Erindringen om de østeuropeiske krigsfangene i Norge: en drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen 2001:108 ff.

²⁶ Knutsen 2001:110

²⁷ Knutsen 2001:33 f.

²⁸ Fure 1999:38

ikke inkorporerer behandlingen av de slaviske krigsfangene, er ikke bare ufullstendige. De mister også vesentlige perspektiver på den samlede krigs- og okkupasjons erfaring».²⁹

Historiker Susanne Maerz viste i 2007 at det hadde skjedd en utvikling med hensyn til mange av de temaene som Fure tok opp. Nye historiske studier behandlet mange av de vanskelige sidene ved okkupasjonstiden.³⁰ Et eksempel på dette er Marianne Soleims doktoravhandling fra 2004, som ga den første større oversikt over de sovjetiske krigsfangene, tvangsarbeidet og forholdene i leirene i Norge.³¹ Soleim utfyller Koch med mye mer dokumentasjon. Hun utdyper spesielt behandlingen av de sovjetiske krigsfangene i forhold til tyske bestemmelser og raseideologien. Hennes tese om ulik behandling i leirene knyttet til ulike leirkommandanters alder og tjenestegrad er spesielt interessant for meg. I kapittel 15 undersøker jeg jugoslavenes forhold i fangeleirene under Wehrmacht.³² Soleim kommer ellers inn på veldig mange områder når det gjelder sovjetiske krigsfanger, fra antall fanger i Norge, til repatrieringen og Operasjon Asfalt, som omhandler flyttingen av sovjetiske lik i 1951. Soleims avhandling ble utgitt i en revidert utgave som bok med samme tittel i 2009.

Historiker Gunnar D. Hatlehols doktoravhandling fra 2015 omhandlet Organisation Todts arbeidere i Norge. Avhandlingen ga en større oversikt over tvangsarbeidet for alle nasjonaliteter av ulike fangekategorier og arbeidere i Norge. Hatlehols avhandling viste Organisation Todts og hele det nazistiske systems undertrykkelse mot tvangsarbeiderne i Norge. Spennet var fra de friere vesteuropeiske arbeidere, til tyske straffanger og sovjetiske krigsfanger som var nazismens dødsfiender. Samtidig var det en pragmatisme som rådet. På den ene siden preget raseideologien behandlingen av arbeiderne når Organisation Todt trakk inn det tyske sikkerhetspolitiet. Arbeidsformenn brukte pisk, og vakter med våpen foretok avstraffelser.³³ Når det var behov for å bedre arbeidsytelsen, klarte derimot ikke Organisation Todt å forbedre forholdene, for eksempel for de jugoslaviske fangene.

---

²⁹ Fure 1999:39

³⁰ Maerz 2010:297 f.

³¹ Marianne Neerland Soleim. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945 – antall, organisering og repatriering. Dr.art.-avhandling, Universitetet i Tromsø 2004

³² Soleim 2004:127 ff.

³³ Hatlehol 2015:422 f.

Dette undersøker og bekrefter jeg i kapittel 7 og 8. Et annet eksempel er de tyske straffangene, som Organisation Todt ikke klarte eller ikke ønsket å hjelpe, enda de hadde ansvaret for både losji, forpleining og helse. Hatlehol skriver at behandlingen av de tyske straffangene var på linje med den verste behandlingen for de sovjetiske krigsfanger. Det var faktisk mange likheter med behandlingen i konsentrasjonsleirer.³⁴

I tredje del, under diskusjonen om særtrekk ved behandlingen av de jugoslaviske fangene under Wehrmacht, er det viktig å sammenligne med forholdene for andre fangegrupper i Norge. Sovjeter og polakker var krigsfanger i Norge. Soleim har forsket på sovjetiske krigsfanger, og Hatlehol har kort tatt for seg både sovjetiske og polske krigsfanger, og sammenlignet deres forhold i Norge. Emilia Denkiwicz-Szczepaniak skrev bare et par sider om de polske krigsfangene i en artikkel fra 1997 og i doktoravhandlingen fra 1999 om polske, sivile frivillige og tvangsarbeidere i Norge og Finland.³⁵ I hovedfagsoppgaven til Birgit Koch om sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger, er det også bare et par sider om dem.³⁶ Selv har jeg i 2020 utgitt et hefte, blant annet om de polske krigsfangenes historie i Nord-Norge.³⁷ Undersøkelsen viser at forholdene for de polske krigsfangene var ganske ulike de sovjetiske krigsfangene, med hjelpen fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen som den største fordelen for polakkene. De hadde også en reell status som krigsfanger, slik at nazistenes behandling av dem kom nærmere de vesteuropeiske krigsfangenes behandling. Dette bekreftes også av Hatlehol i hans doktoravhandling.³⁸ Gunnar D. Hatlehol publiserte i 2020 en historiografi over litteratur og forskningsarbeider på fangenskap og tvangsarbeid i Norge.³⁹ Historiografien går frem til 2018, og den bekrefter de funn som jeg beskriver ovenfor. Hatlehol mener at det først var på 2000-tallet at den store forskningen ble gjort på fangene og tvangsarbeiderne.

---

³⁴ Hatlehol 2015:416 f.

³⁵ Emilia Denkiwicz-Szczepaniak. 1) Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig. *Historisk tidsskrift*, nr 2-1997, bind 76. S. 268-281. 2) *Polska sila robocza w Organizacji Todta w Norwegii i Finlandii w Latach 1941–1945*. Universitetet i Toruń 1999

³⁶ Koch 1988:97 ff.

³⁷ Michael Stokke. *Slit og fortvilelse. Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Nord-Norge 1942–1945*. Narviksenteret 2020

³⁸ Hatlehol 2015:250

³⁹ Gunnar D. Hatlehol. Fangenskap og tvangsarbeid i det tyskokkuperte Norge 1940–1945. En historiografisk gjennomgang. I *Historisk tidsskrift* nr. 1-2020, s. 61-83

Forskning på jugoslaviske fanger i Tyskland

I Nazi-Tyskland var det tre ulike grupper av jugoslaver under andre verdenskrig. Først har en de cirka 200 000 krigsfangene fra den tolv dager lange krigen i Jugoslavia i 1941. Nazistene ville internere krigsfangene i Tyskland, og de ble spredt rundt i krigsfangeleirer. Denne gruppen er det forsket lite på.⁴⁰

Den andre gruppen i Tyskland var jugoslaviske, sivile frivillige- og tvangsarbeidere, i antall over 300 000, de fleste fra Den uavhengige staten Kroatia. Den uavhengige staten Kroatia, som eksisterte fra 1941 til 1945, innbefattet også Bosnia-Hercegovina. De sivile arbeiderne er det også forsket lite på. Historiker Jozo Tomasevich omtaler kort tvangsarbeiderne i sitt verk om okkupasjon og kollaborasjon i Jugoslavia under andre verdenskrig fra 2001.⁴¹ En spesiell studie av historiker Christian Schölzel i 2013 omhandler de sivile, frivillige- og tvangsarbeiderne fra Kroatia som ble sendt til Tyskland og Norge.⁴² Hans omtale av arbeiderne i Norge er kort, og han sammenligner de frie arbeiderne og fangenes leve- og arbeidsforhold. Schölzel bruker arkivmateriale fra Riksarkivet og noen memoarer fra tidligere fanger.⁴³ Denne gruppen, og forskjellen på fanger og sivile tvangsarbeidere, beskrives i kapittel 4.

Den tredje gruppen var jugoslaver som ble sendt til tyske konsentrasjonsleirer. Dette kan dreie seg om til sammen over 30 000 fanger. Denne gruppen er litt mer omtalt i jugoslavisk litteratur. Noen historikere ved Institutt for moderne historie i Beograd har i 1989 og 1992 publisert flere bøker om noen av de fangeleirene der det var jugoslaver, som Mauthausen, Auschwitz og Buchenwald. Disse bøkene er ikke oversatte fra serbokroatisk.⁴⁴ De jugoslaviske fangene som kom til Norge kan ikke direkte sammenlignes med denne gruppen i Nazi-Tyskland. De som kom til Tyskland

---

⁴⁰ Jozo Tomasevich. *Occupation and collaboration*. Andre del av serien War and revolution in Yugoslavia 1941–1945. Stanford 2001:656

⁴¹ Tomasevich 2001:656 ff.

⁴² Christian Schölzel. Første del med samme tittel som boken: *Zwangsarbeit und der «Unabhängige Staat Kroatien» 1941–1945*. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» Berlin 2013

⁴³ Schölzel 2013 s. 105–123

⁴⁴ 1) Tomislav Žugić og Miodrag Milić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945*. Beograd 1989. 2) Dragoljub Kocić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941–1945*. Beograd 1989. 3) Miodrag Milić. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen*. Beograd 1992

ble også sendt dit som en straff, og som en naturlig følge av det, for å arbeide i konsentrasjonsleirene. Men de jugoslaviske fangene i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland var ikke sendt dit for å dø, selv om dødsprosenten kunne være høy.

Forskning på jugoslaviske fanger i Jugoslavia

Det er skrevet mye i det tidligere Jugoslavia om politiske fanger og partisaner i Jugoslavia, men mindre om fangeleirene. Hvis en unntar arbeidsleirer, midlertidige leirer for gisler eller leirer for jøder, var det cirka fem hovedfangeleirer som SS drev over flere år, to av dem nær Beograd.⁴⁵ Fangene som kom til Norge var innom flere av disse fem hovedleirene. Om noen av leirene er det også skrevet en del, spesielt om Jasenovac-leirene i Kroatia, som var de verste i Jugoslavia under andre verdenskrig. Blant historikere og andre i det tidligere Jugoslavia er det fremdeles stor uenighet om antallet døde i leirkomplekset der. Fangene som ble sendt til Norge var innom flere av de nevnte leirene. Historikere ved Institutt for moderne historie i Beograd har også utgitt bøker om to av leirene nær Beograd i 1989 og 1992, bare utgitt på serbokroatisk. Historiker Milan Koljanin er sentral i forskningen på fangene og de leirene der fangene ble sendt til Norge. Hans bok omhandler Sajmište-leiren, som på tysk kalles Semlin.⁴⁶ Semlin er også det tyske navnet på hele bydelen i Beograd, som på serbokroatisk heter Zemun. En annen forsker fra samme institutt publiserte en bok i to bind om Banjica-leiren.⁴⁷ En nyere bok i to bind, som inneholder navn på innsatte i Banjica-leiren, utkom i 2009.⁴⁸ Jeg utdyper om disse leirene i kapittel 4.

Forskning på jugoslaviske fanger i Norge

Selv om ingen i Norge, før denne avhandlingen, har gjort de jugoslaviske fangene i Norge til et hovedtema for sin forskning, kommer noen norske forskere inn på

---

⁴⁵ Wolfgang Benz og Barbara Distel (red.). Der ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Band 9. S. 312–336; Marija Vulesica: *Kroatien* og s. 337–353; Holm Sundhaussen: *Serbien*. München 2009

⁴⁶ Milan Koljanin. *Nemacki logor na Beogradskom Sajmištu 1941–1944*. Beograd 1992

⁴⁷ Simo Begović. *Logor Banjica 1941–1944* bind 1 og 2 Beograd 1989

⁴⁸ Evica Micković, ed. *Logor Banjica: Logoraši 1941–1944*. Beograd: Istorijiski arhiv 2009

jugoslavene, ofte i sammenheng med andre fangegrupper. At det var lite forskning på de jugoslaviske fangene før 1990, samsvarer med den generelt lave forskningen på de utenlandske fangene før det. Det første forskningsarbeidet som indirekte omhandler jugoslavene, er Nils Christies magisteravhandling i sosiologi fra 1952. Avhandlingen omhandler de norske vaktene som tjenestegjorde i fangeleirene for jugoslaviske fanger.⁴⁹ Christie og Vigdis M. Moe intervjuet 60 norske vakter mellom 1949 og 1950. Christie undersøkte både deres og andres landssviksaker, til sammen 249 landssviksaker.⁵⁰ Da Christie brukte vaktens landssviksaker som bakgrunn for sin undersøkelse, kom det frem mye detaljkunnskap om vaktene og mye informasjon om fangene. Magisteravhandlingen ble 20 år senere publisert i en revidert og forkortet utgave.⁵¹ Den boken ble utgitt på nytt i 2010 som del av Norsk sosiologisk kanon, med nytt etterord.⁵² Statsadvokat og lokalhistoriker Nils Parelius publiserte to artikler i 1953 og 1960, der han bruker både dokumentasjon fra landssviksaker og fra Christie.⁵³ Han beskriver fangeleirene, og spesielt tiden under SS. Det tok lang tid før andre forskere fulgte opp Christies arbeid om vaktene eller fangene. I åttebinds-verket Norge i krig, bind 5 der Guri Hjeltnes var forfatter, var det på grunn av forskningssituasjonen, bare to sider som nevnte jugoslaviske fanger.⁵⁴ Som nevnt ga Birgit Koch i sin hovedoppgave i historie fra 1988 en oversikt over sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger, der de jugoslaviske fangene ble omtalt over tre sider. I 2009 tok Sigurd Styrvold i en mastergradsoppgave for seg de norske vaktene i Hirdvaktbataljonen, og fulgte den som SS-vaktbataljon frem til freden. Han gir et mer generelt oversyn over bakgrunnen til vaktene, organiseringen av avdelingen og straff etter krigen, og han

---

⁴⁹ Nils Christie: *Fangevoktere i konsentrasjonsleire: en sosiologisk undersøkelse*. Magisteravhandling i sosiologi ved Universitetet i Oslo 1952

⁵⁰ Christie 2010:65 f.

⁵¹ Nils Christie. *Fangevoktere i konsentrasjonsleire. En sosiologisk undersøkelse av norske fangevoktere i «serberleirene» i Nord-Norge i 1942–43*. Pax forlag, Oslo 1972. Gjenutgitt i 2010 med nytt etterord hentet fra Bernt Hagtvet: *Folkemordenes svarte bok*. Serberleirene i Nord-Norge. S. 461-468. 2008

⁵² Norsk sosiologisk kanon er en kåring fra 2011 over de 25 viktigste sakprosatextene som antas å ha hatt størst innflytelse på sosiologifaget i Norge. Sosiologisk kanon. Sosiologen. Publisert 16.1.2015. <https://sosiologen.no/ideer/sosiologisk-kanon/636-2/>

⁵³ Nils Parelius. *Serbervaktene i Nord-Norge*. S. 194–208 i *Samtiden* 1953 og *Tilintetgjørelsesleirene for jugoslaviske fanger i Nord-Norge*. S. 332–347 i *Samtiden* 1960

⁵⁴ Guri Hjeltnes (red.) *Norge i krig*. Bind 5. 1986. S. 75 f.

gjør en sammenligning med danske vaktavdelinger.⁵⁵ Historiker Trond Risto Nilssen tok i en artikkel fra 2008/2010 opp fangenes eventuelle krigsfangestatus, og den økonomiske erstatningen som ble tilkjent de tidligere fangene i 2001.⁵⁶ Risto Nilssen påpeker at deres status avgjorde hvor mye erstatning de skulle få, og at fangenes status endret seg. En kort oversikt over Beisfjord-fangeleirens historie frem til 1945 er skrevet av meg og publisert i tidsskriftet *Historie* i 2011, også publisert på HL-senterets og Narviksenterets nettsider.⁵⁷

På denne tiden kom de første forskerarbeid fra andre utenlandske forskere. Den tyske historikeren Dirk Riedel utga en artikkel i 2006 om SS-ledelsen i Norge, før han i 2009 disputerte på en doktoravhandling om Hans Loritz. Den ble publisert i 2010.⁵⁸ Loritz var konsentrasjonsleirkommandant i flere leirer i Nazi-Tyskland, og én av to hovedledere for fangene i Norge. Riedels kapittel om ledelsen av hele leirsystemet for de jugoslaviske fangene i Norge er interessant. Hans synsvinkel er både fra fangenes og ledelsens side, og han prøver å forklare Loritz' handlemåte. En annen interessant artikkel om fangene kom i 2011, i svensk Historisk tidsskrift, skrevet av Tomislav Dulić, professor ved Uppsala universitet. Hans artikkel om de jugoslaviske fangene i Norge er basert på kildemateriale som ikke er benyttet før. Blant annet har han materiale fra Arkiv Jugoslavia i Beograd, som har arkivene fra emigrant-regjeringen i London og fra den jugoslaviske legasjonen i Stockholm. Samtidig diskuterer han Nils Christies studie om de norske vaktene og tar opp hvordan vold oppstår. Dulić tar også opp forholdene for de flyktede fangene som kom til Sverige.⁵⁹ En utvidet artikkel av

---

⁵⁵ Sigurd Bakke Styrvold. «Heil og Sæl. Jeg er utdannet morder!»: den norske SS vaktbataljon 1942–45. Masteroppgave i historie ved Universitetet i Oslo 2009

⁵⁶ Trond Risto Nilssen. Krigsfanger, politiske fanger eller opprørere? S. 9–27 i Stene, Morten (red.) Forskning Trøndelag 2010. En tidlig utgave av artikkelen er utgitt i boken *Sotavangit ja internoidut*. (Prisoners of war and Internees) A book of articles by the National Archives. Lars Westerlund (red.): Helsinki 2008, s. 166-181

⁵⁷ 1) Beisfjord fangeleir. Historie 1-2012. 2a) Norske leirer: Beisfjord ved Narvik, 1942–1945. Publisert 10.11.2011. Flyttet til ny side 29.9.2023. Tatt ut 24.3.2024. <https://www.hlsenteret.no/undervisning/kunnskapsbasen/Ulike%20folkemord/folkemord-under-nazismen/bakgrunn/fangeleire/beisfjord.html> 2b) Fangeleiren i Beisfjord 1942–1945. Tatt ut 27.5.2018. https://www.narviksenteret.no/forskning/beisfjord_fangeleir/

⁵⁸ Dirk Riedel. 1) Die SS-Inspektion z.b.V. in Norwegen: Nationalsozialistische Täter in Gefangenenlagern für jugoslawische Partisanen. S. 111–122 i Timm. C. Richter ed., *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention: Fallbeispiele*. München 2006. 2) *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der Volksgemeinschaft: Der KZ-Kommandant Hans Loritz. Reihe Geschichte der Konzentrationslager 1933–1945*. Berlin: Metropol nr. 12 2010

⁵⁹ Tomislav Dulić. «Dom slog oss som om dom ville döda oss». S. 745–771 i *Historisk tidsskrift* i

samme forfatter kom på engelsk i 2018.⁶⁰ En masteroppgave av Anders Fagerbakk i 2014 tar for seg Statens vegvesen og de jugoslaviske fangene. Han undersøker Vegvesenets samarbeid med Reichskommissariat og Organisation Todt når det gjelder to av veistrekingene der de jugoslaviske fangene arbeidet.⁶¹ Historiker Pål Nygaard beskriver jugoslavenes tvangsarbeid i bindet om Vegvesenets historie 1912–1960. Dette utkom også i 2014.⁶² Nygaard sammenligner Vegvesenets handlemåte med NSB, som nektet å bruke krigsfanger i bygging av jernbane i Sør-Norge, for deretter stilltiende å godta Organisation Todts bruk av store antall sovjetiske krigsfanger.⁶³

Den nyeste forskningen er et kapittel med en grundig oversikt over de jugoslaviske fangene i Gunnar D. Hatlehol's doktoravhandling ved NTNU fra 2015. Hatlehol undersøker spesielt Organisation Todts rolle i utnyttelsen av fangene. Han konkluderer med at både ledelsen og ingeniørene i arbeidet for det meste var passive tilskuere til at SS mishandlet og drepte fanger. I en del tilfeller var også Organisation Todt-personale og vakter aktive i mishandling av fanger. Han skriver at jugoslavenes og de sovjetiske krigsfangene var blant bunnsjiktet i rasehierarkiet i fangeleirsystemet i Norge.⁶⁴ I en masteroppgave i historie ved Universitetet i Oslo i 2015 av Pia B. Rolien undersøker hun om fangenes etniske bakgrunn hadde noe å si for vaktene.⁶⁵ Jeg tar opp hennes problemstillinger senere i kapittelet.

Marianne Neerland Soleim tar opp jugoslavenes historie, og spesifikt informasjon om gravene i et kapittel i boka *Operasjon Asfalt* fra 2016.⁶⁶ Soleim bruker ulike kilder, både fra kjente bøker og dokumenter fra arkiv. Kapittelet er en kort oversikt over de jugoslaviske fangenes historie i Norge, som får med mye god informasjon. Men spesielt de norske vaktene kommer med unøyaktige opplysninger.

Sverige nr. 131:4, 2011

⁶⁰ Tomislav Dulić. *Among the Hyperboreans: Yugoslav prisoners in Norway 1942-1945. I Forced labor in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labor 1941–1944.* Beograd 2018

⁶¹ Anders Fagerbakk. *Uante muligheter og blodige veier. Vegvesenets samarbeid med tyske myndigheter i byggingen av Rv50 gjennom Nord-Norge.* Masteroppgave i historie. NTNU mai 2014

⁶² Pål Nygaard. *Store drømmer og harde realiteter. Veibygging og biltrafikk i Norge, 1912-1960.* Oslo 2014

⁶³ Nygaard 2014:218

⁶⁴ Hatlehol 2015:424

⁶⁵ Pia Benedicte Rolien. *Forskjellsbehandling av jugoslaviske fanger? Norske fangevokteres oppfattelse av nasjonalitet og bruken av vold mot jugoslaviske fanger i tyske fangeleirer i Nord-Norge 1942–1943.* Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo våren 2015

⁶⁶ Marianne Neerland Soleim. *Operasjon Asfalt. Kald krig om krigsgraver.* Stamsund 2016

Sammenholdt med andre opplysninger, vil denne avhandlingen vise et bredere kildegrunnlag, og derved gi større presisjon. Totalt sett handler kapittelet litt om de ulike aspekter til historien om de jugoslaviske fangene i Norge. Sidene om oppgravningen og flyttingen av de døde jugoslaver etter krigen er interessante. Marianne Soleim beskriver også de jugoslaviske fangenes dårlige forhold i bind én og to av trebinds-serien *Andre verdenskrig i Nord*, som utkom i 2022. I bind én presenterer hun kort sammen med Gunnar D. Hatlehol de jugoslaviske fangenes historie, blant annet med detaljer om to av leirene.⁶⁷ I bind to bekrefter hun den grusomme behandlingen av jugoslavene, og hun kaller leirene for tilintetgjørelsesleirer.⁶⁸

Filosofen Gorana Ognjenović publiserte en artikkel om fangene i 2016.⁶⁹ Hennes hovedspørsmål er hvorfor litteraturen etter krigen har formidlet at de fleste av fangene som var i Norge, var Titos partisaner. Hun mener også at en del personer mangler på de offisielle listene over dem som var fanger i Norge.⁷⁰ Ognjenović mener at biografier skrevet av fangene selv ikke er gode i forskningsøyemed. Hun skriver at alle bøkene om fangene er skrevet av serbisk-ortodokse, og i tillegg mener hun at noen av bøkernes forfattere forfekter etnisk hat, mens andre inneholder faktafeil.⁷¹ Spørsmålet om fangenes nasjonalitet og etnisitet tar jeg opp senere i dette kapittelet. Jeg skal ta opp spørsmålet om eventuelle manglende personer i de offisielle listene i kapittel 4, og mer om bakgrunnen til fangene i andre del av kapittel 5. Under muntlige kilder tas spørsmålet opp om hvordan en i forskningen skal vurdere memoarer skrevet av tidligere fanger og andre bøker, med en samlet fremstilling om fangeleirene i Norge.

Teori

---

⁶⁷ Marianne Neerland Soleim og Gunnar D. Hatlehol. Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge. I: Fagertun, Fredrik (red.) *Andre verdenskrig i nord. Overfall og okkupasjon*. Kap. 7. S. 241-277. Stamsund 2022:256 ff.

⁶⁸ Marianne Neerland Soleim. Befolkningen og fangene. I: Evjen, Bjørg (red.) *Andre verdenskrig i nord. En annerledes hverdag*. Kap. 9. S. 349-371. Stamsund 2022:353 f.

⁶⁹ Gorana Ognjenović. The Blood Road Reassessed. I: Ognjenović G., Jozelić J. (red.) *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition*. S. 205-232. London 2016

⁷⁰ Ognjenović 2016:207

⁷¹ Ognjenović 2016:211

Innledning

Under arbeidet med avhandlingen, har jeg forholdt meg til og brukt flere teorier på feltet om karakteren til den tyske styringskjeden, for eksempel SS og Wehrmachts funksjon. Teorier om førerstyret og polykratiet i Nazi-Tyskland, og dermed virkemåten til de ulike organisasjonene, har vist seg å være fruktbare for min avhandling. Videre har det vært vesentlig å drøfte nye aspekter ved karakteren til fangeleirsystemet, og sette dette inn i en ny kontekst. Det har også vært nødvendig for meg å diskutere fangebehandlingen i leirene i lys av begreper som dehumanisering, menneskesyn og rase.

Førerstyret/polykratiet

Det har vært en diskusjon i historiker-miljøer om Adolf Hitler, Føreren, styrte Nazi-Tyskland diktatorisk, men allikevel uten full kontroll over alle viktige prosesser. I debatten som foregikk på 1970- og 1980-tallet hadde de såkalte *intensjonalistene* lagt vekt på hvordan enkelte mektige menn preget staten og utviklingen, i dette tilfellet Adolf Hitler selv, som tok alle store avgjørelser. *Strukturalistene* mente derimot at det ikke var noe enhetlig styre. Det var for eksempel ikke Hitlers personlige egenskaper som drev utviklingen frem i Nazi-Tyskland, men strukturene i samfunnet. I stedet for et enmannsstyre, var det motsetninger mellom ulike maktblokker i samfunnet. Blokkene fantes innen statsforvaltningen, partiapparatet, Wehrmacht og næringslivet. Nazi-Tyskland var da et polykrati. Hitler ga generelle ordrer, og de underordnede tolket og realiserte dem.⁷² Historiker Ian Kershaw, som var blant strukturalistene, mente at utviklingen i Nazi-Tyskland under Hitler var mindre preget av Hitlers personlige egenskaper, og mer på strukturelle forhold. Kershaw mente samtidig at en måtte se på den funksjonen som Hitler hadde i styringsapparatet.⁷³ Kershaw oppsummerer tesen med at alle i maktblokkene: «(were) working towards the Führer»,

---

⁷² Ketil Gjørme Andersen. *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer*. Oslo 2021:62

⁷³ Ian Kershaw. 1) Working Towards the Führer: Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship. S. 103–118 fra Contemporary European History, Volume 2, Nr. 2, 1993:106. 2) *The Nazi Dictatorship. Problems and perspectives of interpretation*. Bloomsbury Revelations edition. London 2015:94 ff.

det vil si arbeidet i tråd med det de oppfattet som Førerenes vilje.⁷⁴ Det ga et stort spillerom for den enkelte leder til å tolke og realisere Hitlers vilje, ut fra rammen som ble gitt. Kershaw mener at måten Hitler ledet på førte til at regimet ble mer og mer ekstremt. De ulike aktørene prøvde å overgå hverandre i å utføre sine oppgaver ut fra det som de trodde Føreren forventet.⁷⁵

Kershaw skriver i et nytt forord i *Bloomsbury Revelations* sin utgave i 2015 at forskere har utarbeidet en syntese ut fra de to tidligere motpolene intensjonalisme og strukturalisme. Han skriver ikke hva den syntesen går ut på, men mener at mange av kontroversene i debattene har mistet sin relevans, eller ikke fenger så mye lenger. Forskingen har utviklet seg, og det er mye som er avklart blant mange tidligere stridsspørsmål.⁷⁶ Historiker Kjetil Braut Simonsen skriver i en artikkel om denne utviklingen, at det på 1990-tallet av flere årsaker ble en forskningsforskyvning.⁷⁷ Blant annet tok den kalde krigen slutt, nye arkiver ble åpnet og det kom metodiske dreininger i historiefaget, som førte til nytenkning. Et nyere syn som har vunnet mer plass i forskningen, er det som Braut Simonsen viser, at raseideologien har fått en sterkere plass som forklaringsmodell for lederne av nazi-systemet.

SS

SS er en sentral aktør i avhandlingen, og vi trenger derfor å forstå hvordan SS opererte som organisasjon i Nazi-Tyskland, og utøvde sin makt og innflytelse i Norge. SS (Schutzstaffel) betyr beskyttelsesavdeling. SS begynte som en privat livvakt for Adolf Hitler i 1920-årene, og de vokste til en formidabel styrke som betød mye i Nazi-Tyskland, både sivilt og militært. Historiker Robert Koehl mener at SS selv prøvde å formidle at det var en enhetlig størrelse, noe det aldri ble. Det går derfor ikke an å beskrive det som en homogen organisasjon.⁷⁸ SS ble sett på som «en stat i staten», og var sentral i det tyske maktapparatets interne maktkonflikter. SS' mål var å forme den

---

⁷⁴ Kershaw 2015:116 og Andersen 2021:63

⁷⁵ Andersen 2021:63

⁷⁶ Kershaw 2015:xi

⁷⁷ Simonsen 2022:56 f.

⁷⁸ Robert Lewis Koehl. *The SS. A history 1919–1945*. Andre utgave England 2004:244

politiske soldat, som skulle leve ut nasjonal-sosialismen. SS styrte alle konsentrasjonsleirene helt fra 1933.

Historikerne Terje Emberland og Matthew Kott mener at måten Reichsführer Heinrich Himmler styrte SS på, var omtrent på samme måte som Hitler styrte Nazi-Tyskland på.⁷⁹ De underordnede fikk utarbeide konkrete planer ut fra Himmlers ideer. SS spilte en betydningsfull rolle i den tyske okkupasjonspolitikken i Norge, men måtte gi fra seg kontrollen over de jugoslaviske fangene, noe som også viser begrensningene som SS hadde.

Historikerne Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith skriver at mange begreper sto sentralt i SS' selvforståelse, blant annet rase, antisemittisme, folket og landet, nasjonalisme, antiliberalisme, autoritetstro, førertanken, ridderidealer, troskap og dødskult. Disse begrepene kan oppsummeres i tre hovedgrupper: rasetanken, førertanken og ordenstanken. Ordenstanken var særskilt viktig for SS, ifølge disse forskerne.⁸⁰ Når det gjelder behandlingen av jugoslavene i Norge, mener jeg at rasetanken virker å ha vært viktigst. SS mente at kampen mot den slaviske rase var av samme art som kampen mot kommunistideologien, som var styrt av jødene i Sovjetunionen. SS anså det som en kamp mellom dødsfiender, der de mindreverdige måtte underkaste seg eller bli utryddet som jødene.⁸¹ I tillegg kommer førertanken inn som en faktor når det gjelder ledelsen av fangeleirene og den enkelte leirkommandant, som ønsket å arbeide i henhold til de overordnedes vilje. Den tyske historiker Bernd Wegner mener at i motsetning til andre samtidige ideologiserte organisasjoner, så hadde SS' ideologi ingen moralske bremseklosser innebygd.⁸² SS hadde ikke plass til noen medmenneskelighet. Dette fikk jugoslavene bokstavelig talt kjenne på kroppen.

---

⁷⁹ Terje Emberland og Matthew Kott. *Himmlers Norge*. Oslo 2012:17

⁸⁰ Claus Bundgård Christensen, Niels Bo Poulsen og Peter Scharff Smith. *Waffen-SS. Europas nazistiske soldater*. København 2019:80 f.

⁸¹ Emberland og Kott 2012:51

⁸² Bundgård Christensen mfl. 2019:85. Note 34 referert til Bernd Wegner. *Hitlers politiske Soldaten. Die Waffen-SS 1933-1945: Leitbild, Struktur und Funktion einer Nationalsozialistischen Elite*. Paderborn 1990:47

Wehrmacht

Den andre sentrale aktøren i historien om de jugoslaviske fangene i Norge er Wehrmacht. Wehrmacht var Tysklands militære enheter, de og fikk sitt navn fra mars 1935. Navnet kan bety både vernemakten og forsvarsmakten. Det besto av hæren, luftvåpenet og marinen. Wehrmacht utgjorde sammen med nazipartiet grunnlaget for det nye regimets styresett. De første tiårene etter krigen ble Wehrmachts rolle i andre verdenskrig fremstilt av generaler og soldater som noe adskilt fra Nazi-regimet. Det oppsto en myte om det «rene» Wehrmacht som ikke hadde deltatt i massedrap eller krigsforbrytelser, i motsetning til SS og Sipo.⁸³ Dette bildet endret seg i den tyske befolkningen etter en vandretstilling i Nazi-Tyskland i 1995–1998 med tittelen *Utslettelseskrig. Wehrmachts forbrytelser 1941–1944*.⁸⁴ Etter dette fulgte en større debatt om Wehrmachts rolle i krigsforbrytelser.⁸⁵ Etterpå ble mange bøker utgitt, ofte med et «historie nedenfra»-perspektiv. Enkeltsoldaters erfaringer fra krigen ble skildret, i stedet for de tidligere bøker der generalene hadde beskrevet de store slag og militærhistoriske linjer.

Wehrmacht ble under andre verdenskrig en konfliktsone i kampen mellom det gamle systemet og de nye, ideologiserte offiserer som kom etter 1935. Mange av Wehrmacht-offiserene var yrkesmilitære eller tidligere soldater fra første verdenskrig. De var opplærte til at en krigsfange skulle behandles som en soldat, som et menneske. Men den nazistiske propagandaen påvirket også dem til å se på en soldat fra Den røde armé som en dødsfiende, skrev Omer Bartov i 1991.⁸⁶ På grunnlag av propagandaen og Wehrmachts ordrer, drepte Wehrmacht sivile og deltok i massedrap på jøder på østfronten. Sammen med behandlingen som medførte at flere millioner sovjetiske

---

⁸³ Torgeir E. Sæveraas. *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Oslo 2021:9 f.

⁸⁴ 1) Crimes of the German Wehrmacht. Dimensions of a war of Annihilation 1941 – 1944. Hamburg Institute for Social Research. An outline of the exhibition. 2004:34. 2) <https://www.google.com/search?client=firefox-b-d&q=Crimes+of+the+German+Wehrmacht.+Dimensions+of+a+war+of+Annihilation+1941+%E2%80%93+1944.+Hamburg+Institute+for+Social+Research.+An+outline+of+the+exhibition.+2004.>

⁸⁵ Kjetil Braut Simonsen. Ideologi, situasjon og personlighet. S. 51-66 i *Historisk tidsskrift* bind 101, 1/2022:57

⁸⁶ Omer Bartov. *Hitler's army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*. Revised edition. New York 1992:182

krigsfanger døde, er det dette som klart knyttet Wehrmacht til nazi-ledelsens nazistisk-ideologiske krigføring, mener historiker Torgeir Sæveraas.⁸⁷ Historiker Sönke Neitzel og sosialpsykolog Harald Welzer mener i boken *Soldater* at Hitlers drøm om å forme en «ny» nasjonalsosialistisk soldat der politiske og militære verdier smeltet sammen, aldri ble virkelighet.⁸⁸ De mener at det er krigens referanseramme som styrer hva soldatene gjorde på fronten.⁸⁹ Neitzel og Welzer konkluderer med at: «I denne sammenhengen dreper soldater jøder uten å være antisemitter, og de forsvaret landet sitt «fanatisk», uten å være nasjonalsosialister. Det er på tide å slutte med å overvurdere det ideologiske. Det ideologiske kan gi påskudd til en krig, men forklarer ikke hvorfor soldater dreper eller begår krigsforbrytelser.»⁹⁰ Historiker Sigurd Sørli hevder at det var situasjonsbetingede faktorer som i hovedsak bestemte soldatenes handlinger.⁹¹ Han utdyper dette med at også Neitzel og Welzer må vektlegge ideologi når de skal vise forskjellene i brutalitet på Waffen-SS og Wehrmacht.⁹²

Betydningen av ideologi når det gjelder Wehrmachts handlemåte er det fortsatt ulike syn på. For eksempel hevder Torgeir Sæveraas at nazismens verdensbilde var bestemmende for Wehrmachts handlingsmønster, og ikke bare situasjonsbetinget. Da går han i rette med Neitzel og Welzers syn i boka *Soldater* fra 2011.⁹³ Dette viste seg for eksempel i behandlingen av de sovjetiske krigsfangene, samt drapene på jøder og politiske kommissærer på østfronten. Dette tar jeg for meg i kapittel 15, når jeg undersøker leirkommandantens betydning for leirforholdene. Der vil jeg blant annet tydeliggjøre at Wehrmacht-leirkommandanter som var overbeviste nasjonalsosialister, var hardere mot fangene.

Leirsystemet

---

⁸⁷ Sæveraas 2021:323 som refererer fra Streit 1997

⁸⁸ Neitzel og Welzer 2012:318

⁸⁹ Neitzel og Welzer 2012:318

⁹⁰ Neitzel og Welzer 2012:300

⁹¹ Sigurd Sørli. *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen-SS 1941–1945*. 2015:24

⁹² Sørli 2015:24

⁹³ Sæveraas 2021:425

For å kunne diskutere problemstillingene ovenfor, vil det være nødvendig å se de jugoslaviske fangene i sammenheng med hele det tyske fangeleirsystemet i Norge. De jugoslaviske fangene i Norge kom inn under fangeleirsystemet som fantes i Nazi-Tyskland under andre verdenskrig. Organisation Todt var bare en kort periode ansvarlig som leirkommando i fangeleirene, selv om de under hele krigen var hovedansvarlig for arbeidet fangene utførte i Norge. Det var mange ulike typer fangeleirer og andre leirer i Nazi-Tyskland. Dette beskriver jeg i detalj i kapittel 2. Det viktige her er å vise at det har vært brukt forskjellige betegnelser på leirene for jugoslaviske fanger i Norge. Dødeligheten for de jugoslaviske fangene var så høy at de ble betegnet som tilintetgjørelsesleirer. Allerede i 1947 uttalte dommere i en rettssak mot en norsk vakt at leirene var av en slik karakter. Også Nils Christie mente i 1952 at dødsprosenten kunne sammenlignes med tyske utryddelsesleirer. Men han sier samtidig at de var konsentrasjonsleirer. De fleste forskere mener at bare de seks leirene i det nazi-okkuperte Polen som ble bygd fra 1941 av var tilintetgjørelsesleirer (vernichtungslagern). Leirene var heller ikke en del av konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland. Leirene i Norge var en provisorisk ordning, som Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord Wilhelm Rediess kalte det.⁹⁴ Jeg introduserer som sagt et nytt begrep, «dødsarbeidsleirer», på de fem leirene under SS i Norge fra juni 1942 ut mars 1943. Grunnen til det, er at fangene skulle arbeide til de døde, og dette begrepet var ikke brukt i Nazi-Tyskland eller i forskningen senere. Begrepet Vernichtung durch Arbeit er brukt om konsentrasjonsleirene, men dette er enten for snevert eller for generelt til mitt bruk. Dette vil jeg utdype i kapittel 2.

I begynnelsen av arbeidet med dette temaet var jeg mest opptatt av forskjellene mellom leirene i Norge, og Nazi-Tyskland og det okkuperte Polen. Jeg brukte SS sin egen betegnelse, som var häftlingslager, det vil si fangeleir. Etter langvarige studier av disse spesielle leirene i Norge under SS, fant jeg flere likheter med konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Jeg kom til slutt frem til at en overføring av tenke- og handlemåte må ha skjedd, selv om det nye leirsystemet ikke bar samme navn eller ikke formelt var i samme organisasjon. Siden SS i disse leirene gikk et skritt

---

⁹⁴ BA-B. NS 19/3692. Bl. 143. Rediess til Himmler 23.10.1942. Info. fra Dirk Riedel 2010:298

lenger enn i vanlige konsentrasjonsleirer, og ville drepe alle jugoslavene i løpet av arbeidet, trengte jeg et nytt begrep, som ble dødsarbeidsleirer.

Administrasjonen i Oslo, som var ansvarlig for fangeleirene, besto av Hans Hüttig, og fra september 1942, Hans Loritz. Over dem var Rediess. Han hadde egentlig ikke noen overordnede i Norge, da Himmler var hans formelle overordnede. Men Terboven utøvde sin personlige innflytelse, og Rediess fulgte lydlig Terbovens ordre.⁹⁵

I SS var som nevnt en viss handlefrihet tilgjengelig for ledere innenfor rammen av det som var hovedmålet, å arbeide henimot førerens vilje. Sosiologen Zygmunt Bauman lanserte på slutten av 1980-tallet teorien om at Holocaust og konsentrasjonsleirene kan sees som et uttrykk for det moderne samfunnet, der alt er instrumentelt, og der ledelsen på ulike nivå ikke kan endre så mye. Funksjonærer adlyder ordre, og det er en distanse fra øverste person som gir ordren, til den som utfører den.⁹⁶ Andre gikk mer mot dette synet, som sosiologen Wolfgang Sofsky. Han mente tvert imot at nærheten til fangene ikke ble visket bort, at drapsmennene i leirene hadde valg og handlingsrom. Planleggerne på kontorene i Berlin kunne lage drapsplaner, men noen måtte utføre dem også. SS-kommandantene i konsentrasjonsleirene kunne utøve et visst skjønn for hvor mye grusomhet som kunne tillates, i en gitt situasjon med for eksempel lave forpleiningsrasjoner, som gjorde at en del fanger ville dø uansett. Kommandanter ble også sendt bort hvis de var for snille med fangene eller utøvde en dårlig ledelse. Leirene var godt organiserte, men kommandanten hadde også en individuell frihet. SS ville at han skulle vise initiativ.⁹⁷ Det samme sees hos Wehrmacht, der en kommandant også utøvde skjønn i ledelsen av en fangeleir.⁹⁸ Kommandanten satte en standard for behandlingen av fanger som de andre offiserene og menige fulgte. Torgeir Sæveraas mener at det var vilkårlighet i behandlingen som preget fangenes hverdag.⁹⁹ Administrasjonen for

---

⁹⁵ Nøkleby 1992:114, 219

⁹⁶ Zygmunt Bauman. *Moderniteten og Holocaust*. Oslo 1997:128, 139 ff. Orig. tittel: *Modernity and the Holocaust*, Oxford 1989

⁹⁷ Wolfgang Sofsky. *The order of terror: the concentration camp*. Princeton 1997:18 f. Orig. tittel: *Die Ordnung des Terrors: Das Konzentrationslager*. Frankfurt 1993

⁹⁸ Soleim 2009:74 f.

⁹⁹ Sæveraas 2021:326

konsentrasjonsleirene fra 1942 i WVHA (SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt) så på seg selv som en kjempende administrasjon med både penn og sverd. Over halvparten av kontorets ansatte var i rotasjon fra eller til tjeneste i en konsentrasjonsleir.¹⁰⁰ En studie av historiker Michael Wildt om RSHA (Reichssicherheitshauptamt), et overordnet organ for sikkerhetstjenesten i Nazi-Tyskland, viser at de ledende aktørene også der ikke bare var byråkrater som sendte ut drapsordrer. De var politiske aktivister som fulgte nazi-ideologien, noe som også kom til å prege SS' behandling av de jugoslaviske fangene i Norge.¹⁰¹ Institusjonens form og karakter la opp til radikaliserings. Baumans tese fra 1989 om Holocaust som et utslag av byråkratisk modernitet blir sterkt tilbakevist av Wildts studie. Historiker Kjetil Braut Simonsen skriver om forskningen på nazismens gjerningspersoner at den har utviklet seg fra tesen om ondskapens banalitet¹⁰², som er forlatt, til at rasistiske og antisemittiske trosforestillinger er sterkere fremhevet.¹⁰³

Synet på fanger/menneskeverdet

En viktig del av mitt grunnlag for å undersøke behandlingen av de jugoslaviske fangene i Norge, er de ulike aktørers menneskesyn. Dette kan også gi noen svar på hvorfor SS drepte så mange jugoslaviske fanger. SS var spesielt preget av nazismens menneskesyn, og de så på slaverne som en dødsfiende. Wehrmacht var også preget av dette ideologiserte fiendebildet, men behandlingen av for eksempel de jugoslaviske fangene var ganske annerledes sammenlignet med SS' behandling. I Wehrmacht-perioden varierte også behandlingen av de jugoslaviske fangene mellom de ulike fangeleirene. SS og de norske vaktene hadde et menneskesyn som gjorde at det var enklere å drepe fanger i fangeleirene. Ifølge Nils Christie, som intervjuet mange norske vakter på slutten av 1940-tallet, hadde de fått en indoktrinering, både gjennom NS-ideologien og gjennom vaktutdannelsen. Indoktrinering, sammen med situasjonen

---

¹⁰⁰ Wachsmann 2015:397

¹⁰¹ Simonsen 2022:59, refererer fra Michael Wildt. *An uncompromising generation. The Nazi Leadership of the Reich Security Main Office.* 2002:846-871

¹⁰² «Ondskapens banalitet» er det kjente uttrykket som filosofen og forfatteren Hannah Arendt brukte i boka *Eichmann i Jerusalem* i 1963.

¹⁰³ Simonsen 2022:58.

i en fangeleir, var nok til at spesielt unge mennesker ble drapsmenn. Denne forklaringen holdt Christie fast ved også i 2010, i det nye etterordet til boken om de norske vaktene. Her trekker han frem gruppedynamikken som et nytt moment. Christopher Browning, som skrev om tyske politimenn som drepte jøder i Polen, mener også at gruppedynamikken var hovedårsaken til at få politimenn nektet å utføre ordrene om å drepe tusenvis av jødiske familier. Dette sammen med en lydighet overfor autoriteter, som for eksempel i kommandokjeden i militæret, politiet og nazi-myndighetene. De tyske politimennene som var i Norge i 1942 hadde ikke fått opplæring i vaktjeneste, ei heller spesifikk undervisning om de jugoslaviske fangene. Brått ble de kastet ut i vaktjenesten. Dette utdyper jeg mer i kapittel 10.

En dehumaniseringsprosess pågikk hele tiden i fangeleirene i Norge, som gjorde at de norske og tyske vaktene lettere kunne mishandle og drepe fanger. SS' mål var å utviske alt det menneskelige ved fangene, slik de også gjorde i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Mange norske vakter som uttalte seg til Christie noen år etter krigen, mente at de jugoslaviske fangene var som dyr i menneskeskikkelse. De norske vaktene fikk etter at en tysk vakt var drept 16. juli, utlevert et skriv. Det startet med at: «disse fanger er serbiske forbrytere eller partisaner, altså undermennesker.»¹⁰⁴ Dette begrepet, Untermenschen, omfattet alle fiender av nazismen. Det var for eksempel kommunister, asosiale, kriminelle, slaver og fremfor alt jødene, som ikke en gang ble sett på som menneskelige.¹⁰⁵ Begrepet ble flittig benyttet tidlig etter Hitlers maktovertakelse i 1933 med sitt nye innhold. Hitler definerte polakkene som undermennesker under invasjonen i 1939, og høsten 1941 ble sovjetiske krigsfanger som ble drept i Sachsenhausen betegnet som det samme av Himmler. I 1942 utga SS et eget hefte om undermennesker, som for det meste bestod av fotografier av sovjetborgere.¹⁰⁶

Jugoslavene var hovedsakelig sør-slaver, og behandlingen av dem var forankret i SS' raselære. SS opprettet en egen avdeling kalt sentralkontoret for rase- og bosetning i 1933, som både skulle sjekke bakgrunnen til SS-folk som skulle gifte seg,

---

¹⁰⁴ Punkt 1 i instruksjonen. Merkblatt für die Bewachung der serbischen Häftlinge. Polizei-bataillon 255, juli 1942. Fra Richard Møllers samling, Narviksenteret

¹⁰⁵ Wachsmann 2015:90

¹⁰⁶ Wachsmann 2015:192 og 262 f.

og drive undervisning.¹⁰⁷ Ifølge Bundgård Christensen mfl., var professor i rasevitenskap Hans F.K. Günther en av de viktigste raseekspertene for det tyske riket. Han delte menneskeheten inn i seks hovedraser. Andre opererte med fire kategorier. Øverst var uansett den nordisk-germanske rase.

Hvilke nasjoner som inngikk i hver rase, ble aldri entydig definert, da det i mange nasjoner var en blanding av ulike raser. Etter den germanske rase, kom den dinariske rase. Dette var folk fra Balkan og Sør-Europa som var sammenblandet med den slaviske rase. Dette ble ikke sett på som en laverestående rase, som slaver, asiater, svarte og andre. Kroatene hadde til og med fått innpass hos nazistene, fordi det hos dem angivelig var en nordisk-dinarisk rasearv. Det samme var tilfellet med ukrainerne.¹⁰⁸ Innføringen av mange flere befolkningsgrupper i SS viste at det var en elasticitet i forståelsen av den germanske rase. SS hadde et pragmatisk ønske om å inkludere flere befolkningsgrupper, kanskje mest i den militære delen av SS, fordi nazistenes krigsinnsats etter hvert kom på defensiven.¹⁰⁹

Etnisitet

I avhandlingen må jeg forklare tidligere fangers og forskeres omtaler av ulike etniske kategorier. Jeg bruker konsekvent betegnelsen jugoslaver om fangene i avhandlingen, siden de kom fra kongeriket Jugoslavia, som hadde eksistert siden 1918. Nils Christie skriver i 1952 at siden leirene er mest kjent under betegnelsen serberleirer, vil han også bruke den betegnelsen i sin magisteravhandling.¹¹⁰ Gorana Ognjenović hevder i sin artikkel fra 2016 at undertittelen «serberleirene» til boken om Beisfjord-leiren av journalisten Ljubo Mladenović fra 1988 er en «falsk konstruksjon av fakta». Hun mener at dette er videreført gjennom institusjonene som holder fast på minnene. Et eksempel hun trekker frem, er at institusjonene skal mene at fangene for det meste

---

¹⁰⁷ Emberland og Kott 2012:69

¹⁰⁸ Bundgård Christensen mfl. 2019:83 f.

¹⁰⁹ Bundgård Christensen mfl. 2019:84. Note 29. Gjengivelse fra Kenneth W. Estes. *A European Anabasis: Western European Volunteers in the German Army and SS, 1940-45*. Kapittel 4. New York 2008

¹¹⁰ Christie 2010:13

besto av serbere.¹¹¹ Jeg mener at bruken av betegnelsen serbere og serberleirene har sin årsak i forhold under krigen. Det var få kroater i fangeleirene i Norge. 90 prosent av de jugoslaviske fangene mente at de var serbere, skriver Ljubo Mladenović, Ašković mfl. har nesten det samme, 91,7 prosent.¹¹² De norske vaktene oppfattet at det også var kroater og andre nasjonaliteter i leirene, men kalte alle serbere. Dette forklarte de tidligere vaktene til Nils Christie i 1948–1949 på hans spørsmål om hvorvidt det var kroater i leirene, og hva vaktene kalte fangene.¹¹³ Kanskje ble fangene også etter krigen kalt serbere, fordi lokalbefolkningen hørte at tyskerne eller de norske vaktene beskrev dem som «serbische Häftlinge». Når nordmennene deretter fikk kontakt med fangene, hørte de også at størsteparten sa at de var serbere. Begrepet serber og uttrykket serber-leirer brukte også politiet, domstolene og avisene rett etter krigen.¹¹⁴ Da ble det vanlig i det norske samfunnet å fremdeles anta at flesteparten av fangene var serbere, og leirene ble da kalt serber-leirer. Blant dem som kom på besøk til Norge fra slutten av 1950-tallet av, var det også flest serbere fra Serbia.

En som har undersøkt hvorvidt fangenes etniske bakgrunn hadde noe å si for vaktens voldsbruk, er Pia B. Rolien. Hennes problemstillinger i masteroppgaven i historie er om norske vakter visste at det var ulike nasjonaliteter blant fangene. Videre ser hun på om de norske vaktene bevisst drepte fanger av enkelte nasjonaliteter.¹¹⁵ Rolien gikk gjennom cirka 200 landssviksaker mot norske vakter. Hun konkluderer med at de norske vaktene visste at det fantes flere nasjonaliteter i leiren, men at de oftest brukte begrepet serbere. Hun konkluderer med at de norske vaktene ikke bevisst drepte fanger av spesifikke nasjonaliteter, men at den tyske leirkommandoen og vaktene noen ganger prøvde å sette nasjonaliteter opp mot hverandre.¹¹⁶ Rolien informasjon kommer spesifikt fra to vakter som blant annet var i Beisfjord. Det er også det eneste stedet jeg har funnet informasjon om at den tyske leirkommandoen prøvde å sette serberne opp mot kroatene og muslimene/bosnjakene. I midten av september

---

¹¹¹ Ognjenović 2016:212

¹¹² 1) Ljubo Mladenović. *Pod šifrom Viking. [Kodenavn Viking. Dokumentar-studie i krigsfangenes liv i Norge 1942–1945.] Beograd 1991:32.* 2) Milorad Ašković, Blagoje Marinković og Ljubomir Petrović. *U logorima u severnoj Norveškoj.* [I leirene i Nord-Norge]. Beograd 1979:321 f.

¹¹³ Christie 2010:155, 158, 161, 164 og 170

¹¹⁴ Rolien 2015:67 ff. og 99

¹¹⁵ Rolien 2015:5 f.

¹¹⁶ Rolien 2015:100

1942 utpekte den tyske leirkommandoen to ledere for de respektive gruppene i Beisfjord-leiren. Men ifølge Ljubo Mladenović, gikk kommunistene og andre fanger rundt og fortalte om hvordan en sortering kunne bli skjebnesvanger for alle gruppene. SS-leirkommandoens forsøk på å splitte de jugoslaviske fangene ble oppgitt.¹¹⁷ Heller ikke historiker Tomislav Dulic fant at det var konflikter blant fangene basert på etnisitet.¹¹⁸

Fordelingen hvor etniske serbere kom fra kan også nyanseres. Det var serbere både fra Serbia, Kroatia og Bosnia-Hercegovina blant fangene. Ulike forfattere har kommet frem til omtrent samme prosentvise fordeling blant dem. 52 prosent av dem kom fra det tyskokkuperte Serbia, og 44 eller 46 prosent av fangene i Norge kom fra Den uavhengige staten Kroatia. 2 eller 4 prosent var fra andre deler av det tidligere Jugoslavia.¹¹⁹ Serbere fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina vil sannsynligvis heller oppfatte seg som serbere enn kroater. Serbere tilhører generelt sett for eksempel den ortodokse grenen av kristendommen, mens kroater generelt sett tilhører den katolske grenen. Ellers er det mye annet som har vært preget av likhet ved de to folkeslagene, som språk, kulturtradisjoner, osv. Etnisitet kan forklares med gruppebasert tilknytning til språk, religion, kulturtradisjoner eller annet som forener en gruppe.

Sosialantropologen Thomas Hylland Eriksen mener at det knapt dreier seg om «objektive» kulturforskjeller, snarere om en sosial kommunisering av den kulturelle forskjellen.¹²⁰ I Jugoslavia var det også mange som bare kalte seg jugoslaver.

Gorana Ognjenović mener at bøkene som skrives av fangene er utgitt av etnisk serbisk-ortodokse. Hun mener dessuten at noen av bøkens forfattere forfekter etnisk hat. At bøker skrevet av serbisk-ortodokse forfattere nødvendigvis skulle være ubalanserte i forhold til bøker skrevet av representanter for andre etniske grupper i det tidligere Jugoslavia, mener jeg i dette tilfellet er feil. Hun nevner to bøker, to memoarer utgitt av henholdsvis Ostoja Kovacević i 1959 og Nikola Rokić i 1961.¹²¹

---

¹¹⁷ Rolien 2015:95 og Mladenović 2013:157 f.

¹¹⁸ Dulic 2011:760 f.

¹¹⁹ 1) Mladenović 1991:72. 2) Ašković mfl. 1979:321 f.

¹²⁰ Thomas Hylland Eriksen. *Små steder – store forskjeller. Innføring i sosialantropologi*. Oslo 1998:363

¹²¹ 1) Ostoja Kovacević. *En times frihet*. Oslo 1959. 2) Nikola Rokić. *Jugoslavia mitt land*. Oslo 1961

Rokić var en av få tidligere fanger som ble værende i Norge etter 1945, og Kovacević kom tilbake til Norge på 1950-tallet etter å ha vært tilbake i Jugoslavia en tid. Begge var rojalister og hadde delvis sympati for Dragoljub «Draža» Mihajlović, tsjetniklederen. Hans militærenhet var først i allianse med partisanene mot tyskerne, men utpå høsten 1941 valgte tsjetnikene å samarbeide med tyskerne mot partisanene. Bildet er allikevel mer komplekst. Ognjenović tar ikke med konkrete eksempler fra bøkene i sin artikkel, men hun mener at spesielt Kovacević har en etnisk konflikt-agenda.¹²² Jeg kan se av hans bok at Kovacević som serber i Bosnia har en front mot Ustasja-bevegelsen, som styrte Den uavhengige staten Kroatia, som ville drepe serberne. Det stemmer at han ikke er så nyansert i sin omtale av muslimer/bosnjaker,¹²³ og han er imot dem som vil fjerne kongehuset. Jeg mener likevel at boken kan brukes som en dokumentarfortelling om forholdene i Jugoslavia og Norge slik han møtte dem. Spesielt er hans beskrivelse av forholdene i fangeleirene underveis fra Beograd til Botn interessante. Han er i leirer som få andre beskriver. Ognjenović mener derimot at bøkene til andre serbere, som Ašković mfl., Mladenović og Jovanović er verdifulle. Disse var heller ikke rojalister. De sistnevnte bøkene er de som vanligvis brukes av andre forfattere i Norge. Rokićs bok har i senere tid blitt kjent gjennom en bok av Knut Flovik Thoresen som har et lengre utdrag fra ham.¹²⁴ Det er en grunn til at de fleste bøker er skrevet av serbere fra Serbia: Halvparten av fangene var derfra. Når bare under 10 prosent var etniske kroater eller bosnjaker, blir det statistisk sett færre bøker publisert fra den gruppen. Jeg kjenner ikke til noen bøker publisert av tidligere fanger eller forskere fra Kroatia eller Bosnia, eller de andre republikkene i det tidligere Jugoslavia. Den etniske fordelingen blant de jugoslaviske fangene kommer jeg tilbake til i kapittel 5.

---

¹²² Ognjenović 2016:208

¹²³ Begrepet muslim var vanlig under Tito, der muslim i 1960-årene også var en nasjonalitet, på linje med serber og kroat. I 1990-årene ble begrepet bosnjak tatt i bruk, som egentlig var et gammelt navn på alle som bor i Bosnia. Nå ble det et nytt navn på slaviske muslimer. Jeg bruker begge begreper sammen siden muslimer var det vanlige å bruke både under og etter krigen. Bosnia-Hercegovina. Store norske leksikon. Jørn Holm-Hansen. Sist redigert 2.12.2018. <https://snl.no/Bosnia-Hercegovina>

¹²⁴ Knut Flovik Thoresen. *Til Norge for å dø. Serberfangene i nazistenes dødsleirer i Nord-Norge*. Basert på fangehistorien til Nikola Rokić. Narvik 2013. Boken har større utdrag fra Rokićs bok: *Jugoslavia mitt land*. Oslo 1961

Kilder og metode

En grundig drøfting av for eksempel tyske dokumenter som brukes i avhandlingen er nødvendig da det kan gi mer informasjon enn ved første gjennomlesning. Kildekritikk er en viktig metode i denne undersøkelsen med mange ulike kildetyper, både skriftlige kilder av mange slag og muntlige kilder. Materiale finnes i mange ulike arkiv i flere land. Fra det tidligere Jugoslavia finnes det blant annet dokumentasjon om de tyske krigsforbryterne som ble dømt i Beograd i 1946, dette er tilgjengelig i militærarkivet i Beograd. Tyske arkiv har en del materiale, Bundesarchiv har registerkort på døde, som gir mye informasjon og SS-offiserenes personalarkiv inneholder mange detaljer. I Norge er det Riksarkivet som har mest informasjon om de jugoslaviske fangene, for eksempel gjennom Organisation Todt-arkivet som viser omfanget av arbeidet. Landssvikarkivet har sakene på de norske vaktene i fangeleirene.

Skriftlige kilder

Det første jeg gjorde i arbeidet mitt med avhandlingen, var å finne representative kilder. Flere av kildene som benyttes her, og som historikere arbeider med, er skrevet ned etter at hendelsene har skjedd. Historiker Knut Kjeldstadli trekker frem en rekke faktorer som en historiker kan bruke for å vurdere kilder.¹²⁵ Jeg håpet at det ville finnes skriftlige kilder i arkivene for en av mine hovedproblemstillinger, angående hvordan SS drepte så mange jugoslaviske fanger i Norge i løpet av en kort tidsperiode. Men i SS skrev de sjeldnere ned ordrer om for eksempel massedrap av syke. De unngikk å nevne det i skriftlig materiale, også i interne, hemmelige ordrer.¹²⁶ Derfor måtte jeg bruke uttalelser av leirkommandanter som var skrevet ned av fanger eller andre, enten under krigen eller senere. Slike uttalelser gjengitt senere kan det også være en utfordring å bruke, da de er skrevet ned for å påvise skyld hos noen i den

---

¹²⁵ Knut Kjeldstadli. *Fortida er ikke hva den en gang var*. Oslo 1999:169 ff.

¹²⁶ 1) Götz Aly. *Final solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*. London 1999:122. Engelsk utgave fra den tyske originalen fra 1995. 2) Nikolaus Wachsmann. *The SS Concentration Camps and the Limits of Representing History*. United States Holocaust Memorial Museum. 2018. S. 5. Tatt ut 9.5.2022. <https://www.ushmm.org/m/pdfs/Concentration-Camps-Nikolaus-Wachsmann.pdf>

nazistiske ledelsen. Men sett i en sammenheng med de konkrete gjerninger hos ledelsen, kan dette brukes som momenter for å kartlegge SS' tenke- og handlemåte mot de jugoslaviske fangene. Dette tar jeg grundig opp i kapittel 10.

Kildemateriale finnes for det første i arkiv i det tidligere Jugoslavia. Narviksenteret har fått svært mange dokumenter fra Militærarkivet i Beograd. Dette arkivet het frem til 2006 Militærhistorisk institutt. I dette arkivet er materialet fra rettsoppgjøret med de tyske krigsforbryterne i 1946. Her er siktede tyskere som forklarer seg, jugoslaviske vitner og materiale fra en britisk krigsforbryterkommisjon som opererte i Norge. Dokumenter fra rettsoppgjøret er en verdifull kilde til informasjon om hva som hendte, sett fra de ulike perspektiv, både fra ofrenes kamerater, vitner og krigsforbryterne selv. Men utfordringen er at informasjonen gis noen år etter det skjedde. Uttalelsene må regnes som muntlige kilder. Hukommelsesforskyvinger starter tidlig etter en hendelse, før langtidsmindet stabiliserer seg. Faktisk mener historikere at personer ikke nødvendigvis husker mer om noe som skjedde for fem i forhold til for 20 år siden.¹²⁷ Begrensninger i materialet fra disse rettssakene, er at det ofte kom frem ensidig informasjon om overgriperne, og ikke nødvendigvis nyanserende uttalelser eller eventuell positiv informasjon. En del steder er tall på drepte overdrevet fra de tidligere fangenes side, men det kan også skyldes at de ikke visste antallet døde i ulike leirer eller antallet drepte i tyske massakrer. Noen kan nok også ha hørt historier fra andre og lagt dem til sine egne erfaringer. Når jeg samler de tidligere fangenes historier, trer derimot et mønster frem. Selv om en får mange detaljer som er ulike, har historiene fra skriftlige og muntlige kilder så mye til felles at de danner en felles historie, en kontekst.¹²⁸ Derfor kan jeg tydelig beskrive hvordan fangene ble behandlet, både under SS, Organisation Todt og Wehrmacht.

Dokumentene fra 1946 gir ikke svar på hvorfor så mange fanger ble drept under SS. Ingen av de siktede krigsforbryterne innrømmet noe særlig av det som de ble siktet for. Men det er mange dokumenter som viser hvordan SS drepte. Noen forhør av

---

¹²⁷ Knut Grove og Jan Heiret. Å arbeida med munnlege kjelder. I Melve, Leidulf og Ryymin, Teemu. (red.) *Historikerens arbeidsmåter*. 2018:127

¹²⁸ Grove og Heiret 2018:141

tidligere SS-kommandanter fra 1946 kan også bekrefte hvordan systemet fungerte. De viser for eksempel at syke skulle bli skutt, selv om den øverstkommanderende nekter for alt. Derfor kan jeg bruke disse som kilder. Det er derimot mange unntak, der SS-folkene prøvde å unndra seg ansvar og gjøre sine handlinger bedre enn de var.

I Militærarkivet i Beograd er det også originaldokumenter. Her finnes til sammen over to hundre sider fra SS-leiradministrasjonen i Beisfjord, deriblant lister over fanger og døde. Det er meget sjeldent å finne dokumenter fra en fangeleiradministrasjon i Norge. Disse dokumentene har blant annet daglige oversikter over døde fanger i leiren ved Øvre Jernvann. De viser hva fangene døde av, eller om de ble skutt. Disse dokumentene brukte Ljubo Mladenović i sin bok *Beisfjord-tragedien*. Dokumentene i Beograd er sannsynligvis fra samme arkivproveniens som nå er på Riksarkivet i Oslo, i arkivet Documents Section.¹²⁹ Der er det også korrespondanse på nesten hundre sider fra leiradministrasjonen, som utfyller den andre delen som nå er i Militærarkivet i Beograd. Documents Section i Riksarkivet er et lite arkiv som inneholder materiale som ble beslaglagt i tyske arkiver etter krigen av Scottish Command, under Allied Land Forces Norway.¹³⁰

Videre har materiale fra Arkiv Jugoslavia i Beograd korte rapporter om norske og tyske vakter. I samme arkiv finnes også arkivene etter den jugoslaviske legasjonen i Stockholm, og etter den jugoslaviske eksilregjeringen i London. Arkivene beskriver hvordan de flyktede fangene ble møtt i Sverige. De inneholder også mange rapporter fra forholdene i Norge, og beskriver hvordan overløpere drepte fanger. Så å si alt dette materialet på serbokroatisk har Narviksenteret fått oversatt.

Tyske arkiver har en del materiale. Bundesarchiv i Berlin har personellfilene på SS-offiserene. Jeg har laget en liste på 63 SS-offiserer som jeg vet var i leirene. Bundesarchiv i Ludwigsburg har også noen saker fra etterforskning på krigsforbrytelser i Norge, gjort av tysk politi i 1960- og 1970-årene. Disse underbygger fakta om SS-offiserene. Dette frembrakte også noen originaldokumenter fra Wehrmacht-perioden.

---

¹²⁹ RA. Documents Section. Serie E. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord

¹³⁰ Documents Section. Riksarkivet. Arkivportalen. Publisert 13.10.2011.

<https://www.arkivportalen.no/contributor/1a5ac216-f4f1-4314-9e12-5804cbda410e>

I del 3 sammenligner jeg de sovjetiske og polske krigsfangene med de jugoslaviske fangene. Jeg bruker en metode som innebærer å se på dødeligheten blant fangene som en av de viktigste faktorene for å avgjøre livs- og arbeidsforholdene. Dermed kan jeg sammenligne behandlingen av de tre ulike nasjonalitetene. Da undersøker jeg også dødsårsakene, og de finnes ofte beskrevet på et registerkort, som fulgte hver fange i Wehrmacht-systemet. Det finnes flere typer kort som ble utfyllt når en krigsfange døde. Ledelsen i fangeleiren sendte en rapport om hendelsen til Wehrmachtgräberoffizier for området, et dødssertifikat fra en lege og et kort som beskrev gravsted og gravnummer.¹³¹ Ledelsen sendte deretter registerkortet, som het Personal karte I, og id-brikken til kommandanten i krigsfangebataljonen, som ble videresendt til Wehrmachts Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant på Stabekk. De samlet opp og sendte hver tiende dag kort og brikker videre til Wehrmachtsauskunftsstelle für Kriegerverluste und Kriegsgefangene (WASSt) i Berlin. Dette arkivet ble fra 1946 kalt Deutsche Dienststelle. I 1951 fikk det navnet Deutsche Dienststelle (WASSt) für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht. Fangekortene for jugoslavene har ligget i arkivet til WASSt i Berlin siden de ble sendt dit under krigen. De andre typene kort, som gravkortet, ble også sendt hit og arkivert i separate arkiv. Hele dette arkivet ble i 2019 overført til Bundesarchiv i de samme lokaler i Reinickendorf i Berlin.¹³² Flere søk i dette arkivet i Bundesarchiv har frembrakt til sammen 217 fangekort, som Personalkarte I eller andre typer registerkort på døde jugoslaver.¹³³ Dødstallet på jugoslaviske fanger er på cirka 253 under Wehrmacht-perioden.

Når det gjelder de sovjetiske krigsfangene, finnes det også fangekort som Personalkarte I med angitt dødsdato og dødsårsak som en hovedkilde. Fangekortene ligger på en russisk nettside opprettet av det russiske forsvarsdepartementet. De er

---

¹³¹ Reinhard Otto. Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway. Historisk tidsskrift bind 90, 2011:540

¹³² Übertragung der Aufgaben der Deutschen Dienststelle (WASSt) an das Bundesarchiv. Bundesarchiv. Tatt ut 27.2.2024. <https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Meldungen/20181221-integration-wast.html>

¹³³ Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG

også tilgjengelige via Falstadsenterets nettside for utenlandske krigsgraver i Norge.¹³⁴ For de polske krigsfangenes del er det ikke funnet fangekort, men det var under 20 døde, og deres navn er kjente fra den norske Krigsgravtjenesten. Jeg har fått bekreftelser på hvem av de 164 polske omkomne i Norge som var krigsfanger, ved å få kopi av de tyske dødsmeldinger fra det polske Røde Kors.

Antallet jugoslaviske døde kan finnes først og fremst ved å undersøke dokumenter fra Riksarkivet i Oslo fra oppgravingene og flyttingen av døde på 1950-tallet. Det finnes også lister laget av tidligere kamerater fra noen leirer og rapporter på døde, samt lister på fanger fra fangeleiren Beisfjord. Alt i alt gir dette ganske gode oversikter på døde fanger i Norge.

Den siste store delen av Organisation Todt-arkivet på Riksarkivet ble åpnet i 2012. I Organisation Todt-arkivet har jeg funnet korrespondanse angående Statens vegvesen og arbeidet som de jugoslaviske fangene utførte. Arkivet etter Statens vegvesen på Helgeland er på Statsarkivet i Trondheim. Det inneholder mye relevant materiale som viser hvor maktløse både Organisation Todt og Statens vegvesen var overfor SS' utvikling i massedrap og mishandling av fanger. Jeg mottok en del kopierte dokumenter angående Vegvesenet i Nordland fra 1941–1946 fra en privatperson, Reidar Sagmo i Nordland. Disse har han tidligere fått kopiert fra Vegvesenet. Samlet dekker dette materialet mye av veiarbeidet som fangene utførte. Jeg har funnet timelister på jugoslaviske fanger fra flere tyske firma som var med på veibyggingen og arbeidet på kystfort i Trøndelag. Historiker Simon Gogl, som forsker på tyske firma i Norge under andre verdenskrig, har forsøkt å kontakte de tyske firmaene som eksisterer i dag. Men deres firmaarkiver i Tyskland fra den tid var som regel borte.

Muntlige kilder

---

¹³⁴ 1) Obd-Memorial. Forsvarsdepartementet i den russiske føderasjon. Tatt ut 7.1.2019. <https://obd-memorial.ru/html/> 2) Utenlandske krigsgraver i Norge. Stiftelsen Falstadsenteret. <https://krigsgraver.no/nb>

Når det gjelder direkte muntlige kilder, har jeg foretatt fem intervjuer i 2012 og 2013 av tidligere fanger i Serbia og Bosnia. I avhandlingen har jeg bare brukt én faktaopplysning hver fra fire av dem, og litt mer informasjon fra den femte eks-fangen. Ellers finnes det intervjuer som Falstadsenteret har gjort av noen tidligere fanger i Serbia og Kroatia. Disse har jeg ikke benyttet, da intervjuene er korte, og for mitt bruk går de ikke nok i dybden.

Jeg intervjuet noen nordmenn i Beisfjord i 2011 og i Karasjok i 2013 angående de jugoslaviske fangene. Nordmennene på begge steder var blant de eldste i bygda. Den eldste som ennå levde i 2011 i Beisfjord, var bare 13 år i 1942, da fangene ankom. De andre var yngre. Derfor blir dette en begrensning, da de ikke kunne få med seg mye av det som skjedde, siden de var barn. Disse intervjuene bekrefter den dårlige behandlingen av jugoslavene. Kanskje er det politiets avhør i 1945 av vitner i Beisfjord som best får formidlet de vonde erfaringene for dem som bodde nær leiren.

Intervjuene av de fem tidligere fangene ble foretatt i Serbia og Bosnia i 2012 og 2013 av meg med tolk og en som filmet. Deretter ble intervjuene transkriberte og oversatte. De tidligere fangene kan fortelle mye om hele sin fangetid. Etter så mange år var samtlige overlevende rundt 90 år, noe som medførte at hukommelsen var blitt svekket. Historiene som de forteller er for fragmenterte til å kunne representere det store bildet som jeg vil ha frem av hendelsesforløp, eller angående det ideologiske perspektivet. Derimot kan enkelthistorier bekrefte og utfylle andres mer samtidige utsagn om for eksempel den generelle fangebehandlingen og endringer av den. Med menneskers minner er det begrensninger på hva som kan brukes som sikker informasjon. Feilslutningene etter over 70 år er store, selv om de smertefulle hendelsene setter seg dypest i minnet.¹³⁵ Historiker Christopher R. Browning mener at det er liten forskjell på minner hos overlevende fra konsentrasjonsleirer intervjuet tidlig og deretter mye senere i livet.¹³⁶ Dette kan nettopp ha noe å gjøre med de sterke påkjenningene som slike fanger erfarte. Hendelsene sitter klarere i minnet.

---

¹³⁵ Ingar Kaldal. *Minner som prosesser – i sosial- og kulturhistorie*. Oslo 2016:63

¹³⁶ Christopher R. Browning. Remembering survival. Inside a Nazi slave-labor camp. I Perks, Robert og Thomson, Alistair. (red.) *The Oral History Reader*. Third Edition. Oxon 2016:316

I intervjuene av de tidligere fangene stilte jeg også andre spørsmål, som for eksempel om tidspunkter og fakta. Noen få utsagn blir brukt i avhandlingen. Forskere skiller ut faktaopplysninger som kan kontrolleres opp mot annen kunnskap. Faktaopplysninger er for eksempel tids- og stedsfesting av større begivenheter, der informasjonen må kunne vurderes å være sann eller falsk. Erindringer er selvopplevde, og de trenger ikke være sanne.¹³⁷ For historiker Dagfinn Slettan er det viktigste å forstå: «hvilken mening eller betydning ulike fenomener hadde for menneskene i fortida».¹³⁸ En tidlig oppfatning av Oral History ble gjengitt i Oral History Reader for 2015, antologi-boken som oppdaterer utviklingen av området. Historiker Michael Frisch skrev i 1972 om ett av to ytterpunkter: “On the other hand, oral History can be understood as a way of bypassing historical interpretation itself [...] It seems to provide a way to communicate with the past more directly, to be presented with a somehow purer image of direct experience.”¹³⁹ Historiker Ingar Kaldal skriver over 40 år senere ganske likt. Han mener at de muntlige kildene har vært mer autentiske og nærmere virkeligheten enn de skriftlige kildene. Muntlig historie har blitt karakterisert som «historie innenfra».¹⁴⁰ Historikerne Knut Grove og Jan Heiret mener at disse oppfatningene er problematiske.¹⁴¹ Knut Kjeldstadli mener like fullt at minner er en viktig kildekategori hvis en legger inn visse vilkår. Han lanserer tre løsninger: å stole på uoppfordrede holdningsutsagn, kulturelle grunnverdier og å tolke retrospektive utsagn sammen med materiale som ligger nær i tid.¹⁴² Selv om enhver opplevelse er subjektiv, kan jeg ta utgangspunkt i at hendelsen har skjedd, og at deres opplevelse av den er verdifull for å beskrive hendelsen.

Browning undersøkte intervjuer av overlevende fra en ghetto i Polen, som var foretatt tidligere.¹⁴³ Han intervjuet også selv overlevende jøder, og han beskriver hvordan det er vanskelig å få ut all kunnskap fra et menneske i intervjuer. En

---

¹³⁷ Dagfinn Slettan. Minner og kulturhistorie. Teoretiske perspektiver. Skriftserie fra Historisk institutt. Universitetet i Trondheim. Nr. 4-1994:64 f., 84 f.

¹³⁸ Slettan 1994:75

¹³⁹ Michael Frisch. Oral history and hard times. I Perks, Robert og Thomson, Alistair. (red.) *The Oral History Reader*. Third Edition. Oxon 2016:43

¹⁴⁰ Kaldal 2016:95

¹⁴¹ Grove og Heiret 2018:128

¹⁴² Slettan 1994:85

¹⁴³ Browning 2016:311 ff.

utfordring når en intervjuer tidligere fanger, er at det er flere lag i hukommelsen av det en har erfart av vonde hendelser. Det første laget er offentlige minner eller historier, som personen deler med mange. Deretter kommer felles minner som en bare deler med andre eks-fanger, som har erfart det samme som en selv. Det tredje laget i hukommelsen er hemmelige minner som sjeldent blir delt, for eksempel om en stjal et brød fra en annen fange. Det fjerde og dypeste laget er undertrykte minner, der eks-fangen ikke er bevisst ekstra vonde hendelser som ble fortrent da det skjedde.¹⁴⁴

Noe annet som er vanskelig når en intervjuer tidsvitner, er den endringsprosessen som har foregått mellom hendelsene under andre verdenskrig og nåtiden.¹⁴⁵ Mange av de intervjuede har gjennom årene snakket med andre tidligere fanger, eller lest memoarer. De har endret litt på forståelsen av sine opplevelser. Det er også vanlig å innordne sin egen historie med den generelle krigshistorien, slik at det blir en helhet. Slik blir minnet om fangetiden forståelig for en selv og for andre mottakere, som for eksempel familie.

En kildekategori som både må behandles kritisk som skriftlig og muntlig kilde, er landssviksaker. Mange av dokumentene i sakene har blitt til i en intervju/forhørssituasjon, og de må behandles på bakgrunn av dette. Jeg har undersøkt 302 rettssaker etter norske vakter som ble dømt etter krigen. Disse landssviksakene ligger på Riksarkivet. Slike saker gir en metodisk utfordring. Etterforskningen i landssviksakene ble tilrettelagt fra politiets side for å samle informasjon om spesifikke hendelser for å få siktet og dømt personer. Sakene med etterforskningsdokumentene inneholder derfor begrenset med informasjon, utenom selve siktelsene. De dømtes og vitners forklaringer må også brukes med varsomhet, da de naturlig nok prøver å nedtone deres egen deltakelse i voldshandlinger mot de jugoslaviske fangene. Bare ytterst få av de tidligere vaktene virker å tilsynelatende fortelle alt som de opplevde og observerte i leirene. Dette kom fra de vaktene som ikke hadde noen alvorlig siktelse mot seg. Jeg benytter mest materiale som angår norske vakters mishandling og drap på fangene, uten å gå for mye inn på Hirdvaktbataljonens historie. Det er mye mer informasjon i sakene, som norske vitners og tidligere jugoslaviske fangers historier, og

---

¹⁴⁴ Browning 2016:316 f.

¹⁴⁵ Slettan 1994:73

mye informasjon om selve Hirdvaktbataljonen, som etter hvert ble helt overtatt av SS. Nils Christie brukte 240 slike landssviksaker av de 363 personene han mente var vakter. Jeg har funnet at det var 401 personer som var vakter over jugoslavene i Nord-Norge, men ikke alle ble dømt for vaktteneste. Dette er flest nordmenn. Noen få svensker og dansker var vakter i ulike perioder i Nord-Norge. De ble dømt over flere år, da en etterforskningsledelse i Oslo gjenåpnet mange saker i 1947 for å dømme personer som ikke hadde vært dømt for vaktteneste tidligere. Da ble det foretatt mange nye forhør, og noen tidligere vakter ble fraktet til åstedet, der de tidligere fangeleirene lå. Som med rettsoppgjøret i Beograd, er det mye interessant å finne i landssviksakene, men samtidig en begrensning i de mange spørsmål som ikke ble stilt fra etterforskerne. Politiet hadde ikke alltid god oversikt over hva som skjedde under krigen. Det er de gjenåpnede sakene fra 1947 som gir mest ny informasjon.

Memoarer og populærvitenskapelige bøker fra tidligere fanger

Tidligere fanger har utgitt memoarer, som er skriftlige erindringer av erfaringene fra fangenskapet. De første utkom allerede i 1950-årene, med visse innslag av fiksjon.¹⁴⁶ Først da boken til de tidligere fangene Milorad Ašković, Blagoje Marinković og Ljubomir Petrović utkom i 1979, samt bøkene til Cveja Jovanović i 1982 og 1987, får en bøker som samler fangers historier.¹⁴⁷ De er på samme tid forfatternes fangehistorier, og samtidig forsøker de også å lage en samlet historie om de jugoslaviske fangene i Norge. Forfatterne har også noe arkivmateriale gjengitt i bøkene. Den helhetlige historien kan være tilforlatelig, men blir samtidig en utvelgelse av de tidligere fangenes oppfatninger, og ofte med mindre vekt på arkivmateriale. I slike bøker med tidligere fangers opplevelser av historien kan deres subjektive oppfatning bli bestemmende for hvordan hele historien til fangene i Norge var.

---

¹⁴⁶ Dušan Azanjac. *Stigli smo u Norvešku*. [Vi har kommet til Norge]. Beograd 1952 og *Bela grobnica*. [Den hvite graven]. Beograd 1955

¹⁴⁷ 1) Milorad Ašković, Blagoje Marinković og Ljubomir Petrović. *U logorima u severnoj Norveškoj*. [I leirene i Nord-Norge]. Beograd 1979. 2) Cveja Jovanović. *Bekstva u slobodu*. Beograd 1982. Norsk tittel: *Flukt til friheten*. Oslo 1985. 3) Cveja Jovanović. *Krvavi put. Severnog partizanskog odreda*. Beograd 1987. Utgitt i forkortet utgave med norsk tittel: *Blodveien til nordpartisanavdelingen*. Beograd 1988

Ašković, Marinković og Petrovićs bok er ikke oversatt. Jovanovićs bøker er oversatte av ham selv til norsk, med noe hjelp. Det er synd at ikke alle bøker som er utgitt av de tidligere fangene er oversatte. Ljubo Mladenović publiserte en interessant bok i 1988, der han dokumenterte hele historien om Beisfjord-leiren med navn på alle fangene. Boken var delvis endret da den ble oversatt til norsk i 1989. Mladenović var ikke selv fange i Beisfjord-leiren. Han var i Botn ved Rognan.¹⁴⁸ I hans bok er det mye dokumentasjon, men litt for få henvisninger til kilder.

En viktig bok er Ljubo Mladenovićs andre bok: *Pod šifrom Viking: život, borba i stradanja jugoslovenskih interniraca u logorima u Norveškoj 1942–1945: studijsko, dokumentarna monografija [Kodenavn Viking: jugoslaviske krigsfangers liv, kamp og lidelser i norske leirer 1942–1945: en dokumentarmonografi]*. Boken på 754 sider utkom i Beograd i 1991. Det er det hittil største forsøket på å samle hele historien om fangene i Norge i ett bind. Det er ikke en vitenskapelig basert bok, selv om journalisten Ljubo Mladenović ble støttet av det frittstående Institutt for moderne historie i Beograd. Boken har få kildehenvisninger til arkivmateriale. Den er ofte basert på vitneutsagn. At det er få referanser, er en begrensning, da det er vanskeligere å kontrollere materialet og utsagnene. Mladenovićs bok inneholder mye god informasjon fra veldig mange ulike skriftlige og muntlige kilder. Narviksenteret har fått oversatt de viktigste delene av denne boken fra Ljubo Mladenović fra 1991. Det finnes altså ingen jugoslavisk forskningsbasert fremstilling på norsk om de jugoslaviske fangene i Norge.

En annen kategori er upubliserte memoarer eller selvbiografier. En tidligere fange, Michał Lisiński, skrev en selvbiografi til familien i Sverige i 1980.¹⁴⁹ De 194 sidene omhandler hele hans oppvekst og livet under krigen som fange i SS-leirene. Han beskriver alt i detalj og omtaler blant annet uenigheter blant fangene. Han skrev også et 46-siders hefte i 1990 som kort omtaler hele fangeperioden fra Serbia til flukten i 1944 til Sverige. Dette er heller ikke publisert.¹⁵⁰

---

¹⁴⁸ Ljubo Mladenović. *Beisfjordska tragedija*, Beograd i 1988. Norsk tittel: *Beisfjord-tragedien*. Oslo 1989. Boken ble utgitt på nytt i 2013 med et nytt etterord av Michael Stokke

¹⁴⁹ Michał Lisiński. *Minnen*. 1980

¹⁵⁰ Michał Lisiński. *Herkules*. 1990

Dagbøker

Dagbøker er en muntlig kilde, og dermed også en levning, en rest fra fortiden. Samtidig bruker vi for eksempel dagbøker *som* en levning.¹⁵¹ Dagbøker publiseres ofte i en redigert utgave i bokform adressert til et spesifikt publikum. Av fire dagbøker som er funnet fra fangers liv i leirene, er bare én oversatt til norsk og publisert. Det er Slavko Vukićs dagboknotater fra hans fangeopphold i Beisfjord og andre leirer. Den ble publisert på serbokroatisk i 1979, deretter oversatt og publisert som en føljetong i avisen *Fremover* i Narvik i 1980.¹⁵² En annen dagbok er bare publisert i 1996 på serbokroatisk.¹⁵³ To andre dagbøker er ikke publiserte på serbokroatisk i det hele tatt, men alle dagbøkene er oversatte av Narviksenteret, men ikke publiserte.¹⁵⁴ To av dagbøkene er av fanger som var under Organisation Todt på Ørland, to er skrevet av fanger som blant annet var under SS i Beisfjord og Korgen-leiren i Nord-Norge.

Når jeg for eksempel arbeider med Radovan Rajićs dagbok, som ble publisert 51 år etter krigen, har jeg å gjøre med en levning. Denne dagboken er ikke bare publisert av en tilfeldig grunn, men inneholder en viktig tekst skrevet ned under krigen i fangenskap. Når jeg stiller spørsmål ved denne kilden, driver jeg kildekritikk. For eksempel vil jeg først spørre om dagboken er korrekt skrevet av, eller om noe er utelatt eller lagt til. Dette spørsmålet belyses i et forord av en fra forlaget, som kan bekrefte at den publiserte boken er en korrekt avskrift av originalen. Det er bare foretatt noen grammatikalske endringer, skriver forlaget. Den publiserte utgaven kan altså sies å være autentisk. Denne ytre kildekritikken, å forstå opphavet til kilden og hvilken funksjon den hadde i det opprinnelige miljøet, er viktig for å bestemme grunnlaget før tolking. En dagbok ble ofte skrevet for å ta vare på hendelsene som en person opplevde. Noen ganger ble den også skrevet for at familien som vedkommende hadde

---

¹⁵¹ Kjeldstadli 1999:170. Note 1

¹⁵² Slavko Vukić. *Secanja iz Norveske*. [Minner fra Norge] Kikinda 1979. Oversatt og gjengitt i avisen *Fremover* i 1980. Også i stensil på Narvik bibliotek

¹⁵³ Radovan T. Rajić. (Skal være T., P. er feiltrykk i bok) *Ropstvo u Norveškoj 1942–1945*. [Slave i Norge 1942–1945] Beograd 1996.

¹⁵⁴ 1) Dušan Azanjać. Dagbok fra mai 1942–nov. 1943. Oversatt av Sarah Zorica Mitić, Svetlana og Svein Tore Aspelund for Narviksenteret. 2) Milorad Ašković. Notater. Dagbok fra des. 1941–sept. 1945. Oversatt av Marit og Rajko Savić. Begge dagbøker er fra Serbisk-Norsk Samband, arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia

kunne lese den om han døde i fangenskap. Samtidig var det en fare for at de tyske vaktene kunne finne dagboken, og at han da risikerte streng straff om det sto noe i dagboken som den tyske leirledelsen ikke likte. Det er altså i utgangspunktet en mulig spennende kilde, å få lese noe som er skrevet midt i hendelsene eller bare få dager etterpå.

En dagbok inneholder ofte både saksinformasjon og følelser som formidles. Rajićs dagbok formidler ofte gode beskrivelser av hva forfatteren ser rundt seg, både personer, matskikker, klesvaner og mye mer. Før jeg kan bruke kilden, må jeg bestemme hvilken relevans historiene hans har for avhandlingen. Det er spesielt beskrivelser av vakter og leirkommandanter som er viktige for å forstå forholdene som fangene og spesifikt denne fangen levde under. Radovan Rajićs beskrivelse av ytre hendelser, som da fangene fikk Røde Kors-pakker, er også et eksempel på noe som er viktig å tidfeste. Slike eksempler gjør at dagboken blir meget viktig. Jeg må være forsiktig med å direkte bruke de nedtegnelsene som er gjort under krigen. Rajić opplyser nemlig i den delen av boken som er skrevet etter krigen, at han holdt igjen kritikk av leirkommandanter og vakter av frykt for at de skulle få tak i dagboken. Derfor skriver han først i mai 1945 hva han virkelig ville skrevet under krigen. Han tar opp behandlingen helt fra leirene i Østerrike, og han beskriver mishandling fra ulike vakter. Han omtaler fangekamerater i Ørland-leiren som utnytter situasjonen til å legge beslag på mat som de andre skulle hatt. De arbeidet ikke, og til og med utnyttet disse de yngste av dem til homoseksuell omgang. Denne siste delen av dagboken utgjør i sideantall en tredjedel av boken, og den er derfor viktig å ta med. Denne indre kildekritikken foregår også ved at jeg sammenligner informasjon i dagboken med andre fangers historier. For eksempel har jeg i de intervjuene jeg har foretatt spurt detaljert om de hendelsene som står beskrevet i Rajićs dagbok og fått dem bekreftet.

Denne boken er publisert i 1996. Dermed er det lite sannsynlig at noe er sensurert, som de bøkene som ble skrevet i Jugoslavia før 1980, mens Tito levde. Bøker fra den perioden er farget av at forfatteren må legge inn en selvsensur. Det vil si at de følger en kommunistisk tankegang for å bli godkjent av sensuren. Siste bemerkning om kildegransking og denne dagboken, er at den til sist er oversatt av noen i Norge. Det kan komplisere bruken av boken, om den ikke er korrekt oversatt.

Samlet sett gir denne informasjonen grunnlag for å kunne besvare avhandlingens problemstillinger.

Sammenligning mellom ulike nivåer og aktører

For å kunne besvare de overordnede problemstillingene, vil jeg ha operasjonalisering i tre deler i avhandlingen. Historiker Leidulf Melve beskriver tre nivåer av undersøkelsesenheter: mikro-, meso- og makronivå.¹⁵⁵ I avhandlingen benytter jeg oftest mesonivå, da jeg undersøker grupper og institusjoner som SS, Wehrmacht og Organisation Todt. Jeg er også innom makronivå, der jeg undersøker strukturene på høyere nivå og avgjørelser som påvirket meso- og til slutt mikronivået. Mikronivået er også viktig for meg, for å se på følgene av de beslutningene som ble tatt på høyere nivå. For eksempel påvirket SS-ledelsens avgjørelser sterkt individene i leirene. Derfor tas fangenes historier med, delvis i lengre sitat, for å vise deres subjektive oppfatning.

Det kan identifiseres ulike rasjonaliteter hos de to hovedaktørene som var ansvarlige for fangene, SS og Wehrmacht. Naziregimet hadde en raseideologi som siktet mot utryddelse av jøder og andre grupper. SS målbar denne tenkningen fra 1942, og skulle fullføre den i både i Tyskland og de okkuperte områder. Wehrmacht ble også preget av raseideologien, for eksempel mot slavearbeidere, og de utøvde den også på en litt annen måte enn SS. Disse to gruppene fungerte på ulik måte under nasjonalsosialismen, ettersom SS var det tyske nazi-partiets paramilitære terror- og undertrykkelsesorganisasjon, og Wehrmacht var det vanlige tyske militæret som ble ideologisert fra regimets side. Den siste aktøren hadde en del normer å følge. De fulgte mer eller mindre internasjonale avtaler, for eksempel Genèvekonvensjonen, om behandling av fanger i krig. Også enkeltpersoner innen SS og Wehrmacht og andre nazi-institusjoner bestemte utviklingen for fangene. Enkelte personer styrer utviklingen i en retning, samtidig som de også enten følger eller bryter strukturene i institusjonene. Reichskommissar Josef Terboven endret etablerte planer i Reichskommissariat ved å henvende seg til Jugoslavia for å få arbeidskraft. Han var også med og avsluttet et innarbeidet fangesystem, da fangene til slutt ble overført fra

---

¹⁵⁵ Melve 2018:78

SS til Wehrmacht. Andre organisasjoner, som Organisation Todt og Den internasjonale Røde Kors-komiteen, var også med og gjorde sin innflytelse synlig for utviklingen for fangene. Leirkommandantene hadde sin viktige rolle i den enkelte fangeleir, og kunne gjøre livet bedre eller verre for fangene.

I analysen av situasjonen for de jugoslaviske fangene, er det fruktbart å sammenligne både diakront, det vil si situasjonen over tid, og synkront, slik situasjonen var på ett bestemt tidspunkt. Den diakrone komparasjonen gjelder perioden under SS-regimet fra juni 1942 ut mars 1943, med perioden under Wehrmacht fra april 1943 til mai 1945. Synkront gjelder det å sammenligne de jugoslaviske fangene med forholdene for sovjetiske og polske krigsfanger i den perioden da alle disse gruppene var under det samme Wehrmacht-regimet.

Da det er store forskjeller på leirsystemene og ulikheter også innen begge systemer i Norge og Nazi-Tyskland, er komparasjon flere steder viktig som metode i avhandlingen.¹⁵⁶ Da sammenligner jeg minst to historiske fenomener, og ser på likheter og forskjeller. Historiker Leidulf Melve forklarer at det er fire viktige funksjoner ved sammenligning: kontrasterende, heuristisk, distanserende og analytisk.¹⁵⁷ I denne avhandlingen vil jeg først og fremst benytte den kontrasterende funksjonen. Komparasjon er best egnet til å forklare variasjon, mener historiker Frank Meyer.¹⁵⁸ Variablene som jeg bruker for komparasjon trenger ikke være identiske, men tilstrekkelig like. Det er for eksempel viktig å sammenholde fangeleirsystemet under SS i Norge med konsentrasjonsleirsystemet under SS i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen. Leirene var i funksjon på samme tid. Det var samme type ledelse, og flere av leirkommandantene i Norge hadde vært i ledelsen i leirene i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen. Svakheter ved komparasjon, kan være at variablene er altfor ulike. En annen begrensning ved komparasjon ligger i muligheten for å forklare et fenomen. Komparasjon kan for eksempel gi en pekepinn, men ikke en fullgod forklaring på dødsarbeidsleirene i Norge. En slik forklaring må også drøfte

---

¹⁵⁶ Kjeldstadli 1999:265 ff.

¹⁵⁷ Leidulf Melve. Å arbeide komparativt. I Melve, Leidulf og Ryymin, Teemu. (red.) *Historikerens arbeidsmåter*. 2018. Kap. 6, s. 72f.

¹⁵⁸ Frank Meyer. «Dansken, svensken og nordmannen...» Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmøtet med tyske flyktninger. En komparativ studie. Acta Humaniora utgave 90. Universitetet i Oslo 2001:35

mulige intensjoner eller målsettinger hos aktørene. I mitt tilfelle er det fangene som gruppe som jeg følger. De er i to ulike regimer i Norge, SS og Wehrmacht, som er tilstrekkelig like til at en sammenligning er fruktbar.

Struktur

Avhandlingen har tre deler. Første del handler om bakgrunnen i Jugoslavia og Norge for at fangene kom til Norge. Den har tre kapitler. Først ser jeg på konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland, da dette på mange måter ble modell for SS-leirene i Norge. Deretter kommer bakgrunnen i Norge, der jeg beskriver fangeleirsystemet og prosjektene der det trengtes arbeidskraft. Tredje kapittel omhandler Reichskommissariat og SS' konkrete planlegging av bruk av arbeidskraft i Norge. Fjerde kapittel er om krigen i Jugoslavia og partisanbevegelsen som bakgrunn for at fangene ble sendt til Norge. Der tar jeg også opp de frie arbeiderne fra Jugoslavia som også kom til Norge i et mindre antall.

I andre del gjennomgår jeg SS-perioden, fra juni 1942 ut mars 1943. Den har sju kapitler. Femte kapittel omhandler fangene med statistikk om dem. Her følges fangene fra Jugoslavia gjennom Tyskland, til skipstransportene til Norge. Sjette kapittel omhandler hovedaktøren i fangeleirene i Norge, SS og de to underordnede enhetene, Ordnungspolizei og Hirdvaktbataljonen. Sjuende kapittel er om Organisation Todt, som er den organisasjonen som ledet arbeidet, og de som var underordnet dem, Statens vegvesen og tyske firma. Hvilken rolle spilte de i utbyggingen av fangene? I åttende kapittel går jeg gjennom de fire leirene som lå under Organisation Todt i Trøndelag. Jeg ser også på leiren i Nordland, som på samme tidspunkt som de andre leirene i Nordland og Finnmark var under SS. Jeg vil sammenligne dødsprosenten i Nord-Norge og Trøndelag, med utgangspunkt i at fangene i prinsippet skulle ha samme status og få samme behandling. I niende kapittel går jeg gjennom de fem første leirene i Nord-Norge under SS. Jeg beskriver hver leirs særegenheter, og sammenligner kort dødstallene og forholdene i hver leir. Kapittel 10 inneholder en drøfting av forholdene i leirene under SS i Norge og SS i Tyskland, og hvordan drap skjedde i leirer. Jeg følger utviklingen fra SS' ideologi og praksis i

konsentrasjonsleirene, til de ordrer som ble gitt dem angående behandlingen av de jugoslaviske fangene. I slutten av kapittelet ser jeg på hvordan SS-offiserene, de tyske og norske vaktene kunne bli drapsmenn, og hvordan Vegvesenet og andre forholdt seg til det som skjedde. I kapittel 11 undersøker jeg endringen som skjedde i april 1943. Hvorfor, og hvordan skjedde endringen?

Tredje del handler om perioden under Wehrmacht, fra april 1943 til freden. Denne delen har fem kapitler. Jeg undersøker først i kapittel 12 følgene av endringen, og om fangene fikk krigsfangestatus. Deretter sammenligner jeg i kapittel 13 de tre leirene under Wehrmacht som var i funksjon fra våren 1943 til våren 1944, for å se om de fikk like forhold når de skulle behandles som krigsfanger. Et kort kapittel 14 omhandler den siste perioden av de jugoslaviske fangenes historie i Norge. Kapittel 15 blir en større komparasjon av SS, Organisation Todt og Wehrmachts behandling av deres ulike grupper av krigsfanger. Jeg sammenligner behandlingen av de jugoslaviske fangene, for eksempel antall døde, dødsårsaker og type arbeid, med Wehrmachts behandling av sovjetiske og polske krigsfanger. Kapittel 16 omhandler både det internasjonale og det norske Røde Kors' hjelp til de syke fangene i Norge. Etter konklusjonen, som er i kapittel 17, og kilde- og litteraturlisten, kommer et appendiks med oversikt over Jugoslavia under andre verdenskrig, fangeleirene og en gradsoversikt.

Første del

Bakgrunnen for at jugoslaviske fanger ble sendt til Norge

Denne delen gir bakgrunnen for at de jugoslaviske fangene kom til Norge fra juni 1942. Her beskrives også SS, og leirene de styrte i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen. Formålet med det er blant annet å kartlegge forbindelser mellom fangeleirsystemet i Tyskland og det som ble etablert i Norge. Det er også viktig å avklare hvem som hadde ansvaret for at fangene ble sendt til Norge. Hvem som fikk dem hit, ga føringer for hvem som fikk ansvaret for de jugoslaviske fangene i Norge og behandlingen de ble gitt. Hvem som fikk ansvaret for arbeidet som fangene skulle utføre, kunne kanskje påvirke behandlingen av dem. Hvorfor nettopp jugoslaviske fanger ble hentet til Norge er interessant å vite svaret på. Den rollen horden spilte i å satt opp en vaktbataljon, samt Organisation Todt og Statens vegvesens rolle i planleggingen i å få de jugoslaviske fangene til Norge, behandles også i denne delen.

2. kapittel. SS, konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland og fangeleirsystemet i Norge

SS ledet administrasjonen av jugoslaviske fanger i Norge. Den lille administrasjonen i Oslo og flere av leirkommandantene i fangeleirene besto av Waffen-SS-offiserer. De andre offiserene i ledelsen i fangeleirene kom fra Allgemeine-SS. Waffen-SS og Allgemeine-SS var de to største gruppene i SS i Nazi-Tyskland i 1939. De utgjorde henholdsvis den militære og den sivile politiske delen. SS-avdelingen oppsto først som livvakt for Adolf Hitler i 1925. Etter hvert utviklet Hitler den til en eliteformasjon. I 1933 var det cirka 200 000 medlemmer i SS. Det ble lagt stor vekt på et rasegraderingssystem, som vektla menn med såkalte ariske trekk. Heinrich Himmler med tittelen Reichsführer-SS var leder for hele SS helt fra 1929 til 1945. I oktober 1934 ble en ny organisasjon grunnlagt, SS-Verfügungstruppe. Denne militære delen av SS ble senere til Waffen-SS. I tillegg kom også en organisasjon som ble kalt SS-

Totenkopfverbände.¹⁵⁹ Disse ble brukt som vakter i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland, og i 1942 ble organisasjonen innlemmet i Waffen-SS. Allgemeine-SS ble etablert i oktober 1934, mest for å skille dem fra de to førstnevnte grenene av SS. I Allgemeine-SS var det mer reservister som også tjenestegjorde i andre organisasjoner enn SS. Allgemeine-SS var ansvarlig for konsentrasjonsleirene, og etter hvert ble oppgavene i konsentrasjonsleirene delt mellom den sivile delen, som Allgemeine-SS hadde ansvaret for, og den militære med vaktene fra SS-Totenkopfverbände, som SS-Verfügungstruppe hadde ansvaret for.¹⁶⁰ De fleste av offiserene som administrerte fangeleirene i Norge kom fra Allgemeine-SS.

Fangeleirsystemet i Nazi-Tyskland

SS styrte ikke andre leirer enn konsentrasjonsleirene og tilintetgjørelsesleirene. Det tyske fangeleirsystemet besto av ulike typer fangeleirer, fengsler og forvaringssteder. Forfatteren Martin Weinmann har funnet 13 ulike leirtyper i det tyske leirsystemet. Disse kan samles i ni hovedkategorier:¹⁶¹

- «Vernichtungslager». Dette vil si tilintetgjørelsesleirer eller utryddelsessentre. Selve begrepet var ikke brukt i Nazi-Tyskland. Slike steder var opprettet med tanke på at hovedsakelig jøder skulle henrettes med én gang de ankom stedet. En jernbanelinje endte i et drapssted. Rene tilintetgjørelsesleirer var det egentlig bare seks av i det tyske riket, og de lå i Generalguvernementet i det naziokkuperte Polen. De het Sobibor, Treblinka, Chełmno, Majdanek og Bełżec. Auschwitz-Birkenau fungerte i høy grad også som et tilintetgjørelsessted, mens Auschwitz I fungerte mer som en konsentrasjonsleir.¹⁶²
- «Konzentrationslager» med underleirer.
- «Sonderlager», «Arbeitserziehungslager» og «Strafgefangenenlager». Dette var leirer for tyske og utenlandske straffanger der behandlingen var ekstra hard.

---

¹⁵⁹ Koehl 2004:121

¹⁶⁰ Koehl 2004:124

¹⁶¹ Weinmann, Martin (red.): *Das nationalsozialistische Lagersystem*. Frankfurt am Main 1990:18.

¹⁶² Wachsmann 2015:291 ff.

- «Sicherungslager». Disse hadde funksjon som varetektsleirer.
- «Durchgangslager». Dette er mellomstasjoner for transport.
- «Internierungslager». Var sjelden underlagt SS og lå i andre land enn Tyskland.
- «Stammanschaftslager», forkortet Stalag, var leirer for menige sovjetiske, polske og andre allierte krigsfanger. Oflag var for offiserer.
- «Arbeitslager», «Gemeinschaftslager» og «Wohnlager» var leirer for sivile tvangsarbeidere, både tyske og utenlandske.
- «Gefängnisse» var i Tyskland en samlebetegnelse for ulike typer fengsler og «Zuchthaus», tukthus. De var svært ofte en mellomstasjon for fanger på vei fra Norge til konsentrasjonsleirene. Denne siste kategorien var ikke noe nytt i det tyske fangeleirsystemet. Sicherheitspolizei sine fangeleirer for hovedsakelig norske fanger i Norge, var en utvidelse av fengslene. De leirene ble kalt «Polizeihäftlingslager».

SS hadde de verste leirtypene i Nazi-Tyskland: tilintetgjørelsesleirene og konsentrasjonsleirene. Det ble i navnet ikke etablert konsentrasjonsleirer i Norge under andre verdenskrig. På grunn av plassmangel i Polizeihäftlingslager i Norge, ble en konsentrasjonsleir planlagt og var under bygging på Mysen fra mars 1945. Den ble ikke ferdigbygd.¹⁶³

Konsentrasjonsleirsystemet

I forbindelse med Riksdagsbrannen 28. februar 1933, ble en omfattende forordning opprettet. Denne tilsidesatte sentrale borgerrettigheter. Én av paragrafene var paragraf 114, som ga staten lov til å sette mennesker i varetekt på ubestemt tid. Himmler planla den første leiren i Nazi-Tyskland som ble bygd for akkurat dette formålet. Leiren lå i Dachau og ble en modell for senere konsentrasjonsleirer.¹⁶⁴ Theodor Eicke ble den første kommandant for leiren, og han ble senere leder for hele konsentrasjonsleirsystemet, som het Inspektion der Konzentrationslager. Reglementet

¹⁶³ Arne Sandem. Den siste SS-leiren: SS-Sonderlager – Mysen. 1993

¹⁶⁴ 1) Kåre Preben Hegland. Polizeihäftlingslager Grini 1941–1945. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1989:17. 2) Wachsmann 2015:53

var meget strengt. Det ga for eksempel kommandanten lov til å skyte fanger uten varsel ved flukt, og dødsstraff gjaldt ved oppfordring til opprør. Det var ulike grader av arrest, og fangene ble delt inn i soningsklasser. Det var lite tysk personale i konsentrasjonsleirene, da fangene måtte stå for den daglige driften selv. SS utpekte tillitsmenn som utførte arbeidet for dem. Det var to hensikter med denne ordningen. For det første ble leirene billigere å drive, og for det andre oppmuntret det til intern maktkamp mellom fangene. Maktkampen kunne bestå i at kriminelle og politiske fanger bekjempet hverandre for å få makt i leirene, i stedet for å stå samlet mot den tyske ledelsen.¹⁶⁵

Det er ulike syn blant historikere og forskere på konsentrasjonsleirens funksjon. For eksempel skrev sosiologen Wolfgang Sofsky i 1993 at konsentrasjonsleiren ga en absolutt makt til leirledelsen. Denne absolutte makten hadde ikke nødvendigvis noen produktiv funksjon. Denne makten hadde sin egen mening, som var terror.¹⁶⁶ Leiren fungerer kort sagt som en tidløs struktur utenfor en historisk kontekst. Andre forskere, som Karin Orth i 1999, beskriver Sofskys studie som en overbevisende helhetsstudie over konsentrasjonsleirene, men mener at han bruker en konstruert konsentrasjonsleir som modell. Orth mener at han bruker mest materiale som er fra siste del av krigsårene, og ikke bruker en historisk metode, som en må benytte, når konsentrasjonsleirene har ulik funksjon i de ulike tidsperiodene.¹⁶⁷ Nikolaus Wachsmann skriver i sin bok *KL. A History of the Nazi Concentration Camps* fra 2015 at Sofsky har grepet noe sentralt når han mener at primærfunksjonen til arbeidet i leirene var å utøve vold, terror og død. Men å fokusere på bare absolutt makt som et hovedtema, forenkler SS' ideologi, som også var mye annet.¹⁶⁸ Orth mener at konsentrasjonsleiren hadde ulik funksjon til ulik tid. Én funksjon hadde leirene fra 1933 og frem til 1941, der de først og fremst var for tyske borgere. Først ble politiske fiender innsatt i varetekt for kortere perioder, deretter såkalte arbeidssky og asosiale, og i 1938 rundt 30 000 jøder for noen uker. Som nevnt ovenfor var Dachau modellen

---

¹⁶⁵ Hegland 1989:20. Avsnittet er basert på s. 24 f. i kapitlet om Polizeihäftlingslager Espeland 1942–1945 i boken av Michael Stokke og Kjartan Rødland: *Helter, svikere og mordere. Stiftelsen Espeland fangeleir* 2011

¹⁶⁶ Sofsky 1997:13

¹⁶⁷ Orth 1999:15 f.

¹⁶⁸ Wachsmann 2015:158

for alle konsentrasjonsleirer som ble bygd senere. Frem til krigen ble Sachsenhausen, Buchenwald, Flossenbürg og Mauthausen bygd.¹⁶⁹ Dødstallene økte også for hvert år frem mot krigen. Med utbruddet av krigen mot Sovjetunionen fra juni 1941, ble flere nye konsentrasjonsleirer opprettet i det naziokkuperte Polen, som Auschwitz og Majdanek, som fra april 1942 ble tilintetgjørelsesleir. Fra 1942 kom det store antall jøder, sovjetiske krigsfanger og andre utenlandske arbeidere. Dette ble den andre funksjonen som konsentrasjonsleirene fikk. Jødeutryddelsen ble nå satt i system, og tilintetgjørelsesstedene i det naziokkuperte Polen ble bygd. I mars 1942 inkorporerte Himmler ulike løse deler av konsentrasjonsleirsystemet inn i Oswald Pohl sitt nyetablerte WVHA (SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt), som var avdeling for økonomi- og hovedadministrasjonskontoret. Til sammen dannet de kontorgruppe D i det nye systemet, som hadde fem avdelinger med til sammen 1700 ansatte i Berlin-området.¹⁷⁰ Pohl ville utnytte fangene økonomisk i mye større grad. I 1938 hadde det vært forsøk på industriprosjekt med å lage murstein i to nybygde konsentrasjonsleirer: Mauthausen og Flossenbürg. En stor fiasko ble derimot et teglverk som ble bygd i Oranienburg.¹⁷¹ Planene i 1942 var å opprette rustningsproduksjon i konsentrasjonsleirene. Pohl hadde god kontakt med Himmler, hans overordnede. Men prosjektene gikk dårlig, også fordi det ble rivalisering med for eksempel Albert Speer i Organisation Todt, som var rustningsansvarlig. Speer overtalte Hitler til å flytte fangene til fabrikkene, ikke fabrikkene inn i konsentrasjonsleirene.¹⁷² Det ble da opprettet mange underleirer eller satelittleirer til hovedleirene, nær fabrikkene. Men sommeren 1943 var det fremdeles ikke mer enn cirka 15 prosent av konsentrasjonsleirfangene som arbeidet i fabrikker. Industrien var av ulike grunner imot bruken av denne gruppen fanger.¹⁷³ Karin Orth skriver at både folkemord og arbeidsinnsats preget konsentrasjonsleirene fra 1942. Himmler trengte arbeidskraft til rustningsindustrien, men bruken av konsentrasjonsleirfanger til arbeid ble først fra 1943 i større grad gjennomført, men også da nølende, mener hun.¹⁷⁴

---

¹⁶⁹ Orth 1999:338

¹⁷⁰ Wachsmann 2015:290 f., 394

¹⁷¹ Wachsmann 2015:163 ff.

¹⁷² Wachsmann 2015:404 ff.

¹⁷³ Wachsmann 2015:408 f.

¹⁷⁴ Orth 1999:340

I 1943 ble det i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland gjort forsøk på å senke dødstillene og behandle fangene som mer verdifull arbeidskraft. Men parallelt ser man at det ble gjort lite for å øke forpleiningsrasjonene, som ville gi en økt arbeidsstyrke. Det beste som skjedde, var at Himmler i oktober 1942 godtok at fanger kunne få pakker fra familie, og etter hvert fra Røde Kors. Dette hjalp en del fanger. I stedet for at SS drepte syke fanger, skulle de nå arbeide så lenge de kunne. SS tillot også nå at fanger som var leger kunne få arbeide i sykebrakkene. Dette førte til at færre fanger døde. Færre ble også skutt. Men det var vanskelig å stoppe mishandlingen fra vaktene, som hadde blitt opplært i hvordan fangene skulle behandles. Totalt sett var behandlingen av fangene noenlunde den samme. SS drepte fremdeles de mest syke fangene. Siden fangene nå skulle arbeide 11 timer daglig, som lederen for konsentrasjonsleirene, Oswald Pohl, uttalte i november 1943, ble arbeidspresset så hardt at flere fanger ble syke, skadet seg, og mange flere døde.¹⁷⁵ Behovene var store for mer arbeidskraft. De nye prosjektene med fabrikker under jorden som SS og Organisation Todt var ansvarlige for, gjorde at antallet fanger økte. I slutten av 1944 anslo Pohl at 40 prosent av alle konsentrasjonsleirfanger var i ulikt arbeid utenfor konsentrasjonsleirene.¹⁷⁶

Dødeligheten i konsentrasjonsleirene var veldig høy frem til 1942, og litt lavere etter at SS begynte å utnytte fangene som arbeidskraft. I enkelte fabrikker var allikevel dødeligheten fortsatt veldig høy.¹⁷⁷ Bruken av arbeidskraft i større omfang kom først i stand i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland fra 1943, det vil si etter perioden da SS hadde fangene i Norge. SS-ledelsen i Nazi-Tyskland tenkte og handlet litt annerledes angående fanger som arbeidskraft i 1943–1944 enn de gjorde i 1942. Det var noen få endringer til det bedre fra 1943. SS-ledelsen i Norge sin erfaring med fangene i konsentrasjonsleirene stammet fra før krigen frem til våren 1942, da de overtok ledelsen av fangeleirene i Norge. Dette vil jeg ta for meg i kapittel 10, når jeg drøfter forskjeller og likheter mellom de jugoslaviske fangene i Norge og fanger generelt i SS’

---

¹⁷⁵ Wachsmann 2015:422 ff.

¹⁷⁶ Wachsmann 2015:451. Se også oversikt av Pohls tall i Buggeln 2014:52 f.

¹⁷⁷ Herbert 1997:11

konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland. Derfor tar jeg bare for meg den generelle dødeligheten i konsentrasjonsleirene her.

Dødeligheten i konsentrasjonsleirene er vanskelig å angi i nøyaktige tall. Bare omtrentlige tall finnes fra de fleste leirene. Sofsky gjengir døds- og totalantall fra ni av de største konsentrasjonsleirene fra både Tyskland, det naziokkuperte Polen og Østerrike. Da trekker jeg fra Majdanek-leiren som var først konsentrasjonsleir og deretter tilintetgjørelsesleir.¹⁷⁸ Dødstallene stemmer bra overens med Orth, som seks år senere, i 1999, gjengir tall fra totalt 20 leirer, inkludert dem som Sofsky refererer fra. Wachsmann i 2015 har mange av de samme tallene som Sofsky og Orth. Antallet døde i Sachsenhausen er den største forskjellen, med over dobbelt så mange hos Orth.¹⁷⁹ Sofsky har ikke med den leiren i sin oversikt. Orth deler opp dødeligheten mellom vanlige fanger og jødiske fanger.¹⁸⁰ På de ni leirene hos Sofsky som har med både totaltall og dødstall, kommer da dødeligheten opp imellom 15 på det laveste og 65 prosent for den verste leiren. Gjennomsnittlig var dødeligheten på 38 prosent av fangene i disse ni konsentrasjonsleirene. Leirene for jugoslaviske fanger under SS i Norge har en dødelighet fra 35 til 82 prosent. I Norge var gjennomsnittet i dødeligheten på 73 prosent. Noen leirer i Norge ser altså ut til å ha vært på linje med de verste konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland.

Avklaring av sentrale leirbegreper

Betegnelsen tilintetgjørelsesleir, angående de jugoslaviske fangene i Norge, kom inn i litteraturen i Norge tidlig. Allerede i en dom i en lagmannsrett i 1947, der dommerne oppgir at samme forhold gjelder tre av fangeleirene, beskrives de slik: «Det synes utvilsomt at en her står overfor rene tilintetgjørelsesleirer og at formålet var systematisk å utrydde samtlige fanger. Ved sult, mishandling og hardt arbeid ble fangenes helse planmessig nedbrutt, hvoretter de enten døde eller ble avlivet som

---

¹⁷⁸ 1) Sofsky 1997:43. Den tyske utgaven utkom i 1993. 2) Orth 1999:346

¹⁷⁹ Wachsmann 2015:628

¹⁸⁰ Orth 1999:345 ff.

ubrukelige.»¹⁸¹ Fra en annen dom: «Det er opplyst at av de 472 jugoslaviske fanger som kom til Botn i 1942 var det 48 som overlevet og av disse er bare seks friske ...»¹⁸²

Nils Christie kaller i sin avhandling i 1952 leirene i Norge for konsentrasjonsleirer, og samtidig skriver han at dødsprosenten «må sammenlignes med de tyske utryddelses- eller tilintetgjørelsesleirene».¹⁸³ Statsadvokat Nils Parelius følger opp Christies konklusjoner videre og bruker begge begreper i to artikler i 1953 og 1960. Parelius mener som Christie at leirene var tilintetgjørelsesleirer.¹⁸⁴ Flere har fulgt opp og bruker dette begrepet senere. For eksempel fulgte Knut Flovik Thoresen Parelius' artikkel fra 1960 da han skrev et forord i 2013 til en bok om jugoslaviske fanger. Thoresen mener at siden det var så høye dødstall, kan en kalle det en utryddelsesleir.¹⁸⁵ Marianne Soleim bruker samme begrep i sin bok *Operasjon Asfalt* fra 2016. I kapittelet om de jugoslaviske fangene, er én av tre overskrifter: utryddelsesleirer. Hun beskriver deretter de grusomme forholdene i flere leirer og skriver kort at disse «må karakteriseres som rene tilintetgjørelsesleirer hvor formålet var systematisk å utrydde samtlige fanger ved sult, mishandling og hardt arbeid.»¹⁸⁶ Hun gjengir på denne måten uttalelsen i dommen fra 1947, som det er vist til over. Soleim skriver også om jugoslavene i verket *Andre verdenskrig i nord*, bind 2 fra 2022. Hun slutter seg til beskrivelser fra andre forfattere om at Botn-leiren er beskrevet som en tilintetgjørelsesleir, og med et formål om systematisk å utrydde samtlige fanger. Beisfjord-leiren kaller hun en dødsleir.¹⁸⁷ Dette er gode bekreftelser på det som jeg prøver å beskrive ved å kalle leirene en dødsleir, men samtidig at det er ved arbeidet at de skal dø. Var leirene for jugoslaviske fanger i Norge tilintetgjørelsesleirer?

Som jeg påpekte i Weinmanns oversikt over 13 leirtyper i fangeleirsystemet i Nazi-Tyskland over, var Vernichtungslager en egen type leir. Det var egentlig et sted

---

¹⁸¹ Norsk retstidende 1947:376. Dommen gjaldt Louis Tidemann Johansen som var i Botn og to som hadde tjenestegjort i to andre fangeleirer, Korgen og Osen

¹⁸² RA. L-sak John Ivan Larsson. Hamar politikammer, avsonet dom 125. Dommen, s. 17

¹⁸³ Christie 2010:59

¹⁸⁴ Parelius 1953:198. Nils Parelius. *Serbervaktene i Nord-Norge*. S. 194–208 i *Samtiden 1953 og Tilintetgjørelsesleirene for jugoslaviske fanger i Nord-Norge*. S. 332–347 i *Samtiden 1960*

¹⁸⁵ Thoresen 2013:15

¹⁸⁶ Soleim 2016:193, 195

¹⁸⁷ Soleim 2022:353 f.

som fungerte som en drapsmaskin. Fangene som ble drept her var hovedsakelig jøder som ankom med tog og gikk rett i gasskamre. Det var altså ingen leir der en oppholdt seg for en periode eller arbeidet. Alle ble drept med én gang de ankom. Derfor kan ikke disse stedene sammenlignes med noe annet i fangeleirsystemet i Nazi-Tyskland, heller ikke i Norge. Leirene for jugoslaviske fanger var altså ikke tilintetgjørelsesleirer.

SS kaller hovedsakelig leirene i Norge for fangeleirer (häftlingslager). Men både Himmler og noen av SS-offiserene kalte dem noen ganger i brev for konsentrasjonsleirer. Himmler skriver for eksempel 11. november 1942 at det skal bygges flere konsentrasjonsleirer og arbeidsleirer for bygging av veier og jernbane i Norge.¹⁸⁸

En jugoslavisk rett avsa i 1946 dom mot de tyske krigsforbryterne, og de bruker ikke begrepene nevnt her, men beskriver det slik: «... ingen tvil om at alle anklagede i felles forståelse har gjennomført dette oppdraget som hadde pågått i de nevnte leirene frem til mai 1943 med det ene mål, å ødelegge og fysisk utslette de jugoslaviske krigsfangene.»¹⁸⁹

Leirene var grusomme med veldig høye dødstall, og SS' oppdrag ser ut til å ha vært at alle de jugoslaviske fangene skulle dø i løpet av arbeidsperioden. Derfor bruker jeg som nevnt i kapittel 1 en ny betegnelse, som er dødsarbeidsleirer. Dette utleder jeg fra et begrep som Falk Pingel introduserte i 1978: Vernichtungsarbeitsplätzen. Dette begrepet kan for eksempel brukes om arbeid i fabrikker der fangene på grunn av arbeidet døde i veldig store antall.¹⁹⁰ Disse fangene kunne være kriminelle, asosiale, jøder som fikk lov til å arbeide, så lenge de kunne brukes, eller romer¹⁹¹ som var undertrykket på grunn av raseideologien. For norske forhold kunne jeg brukt begrepet om arbeidsstedene der fangene bygget vei. Men de jugoslaviske fangene døde i størst

---

¹⁸⁸ Robert Bohn. *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» und Kriegswirtschaft*. München 2000:379, note 115

¹⁸⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dok. 10. Beslutning over anke 1. nov. 1946

¹⁹⁰ Jens-Christian Wagner. Work and extermination in the concentration camps. I: Nikolaus Wachsmann og Jane Caplan. *Concentration Camps in Nazi Germany*. London 2009:131, 137 f.

¹⁹¹ Romer. Flertall av rom. Store norske leksikon. Tatt ut 10.4.2024. https://snl.no/rom_-_etnisk_gruppe

antall i og ut fra selve leirene. Derfor endrer jeg begrepet for mitt bruk til tilintetgjørelses-arbeidsleirer, som deretter forenkles til dødsarbeidsleirer. Fangeleirene var for fangene som skulle arbeide til de døde.

Vernichtung durch Arbeit

Vernichtung durch Arbeit er et kjent uttrykk som etter krigen ble brukt om hele systemet i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. For min del er det ikke enkelt å bruke dette, da uttrykket tilintetgjørelse gjennom arbeid faktisk ikke ble brukt noe særlig av nazistene selv i konsentrasjonsleirsystemet, og ikke konkret før september 1942. Uttrykket stammer fra propagandaminister Joseph Goebbels samtale med justisminister Otto Thierack 14. september 1942. Goebbels mente at alle jøder, sigøynere og polakker som var i fengsel og allerede hadde en dom på over tre år, samt tyskere og tsjekkere over åtte år eller livstid, skulle tilintetgjøres.¹⁹² Historiker Jens-Christian Wagner skriver at dette faktisk ble gjennomført. Fra september 1942 og frem til mai 1945 ble rundt 20 000 fanger overført fra tyske fengsler til konsentrasjonsleirer. Blant disse fangene var dødeligheten veldig høy.¹⁹³ Denne nye handlemåten for en del fangegrupper gjaldt altså ikke for jugoslaviske fanger. I tillegg kommer det faktum at innføringen av den nye straffen kom i september 1942 i Tyskland, tre måneder etter at fangene ankom Norge. Bruken av uttrykket Vernichtung durch Arbeit kan derfor ikke knyttes til en ny praksis i konsentrasjonsleirene fra høsten 1942, utenom de gruppene som nevnes av Himmler. Uttrykket ble brukt i Nürnbergprosessen etter krigen, og senere av mange forskere.¹⁹⁴ Wagner mener at dette uttrykket heller burde brukes på tiden i konsentrasjonsleirene fra cirka 1939–1941, da fanger utførte hensiktsløst og ydmykende hardt arbeid. Et godt eksempel er fra steinbruddet i Mauthausen. Fangene bar veldig store steiner opp en trapp, og falt ofte sammen og ble da drept. Arbeidet var

---

¹⁹² 1) Jens-Christian Wagner. Das Aussenlagersystem des KL Mittelbau-Dora i Herbert, Ulrich, Orth, Karin und Dieckmann, Christoph. *Die Nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*. Frankfurt am Main 2002. Band 2. S. 720. 2) Wagner 2009:139

¹⁹³ Wagner 2009:139

¹⁹⁴ Marc Buggeln. Das System der KZ-Aussenlager. Krieg, Sklavenarbeit und Massengewalt. Gesprächskreis Geschichte. Heft 95. Bonn 2012:161 f.

meningsløst, og var da bare ment som et systematisk drap av fanger.¹⁹⁵ For de jugoslaviske fangene i Norge derimot, var arbeidet viktig for den tyske okkupasjonsmakten. Derfor passer heller ikke uttrykket av den grunn som vilkårlige drap på fangene i SS-leirene i Norge. Men det forekom også i Norge vilkårlige drap og hensynsløs behandling, som for eksempel at fanger måtte kjøre trillebår med andre fanger rundt i ring, til de alle falt om og ble mishandlet. De måtte også uten grunn bære 50 kilos sementsekker til de falt om.¹⁹⁶ Bruken av konsentrasjonsleirfanger i Nazi-Tyskland ble ikke benyttet til arbeid i større omfang før våren 1943. I tidlige perioder i konsentrasjonsleirenes historie var ikke arbeid sett på som noe produktivt. Derimot var det straff og omskolering som var poenget med leirene. Derfor kunne også politiske fanger slippe fri etter en viss periode, om de hadde vist endring i tenkemåte.

Historiker Marc Buggeln gikk i 2012 gjennom ulike forskeres bruk av uttrykket *Vernichtung durch Arbeit* gjennom de siste tiår. Ifølge Buggeln, mente historikerne Hermann Kaienburg i 1990 og Miroslav Kárný i 1998 at uttrykket var konsistent i konsentrasjonsleirene gjennom hele perioden fra 1933 til 1945.¹⁹⁷ De hevdet at SS' generelle plan var at alle fangene skulle utryddes i leirene. Jens-Christian Wagner kritiserte dette. Han mener at det ikke var et målrettet program om at fangene skulle dø som en følge av arbeidet. For SS og bedriftene var det økonomiske aspektet også viktig fra høsten 1942 og utover. Wagner skriver: "As a metaphor for moral indignation, the use of the term 'annihilation through labour' by historians may be completely understandable; but it is not particularly helpful in an analytical sense, since it implies an ideological programme and, in doing so, disregards the impetus of contingent factors which emerged in the course of the war."¹⁹⁸

Marc Buggeln mener også at ikke alle drapene i hverdagen i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland og det okkuperte Polen var planlagte. Det skulle ikke nødvendigvis dø så mange, men forholdene ut fra levevilkårene var så dårlige at mange nødvendigvis kom til å dø. Videre hadde vaktene frie tøyler når det

---

¹⁹⁵ Wagner 2009:131

¹⁹⁶ Mladenović 2013:57, 154

¹⁹⁷ Buggeln 2012:162

¹⁹⁸ Wagner 2009:140

kom til drap. Fangenes/arbeidernes verdi var så lav for SS at det gjorde ikke noe om fanger døde i større antall. Buggeln skrev: „Während Juden, die den Einsatzgruppen in die Hände fielen oder in ein Vernichtungslager eingeliefert wurden, in der Regel getötet werden *mussten*, galt für die Mehrzahl der KZ-Häftlinge aus Sicht der SS, dass sie getötet werden *konnten*, aber nicht *mussten*.“¹⁹⁹ Til sjuende og sist – som Jens-Christian Wagner oppsummerer – «kan det ikke bevises ut fra de skriftlige kildene at det var en intensjon i konsentrasjonsleirene om å tilintetgjøre. Den morderiske bruken av fanger, som var økonomisk absurd og ineffektiv på lang sikt, ble presset – spesielt i de siste månedene av krigen – til fordel for maksimal arbeidsytelse som kunne oppnås på kort sikt. Fangenes død ble bevisst akseptert og ble også rettet mot visse grupper av fanger.»²⁰⁰

I min avhandling kunne jeg benyttet dette uttrykket, da det egentlig ville passet veldig bra på hvordan SS i leirene i Norge hadde et oppdrag for de jugoslaviske fangene: at de skulle dø gjennom arbeidets gang med veiene. Men siden uttrykket er brukt så bredt om forholdene generelt i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland, eller så snevert om spesielle grupper, vil det være vanskelig å bruke det på SS' oppdrag med en snever gruppe av jugoslaviske fanger i Norge.

Jugoslaver i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland

Siden SS styrte konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland, vil det være en fordel å se spesielt på hvordan SS behandlet jugoslavene i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Ble de bedre eller dårligere behandlet enn andre fanger der eller på lik linje med de andre? Minst 30 000 jugoslaver ble sendt fra leirer i Jugoslavia og arbeid i Tyskland til konsentrasjonsleirer i Tyskland, det naziokkuperte Polen og Østerrike. Dette tallet er kommet frem etter at jeg innhentet tall fra tolv av de største konsentrasjonsleirene der det var jugoslaver. 34 563 er et foreløpig totalantall fra konsentrasjonsleirene, men grupper av fanger ble flyttet mellom leirene, derfor må noen tusen trekkes fra. Nå er også flere av tallene anslag for noen leirer, og flere av dem som arbeider med arkivene

---

¹⁹⁹ Buggeln 2012:165 f.

²⁰⁰ Wagner 2002:722

i konsentrasjonsleirene, oppgir i svaret til meg at de ikke vet nasjonaliteten på mange av fangene som var i leirene. Totaltallet er nok derfor høyere enn 30 000. Det var høyst ulike antall jugoslaver i de ulike leirene. Noen fangeleirer finnes det sikre tall på, både av totaltall og døde. Der hvor det var flest jugoslaviske fanger, var i konsentrasjonsleiren Mauthausen i Østerrike, cirka 7523 mennesker var der.²⁰¹ Dette kom blant annet av den geografiske nærheten til Jugoslavia og at da leirene i Beograd ble lagt ned høsten 1944, ble alle fangene overført til Mauthausen.²⁰² I Dachau var det etter frigjøringen av leiren 1. mai 1945 3200 jugoslaver i leiren. Minst 7700 skal ha vært innom leiren fra sommeren 1942 og frem til mai 1945.²⁰³ I Buchenwald hadde det vært cirka 4300 jugoslaver i leiren i løpet av krigen.²⁰⁴ Sachsenhausen hadde minst 735 jugoslaviske fanger i hele perioden.²⁰⁵ Verken tallene fra Dachau eller Sachsenhausen er fullstendige. Størsteparten av fangene ser ut til å være slovenere etter hva museene oppgir. De cirka 20 000 jugoslaviske jødene som ble sendt til Auschwitz, er ikke tatt med her.²⁰⁶ Det var altså en relativt liten gruppe jugoslaver som ble sendt til konsentrasjonsleirer i Tyskland hvis en sammenligner med hvor mange jugoslaver som var frivillige eller krigsfanger i Tyskland. Mange av dem som ble sendt i konsentrasjonsleirer, var allerede kommet til Tyskland som krigsfanger eller sivilarbeidere og hadde gjort seg skyldig i et regelbrudd eller prøvd å flykte. De jugoslavene som skulle straffes i Jugoslavia, ble først og fremst sendt til leirene i Kroatia og Serbia.

De jugoslaviske fangene som ble sendt til konsentrasjonsleirene i Tyskland, ble utsatt for den samme harde behandlingen som andre fanger måtte utholde. Jugoslavene var for det meste politiske fanger. Dødeligheten blant dem var på rundt en tredjedel av

---

²⁰¹ Kranebitter 2014:186. Andreas Kranebitter fra Forschungsstelle, Mauthausen memorial, KZ-Gedenkstätte i e-post av 1.6.2018 legger til at det må legges til mange slovenere som var registrert som italienere eller tyskere. Milić 1992:43 har 8650 jugoslaver, fra Hans Maršálek: Die Geschichte des Konzentrationslager Mauthausen 1980:37

²⁰² Milić 1992:78 f.

²⁰³ U. S. Seventh Army Staff. Perry, Michael W. *Dachau Liberated: The Official Report*. San Francisco 2000:16. Dachau konsentrasjonsleirs utstilling. Hefte, punkt 9.2

²⁰⁴ Kočić 1989:5

²⁰⁵ Der Internationalität der Häftlinge im Nazikonzentrationslager Sachsenhausen 1936–1945. Archiv Sachsenhausen. Signatur LSG 1/54. 2003

²⁰⁶ Milan Koljanin et al., Poslednje odredište Aušvic/Final destination Auschwitz, Katalog izložbe/Catalogue of the exhibition, Beograd 2015, s. 107–108

det foreløpige totaltallet på fanger i konsentrasjonsleirene. Et omtrentlig tall på 11 624 døde er beregnet ut fra de tallene som er hentet fra tolv konsentrasjonsleirer. To ulike leirer med mer sikre tall vil jeg ta frem her for å vise ulik behandling og dødelighet. Mauthausen var mer enn en vanlig konsentrasjonsleir, det var den eneste leiren som var plassert i kategori 3, det vil si at der skulle politiske fiender straffes ekstra strengt.²⁰⁷ Det var tre hovedkategorier for konsentrasjonsleirer, slik at kategori 3 var den strengeste. Kategori 1, 1a og 2 var for fanger der det var en mulighet for rehabilitering. Kategorioversikten ble laget så sent som i januar 1941. Karin Orth mener at disse kategoriene ikke spilte noen stor rolle i det daglige liv, da leirene kunne være like dårlige uansett kategori.²⁰⁸ Cirka 7523 jugoslaver var i Mauthausen-leiren, av dem som er registrert med nasjonalitet. En måte å måle behandlingen av fangene på er å se på dødstillene. Blant de døde der en kan bestemme nasjonalitet sikkert, skal det ha vært 3765 jugoslaver.²⁰⁹ Det betyr at nesten halvparten av jugoslavene døde i Mauthausen og dens underleirer. En kort skriftlig rapport over jugoslavenes forhold i leiren skrevet etter krigen, viser at de arbeidet ved alle arbeidskommandoer og fikk like dårlig behandling som andre nasjonaliteter.²¹⁰ Dødeligheten generelt i Mauthausen ligger på 50 prosent av de cirka 200 000 fangene som var innom leiren og dens underleirer. Jugoslavenes skjebne skiller seg da ikke ut fra de andre gruppene og nasjonalitetene i leiren.²¹¹ Dødsårsakene på jugoslavene er ikke registrert, få større massedrap er kjent fra rapporten. Ifølge rapporten, som sannsynligvis er skrevet av en jugoslav, var det sult og sykdom som tok livet av de fleste. Mauthausen er nok den leiren der flest jugoslaviske fanger døde. Et annet eksempel hvor det er noenlunde sikre tall, er Natzweiler, der jeg har fått oppgitt både totalantall og dødstill.

Natzweiler lå ved Struthof i det da annekterte Alsace-området. Dette var den eneste konsentrasjonsleiren i Frankrike under andre verdenskrig. Natzweiler skal ha vært i kategori 2, det vil si sammen med Buchenwald, Flossenbürg, Auschwitz II (Birkenau) med flere. Det betyr at fanger som var siktet for alvorlige forbrytelser, kom

---

²⁰⁷ Orth 1999:86 f. Le Chene 1971:36

²⁰⁸ Orth 1999:86

²⁰⁹ Kranebitter 2014:186

²¹⁰ Die Jugoslawen im Konzentrationslager Mauthausen. Uten årstall og forfatter. Fra Dr. Christoph Vallant ved Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen

²¹¹ Orth 1999:346. Sofsky 1997:43

til Natzweiler. Likevel var det mulighet for endring for fanger i denne kategorien. Denne konsentrasjonsleiren var i funksjon fra april 1941 til september 1944. Det ble sendt både jøder og «Nacht und Nebel»-fanger hit, den fungerte som en vanlig konsentrasjonsleir.²¹² Dette var en av de mellomstore leirene på totalt 52 000 fanger, med en relativt høy dødelighet. 17 000 fanger døde, noe som gir en dødsprosent på 32.²¹³ Det var 686 jugoslaver i Natzweiler, av dem døde 120.²¹⁴ Det gir en dødsprosent på 17. Det døde altså færre jugoslaver prosentvis i Natzweiler enn av gjennomsnittet i leiren. Det døde også færre her enn i Mauthausen. Det virker altså ikke som om jugoslaver ble behandlet annerledes enn andre vanlige fanger i konsentrasjonsleirene, i hvert fall ikke når en ser på dødstallene. Andre faktorer, som behandlingen av syke og bruk av fanger til arbeid i de ulike periodene av konsentrasjonsleirenes historie, er viktige å undersøke. Dette tar jeg for meg i kapittel 10, der jeg drøfter forskjeller og likheter mellom de jugoslaviske fangene i Norge og fanger generelt i SS' konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland.

Fangeleirsystemet i Norge

I Norge var det Wehrmacht som hadde det mest utviklede leirsystemet og brukte flest krigsfanger i arbeidsoppdrag. Gjennom det tyske Sicherheitspolizei hadde SS også fanger, for det meste politiske fanger, oftest nordmenn i leirene som kaltes Polizeihäftlingslager. Ut fra disse leirene var det arbeidskommandoer fordelt rundt i Norge. I Norge var det også leirer for sivile arbeidere som Reichskommissariat benyttet. For eksempel var sovjetiske sivile tvangsarbeidere, kalt Ostarbeiter, i leirer i Norge. Dette var nok tilsvarende det som ble kalt Arbeitslager, i Tyskland.

Wehrmachts leirer for krigsfanger

---

²¹² Nacht und Nebel betyr natt og tåke, det vil si at fangene skulle forsvinne i disse leirene

²¹³ Struthof. KL-Natzweiler. Tatt ut 19.8.2022. <https://www.struthof.fr/en/le-site/le-kl-natzweiler>

²¹⁴ Rene Chevrolet. Natzweiler museum. E-post 17.1.2014

I Nazi-Tyskland var det opprettet en Kommandeure der Kriegsgefangenen, en spesiell kommando for krigsfanger innenfor Wehrmacht.²¹⁵ I Norge hadde Wehrmacht en Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant som var underordnet Kommandeure der Kriegsgefangenen i Tyskland. Han tilhørte hæren. Kommandanten hadde myndighet over leirkommandantene i de fire Stalag-leirene i Norge med både sovjetiske og polske krigsfanger og senere jugoslaviske fanger. Han hadde en liten stab på Stabekk ved Oslo. Fra 25. september i Tyskland og fra 1. oktober 1944 i Norge frem til 4. mai 1945 var det SS som hadde ledelsen i krigsfangesystemet.²¹⁶ Systemet ble ikke endret angående struktur, SS innførte bare en ny øverste ledelse over de andre. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord, Rediess ble også Höhere Kommandeur der Kriegsgefangenen i Norge. Ellers fungerte systemet med Bezirkskommandanten videre, og SS innførte ikke nye regler. Det virker som om det eneste SS gjorde, var å øke presset under vervingen som Wehrmacht hadde blant de sovjetiske krigsfangene i Norge. De som sto frem som kommunister, ble truet, mishandlet og noen drept.²¹⁷ Det samme skjedde i Tyskland.²¹⁸

Innenfor Wehrmacht var det først og fremst hæren som fikk krigsfanger. Noen tusen var også i luftvåpenet og marinen. Hver våpengren hadde sine egne vakter og var ansvarlig for arbeidet for krigsfangene. Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant hadde ansvar for alt annet, som mat, klær og helsetjenester.

Det var fire hovedadministrasjonsleirer i Norge som i hovedleiren kunne holde opp til 1500 fanger. De fire leirene hadde navnet Stalag, som betyr Stammanschafts-lager. Derfra ble fangene delt inn i cirka 500 underleirer. Leirene var for menige. Bare cirka 1500 offiserer var i Norge, de var i egne leirer, men like dårlige som leirene for menige. De fire Stalag-hovedleirene hadde numrene 303, 322, 330 og 380. Sovjetiske krigsfanger kom til Norge fra august 1941. Totalt antall var cirka 95 000, der cirka 14 000 døde.²¹⁹ Polske krigsfanger var i Norge fra mars 1942, og det ble sendt totalt cirka

---

²¹⁵ Soleim 2009:99

²¹⁶ NA. WO 331/9. Rediess til Terboven 7.11.1944

²¹⁷ Atle Skarsten og Michael Stokke. *Blod og tårer – historien om sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Rogaland 1941–1945*. Sandnes 2010:227

²¹⁸ Streit 1991-utgaven:290. Fra Soleim 2004:81, note 269

²¹⁹ Soleim 2004:171 og 2009:96 har 13 600-13 700. Arne Langås på Falstadsenteret mener at et oppdatert tall på sovjetiske døde i Norge er på rundt 14 000. E-post 1.11.2022. Falstadsenteret har opprettet en database på oppdrag av Krigsgravtjenesten med alle kjente navn på døde sovjetiske

1700 fanger hit, hvorav 18 døde.²²⁰ Og fra april 1943 hadde Wehrmacht også ansvaret for cirka 1700 jugoslaviske fanger som ble behandlet som krigsfanger. Til Norge ble det også sendt cirka 2600 tyske straffanger fra Emsland-leirene i Nazi-Tyskland. Fangene var administrativt under det tyske Justisministeriet og var blitt dømt av Wehrmachts domstoler og dermed overført til tukthus. Disse var for det meste tyske soldater, straffet for ulike brudd mot reglementet i Wehrmacht. De ble uttatt til arbeid og fordelt på cirka 40 fangeleirer i Finnmark og Nord-Troms og led mye. Flere hundre av fangene døde i perioden 1942–1945. Wehrmacht var vakter over dem.²²¹

Organisation Todt

Organisation Todt hadde ansvaret for arbeidet for cirka halvparten av de sovjetiske krigsfangene som var under Wehrmacht, jugoslaviske fanger fra april 1943 og polske krigsfanger fra høsten 1944. Navnet kommer av grunnleggeren Fritz Todt, fra 1940 leder av Reichsministerium für Bewaffnung und Ammunition. Organisation Todt var en paramilitær byggeorganisasjon som bygde kystfort, veier og jernbaner i Norge. Organisation Todt opererte i hele Europa og hadde mye erfaring fra 1930-årene da de bygde Autobahn og forsvarsverket Siegfriedlinjen.²²² Organisation Todt engasjerte både norske, tyske og andre europeiske bedrifter i de større prosjektene i Norge. Avdelingen i Norge het da Einsatzgruppe Wiking. Fordelingen av ansvar var slik at den administrative ledelsen av fangene var hos Wehrmacht ved Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant og Organisation Todt hadde ansvaret for innkvartering av deres krigsfanger og ansvaret på arbeidsplassen.²²³ 1. april 1945 var det totalt 74 103 sovjetiske krigsfanger i Norge, fordelt på 36 436 på Organisation Todt og 37 667 på

---

krigsfanger, senere utvidet til andre nasjonaliteter. Nettside: Utenlandske krigsgraver i Norge. www.krigsgraver.no/nb: [krigsgraver.no](http://www.krigsgraver.no)

²²⁰ Hatlehol 2015:244. Ut fra tyske dokumenter som for eksempel dødsmeldinger fra Røde Kors i Polen har jeg funnet 18 sikre polske krigsfanger som døde i Norge under krigen. Brev fra Røde Kors, Polen, 22.4.2015 og 13.12.2016

²²¹ Hatlehol 2015:389 ff.

²²² Soleim 2009:120

²²³ Soleim 2009:128 f.

Wehrmacht.²²⁴ Tar en med tallet 2662, som er de polske krigfangene i byggebataljonene 28 og 41 og de jugoslaviske fangene på Polarsirkelen som var på jernbanebygging, blir tallet høyere for Organisation Todt, totalt 39 098.

Sicherheitspolizei og Polizeihäftlingslager

SS-Obergruppenführer und general Wilhelm Rediess var øverste leder av SS og Sicherheitspolizei i Norge. Hans tittel i Norge var Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Under ham var Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes samt alle politienheter. Alle Polizeihäftlingslager i Norge var underlagt det regionale sikkerhetspolitiet og sikkerhetstjenesten, kalt Kommandeur der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienst (Sipo). De kalles også SD etter hva som sto på deres politiuniform.²²⁵ Jeg velger å bruke Sicherheitspolizei i avhandlingen. Det var fem kontorer i Norge, fordelt på de større byene. Sicherheitspolizei hadde seks avdelinger, fjerde avdeling var det fryktede Gestapo (Geheime Staatspolizei). Det var Gestapo som utførte arrestasjoner og sto for mishandling av fanger.

Befehlshaber der Sicherheitspolizei und des Sicherheitsdienstes (BdS) Norwegen

Fra juni 1940 etablerte Sicherheitspolizei fangeleirer i tidligere norske leirer og fengsler for norske fanger. Rundt 42 500 norske menn og kvinner skulle gjennom fem år være fanger i fire leirer med mer enn 20 underleirer og arbeidskommandoer.²²⁶ Mange ble videresendt til leirene i Nazi-Tyskland. Folk som på ulik måte hadde forbrutt seg mot den tyske okkupasjonsmaktens lover, ble satt inn i fengsler. På grunn av plassmangel i de vanlige fengslene ble andre bygninger tatt i bruk som nye fengsler,

---

²²⁴ NA. WO 331/9. Allied Land Forces Norway. Prisoners of war. 14.5.1945 og DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945

²²⁵ Hegland 1989:36

²²⁶ Kristian Ottosen i Nordmenn i fangenskap, 2. utgave fra 2005 har et totaltall på 44 000 nordmenn som var fanger i fangenskap under andre verdenskrig. Av det tallet trekker jeg fra cirka 800 i japansk fangenskap og cirka 667 i fangenskap i Nord-Afrika. S. 67 f. og 72 f.

da fikk de navnet politifangeleir, «Polizeihäftlingslager». De kunne også ha andre navn som «Strafgefangenenlager», «Internierungslager», «SD-Gefangenenlager» og «Polizei-gefängnislager», begrepsbruken var ikke fast.²²⁷ Politifangeleirene i Norge kan beskrives som en kombinasjon av et fengsel og en konsentrasjonsleir. Det som var likt konsentrasjonsleirene, var den strukturelle oppbygningen, reglementet og mange av metodene i fangebehandlingen. Mye var også ulikt, for eksempel var dødeligheten lav i forhold til konsentrasjonsleirene på kontinentet. I Norge var det fire hoved-Polizeihäftlingslager fordelt i Norge nær noen av de største byene. Den første leiren som ble opprettet allerede i 1940, var Ulven ved Bergen. I 1941 kom de andre tre hovedleirene, på Grini i Bærum, Falstad ved Levanger og Sydspissen i Tromsø. To av disse leirene ble siden flyttet til nye steder i samme område. Fangeleiren på Sydspissen ble etter ett år flyttet til Krøkebørsletta i Tromsdalen, leiren på Ulven ble etter tre år flyttet til Espeland. Fra januar 1943 var både Ulven og Espeland i bruk, før Ulven ble nedlagt som fangeleir for godt i desember 1943.²²⁸

Sicherheitspolizei tenkte, som SS, også på økonomi i valget av nye fengsler/fangeleirer. For eksempel var fangeleiren på Ulven en tidligere norsk militærleir, Grini var et nybygd kvinnefengsel og Falstad et skolehjem. Sicherheitspolizei bygde i tillegg mange brakker i tillegg til de eksisterende bygningene på Grini og Falstad. De eneste leirene som ble bygd fra grunnen av med brakker, var leirene Sydspissen/Krøkebørsletta og Espeland. En fangeleir var utenom Sicherheitspolizei sin innflytelse. Det var leiren på Berg i Vestfold som lå under det norske statspolitiet og Nasjonal Samling. På slutten av krigen var fangeleiren på Grini overfylt av fanger. Da planla SS en konsentrasjonsleir på Mysen i Østfold. Byggingen begynte i mars 1945, men den ble ikke ferdigbygd før freden kom. 300 fanger fra Grini arbeidet på konsentrasjonsleiren fra 13. mars 1945 og frem til freden.²²⁹

---

²²⁷ RA. Der Höhere SS und Reichsführer Nord. Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei. Brev fra leiren Espeland hadde et stempel med Pol. Gef. Lager Espeland. Falstad hadde ordet «Strafgefangenenlager» over porten. Se for eksempel forside på Reitan, Jon. SS-Strafgefangenenlager Falstad. Hovedfagsoppgave i historie. NTNU 1999

²²⁸ Basert på Stokke og Rødland 2011:25. Tromsdalen fangeleir. Arkivverket. Frigjøring og gjenreisning i Troms og Finnmark. Publisert 18.5.2017. <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/fredstid/frigjoring-og-gjenreisning-i-troms-og-finnmark?q=krøkebørsletta>

²²⁹ 1) Stokke og Rødland 2011:25. 2) Arne Sandem. Den siste SS-leiren: SS-Sonderlager – Mysen. 1993

Sicherheitspolizei brukte Polizeihäftlingslager mest til soning og varetekt for politiske fanger, for både kvinner og menn. Kriminelle fanger kunne også bli sendt til disse leirene, men det skyldtes som oftest plassbegrensninger i fengslene. Rundt fem prosent av fangepopulasjonen var utenlandske. Det var mest sivile som ble sendt til disse leirene. For eksempel ble jugoslaviske fanger sendt til slike leirer når de skulle bli straffet for sabotasje, brudd på reglementet, forsøk på flukt eller annet. Under SS i Nord-Norge 1942–1943 ble ingen sendt til Polizeihäftlingslager, SS sto selv for forhør og straff. Mange av de jugoslavene som kom til Falstad-leiren fra leirene under Organisation Todt i Trøndelag tatt etter flukt, ble drept i Falstadskogen. Sovjetiske krigsfanger kom også unntaksvis til slike leirer. Bare Falstad av de fire Polizeihäftlingslager i Norge ble senter for massedrap. I de andre leirene var det et mindre antall som ble skutt utenfor leiren.

Reichskommissariat

Reichskommissariat var den tyske sivile delen av okkupasjonsstyret i Norge under krigen. Wehrmacht, den militære delen av okkupasjonsstyret, utplasserte soldater og bevoktet landet. Den sivile delen besto av tyske byråkrater som styrte Norges ressurser til fordel for den tyske okkupasjonsmaktens behov på alle områder. For eksempel skulle de tyske soldatenes behov tilgodesees før den norske befolkningen.

Reichskommissariat besto fra 1940 av tre hovedavdelinger: administrasjon, nasjonaløkonomi, folkeopplysning og propaganda.²³⁰ I tillegg ble Abteilung Technik en egen hovedavdeling fra 1942, i forbindelse med de mange byggeprosjektene som ble igangsatt. Under den største av hovedavdelingene, hovedavdelingen for nasjonaløkonomi, Hauptabteilung Volkswirtschaft, var det elleve underavdelinger. Disse tilsvarte de norske departementene på blant annet finans, landbruk, fiskeri og sosialsaker. Abteilung für Arbeit und Sozialwesen fikk ansvaret for alle utenlandske sivile arbeidere i Norge, også andre avdelinger kom inn når det gjaldt arbeidernes

---

²³⁰ 1) Robert Bohn I: Stein Ugelvik Larsen. I krigens kjølvann 1999:122. 2) Krigen i Norge bind 2-Nyordning 1985:37 oversetter det tyske "Volkswirtschaft" med næringsliv

yrkesområde.²³¹ Reichskommissariats arbeidsområder var ikke klart avgrenset, maktforholdene var uavklarte. Josef Terboven var Reichskommissar, leder for den øverste sivile myndighet i Norge, bare underlagt Adolf Hitler. Reichskommissariat hadde ansvaret for byggingen av forsvarsverker, veier, jernbaner og flyplasser for de tyske militære styrker i Norge. Wehrmacht brukte penger etter eget behov og overlot de økonomiske problemene til Reichskommissariat og norske institusjoner.²³²

Reichskommissariat samarbeidet med tyske og norske bedrifter om byggeprosjektene. Det ble åpnet for å innføre utenlandske arbeidere våren 1941, først og fremst dansker. Disse skulle arbeide i Trondheim og på Nordag-anleggene.²³³ Disse kom på frivillig basis og hadde gode forhold i Norge. Også fagfolk fra andre land kom og arbeidet i Norge. Fra mai 1942 kom de i større antall på grunn av de nye byggeplanene til Organisation Todt.

I Nazi-Tyskland var det et tremannskollegium bestående av Generalbevollmächtiger für die Reichsverwaltung, som hadde ansvaret for fireårsplanen²³⁴, sammen med Generalbevollmächtiger für die Wirtschaft og øverstkommanderende for Wehrmacht. Kollegiet hadde ansvaret for å gjennomføre industri- og infrastruktur-prosjekter i Tyskland.²³⁵ Dette var organer som lå utenpå de vanlige statlige institusjonene. Generalbevollmächtiger für die Wirtschaft, Walter Funk, ble også Reichswirtschaftsminister, det vil si ansvarlig for økonomi. Høsten 1943 ble han med i Zentrale Planung, en gruppe på meget høyt administrativt nivå etablert for å effektivisere krigsøkonomien, der det også ble planlagt hvor tvangsarbeidskraften skulle brukes.

Det var til generalfullmektigen for fireårsplanen Reichskommissariat henvendte seg for å få utenlandsk arbeidskraft sendt til Norge. Organisation Todt var innflytelsesrik, og kunne få gjennomført planer ved direkte kontakt med føreren. Organisation Todt fikk via Fritz Todt og senere leder Albert Speer en direkte kobling

---

²³¹ Bohn 1999:121 ff.

²³² Bohn 1999:133

²³³ Bohn 2000:376 og Soleim 2004:60. Nordag, forkortelse for Nordische Aluminium Aktiengesellschaft

²³⁴ Den opprinnelige fireårsplanen var fra 1936–1940, og den ble forlenget til å gjelde til 1944. Bohn 2000:142

²³⁵ 1) Martin Broszat. The Hitler State. The foundation and development of the internal structure of the Third Reich. London 1981:300, 308 f. Original fra 1969. 2) Soleim 2004:71, 197

til Adolf Hitler. Hitler hadde sin spesielle visjon om Polarbahn, en jernbane til Kirkenes i nord, for å knytte landet sammen med Murmansk-banen. Organisation Todt fikk så mye innpass i Reichskommissariat at Abteilung Technik ble Hauptabteilung Technik og fikk mye makt. Willi Henne ble også «Generalbevollmächtigter für die Bauwirtschaft in den besetzten Gebieten Norwegens». Det betød at mye makt lå hos Henne da han var både leder av en hovedavdeling i Reichskommissariat og leder av Organisation Todt. Dette var en stor fordel når byggeoppdrag skulle tildeles og arbeidskraft skulle fordeles. Reichskommissariat drev til slutt selv ingen fangeleirer, derimot innførte de tvangsarbeidere til sivile prosjekter.²³⁶

Oppsummering

SS ledet konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland og fangeleirene for jugoslaviske fanger i Norge. Formelt fantes det ikke konsentrasjonsleirer i Norge under andre verdenskrig. Noen norske forfattere bruker begrepet tilintetgjørelsesleirer om fangeleirene for jugoslavene, men slike steder var det bare seks av, plassert i det naziokkuperte Polen. Jeg har valgt å bruke begrepet dødsarbeidsleirer i avhandlingen, da jeg mener at det dekker best de spesielle leirene som var i for jugoslavene i Norge. Dette begrepet dekker da at fangene egentlig kom for å arbeide, men at SS oppdrag var at alle skulle dø i løpet av arbeidsperioden. Jeg har undersøkt bruken av uttrykket Vernichtung durch Arbeit, for å se om jeg kan benytte det i avhandlingen. Jeg fant at SS ikke brukte dette uttrykket mer enn en gang, i september 1942 og da på bare noen få grupper av fanger. Etter krigen ble uttrykket brukt i Nürnbergprosessen og av forskere som en samlebetegnelse på forholdene for alle fanger i nær sagt alle konsentrasjonsleirene. Derfor er ikke det gunstig å bruke det uttrykket for meg, selv om det faktisk dekker akkurat slik SS sitt oppdrag for de jugoslaviske fangene var og slik som fangene erfarte det.

Jugoslaviske fanger var i konsentrasjonsleirer under SS i Nazi-Tyskland. De ble ikke behandlet på noen spesiell måte, verken dårligere eller bedre enn andre fanger. Det tyske fangeleirsystemet hadde mange ulike leirtyper og titler, i Norge var det færre

---

²³⁶ Hatlehol 2015:88 f.

ulike typer leirer. Det var spesielt mange krigsfangeleirer under Wehrmacht, der de fleste var for sovjetiske krigsfanger. Rundt 500 fantes over hele Norge totalt, men mange ble lagt ned etter kortere perioder. Wehrmacht administrerte også totalt 30 leirer for polske krigsfanger. Rundt halvparten av de sovjetiske krigsfangene var i arbeid under Organisation Todt. SS gjennom Sicherheitspolizei hadde fire fangeleirer for hovedsakelig norske fanger, der det også var en liten del utenlandske fanger. Disse leirene var en forlengelse av fengslene og ble opprettet på grunn av plassmangel. Disse leirene het Polizeihäftlingslager, men kunne bli kalt ved andre navn. Tyske straffanger var også i Norge i et antall av 2600 fordelt på 40 fangeleirer i Nord-Norge, disse var under Wehrmacht. Reichskommissariat og Organisation Todt var ansvarlige for leirer for utenlandske frie- og tvangssendte arbeidere, og dette var åpne leirer.

3. kapittel. Reichskommissariats planer i Norge om bruk av sovjetiske krigsfanger

I dette kapittelet tar jeg opp Reichskommissariats planer om å bruke utenlandske krigsfanger som arbeidskraft fra 1941. Det ble lagd flere planer som blant annet involverte flere norske statsetater. SS skulle få ansvaret og en norsk hirdvaktbataljon skulle være vakter. En endring skjedde våren 1942, da Reichskommissariat ikke fikk fanger likevel. En ny aktør overtok, Organisation Todt, som fikk oppdraget med de store arbeidsprosjektene i Norge.

Reichskommissariats planer

Allerede i mars 1941, før invasjonen av Sovjetunionen 22. juni, utarbeidet Reichskommissariats Abteilung für Arbeit und Sozialwesen planer om å få 3000 franske eller polske krigsfanger til å arbeide i Norge, først og fremst til veiarbeid.²³⁷ 20. august 1941 skulle Reichskommissariat få 800 sovjetiske krigsfanger fra Tyskland til Lettmetallprogrammet. De ble lovet norske arbeidere fra Wehrmacht i stedet, og løftet om krigsfanger ble trukket tilbake samme måned.²³⁸ 15 000 sovjetiske krigsfanger ble tildelt øverstkommanderende for Wehrmacht i Norge, først og fremst til veiarbeid i Nord-Norge, foruten arbeid for Luftwaffe. Det kom bare 3200 krigsfanger mellom august og oktober 1941, og Luftwaffe fikk ansvaret for dem.

Reichskommissariat fortsatte med sin planlegging, og Abteilung für Arbeit und Sozialwesen sendte en ny forespørsel til lederen for Hauptabteilung Volkswirtschaft den 24. november 1941 om hjelp til å få sovjetiske krigsfanger til flere prosjekter,

---

²³⁷ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 2–3. Reichskommissariat, Abteilung Arbeit & Sozialwesen til leder for Hauptabteilung Volkswirtschaft, 7.3.1941. Se også Soleims fremstilling på grunnlag av samme dokumenter fra annen proveniens: 2004:196 ff.

²³⁸ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 23–24. Reichskommissariat, Fra Generalbevollmächtigten für sonderfragen der chemische erzeugung, 20.8.1941

blant annet til Nordag-anleggene og bergverksdriften.²³⁹ Abteilung Technik ble også forespurt to dager senere. Abteilung Technik utarbeidet 5. desember en oversikt over hvor mange krigsfanger som kunne bli benyttet til veibygging, aluminiumsindustrien og til Organisation Todt i Norge. Pr. juni 1942 skulle det bli 20 000 sovjetiske krigsfanger til veibygging, 1900 til aluminiumsindustrien og 300 til Organisation Todt for arbeid i et steinbrudd i Trøndelag.²⁴⁰ 5000 av fangene som var planlagt å være på veibygging, skulle være i Sør-Norge.

5. desember meldte Abteilung für Arbeit und Sozialwesen at Reichskommissariat hadde avtalt med general Rediess at han skulle ta ansvaret for krigsfangene. Hirden skulle ta seg av bevoktning.²⁴¹ 6. desember skrev Abteilung für Arbeit und Sozialwesen til avdelingsleder Köhler angående lønn og arbeidsbetingelser for de norske vaktene.²⁴² 11. desember 1941 ble det sendt en plan fra vegdirektøren til overingeniøren for Vegvesenet i Nordland. Den var for bruk av krigsfanger til veiarbeid. Til Nordland var det ventet å få 9000 krigsfanger til hovedsakelig fire områder der de skulle fordeles på 36 fangeleirer.²⁴³

Et dokument fra Abteilung Technik til Vegvesenet 23. desember 1941 presenterte en plan hvor det da bare var ni fangeleirer med 2100 sovjetiske krigsfanger. Disse skulle plasseres på følgende steder: Trondheim, Elsfjord, Korgen, Skibotn, sør i Kvæangsfjorden, Navit ved Sørstrømmen, Karasjok, Anarjohka (ved finskegrensen øst for Karasjok) og i Grensefoss ved Kirkenes.²⁴⁴ En mye større plan fra Reichskommissariat datert 4. januar har et totaltall på 225 fangeleirer og bruk av 56 400 fanger til alle byggeprosjektene i Norge. Av dette skulle 19 200 fanger bo i 78

---

²³⁹ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 77–78. Reichskommissariat, Abteilung Arbeit & Sozialwesen til hauptAbteilung Volkswirtschaft, 24.11.1941

²⁴⁰ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 89–91. Reichskommissariat, Abteilung Technik 5.12.1941

²⁴¹ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 92. Reichskommissariat, Gruppe Arbeitseinsatz. 5.12.1941. Vermerk

²⁴² RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 97. Reichskommissariat, Fra Abteilung Arbeit & Sozialwesen til avdelingsleder Köhler 6.12.1941. Vermerk

²⁴³ Dokumentsamling fra Reidar Sagmo fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra veidirektør Baalsrud til overingeniøren for veivesenet i Nordland fylke 11. des. 1941

²⁴⁴ RA. Reichskommissariat, Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Einsatz russischer kriegsgefangener. Fra Abteilung Technik til Statens vegvesen. 23.12.1941

fangeleirer for å bygge vei. Her var også tatt med både bruk av fanger til aluminiumsindustrien, jernbane og til en leir ved Trondheim. Fanger til bygging av jernbane var nevnt 3. desember 1941 og antallet fanger kom inn i denne planen.²⁴⁵

Det ble beregnet en kapasitet på 250 fanger i hver leir. Det ble også planlagt tre fangeleirer i Sør-Norge for arbeid på veistrekningen Oslo–Stavanger. I tillegg skulle det opprettes gjennomgangsleirer med plass til 2000 fanger i hver av byene Trondheim og Narvik. Tromsø og Alta var andre alternativer. Dette ble ikke en realitet. Den eneste leiren som kan ha fått status som gjennomgangsleir, var Beisfjord ved Narvik, som ble bygd til å huse cirka 1500 fanger. Den 17. januar 1942 ble det beregnet at fangene skulle ankomme til Norge i slutten av februar eller i mars.²⁴⁶

Den store «Geschäftsplan für Einsatz russischer Kriegsgefangener» kom 21. januar 1942. Her ble ansvarsområdene fordelt mellom Rediess som Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord (HSSPF), Reichskommissariat (RK), Organisation Todt, NSB, Statens vegvesen og andre.²⁴⁷ Jeg tar med planen i sin helhet for å vise hvordan alt var fordelt, og for å vise hvem som hadde ansvaret. Punktene 12–15 ble lagt til 7. februar av Polizeioberspektor Marquaas. De definerte rekruttering og utdanning av vaktene og foreløpig organisering av hvem som hadde ansvaret for fangeinnsatsen.

Tabell 1. Geschäftsplan für Einsatz russischer Kriegsgefangener 21.1. og 7.2.1942

Geschäftsplan für Einsatz russischer Kriegsgefangener	21. jan. og 7. feb. 1942
Ansvarsområder	Ansvarlig
1. Ansvarlig leder for de russiske krigsfangenes innsats	HSSPF
2. Tildeling, avlusing og transport fra gjennomgangsleir til leiren	HSSPF
3. Bevoktning og omsorg for krigsfangene, tolk og utvalg vakter	HSSPF

²⁴⁵ RA. Reichskommissariat, Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Übersicht über Gesamteinsatz an russischen Kriegsgefangenen in Norwegen. 4.1.1942. Se samme dok. i RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 143-145

²⁴⁶ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 163–166. Abteilung Technik. 17.1.1942

²⁴⁷ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 163–166. Fra Abteilung Arbeit & Sozialwesen til Der Höhere SS- und Polizeiführer i Norge 21.1.1942

4. Bestemmelse av hvor arbeidsinnsatsen skulle settes inn	RK, Hauptabt. Technik
Innkvartering	
5. Definere kravene til innkvarteringen	HSSPF
6. Gjennomgangsløiren	RK, Hauptabt. Technik
7. Bygging av brakkene	SS, Zentralbauleitung
Utstyr	
8. Fanger	Byggeleder
9. Vaktmannskapet	HSSPF
10. Ansvar for fangenes helse, vaktene og leiren	RK, Abt. Ernährung u. Land.
11. Byggeledelse: - veiarbeid	Statens vegvesen
- jernbanearbeid	NSB
- Nordag og Organisation Todt	Samme
12. Rekruttering av vakter, ansvar for tolk tysk–norsk	Einsatzstab Wegener, SS-Sturmbannführer Berlin
13. Utdanning og bevæpning av vaktmannskap og tolk	Ordnungspolizei
Forvaltning	
14. Innkvartering, forpleining vakter, tolk og medarb.	HSSPF, SS-Strmbf. Klotz
15. Org. av fangeinnsats for HSSPF til leders ankomst	Polizeioberinspek. Marquass

Kilde: RA, Documents Section. V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 163–166. Fra Abteilung Arbeit und Sozialwesen til Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord i Norge 21.1.1942 og dokument av 7.2.1942 fra Polizeioberinspektor Marquaas.

Abteilung Technik utarbeidet 4. januar 1942 en oversikt over den ønskede yrkessammensetningen blant krigsfangene. De var på det tidspunktet fremdeles ventet å være sovjetiske. For arbeid på vei og jernbane var ønsket:

10 % snekkere

5 % sementarbeidere

15 % murere

5 % smeder og låsesmeder

25 % steinarbeidere

40 % jordarbeidere

Organisation Todt i Trondheim trengte bare arbeidere til et steinbrudd.²⁴⁸

Reichskommissariat ønsket å være hovedansvarlig for arbeidsprosjektene og for arbeiderne. Men som polykratiet fungerte i Nazi-Tyskland, var det uformelle kontakter og krigsøkonomiske hensyn som styrte, ikke formelle posisjoner. Reichskommissar Terbovens planer fra januar 1942 om for eksempel over 50 000 fanger til arbeidsprosjekter i Norge ville blitt en belastning for krigsøkonomien.²⁴⁹ Og Wehrmacht ville ikke gi fra seg administrasjonen over sovjetiske krigsfanger i Norge, som de hadde fra august 1941. I tillegg var det Organisation Todt som fikk ansvaret for de største arbeidsprosjektene i Norge og da kunne ikke Reichskommissariat samtidig ha ansvar.²⁵⁰ Det ble Wehrmacht som i mars 1942 fikk tildelt administrasjonen over alle krigsfanger som var i Norge og ville ankomme og SS fikk ikke noe ansvar. Denne avgjørelsen må ha vært tatt i Berlin, hos den øverste ledelsen, i forbindelse med at Organisation Todt etablerte seg i Norge med en egen ansvarsgruppe fra 1. april. Det virket ikke som om det var et dårlig personlig forhold mellom Reichskommissar Josef Terboven og generaloberst Paul Nikolaus von Falkenhorst. Terboven var Tysklands øverste sivile myndighet i Norge og Falkenhorst ledet den militære okkupasjonsmakten. Den sivile myndighet sine oppgaver skulle være klart adskilt fra den militære myndighet. Falkenhorst mente senere at de klarte å unngå innblanding i hverandres oppgaver og hadde et rimelig godt samarbeid.²⁵¹ At Reichskommissariat ikke fikk sovjetiske krigsfanger som arbeidskraft, fikk dem til å se et annet sted etter arbeidere til sine arbeidsprosjekter. Reichskommissariat ønsket ikke å gi opp sine planer. De ville ha mange arbeidere, først og fremst til bygging av veier i Nord-Norge. Reichskommissar Terboven kjente SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei August Meyszner, som fra januar 1942 av var leder for SS i Serbia. Han hadde vært leder i Oslo for det tyske Ordnungspolizei i Norge, fra

---

²⁴⁸ RA. Reichskommissariat. Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Zusammensetzung der russischen Kriegsgefangenen. 4.1.1942

²⁴⁹ Soleim 2004:205 f.

²⁵⁰ Hatlehol 2015:208

²⁵¹ Berit Nøkleby. *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge*. Oslo 1992:21 f.

september 1940 frem til 16. januar 1942.²⁵² Terboven fikk i mars 1942 i stand en avtale med Meyszner om å sende jugoslaviske fanger til Norge.

Jeg vet ikke nøyaktig datoen for da planen om de nye fangene var lagt, for så sent som 6. mars skrev Reichskommissariats avdeling i Trondheim at det skulle komme russiske krigsfanger. Sannsynligvis ble det løst i og med ordren til Wehrmachtbefehlshaber Südost rett før 18. mars fra Oberkommando der Wehrmacht i Berlin. Jeg kommer tilbake til det i kapittel 4. Oberkommando der Wehrmacht var det nye Reichskriegsministerium, som egentlig skulle koordinere alle Wehrmachts våpengrener. Men både hæren, luftvåpenet og marinen hadde sin egen overkommando, det ble revirkamper og Hitler brukte administrasjonen for egne planer.²⁵³

Henne fortalte i et møte 14. april i Oslo til representanter for Reichskommissariat og der Hüttig var til stede, at det skulle komme jugoslaviske fanger til Norge, han kalte dem bare «Serben».²⁵⁴ Sannsynligvis må Vegvesenet ha fått vite det like etterpå. Terboven skulle få sine arbeidere, og Rediess skulle ha administrasjonen over dem. Dette var faktisk en personlig avtale mellom noen enkeltpersoner, selv om Wehrmachtbefehlshaber Südost måtte godkjenne det. Ingen endringer i planene for hvem som skulle administrere fangeleirene, ble lagt frem. Angående selve arbeidet kom en ny aktør på banen.

Reichskommissariats Abteilung Technik var nå blitt en egen Hauptabteilung Technik på grunn av sitt nye mandat og de store arbeidsprosjektene. De hadde på den tiden en del av ansvaret for fangene, i henhold til planen fra februar 1942. Organisation Todt ved leder Willi Henne fikk sitt mandat i Norge 13. mai 1942 med Hitlers ordre, det såkalte Wiking-Programm. Wiking-Programm var Hitlers ordre om at Organisation Todt skulle få ansvaret med å bygge deler av forsvaret langs kysten, utvidelse av riksvei 50, og jernbane i Nord-Norge. Organisation Todts hadde fått en

---

²⁵² Deutschlands Generale und Admirale. Generale der Waffen-SS und Polizei, Teil V/Band 3, LA – PL von Andreas Schulz und Dieter Zieke. S. 185–198. 2008. Innlegg av Roland P. 17.5.2010. Tatt ut 1.11.2011. <http://www.forum-der-Wehrmacht.de/thread.php?threadid=18390&highlight=Meyszner>

²⁵³ Wehrmacht. Organisatorisk oppbygning. Torgeir E. Sæveraas. Tatt ut 8.4.2024. <https://snl.no/Wehrmacht>

²⁵⁴ RA. Reichskommissariat, Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Notat Reichskommissariat, 14.4.1942

førerordre som de kunne vise til når det gjaldt prioritering av ressurser. Senere fikk de også ansvaret for byggingen som flyvåpenet og marinen hadde ansvar for.²⁵⁵

Før Hitlers ordre i mai hadde Henne fått gjennom endringer av ansvar på møtet angående de jugoslaviske fangene. Dette skjedde allerede på møtet 14. april 1942 i Oslo, to måneder før fangene ankom. Det første Henne klarte å få til, var å overføre Reichskommissariats ansvar for fordelingen av arbeidskraften til Organisation Todt. Ifølge planen fra januar 1942 var det opprinnelig Reichskommissariat ved Hauptabteilung Technik, den instans som skulle ha ansvaret for organiseringen av jugoslavenes arbeidsinnsats. Organisation Todt sine folk arbeidet nå ved den avdelingen og historiker Hans Otto Frøland hevder at stabspersonalet beveget seg sømløst mellom de formelle institusjonene, fra planlegging til gjennomføring.²⁵⁶

Organisation Todt skulle bygge fangeleirene for de fanger som ankom. Organisation Todt ble også de ansvarlige for veibyggingen, i motsetning til planen i januar, som beskrev at Statens vegvesen skulle være ansvarlig for veibyggingen.²⁵⁷ At Henne fikk mye makt og kunne lede både Hauptabteilung Technik og Organisation Todt, skulle da kanskje føre til maktkamp med Terboven. Men Henne og Terboven klarte å samarbeide bra.²⁵⁸

På møtet 14. april ble det også meldt at 2000 «Serben» skulle dra fra Beograd ti dager senere. De skulle da fordeles på følgende steder: Narvik med 500 mann, Elsfjord 750 mann, Skibotn 500 mann og Trondheim med 250. Dette ble igjen endret slik at da fangene kom, ble arbeidet i Skibotn nedprioritert og Karasjok ble foretrukket. Brakkene i leirene var under bygging hele våren. Leiren i Narvik, da menes sikkert Beisfjord, skulle være en gjennomgangsleir med plass til 1500 mann.²⁵⁹ 25. april

---

²⁵⁵ Hans Otto Frøland. Organisation Todt som byggherre i Norge. Historisk tidsskrift bind 97, 3/2018:187

²⁵⁶ Hans Otto Frøland. Organisation Todt som byggherre i Norge. Historisk tidsskrift bind 97, 3/2018:183

²⁵⁷ RA. Reichskommissariat, Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Notat Reichskommissariat, 14.4.1942

²⁵⁸ Hatlehol 2015:86 og note 335

²⁵⁹ RA. Reichskommissariat, Ef. Eske 3. Hauptabteilung Technik. Notat Reichskommissariat, 14.4.1942

skulle de første 2000 «Konzentrations-Häftlinge» være på vei fra Beograd.²⁶⁰ Antallet ble til slutt 1711 fanger, fordelt på 711 som ble sendt ut på skip den 24. april og 1000 den 25. april.²⁶¹

Administrasjonen av de jugoslaviske fangene i Norge

I begynnelsen var det ingen egen administrasjon for krigsfangene som skulle komme. 5. desember 1941 meldte Abteilung für Arbeit und Sozialwesen at Reichskommissar Terboven etter avtale med General der Polizei Wilhelm Rediess hadde fått ham til å ta ansvaret for sikkerhet og innkvartering for krigsfangene.²⁶² Avdelingsleder Köhler ved Abteilung Arbeit und Sozialwesen hadde deretter en samtale med adjutanten til Gauleiter Wegener, som arbeidet med forholdet til Hirden. Terboven etablerte tidlig under okkupasjonen Einsatzstab Wegener for å forbedre organiseringen av Nasjonal Samling og for å kontrollere partiet.²⁶³ På dette tidspunktet var ikke Hirden representert i planleggingen. På møtet var også Oberstleutnant Attenberger fra Ordnungspolizei og SS-Sturmbannführer Klotz, som representerte Der Höhere SS- und Reichsführer Nord.²⁶⁴ Rudolf Klotz arbeidet i SS-Wirtschaftler, som byggeavdelingen lå under. Det gikk fort, allerede to dager senere utnevnte Rediess Polizeioberinspektor Marquass til å ha ansvaret for å følge opp krigsfangene. De første var beregnet til å komme 1. februar 1942.²⁶⁵

Polizeioberinspektor Marquass kom til å organisere fangeinnsatsen i cirka to måneder til en medarbeider skulle overta. I februar 1942 ankom SS-Sturmbannführer Hans Benno Hüttig. Han ledet enheten, kalt Inspektion zur besonderen

---

²⁶⁰ Mladenović 1991:20. Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. NA, MF-V, T-501, P-247, C-1090. Fra Kommand. General und Befehlshaber i Serbia, Paul Bader til Wehrmachtbefehlshaber Südost, Walter Kuntze, 20.4.1942

²⁶¹ Milan Koljanin. Arrest and Deportation: The Postponed Death Sentence. Upublisert manus, foredrag på seminar i Narvik 21.6.2011, s. 4

²⁶² RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 92. Reichskommissariat, Gruppe Arbeitseinsatz. 5.12.1941. Vermerk

²⁶³ Emberland og Kott 2012:163 f.

²⁶⁴ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 97. Reichskommissariat, fra Abteilung Arbeit & Sozialwesen til 6.12.1941. Vermerk

²⁶⁵ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 57. Mappe 5. Nr. 1182. Einsatz von Kriegsgefangenen. Dok. 101. Fra general Rediess til ulike mottakere 8.12.1941

Verwendung/Verfügung (z.b.V) beim Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord.²⁶⁶ Betegnelsen betyr bare at det er en enhet til spesiell bruk. Denne betegnelsen z.b.V ble brukt for mange ulike enheter i den tyske hær, fra strafferegimenter til spesialistenheter. Hüttigs tittel var Inspekteur z.b.V für den Arbeitseinsatz in Norwegen. Hüttig var født i 1894 og var fra Dresden. Han var sønn av en tømmermann og ble medlem av SS i 1933. Han gikk inn i Totenkopfverbände, som hadde oppgaver i konsentrasjonsleirene. Han fikk raskt tjeneste som vakt i konsentrasjonsleiren Lichtenburg. Etter å ha steget i gradene gjennom fire andre konsentrasjonsleirer ble han i 1940 til 1941 Schutzhaftlagerführer i Sachsenhausen og deretter fra april 1941 kommandant for Natzweiler-Struthof frem til januar 1942.²⁶⁷ Det ble regnet som et opprykk å bli beordret til å lede fangeinnsatsen i Norge.

I september 1942 kom også SS-Oberführer Hans Loritz fra konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Loritz hadde vært kommandant i flere konsentrasjonsleirer, blant annet Sachsenhausen fra 1940. I motsetning til Hüttig var Loritz' beordring til Norge en straff da han hadde underslått midler i Sachsenhausen og brukt fanger til å arbeide på sitt feriehus.²⁶⁸ Likevel fikk Loritz overta ledelsen av fangeinnsatsen i Norge og ble ansvarlig for leirkommandantene, nestlederen og forvaltningslederen, foruten alle vaktene. Loritz hadde da også høyere rang enn Hüttig. Hüttig fikk nå ansvaret for resten av leiradministrasjonen i leirene. Han fikk også ansvaret for kontroll av disiplinen og for utdanningsleiren i Halden, senere Holmestrand.²⁶⁹ Men de hadde et tett samarbeid. Hüttig hadde tidligere vært i Sachsenhausen fra 1940 til 1941 under kommandant Loritz, så de kjente hverandre fra den tiden. Hüttig og Loritz hadde under seg en liten stab på tre personer. Hüttig hadde fra før en forvaltningsleder, SS-Hauptsturmführer Hans Schwarzäugl, som hadde erfaring fra konsentrasjonsleirer.²⁷⁰ Loritz fikk overført SS-Hauptsturmführer Kilian Schmitt fra Sachsenhausen, som

---

²⁶⁶ Dirk Riedel. *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der Volksgemeinschaft: Der KZ-Kommandant Hans Loritz. Reihe Geschichte der Konzentrationslager 1933–1945*. Berlin: Metropol nr. 12 2010:299. Riedel henviser til BA-B. NS 19/3692. Bl. 133. Fra Himmler til Pohl og Rediess 18.11.1942

²⁶⁷ BA-B. SSO Hüttig, Hans. Orth 2002:85

²⁶⁸ Riedel 2010:288 f.

²⁶⁹ BA-B. NS 19/3692. Bl. 143. Rediess til Himmler 23.10.1942. Fra Dirk Riedel 2010:298 f.

²⁷⁰ 1) Riedel 2010:300, note 13. 2) NHM. PWIS 46. Schwarzäugl, Hans.

hadde vært i hans administrasjon der, som ble hans adjutant. I tillegg var det en kvinnelig sekretær.²⁷¹

Denne lille staben skulle ifølge planene administrere ni fangeleirer med over 50 SS-offiserer, 500 norske vakter fra Hirden og over 2000 fanger. Utover våren 1942 ble det rekruttert noen få utvalgte SS-offiserer fra konsentrasjonsleirer og mange reservister fra Allgemeine-SS til administrasjon av leirene. Rediess skrev til Himmler i oktober 1942 at denne enheten var et provisorium i SS-forvaltningen.²⁷² 18. november 1942 kom den offisielle beskjeden fra Himmler om at Loritz skulle overta ledelsen av staben og fangestyrken. Himmler endret samtidig Loritz' avdeling til å bli plassert administrativt under SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt i stedet for under Rediess.

Vaktene var ment å være bare nordmenn fra Hirden. Fordi det var problemer med å rekruttere nok vakter, ble det tyske Ordnungspolizei også brukt som vakter i leirene i hele perioden. Offiserene i Ordnungspolizei var ansvarlige for hirdvaktene. I Beisfjord var det under hele perioden tre ganger så mange tyske vakter fra Ordnungspolizei som norske vakter, i de andre leirene var de tyske vaktene i mindretall.

Ordnungspolizei

Ordnungspolizei var navnet på det vanlige tyske ordenspolitiet. Styrken ble opprettet i 1936 som en erstatning for alle tidligere politistyrker. Ordnungspolizei lå under Innenriksministeriet, i praksis var det SS som styrte dem, da det var en kommandolinje også til SS-føreren. Ikke før februar 1943 kom Ordnungspolizei formelt under SS. De fleste politifolkene var i vanlig tjeneste i Tyskland, og det ble også opprettet egne spesielle politibataljoner fra 1939. Mange politibataljoner ble sendt både til østfronten og til Norge. De ble vanligvis ikke brukt i regulære kamper, mer i antipartisanrassiaer og vakthold. Noen bataljoner tok også del i massedrap på jøder. Det var cirka 500 mann i en politibataljon.

---

²⁷¹ 1) RA. Der Höhere SS- und Reichsführer Nord. Diverse dok. Zentralbauleitung der Polizei. Pakke 64. Dienststellen-liste. 2) Riedel 2010:300

²⁷² BA-B. NS 19/3692. Bl. 143. Rediess til Himmler 23.10.1942. Fra Dirk Riedel 2010:298

Det var flere politibataljoner i tjeneste i Norge under krigen. På slutten av krigen var det cirka 5000 mann i Norge. Politibataljonene nr. 255 og 256, som kom til Norge i 1941, er av spesiell interesse her. 255. bataljon var først i Sør-Norge, mens 256. bataljon, kalt «Lofoten-bataljonen» var i Nordland og Sør-Troms.²⁷³ Wilhelm Rediess, med tittelen «General der Polizei», var leder over alle SS- og politienheter i Norge. Allerede i juli 1942 fikk politibataljonene nye navn på enhetene. Alle tre bataljonene ble lagt inn i et nytt 26. kompani. Disse bataljonene var en del av en større verving av årskull født 1918–1920 og skulle bli nye eliteformasjoner i Ordnungspolizei.²⁷⁴ Menige, kalt «Wachtmeister», var som oftest ugifte. Oftest ble hele grupper fra enkelte byer samlet i en bataljon. Soldatene i 251. bataljon kom hovedsakelig fra byen Stuttgart, 255. bataljon fra Aussig i Sudetenland og 256. bataljon kom fra Wien. I desember 1940 var for eksempel 256. bataljon i en utdanningsbataljon med mye teoretisk og praktisk trening før de ble sendt til Rügen i Nord-Tyskland til mer trening før avreise til Norge. I Rügen var de i tre måneder og øvde på fysisk trening, bruk av våpen og ble undervist i nazi-ideologi. De fikk politisk indoktrinering og undervisning i raselære, men ikke i samme grad som SS fikk. Politimennene fikk sannsynligvis ikke noen utdanning som fangevoktere. 9. mai 1941 ble de tre ovennevnte politibataljonene sendt til Norge. I tillegg var andre politibataljoner i Sør-Norge. Av dem ble én offiser fra hver av 252., 253. og 255. bataljon satt til å lede utdanningen av hirdvaktene i Halden. Hele kompanier eller deler av 251., 255. og 256. bataljon ble satt til å være vakter i fangeleirene fra juni 1942.

«Den bevegde hirdbataljon»

5. desember 1941 er første gang vaktmenn fra Hirden nevnes i planleggingen av hele fangeleirsystemet. Hirdmennene skulle være under Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord Rediess. Ordnungspolizei skulle stå for utdanning og bevæpning av mannskapene. Hirdfolkene skulle utgjøre en egen bataljon, som var på cirka 500

---

²⁷³ Knut Støre. *Flukt over grensen*. Bodø 2024:161 f., 176 f.

²⁷⁴ Christopher R. Browning. *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland*. New York 1992. Utgave 1998 med etterord, s. 7

mann. En bataljon var beregnet til å være nok til å bevokte de da planlagte sovjetiske krigsfangene. I planleggingsskissen fra Reichskommissariat og Statens vegvesen av 11. desember 1941 var 9000 fanger beregnet til å komme. Da var det beregnet at det var cirka én vakt for 15 fanger. For Wehrmachts bevoktning over sovjetiske krigsfanger ble det i august 1942 beregnet å ha én vakt for ti fanger.²⁷⁵

Rekrutteringen av norske vakter startet i februar 1942. Bataljonen ble første gang nevnt offentlig 1. februar av stabssjef Thorvald Thronsen under Rikshirdens møte i Verdensteatret i Oslo.²⁷⁶ Ukeavisen Hirdmannen, organet for Rikshirden, nevner opprettelsen i en notis 7. februar der det heter at: «hirdbataljonen [...] skal tilstilles spesielle oppgaver av landsgagnlig art».²⁷⁷ Resten av notisen er som en avskrift av flere av betingelsene i ordren som ble bekjentgjort senere samme måned. Setningen om vakthold som sto i ordren som kom 16. februar, er ikke med i annonsen.

Rekrutteringen foregikk først på møter for Hirden. På den tiden var planen at de skulle være voktere over sovjetiske krigsfanger, og det ble også gjort kjent i hirdmøtene fra midten av februar 1942. I en ordre fra Rikshirden datert 16. februar beskrives betingelsene som at vaktene får fri kost og losji, betaling og fri legehjelp til familien.²⁷⁸ Det samme står i en kladd datert 28. januar.²⁷⁹ Lønnen ligger på det nivået som tyske private vakter hadde i Tyskland, og høyere enn det nordmenn som meldte seg til fronttjeneste, hadde. Likevel meldte det seg såpass få at Rikshirden publiserte en annonse i Hirdmannen 14. mars og likelydende tekst i Fritt Folk, Nasjonal Samlings partiavis, 16. mars. Annonsen hadde omtrent samme tekst som ordren i februar, men her var informasjonen om at de skulle bevokte russiske krigsfanger, tatt ut.

Nils Christie i sin magisteravhandling bruker uttalelser etter krigen fra SS-offiser Karl Leib og Arthur Qvist, leder for Den norske legion, som grunnlag for en teori. Teorien går ut på at hirdmennene i den første gruppen ikke visste at de skulle

---

²⁷⁵ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.6. Punkt C.VI

²⁷⁶ Fritt Folk 2.2.1942. Thronsens navn kunne også skrives som Throndsen

²⁷⁷ Fritt Folk 7.2.1942. S. 1

²⁷⁸ RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fr. stad pol.k. L. nr. 195. Dok. 8a. Sveitordre 7/42 fra Rikshirden 16.2.1942 til sveit 3/I

²⁷⁹ RA. Reichskommissariat. Ef. Eske 3. Fra Reichskommissariat til Polizeioberinspektor Marquaas 28.1 og 4.2.1942

vokte fanger da de meldte seg til tjenesten våren 1942.²⁸⁰ Christie baserer sin informasjon om vaktbataljonens hovedvirksomhet på disse to personene. Christie følger de to ledernes uttalelser, som gikk ut på at vaktene trodde at de skulle være vakt på fabrikker, men at de så ble «lurt» til å være vakt over fanger i Nord-Norge. Når Christie litt ukritisk følger disse to personenes uttalelser, blir en av hans oppfatninger i magisteravhandlingen angående vaktene forventning til tjenesten feil.

Hvis det derimot var noen vakter som hadde søkt vakttjenesten etter bare å ha lest avisene, sto det bare i den lille artikkelen av 7. februar 1942 at det var vaktoppgaver av «landsgagnlig art». Det sto altså da intet om vakthold over fanger. Heller ikke annonsene i Hirdmannen og Fritt Folk i mars nevner at oppgaven gikk ut på vakthold. Men det står heller ikke et eneste sted om vakthold på fabrikker. Om hirdmennene var på et hirdmøte etter 16. februar, fikk de derimot høre at det dreide seg om vakthold av russiske krigsfanger, slik ordren fra Rikshirden lød. Noen av vaktene som ikke hadde vært på hirdmøter i februar og mars, kan derfor ha unngått å få vite at tjenesten innebar vakthold over fanger.

Den tyske ledelsen av kurset i Halden

Det første kurset i utdanning av hirdvaktene begynte 20. mars 1942 på festningen Fredriksten i Halden. Kurset skulle vare i fire uker ifølge beskrivelsen i annonsen, men

---

²⁸⁰ Christie 2010:85 f. Nils Christie skrev først om dette i 1952 og gjenga uttalelser fra to personer, tatt fra «Meddelelser nr. 35», fra Riksadvokaten. Sigurd Styrvold mener det samme med grunnlag i andre vakters oppfatning i sin masteroppgave fra 2009:90, 120. Dessverre uttalte de to kildene fra 1945 seg enten uriktig eller meget unøyaktig. Jeg tar med noen eksempler her. Den første, SS-offiser Karl Leib, var blant annet leder for «SS-Ersatzkommando», i kommando rett under Rediess. Han skulle lede «Germanische Leitstelle», et tyskopprettet kontor som skulle sørge for vervinger og støtte til tilbakevendte soldater. Leib uttalte seg om vaktbataljonen etter krigen og mente sterkt at avisannonsene bare var for å verve folk til vakt på bedrifter, han kjente ikke til at vaktbataljonen bevoktet fanger. Men annonsene i august og september 1942 var veldig klare på at tjenesten dreide seg om å passe fanger. Leib startet i jobben i Oslo i mai 1942 og burde vite dette. Leib var ansvarlig for verving til mange tysk-norske avdelinger og hadde begynt å overta alt angående verving da. Annonsen som ble tatt inn i aviser over hele landet, hadde nemlig adresse for vervekontoret Drammensveien 105, der Leibs kontor var. Vakt på bedrifter var det ifølge mine kilder ikke snakk om før tidligst oktober 1942. Også den andre kilden fra 1945, Arthur Qvist, leder for Den norske legion i 1942–1943, fortalte at vaktene fra begynnelsen av skulle være vakter på bedrifter. Qvist skylder på SS for at vakter ble sendt til Nord-Norge. Begge fokuserer på perioden 1943–1945. Enten misledet Leib og Qvist bevisst politiet i avhørene i 1945, eller de kjente for dårlig til det som skjedde, noe som er lite sannsynlig

det varte i åtte uker, da en offiser mente at de trengte mer utdanning. Det kom også stadig nye folk, og fangene var heller ikke ventet på en stund, så de kunne forlenge kurset. Det ble til slutt 128 menn som fullførte kurset. Som beskrevet over var det offiserer fra det tyske Ordnungspolizei som var ledere for kurset. I ordren i februar og annonsen i mars sto det at hirdførere skulle lede bataljonen, men på kurset var tyskere øverste ledere og norske politimenn instruktører. Hirdstaben var bare innom og hadde undervisning om ideologi. Øverste leder var SS-Hauptsturmführer und Hauptmann der Schutzpolizei Hermann Borchers, leder for 2. kp av 255. bataljon. Undervisningsleder var Oberleutnant der Schutzpolizei Eberhard Kurkowski fra 253. bataljon. Han var egentlig bataljonsadjutant. Zugwachtmeister Christian Schumacher kom fra 252. politibataljon.²⁸¹ Frem til 27. juli 1942 var Borchers leder for kursene som ble holdt på festningen. Slik Borchers beskrev det i 1944, fikk hirdmennene militær opplæring og en nasjonalsosialistisk utdanning.²⁸²

Hirden og kurset i Halden

Det var 12 norske instruktører på det første kurset. Flere av dem var politimenn som hadde gått befalskurs i Kongsvinger i seks uker i 1941. Politimennene ble beordret til å være instruktører for kurset og de mente selv etter krigen at de var lurt inn i en tysk avdeling. Den som beordret dem, var Ola Fritzner, oberst i det norske ordenspolitiet. Han mente selv etter krigen at han var mellom barken og veden. Han forklarte at han måtte beordre politimennene, men gjorde alt overfor Rediess for å få dem fri fra tjenesten.²⁸³

Ifølge en instruktør fikk hirdmennene en lignende undervisning som på en vanlig rekruttskole: undervisning i marsjøvelser, eksersis, skyteøvelser, om forholdet

---

²⁸¹ Daniel Popielas, e-post fra 9.12.2014

²⁸² Hermann Borchers. Selbstverf. Lebenslauf v. 10.8.1944 i John P. Moore, «Führerliste der Waffen-SS Part I», 2003 Portland, USA. Tatt ut 19.8.2022. <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&postID=193719&highlight=borchers#post193719>

²⁸³ 1) L-sak Hans Sætre. Romerike pol.k. Sak 271/45. Uttalelse av Ola Fritzner 7.4.1946. 2) Informasjon om at Fritzner etter hvert samarbeidet med hjemmefronten og aktivt motarbeidet Hirden fra Ola Fritzner. Norsk biografisk leksikon. Tatt ut 4.3.2024. https://snl.no/Ola_Fritzner

til overordnede, polititeknikk og gymnastikk. De fikk ideologisk undervisning fra hirdstaben i Oslo.²⁸⁴ Bare mot slutten av kurset og bare to ganger lærte hirdmennene om bevoktning av fanger, ifølge noen vakter. Da brukte instruktørene en instruks for fangebehandling som kom fra konsentrasjonsleiren Sachsenhausen.²⁸⁵ Ultimo juli 1942 ble en ny instruks for vaktholdet utgitt.²⁸⁶ Polizei-bataillon 255 beskriver i elleve punkt hvordan en skal opptre overfor fangene. Dette gjaldt for fangeleirene i Nord-Norge og for de norske vaktene i gruppe nr. 2 som da var i Halden. De fikk vite at dette er instruksjoner som har vært nødvendige å gi på grunn av drapet på en tysk vakt. For punkt 6 har teksten: «de er underfoldige²⁸⁷ forbrytere, som for kort tid siden har myrdet en kamerat bakfra». Dette skjedde ved Korgen-leiren 16. juli 1942 da to rømte jugoslaviske fanger drepte en tysk vakt fra en politibataljon. Punkt 1 starter med å forklare at «disse fanger er serbiske forbrytere eller partisaner, altså undermennesker.» Forfatteren fra politibataljonen skriver at en står overfor en fiende og at fangene er listige og falske. En vakt skal derfor ikke gi fangene noe mat eller la syke fanger bli fulgt tilbake til fangeleiren. En skal opptre hardt, men forsiktig og holde fem skritts avstand og om noen prøver å flykte, skal det straks skytes målet.

Av og til var det norske instruktører som sto for undervisningen, av og til var de bare tolker for de tyske lederne. På slutten av kurset fikk alle vaktene utdelt et armbind som det sto «Hilfspolizei» på, som de sydde på venstre arm.²⁸⁸ De var altså da regnet som en underavdeling av Ordnungspolizei. Likevel var SS øverste overordnede i leirene og ga ordre til begge avdelinger.²⁸⁹

---

²⁸⁴ 1) Hirdmannen 30.5.1942. 2) RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k., l. nr. 195. Han mener at hirdstaben gjorde det. Avhør 27.10.1946, s. 6. 3) Styrvold skriver at Møystad ifølge en annen selv dro til Holmestrand for å undervise, men Møystad nektet for at det var derfor han dro dit. Styrvold 2009:29

²⁸⁵ RA. L-sak. Arthur Edvin Wærpen. Sarpsborg pol k. anr. 2178/45. Avhør 7.5.1946, s. 3

²⁸⁶ Merkblatt für die Bewachung der serbischen Häftlinge. Polizei-bataillon 255, juli 1942. Norsk oversettelse: Henvisninger for bevoktningen av serbiske fanger. Ukjent oversetter som kan ha initialene PA, som sto på slutten av dok. Fra Richard Møllers samling, Narviksenteret

²⁸⁷ Oversetteren har en svak oversettelse og har blant annet oversatt begrepet «hinterhåltig» til underfoldig. Ordet underfoldig finnes ikke på norsk, slu eller lumsk er nok en bedre oversettelse

²⁸⁸ 1) RA. L-sak Randulf Lundahl. Narvik pol. k. Anm. nr. 443/45. 2) L-sak Odd Haug. Romerike pol. k. P. nr. 1083/45. 3) Hartvig W. Dannevig. L-sak, Kr. sand pol. k. Anm. nr. 57/45, der den tidligere fangen Momcilo Jesić også forteller om slike armbind. Avhør 13.12.1947

²⁸⁹ Se for eksempel RA. L-sak Reidar Kauppi. Helgeland pol.k. eske 34.

Det første kurset var slutt 22. mai, og 29. mai dro 128 menn med tre SS-offiserer som transportledere til Beisfjord ved Narvik. SS-offiserene Fritz Kiefer, som ble kommandant i Botn, Alfred Evers og Johann Janasik var transportledere. De var strenge under turen, og flere vakter sa senere at de kjente seg som fanger. 21. mai sendte hirden ut ny henstilling til avdelingene om å verve nye folk til neste kurs.²⁹⁰ Utover sommeren meldte en del seg, og 1. august kom 60 nye vakter til Nord-Norge.²⁹¹ Hirdvaktbataljonen, som den nå het, ble lagt under SS rundt oktober 1942, men mannskapene fikk ikke SS-uniform før de kom tilbake til treningsleiren i Holmestrand fra tjenesten i Nord-Norge, fra januar 1943 av. Fra da av og til freden var bataljonen en SS-vaktbataljon og med betegnelsen nr. 6 (Oslo).

Hvor aktiv var Hirden i opprettelsen av Hirdvaktbataljonen, og var dette noe Hirden selv ville gjennomføre og få en fordel av? Ut fra kildene får jeg ikke noe klart bilde av hvordan Hirden tenkte om opprettelsen av Hirdvaktbataljonen. I 1945 forhørte politiet åtte sentrale personer i NS og Hirden og fikk lite informasjon om hvem som hadde ansvaret for å få hirdmenn til å bli vakter. Siden Hirdvaktbataljonen var nevnt i planene i desember 1941, betyr det at planleggingen begynte med Orvar Sæther og hans folk i hirdstaben. Stabssjef Thronsen begynte i sin nye stilling 12. januar 1942 og overtok planleggingen av den nye bataljonen. Thronsen fulgte opp vervingen av «den bevebnede hirdbataljon», som den kaltes i begynnelsen. Oliver Møystad var både rikshirdsjef fra januar 1942 og samtidig leder av det norske sikkerhetspolitiet, som var statspolitiet og kriminalpolitiet, derfor tok Møystad permisjon. Stabssjef Thronsen ble i realiteten hirdsjef selv om Møystad deltok da det var store anledninger. Det går ikke frem av verken Thronsens eller Møystads forklaringer etter krigen hvordan Hirden stilte seg til opprettelsen av «den bevebnede hirdbataljon». Ifølge den store «Geschäftsplan» fra 21. januar 1942 var det Wegeners stab ved SS-Obersturmführer Berlin som hadde fått ansvaret for å rekruttere vakter. Ifølge SS-offiser Karl Leib, fra SS-Ersatzkommando, og forfatter Harold Skilbred i 1974 var det Terbovens utvalgte

---

²⁹⁰ RA. L-sak Oscar Rustand. Telemark pol. k. Arr. 1918. Eske 1, b. 2. Fra Rustand ved Hafrsfjord H.R. 3 til regimentets avd. Skien 21.5.1942

²⁹¹ RA. L-sak Eugen Olsen. Østerdal pol k. Dom 183. Avhør 14.12.1945. L-sak Ingve H. Killingberg. Inntrøndelag pol k. Dom 461. Avhør 3.9.1947

person, Rediess, som var den aktive part og tok kontakt med Rikshirden.²⁹² Det falt på den nye stabssjef Thorvald Thronsen å utarbeide avtalen med Ordnungspolizei. SS betraktet Hirden som et reservoar for mannskap til avdelinger som skulle tjenestegjøre på østfronten.²⁹³ Hirden virker som om de følger opp Rediess' ønske og går raskt ut med vervekampanjen med klar beskjed om at det haster. Det er godt mulig at Rikshirden vurderte Hirdvaktbataljonen som en ny avdeling som kunne bli noe nærmere en nasjonalhær, som den nasjonalistiske grenen av Nasjonal Samling ønsket. Dette diskuterer blant annet Styrvold i sin masteroppgave.²⁹⁴ Emberland og Kott mener at: «beslutningen om å bruke nordmenn som konsentrasjonsleirvakter var følgelig et naturlig supplement til rekrutteringen til Waffen-SS».²⁹⁵ Thronsen og en gruppe ledende hirdfunksjonærer reiste på en toukerstur til Nazi-Tyskland 23. februar 1942. Der var de på ulike arrangementer, og de var også innom konsentrasjonsleiren Sachsenhausen. Emberland og Kott mener at det ikke var noen tilfeldighet at Thronsen var i en konsentrasjonsleir umiddelbart før vaktene startet rekrutteringen. Men rekrutteringen var allerede begynt, for Rikshirden sendte ut ordren til de lokale avdelinger 16. februar. Utdanningen var derimot ikke begynt. En bekreftelse på viktigheten av besøket til Hirden er som jeg nevnte over, at en norsk vakt fortalte at de under utdanningen brukte en vaktinstruks fra Sachsenhausen. Det virker som om Hirden følger Rediess' behov for mannskap fra Hirden og samarbeider helt og fullt med ham, i hvert fall frem til høsten 1942.

Organisation Todt i ledelsen av arbeidet for de jugoslaviske fangene

I planene fra januar 1942 var det planlagt arbeid også for aluminiumsindustrien representert ved Nordag og jernbanebygging ved NSB. Nordag fikk aldri sovjetiske

---

²⁹² 1) Christie 2010:85. 2) Emberland og Kott 2012:370 henviser til Harold Skilbred: The SS and «Germanic» Fascism during World War II: The Norwegian case. PhD ved University of California, Berkeley 1974:183

²⁹³ Emberland og Kott 2012:369

²⁹⁴ Styrvold 2009:24

²⁹⁵ Emberland og Kott 2012:367

krigsfanger, da det ankom sovjetiske sivile tvangsarbeidere først våren 1943, og NSB fikk sovjetiske krigsfanger også først våren 1943. De første jugoslaviske fangene kom i arbeid bare for Organisation Todt og Statens vegvesen. Først og fremst arbeid i et steinbrudd og bygging av kystfort i Trøndelag for Organisation Todt og det største arbeidet, veiarbeid i Nordland og Finnmark for Organisation Todt og Statens vegvesen. Organisation Todt hadde begge steder hovedansvaret for planlegging og gjennomføring av arbeidet. I Trøndelag hadde Organisation Todt etablert seg med arbeid på ubåtbunken, og de trengte sand og grus fra et steinbrudd til dette. Allerede i desember 1941 var Organisation Todt med i planene, og de trengte 300 krigsfanger til arbeid på steinbruddet. Dette var på Trolla, cirka 7 kilometer vest for Trondheim. Det var ikke Organisation Todt selv som sto for arbeidet i steinbruddet, derimot et tysk firma som het W. & J. Scheid fra Limburg.²⁹⁶

Statens vegvesen i Nordland og Finnmark

Før 2014 var det skrevet lite om Statens vegvesens arbeid under krigen. Det er nevnt i enkelte bøker og spesielt er motstand mot den tyske okkupasjonsmakten beskrevet. De vonde sidene som kollaborasjon er ikke beskrevet.²⁹⁷ I 1995 kom et lite hefte som omtaler Statens vegvesen og tvangsarbeiderne, uten at en kommer inn på foranledningen til samarbeidet med den tyske okkupasjonsmakten.²⁹⁸ En del av teksten der er hentet fra et godt laget skolehefte om de jugoslaviske fangene i Korgen.²⁹⁹

I år 2000 engasjerte Statens vegvesen flere forfattere til å skrive et hefte om okkupasjonstiden, som ble utgitt av Statens vegvesen i Nordland.³⁰⁰ De mente at generaldirektør Baalsrud avviste den tyske okkupasjonsmaktens krav på å få så mange som 7000 fanger til alle de ekstraordinære veianleggene som tyskerne ønsket, da det ville gå ut over den ordinære anleggsvirksomheten for de arbeiderne de allerede

---

²⁹⁶ RA. Organisation Todt. Faa. Eske 67

²⁹⁷ Anders Fagerbakk. Uante muligheter og blodige veier. Vegvesenets samarbeid med tyske myndigheter i byggingen av Rv50 gjennom Nord-Norge. Masteroppgave i historie. NTNU mai 2014:2

²⁹⁸ Fredsvåren 1945 av Statens vegvesen Nordland. 1995

²⁹⁹ Jan Gaute Buvik. Gløym aldri. Krigsfangeleiren i Korgen. 1985

³⁰⁰ Jan Dagfinn Monssen mfl. Ferdsel under polarsirkelen. Statens vegvesen Nordland 2000

hadde.³⁰¹ Baalsrud ser ikke ut til å ha stoppet noe, for det stemmer at det i planene fra 11. desember 1941 var et antall på 9000 fanger. Det kom til slutt bare 3194 fanger til veiarbeidet, fordelt på 2611 fanger i SS-perioden og 583 i Wehrmacht-perioden. Jeg kan ikke finne noe skriftlig eller noen muntlige overleveringer om at Baalsrud protesterte mot å få fanger til veiarbeidet. Det var mishandling av og sykdom blant fangene i leirene i Jugoslavia som gjorde at det ikke kom flere fanger til Norge.

I 2014 utkom både en masteroppgave og en bok. Den første var Anders Fagerbakk's masteroppgave på NTNU med tittel: Vegvesenets samarbeid med tyske myndigheter i byggingen av rv. 50 gjennom Nord-Norge. Fagerbakk går gjennom Vegvesenets samarbeid med den tyske okkupasjonsmakten fra 1940 til de fikk jugoslaviske fanger som arbeidskraft i 1942, og hvordan de handlet etterpå, da fanger ble drept. Fagerbakk begynner tidlig med å si at kollaborasjonen ble svært tett, allerede i juni 1940. Han mener at arbeidet med å bygge veier under felttoget i april–juni 1940 ikke bør vurderes som direkte kollaborasjon med tyskerne, men sees som ordinær drift som både tjente tyske og norske interesser.³⁰² Fagerbakk skriver at vegdirektør Andreas Baalsrud hadde kontakt med Heinz Klein i Reichskommissariat i juli 1941 angående at det kanskje skulle komme krigsfanger for å arbeide på veier. Heinz Klein var leder for avdeling for trafikk og teknikk under næringslivsavdelingen i Reichskommissariat.³⁰³ Andreas Baalsrud, generaldirektør for Statens vegvesen, hadde mye med Klein å gjøre fra 28. mai 1940 og frem til Klein forlot Norge i mars 1942. De hadde også møttes i Norge i 1937.³⁰⁴ Også Herman Hesse, som hadde ansvaret for veiprojektene i Kleins avdeling, var involvert i planene om å få fanger til Norge. Fagerbakk skriver om kontakten i juli og deretter hopper han til desember 1941 og skriver at Vegdirektoratet og Baalsrud fikk ordre om å bygge fangeleirer og ta imot fanger.³⁰⁵ Han mener at Vegdirektoratet ikke var delaktig i beslutningsprosessen om å få krigsfanger til veiarbeid i Norge.

---

³⁰¹ Monssen mfl. 2000:45

³⁰² Fagerbakk 2014:32

³⁰³ Fagerbakk 2014:12

³⁰⁴ Nygaard 2014:178, 195

³⁰⁵ Fagerbakk 2014:35 f.

Pål Nygaard mener derimot at Vegvesenet var delaktige. Hans bok utkom i 2014, et halvt år etter Fagerbakks masteroppgave. Nygaard fikk oppdrag fra Statens vegvesen om å skrive bok om etatens historie i perioden 1912–1960. To kapitler om okkupasjon og fortielse på til sammen 63 sider vies okkupasjonstiden, som utgjør en betydelig del av boka. Nygaard skriver at Vegvesenet har hatt behov for å distansere seg fra grusomhetene som de var vitne til: «Denne fortielsen (har) tilslørt Vegvesenets rolle i det som foregikk på veiområdet under okkupasjonen.»³⁰⁶ Nygaard spør som Fagerbakk også gjør, om hvilke muligheter Vegvesenet hadde til å påvirke situasjonen, både som etat og som enkeltpersoner. Nygaard mener for eksempel at Vegvesenet ikke trengte å ha bygd veier til flyplasser under felttoget i 1940. Vegdirektør Andreas Baalsrud har blitt stående som den ene som all skyld er lagt på, men også de andre lederne i Vegdirektoratet var med på avgjørelsene.³⁰⁷ Nygaard går detaljert gjennom Baalsruds dagbøker når det gjelder perioden juli til desember 1941. Han mener i motsetning til Fagerbakk, at Baalsrud vurderte og godkjente at etaten kunne være med på å bruke fanger så lenge de selv ikke kunne skaffe nok arbeidere til de nye veiprojektene.³⁰⁸

Fordelingen av oppgavene angående veiarbeidet var at Organisation Todt hadde ansvaret for byggingen og fremdriften med ingeniører som var på stedet, og at Statens vegvesen medvirket med sine ingeniører på selve arbeidsstedet med oppsynsmenn, formenn og arbeidere. Arbeidet på den 17 kilometer lange veien over Korgfjellet var igangsatt høsten 1941 av Statens vegvesen. Den tyske okkupasjonsmakten ville forsere arbeidet, og i 1941 arbeidet tyske pionertropper på veien, sammen med Statens vegvesen.³⁰⁹ Arbeidet med den 8 kilometer lange veien fra Rognan til Langset langs fjorden ble ikke satt i gang før i 1941. Fra 1937 gikk det ferje fra Rognan til Langset. Riksvei 50 var en viktig hovedtrasé for okkupasjonsmakten da spesielt det tyske militæret ønsket en sikker vei for transport uten å være avhengig av ferje. Veien fra Øyjord til Bjørnfjell og dermed Sverige og veien fra Karasjok til Finland var også viktige veier i tilfelle alliert eller sovjetisk invasjon. Statens vegvesen hadde startet

---

³⁰⁶ Nygaard 2014:228

³⁰⁷ Nygaard 2014:229 f.

³⁰⁸ Nygaard 2014:211

³⁰⁹ Nordland fylkes utredninger. Rapport fra Statens vegvesen Nordland 1942

arbeid på Korgfjellet og arbeidet på veien til Bjørnfjell var gitt til firmaene Einar Sjøblom og Hartvig Vister våren 1941. Men det gikk for sent for den tyske okkupasjonsmakten.

Som nevnt over var første samtale i juli 1941 mellom Reichskommissariat og Baalsrud som angikk å bruke krigsfanger til veiarbeid. Deretter kom planene skriftlig 9. september 1941 fra Reichskommissariat ved Hauptabteilung Technik til Vegvesenet angående å få sovjetiske krigsfanger til veiarbeid i Nord-Norge. Dette ble bekreftet i brev av 25. september. 11. desember 1941 ble en plan sendt fra vegdirektøren til overingeniøren for Vegvesenet i Nordland. Planen viser bruk av krigsfanger til veiarbeid. Da var det lagt opp til 36 fangeleirer i Nordland. Etter avtale med Reichskommissariat skulle Vegvesenet i Nordland bygge fangeleirene med vaktårn og skaffe inventar til mannskapsbrakker og vaktbrakker. Den første leiren ble planlagt å være ferdig innen seks uker. Nye planer for antall leirer som skulle bygges, kom hver måned. 16. februar 1942 viser et nytt skriv at det skulle være 16 leirer på fire områder fra planene i desember. Det virket som om Statens vegvesen var en aktiv deltaker i å tilrettelegge for fangeleirer i arbeidet. Nygaard oppsummerer også med at: «Vegvesenet ikke ytte motstand mot bruk av krigsfanger og de jugoslaviske fangene».³¹⁰ Det stilles ingen spørsmål eller krav til noe angående fangeleirene. Ikke før arbeidet kom i gang i juli 1942 og det forekom mishandling av og drap på fanger, reagerte noen av de lokalt ansatte i Vegvesenet. Dette kommer jeg inn på i andre del.

Oppsummering

Reichskommissariat som styrte den sivile delen av Norge hadde store planer for å bygge ut veier, jernbane, flyplasser, forsvarsverk langs kysten og aluminiumsverk med mer. I 1941 og våren 1942 undersøkte Reichskommissariat hvor de kunne finne arbeidskraft. En plan fra januar 1942 viste at 56 000 krigsfanger var ønsket til ulike arbeidsprosjekt, derav 19 000 fanger til veiarbeid. Det var et ønske fra Wehrmacht om å få en sammenhengende veiforbindelse i Nord-Norge og kutte flest mulig ferjer.

---

³¹⁰ Nygaard 2014:218

Veiene trengte også oppgradering. Reichskommissar Josef Terboven satte i gang store planer om bevokning og bygging av brakker og alt som hører til å drive fangeleirer. Dette skulle skje ved hjelp av det tyske SS og politi sin myndighet og sine vakter i Norge. Øverstkommanderende var Wilhelm Rediess som Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. De sovjetiske krigsfangene som var ønsket til de store prosjektene, kom ikke til arbeid for Reichskommissariat, derimot overtok Wehrmacht ansvaret for dem, og de hadde sovjetiske krigsfanger i arbeid fra før. Ansvaret for arbeidsprosjektene ble gitt av Hitler til Organisation Todt, som for alvor etablerte seg i Norge våren 1942 og de fikk en egen førerordre som ga deres prosjekter prioritering. Organisation Todts folk arbeidet også i en egen nystartet hovedavdeling av Reichskommissariat, derfor kunne prosjekter som skulle gjennomføres gå raskere. Siden Reichskommissariat ikke fikk ansvaret for krigsfanger, ønsket Terboven i stedet å få ansvar for andre grupper av arbeidskraft til noen arbeidsprosjekter. Først og fremst var det til bruk av arbeidere til bygging av veier i Nord-Norge. Terboven kjente en SS-offiser som var sendt til Serbia som leder av SS der, August Meyszner. En egen avtale ble ordnet, i samarbeid med Wehrmacht i Serbia og for hele Sørøst-Europa i å kunne bruke jugoslaviske partisaner som tvangsarbeidere i Norge. Terboven lot fremdeles SS i Norge ha ansvaret for fangeleirene og sikkerheten rundt arbeidsplassene og avtalte at den norske Hirden skulle skaffe vakter. Rikshirden planla at det skulle opprettes en nasjonalhær og dette kan ha vært starten på det. Men det meldte seg få hirdmedlemmer i starten. Den første gruppen var i utdanning i Halden og fikk både en vanlig undervisning og øvelser som i militæret. Men de fikk også utdanning i ideologi fra hirdstaben. Men sannsynligvis fikk de lite informasjon om en vaktjeneste, det eneste som er kjent er at de hadde en vaktinstruks fra Sachsenhausen som de kan ha brukt. Det meldte seg i første omgang ikke nok hirdmenn til å være vakter for alle fangeleirene, så SS måtte overføre Ordnungspolizei i Nord-Norge til å være vakter i en lengre periode utover høsten 1942. Ordnungspolizei var ordinære politienheter som drev med patruljering langs kysten og annet vakthold. De hadde ikke erfaring av å bevokte fanger. Bygging av veier sto egentlig Statens vegvesen ansvarlig for og deres prioritering gjaldt ikke nødvendigvis de veier som den tyske okkupasjonsmakten ville

bygge. Men et samarbeid ble opprettet og Vegvesenet godtok å være arbeidsledere for de kommende fanger som skulle bygge veier sammen med deres norske arbeidere.

4. kapittel. Jugoslavia i krig og planene om å sende fanger til Norge

Kongedømmet Jugoslavia ble angrepet 6. april 1941 av tyske, italienske, ungarske og bulgarske styrker. Det tyske flyvåpenet bombet Beograd og andre store byer. 17. april oppga Jugoslavia motstanden og skrev under en våpenhvile med Nazi-Tyskland. Dermed endte elleve dager med motstand mot det tyske naziregimet. Mer enn 200 000 jugoslaviske offiserer og soldater ble tatt til fange. Disse fikk status som krigsfanger.³¹¹ Halvparten jobbet i den tyske krigsindustrien, og halvparten satt i fangeleirer i Tyskland. En del syke og eldre slapp fri. I januar 1944 var 130 000 krigsfanger i leirer, av dem var 10 prosent offiserer.³¹² Forholdene i krigsfangeleirene var noenlunde bra. På grunn av at mange soldater som tilhørte Den uavhengige staten Kroatia ble løslatt, ble leirene for jugoslaviske krigsfanger nesten bare bestående av serbere.³¹³ Jugoslavia ble delt opp i biter, de omkringliggende landene fikk sine deler, og Serbia ble militært okkupert av Wehrmacht. Kroatia ble en marionettregjering under Ustasja-bevegelsen og tok navnet Den uavhengige staten Kroatia, som da innbefattet Bosnia-Hercegovina. Kroatia forble i realiteten et okkupert land selv om både Nazi-Tyskland og Ustasja selv forsøkte å vise at landet var en uavhengig stat som kunne anerkjennes internasjonalt.³¹⁴ Ustasja var en blanding av en nasjonalistisk og fascistisk bevegelse med røtter tilbake til 1929. Etter at de ved hjelp av den tyske okkupasjonsmakten kom til makten i april 1941, innførte de et diktatur. De var spesielt innstilt på å drepe serbere i Kroatia, foruten jøder, romer og andre. Ustasja opprettet mange fangeleirer for disse etniske gruppene. Hitler ønsket et fredelig Serbia og Kroatia på grunn av jernbanen som gikk gjennom disse områdene. Forsyningene til de militære troppene i for eksempel Hellas måtte være stabile. I Serbia og Kroatia var det mange gruver med hovedsakelig bauxitt og jernmalm som også interesserte de tyske myndighetene.³¹⁵

---

³¹¹ Tomasevich 2001:656

³¹² BA/MA. RW 6/450-452. Bestand an KGF. 1.1.1944

³¹³ Tomasevich 2001:656

³¹⁴ Tomasevich 2001:268 f.

³¹⁵ Tomasevich 2001:274

Partisanbevegelsen

Jugoslaver som var motstandere av aksemaktenes okkupasjon, organiserte etter hvert motstandsbevegelser. De som var tilhengere av kongen og var lojale til det tidligere kongehuset, ble med i tsjetnikgruppen. De besto for det meste av nasjonalistiske serbere og ble ledet av Dragoljub «Draža» Mihajlović. De som støttet kommunistene (og dermed var motstandere av kongehuset), ble med i partisangruppen, en geriljagruppe ledet av Tito. Partisanene etablerte en geriljabevegelse som ble den største motstandsbevegelsen i Øst-Europa. Tsjetnikene hadde til å begynne med stor suksess med sine operasjoner og ble støttet av den kongelige regjeringen i eksil og de allierte, men de begynte snart å samarbeide med Nazi-Tyskland og Italia og gikk mot partisanene. Etter at de allierte forsto at tsjetnikene samarbeidet med aksemaktene, sluttet de i 1943 å støtte dem.

Partisanene var sivile som i begynnelsen av oppstanden i 1941, ikke hadde uniformer og nasjonale emblemer og Wehrmacht regnet dem som «francs-tireurs», fra fransk: fri-skytter. På norsk brukes begrepet franktirører. Begrepet går tilbake til krigen mellom Tyskland og Frankrike i 1870-71 der sivile utførte geriljaaksjoner og Tyskland tok represalier mot sivilbefolkningen. Dette ble også en disputt på Haag-konferansene i 1899 og 1907 der landene ikke ble enige om hvordan en skulle forholde seg til væpnede sivile i en krig.³¹⁶ Skulle de behandles som krigsfanger eller som spioner som kunne stilles for en standrett og deretter skytes? Denne uenigheten var ikke løst før andre verdenskrig og Tyskland var blant de land som ville straffe franktirører strengest. Historiker Henning Pieper mener at Tyskland utviklet en «geriljafobi».³¹⁷ Dette var en av årsakene til at Nazi-Tyskland gikk så hardt frem mot partisanene i Jugoslavia under opprøret. Det tyske militæret i Serbia bestemte 16. september 1941 at de ville drepe 100 jugoslaver for hver tysker som ble drept av

---

³¹⁶ Henning Pieper. From Fighting «Francs-Tireurs» to Genocide. German Counterinsurgency in the Second World War. I: Heuser, Beatrice og Shamir, Eitan. *Insurgencies and Counterinsurgencies. National Styles and Strategic Cultures*. Kap. 7. S. 149-167. Cambridge 2016:150

³¹⁷ Pieper 2016:151. Senere Genèvekonvensjoner gav retningslinjer for hvordan en skulle forholde seg til ikke-stridende. Sigrid Redse Johansen og Jacob Thomas Staib. *Jus og militærmakt*. Oslo 2009:175, 203 ff.

partisanene. I tillegg ville de drepe 50 for hver såret tysker.³¹⁸ Dette gjorde at det ble massakrer flere steder. For eksempel i Kragujevac og området rundt ble 2778 sivile drept da ti tyske soldater ble drept og 26 såret i oktober nær Gornji Milanovac. Dette gjorde at partisanene igjen mishandlet og drepte flere tyskere.

Fangeleirsystemet i Jugoslavia

Jugoslavia ble altså blant annet delt opp i det tyskkontrollerte Serbia og det Ustasja-kontrollerte Kroatia og Bosnia-Hercegovina. I Serbia var følgende interneringsleirer under SS: Banjica og leirer i byene Niš og Šabac. Sajmište, på tysk Semlin, som lå rett ved sentrum av Beograd, lå på territoriet som Den uavhengige staten Kroatia hadde annektert. Sajmište ble brukt som leir mest for fanger som kom fra det tyskkontrollerte Serbia. Dette var ikke formelt konsentrasjonsleirer, men fungerte i praksis som det. For fangene som skulle til Norge, var Sajmište-leiren den samleleiren som ble mest brukt. Leiren lå nær Beograd sentrum og var et tidligere utstillingssted for messer som ble åpnet i 1937. Denne leiren var først en samlingsleir for jøder, kalt Judenlager Semlin.³¹⁹ Jødene her ble drept fra mars til og med mai 1942, rett før fangene som skulle videre til Norge, ankom. Da jødene var borte, ble det nye navnet på leiren Anhaltelager Semlin, altså en midlertidig fangeleir. Forholdene i Sajmište / Semlin-leiren var forferdelig med tusenvis av mennesker som sultet og fikk sykdommer, og mange ble mishandlet. Mange mennesker ble henrettet i og utenfor leiren og over 10 000, totalt 33 prosent døde.³²⁰

I andre deler av Kroatia opprettet Ustasja mange midlertidige leirer høsten 1941, ti av disse ble stengt i oktober 1942. Jasenovac-komplekset, som egentlig var fem leirer både for menn, kvinner og barn, var i drift til ulik tid. Jasenovac-leirene ble konsentrasjonsleirer der minst 100 000 mennesker ble drept, mange på bestialske måter.³²¹ De fleste som ble drept, var serbere. Minst 1700 fanger som kom til Norge,

---

³¹⁸ Knopp 2012:192 og Pieper 2016:160

³¹⁹ Koljanin 1992:45 ff.

³²⁰ Koljanin 1992:455

³²¹ Det er en stor diskusjon over hvor mange mennesker som ble drept i Jasenovac-leirene. Tallanslag går opp til 700 000, mens stiftelsen Jasenovac Memorial, som forvalter leirområdet, pr. mars 2013 har kommet opp i foreløpig 83 145 døde på de nær fire årene. <http://www.jusp->

var innom denne leiren i kortere tid.³²² En fange fra Bosnia sa at han kom til leiren og var der bare noen timer, en annen var der ti dager. Sammen med flere hundre andre fanger ble de undersøkt og de friskeste satt på toget igjen og ført videre til Sajmište-leiren ved Beograd.³²³

Jugoslaver i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland og de besatte områder

Jeg skrev ovenfor i kapittel 2 om jugoslavene som var i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland og deres besatte områder. Jeg vil derfor bare gjenta at antallet jugoslaver i leirene har vært på over 30 000. Mange av dem som ble sendt i konsentrasjonsleirer, var allerede kommet til Tyskland som krigsfanger eller arbeidere og hadde gjort seg skyldig i regelbrudd eller prøvd å flykte. De jugoslavene som skulle straffes i Jugoslavia, ble først og fremst sendt til leirene i Kroatia og Serbia.

Jugoslaver som frie kontraktsarbeidere i Nazi-Tyskland og Norge

Jeg tar for meg denne gruppen som var i Norge fordi den er blitt identifisert med gruppen av jugoslaviske fanger. Ljubo Mladenović tar dem med i sin totaloversikt i boken om de jugoslaviske fangene i Norge, og han kaller dem tvangsarbeidere. Han holder denne gruppen på 145 utenom fangegruppen og sier at de var under et svært liberalt regime.³²⁴ Denne gruppen skiller seg så mye fra fangegruppen at jeg ikke tar dem med der.

Før andre verdenskrig dro arbeidere fra Kroatia og Serbia til Tyskland for å arbeide i landbruket og i gruvearbeid. Fra Kroatia kom antallet under krigen opp i 270 000 arbeidere, skriver Christian Schölzel.³²⁵ Jozo Tomasevich har et tall på cirka

---

jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711. En kort forklaring til listen gis av Đorđe Mihovilović og Jelka Smreka i boken Jasenovac Memorial site 2006:218

³²² Mladenović 1991:18. Kopi av dokument. Fra sjefen ved sikkerhetspolitiet til Utenriksdepartementet ved understatssekretær Luther. 8. juli 1942

³²³ Intervju med Žarko Vidović i Beograd 20.5.2012

³²⁴ Mladenović 1991:64

³²⁵ Schölzel 2013:79

160 000, men skriver at det er uten tvangssendte arbeidere og fanger.³²⁶ I tillegg tok det tyske militæret i Serbia og sendte med makt 43 700 arbeidere pr. juli 1942 til Tyskland. Etter denne dato ble arbeiderne bare sendt til arbeid i Serbia, for eksempel til gruvene i Bor.³²⁷ 28 000 slovenere ble også sendt til Tyskland. Alle disse nasjonaliteter bodde altså i arbeidsleirer i Nazi-Tyskland sammen med arbeidere fra Vest-Europa og ble behandlet som frie arbeidere.

Til Norge kom 297 av disse frivillige jugoslavene. Det var flest etniske kroater og bosnjaker fra den nye Ustasja-staten som søkte arbeid i Tyskland og Norge. Gruppen inkluderte også etniske serbere som var tvangssendt. Det spesielle var at begge gruppene ble behandlet som frie arbeidere i Norge. Disse mennene fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina er i gruppen som av de tyske myndigheter bare kalles «Kroaten», og som var en del av Kroatias bidrag til den tyske krigsindustrien. Derfor behandles de bedre enn fangene fra det tyskokkuperte Serbia, som da av nazistene kalles «serbische Häftlinge» og de sivile arbeiderne «Serben». De tyske planleggerne tenkte her nasjonalitet, ikke etnisitet. Disse 297 arbeiderne kalles i kildene i Norge «kroatiske arbeidere» eller «kroatiske statsborgere» uansett, selv om det var serbere fra Kroatia blant dem.³²⁸ Denne betegnelsen viser deres status. Fangene i Nord-Norge var «Häftlinge», mens disse «Kroaten» aldri kalles det. De er en del av den store gruppen av europeere som enten var frie eller som med tvang ble sendt til arbeid i Norge. Her behandles derimot alle vesteuropeere som frie arbeidere. Mange av arbeiderne hadde en kontrakt, og da den utløp, fikk de reise hjem. Slike forhold gjaldt særlig de landene som var alliert med Nazi-Tyskland, som Kroatia. Forskjellen på jugoslaviske arbeidere og de jugoslaviske fangene kan vises ganske enkelt i antallet døde. For blant de jugoslaviske arbeiderne under Organisation Todt som var på Rjukan, i Asker, i Alta og andre steder i Norge, døde bare én av de 297, og han døde i en arbeidsulykke. To serbiske arbeideres historier viser at de var arrestert for ulike forhold i Kroatia og sendt til arbeid i Norge.³²⁹ Mange kroater og bosnjaker hadde også fått innkalling til arbeid i

---

³²⁶ Tomasevich 2001:658 f.

³²⁷ Tomasevich 2001:655

³²⁸ RA. Organisation Todt. E3a. Eske 14. Einsatz von Ausländern, Häftl. und Kriegsgefangenen. Fra Hauptreferat Hochbau til Feuchtinger, leder av Hauptabt. Arbeit und Sozialwesen. Einsatz kroatischer arbeitskräfte beim Bauvorhaben Tennis, 27.9.1943

³²⁹ Intervju med Krsto Zorić 27.9.2013 og historie fra Milenko Kovać i Mladenović 1991:478 f.

Tyskland, men Organisation Todt bestemte at de skulle videresendes til Norge. En av dem var en kvinne.³³⁰ Det er en viss form for tvang i å få innkalling til gruvearbeid i Tyskland, derimot kan det ikke sammenlignes med å bli arrestert, mishandlet og sendt under bevoktning gjennom fangeleirer til Norge. Det viktige her er at selv om arbeiderne fra Den uavhengige staten Kroatia som var etniske serbere, ble sendt med tvang til Norge, ble de behandlet som frie arbeidere som kroatene når de kom til Norge. De ble ikke bevoktet.

Denne gruppen tar Mladenović med i sin oversikt i boken om de jugoslaviske fangene i Norge, og han kaller dem tvangsarbeidere.³³¹ Ašković mfl. har derimot ikke tatt dem med i deres bok fra 1979 om jugoslavene i Norge. Disse arbeiderne tas ut av hovedoversikten min over fanger først og fremst fordi de ble behandlet annerledes enn dem som var i de andre leirene i Trøndelag og Nord-Norge. Fangene som var under SS i Norge, ble behandlet som fanger i konsentrasjonsleirene. Arbeiderne i hovedsakelig Sør-Norge og andre steder i Norge var under Reichskommissariat og Organisation Todt, ikke under SS. De hadde altså en helt annen status. Jeg velger derfor å titulere dem arbeidere og, i min sammenheng, jugoslaviske frie kontraktsarbeidere.

Kroatene og bosnjakene ble altså innkalt til vervekontorer godkjent av de kroatisk myndighetene i Den uavhengige staten Kroatia for å arbeide i Tyskland. Flere av gruvearbeiderne som kom til Rjukan, forklarte til Organisation Todt at de hadde arbeidet i Tyskland før krigen.³³² Arbeiderne, mange av dem gruvearbeidere, fikk seg forelagt en ettårig kontrakt der arbeiderne etter det året kunne få reise hjem og selv avslutte arbeidsforholdet. De første frie kontraktsarbeidere kom enkeltvis til de tyske firmaene der de skulle arbeide i Norge. Allerede i april 1942 kom de to første. Totalt var det rundt 297 arbeidere i Norge fra 1942 til 1945.³³³ Den største gruppen på cirka 219 arbeidere kom i mai–juni 1943 og arbeidet først på Rjukan på Mår-anlegget. Deretter var det en gruppe på 38 fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina som arbeidet i

---

³³⁰ RA. Organisation Todt. O7. Eske 44. Arbeitseinsatzkartei für firmenangehörige. Pomaček, Maria, f. 1889 fra Dubrovnik

³³¹ Mladenović 1991:64

³³² RA. Organisation Todt. E3e. Eske 14. Einsatz von Ausländern, Häftl. und Kriegsgefangenen. RA. E3a. Eske 14. Fra Hauptreferat Hochbau til Feuchtinger, leder av Hauptabt. Arbeit und Sozialwesen. Einsatz kroatischer arbeitskräfte beim Bauvorhaben Tennis, 27.9.1943

³³³ RA. Organisation Todt. O7. Arbeitseinsatzkartei für firmenangehörige. Samlet i en database.

Lakselv-området. De resterende 40 jugoslavene var spredt rundt, ofte enkeltpersoner, på ti steder i Norge. De arbeidet i 26 ulike tyske firma. Det var mange kroater og bosniere, derimot færre serbere blant dem. Bare en håndfull serbere var fra Serbia, de aller fleste var fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina. De fleste arbeiderne reiste hjem, som nevnt over, etter ett år. I januar 1945 var det 46 «Kroaten» i Norge, siste tall som er funnet er fra 25.3.1945 og da var det 33 «Kroaten» og 2 «Serben».³³⁴ En del klaget etter krigen over dårlige forhold i Norge, og åtte klarte under krigen å flykte til Sverige. Den subjektive oppfatningen av å være arbeider i Norge vil variere etter ulike personer. Det er også mulig at de etniske serberne blant dem som kom fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina, ble diskriminert slik at de ikke fikk lønn som de andre fra Kroatia. Dette forteller en av dem.³³⁵

At arbeiderne fra Den uavhengige staten Kroatia hadde en kontrakt som også ble fulgt av Organisation Todt og de tyske nasjonalsosialistiske myndighetene, viser forskjellene i behandlingen av ulike arbeidere fra Europa. Historiker Mark Spoerer og forsker Jochen Fleischhacker skrev en artikkel med en oversikt over de tyske nazistenes behandling av utenlandske arbeidere i Nazi-Tyskland.³³⁶ Spoerer og Fleischhacker mente at behandlingen var avhengig av hvilken nasjonalitet en hadde. Arbeidere fra land i allianse med Nazi-Tyskland fikk bedre behandling enn andre arbeidere fra Vest-Europa. Og selv de fikk en bedre behandling hvis en sammenligner med østeuropeere som sovjetere og polakker, som ble diskriminert på grunnlag av sin rase. Spoerer og Fleischhacker hadde fire spørsmål angående leve- og arbeidsforholdene som avgjorde hvor på rangstigen en sto.

1. Hadde arbeideren mulighet til å *avslutte arbeidet*?
2. Hadde arbeideren mulighet til å *bruke lovverket* til å påvirke leve- og arbeidsforhold slik at de ble justert til rett standard?
3. Hadde arbeideren mulighet til å *bli hørt* hvis han eller hun klaget på leve- og

---

³³⁴ RA. Organisation Todt. Hh. Mappe 8 og 9. Antall arbeidere pr. 25.1.1945

³³⁵ Intervju med Krsto Zorić 27.9.2013. Hans navn er på lønnsliste til firmaet Konrad Hitz i Asker, men Zorić mener at han ikke fikk de beløpene som står der, bare småbeløp, og sier at serberne i hans gruppe som ankom i en senere transport til Rjukan, var atskilt fra de andre fra Kroatia som ankom tidligere

³³⁶ Mark Spoerer og Jochen Fleischhacker. Forced laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers and Survivors. I *Journal of Interdisciplinary History – Volume 33, Number 2. Autumn 2002*. S. 175

arbeidsforholdene?

4. Hadde arbeideren mulighet til å *overleve*, på lik linje med en vanlig innfødt arbeider?³³⁷

De rangerer tre nasjonaliteter som kan svare ja på alle de fire spørsmålene i en gruppe kalt *de privilegerte*. Disse kan avslutte arbeidsforholdet og påvirke sin situasjon. Der står kroater, slovakere og italienerne, de siste frem til september 1943. Det er interessant at de tar med kroater her, og dette stemmer overens med dokumenter fra Organisation Todt. Et referat fra et møte i Oslo med en større gruppe av kroater som da bor i Asker 26. september 1943, viser med all tydelighet at denne gruppen hadde mulighet til å bli hørt og kunne påvirke sin situasjon. Kroatene som klaget, hadde i september 1943 blitt overført fra Rjukan til Asker. Deres klage gikk ut på at de egentlig bare skulle arbeide for I.G. Farben i Tyskland i ett år, som deres arbeidskontrakt sa. Organisation Todt mente at det implisitt gikk an å overføre dem fra arbeid i Tyskland til I.G. Farbens engasjement på Rjukan og deretter videre til Organisation Todt i Asker, hvis nødvendig. Organisation Todt fastslo etter møtet i et brev til det østerrikske firmaet Konrad Hitz som engasjerte kroatene i Asker, at de kroatisk arbeiderne er i en frivillig forpliktelsestid i ett år. I den perioden står de til disposisjon for tysk forvaltning. Dette var en omskrivning av avtalen for å få arbeiderne til å godta at de måtte være i Norge og bytte arbeidssted.³³⁸ Det var altså en grense for hva arbeiderne fikk gjennom av krav. De fleste av kroatene reiste hjem etter ett år, som kontrakten beskrev, og av cirka 150 arbeidere som arbeidet for Konrad Hitz, kom bare 13 tilbake for fornyet kontrakt etter ett år.

Neste nivå av diskriminering ifølge Spoerer og Fleischhacker er de som er *tvunget* og ikke kan avslutte arbeidsforholdet, derimot kan de bli hørt. Det gjelder arbeidere fra seks europeiske land, blant andre belgiere, franskmenn, tsjekkere og serbere. Sivile serbere ble altså dårligere behandlet enn kroater ifølge disse historikerne. Nå var også Kroatia et land som var alliert med Nazi-Tyskland, mens Serbia var okkupert. Det er ikke bare nasjonaliteten som avgjør, også om en er

---

³³⁷ Spoerer og Fleischhacker 2002:173

³³⁸ RA. Organisation Todt. E3e. Eske 14. Einsatz von Ausländern, Häftl. und Kriegsgefangenen. Brev fra Hautpreferat Hochbau til Feuchtinger, leder av Hauptabt. Arbeit und Sozialwesen, 27.9.1943 og Besprechung, datert 30.9.1943

arbeider, krigsfange eller fange. Serbere står også som krigsfanger i det neste nivået i listen til Spoerer og Fleischhacker, som er det nest dårligste nivået. Serberne, eller jugoslavene, som er betegnelsen jeg bruker i avhandlingen, kunne vært satt opp på listen på ytterligere et nivå, på det laveste nivået som konsentrasjonsleirfanger.

Jugoslaver i Wehrmacht i Norge

Det var enda en gruppe med jugoslaver i Norge under andre verdenskrig. I listene over repatrierte ut fra Norge i 1945 er det flere jugoslaver som var i den tyske hær i Norge. Allied Land Forces Norway har registrert 874 personer som eks-Wehrmacht.³³⁹ Blant listene over fanger og eks-Wehrmacht finner vi også en liste over 202 personer som står på en egen liste, som dro ut fra Melhus sør for Trondheim i samme transport som de tidligere fangene 23. august 1945.³⁴⁰ Listen har ikke noen overskrift som viser hvem denne gruppen var. Gorana Ognjenović betegner dem som fanger, selv om det står militære grader på dem i oversikten. Hun mener at siden så mange er bosnjaker, kan det tyde på at de enten var sivile fra konsentrasjonsleirer, Titos partisaner eller fra Waffen-SS. Hun tror det siste, at disse kom fra Frankrike, fra Kroatien SS-Freiwilligen Gebirgs Division, og bruker flere sider i sin artikkel på å fortelle om divisjonen.³⁴¹ En oversikt fra WAST i Berlin gir opplysninger om militærtjenesten til ni personer av de 202. Dette kan vise hva slags personer som var i denne gruppen.³⁴² De ni kommer fra ulike tyske avdelinger, der slovenere og en bosnjak var i Gebirgsjäger-avdelinger som har vært i Finnmark, to var luftvernartillerister. Andre slovenere var i vaktavdelinger som vaktet over krigsfanger i Sør-Norge. Selv om jeg har detaljert informasjon angående bare ni av dem, regner jeg det som sannsynlig at alle i gruppen på 202 har vært i tysk tjeneste i Norge. Radovan Rajić var på skipet fra Sverige til Tyskland med fangene og den gruppen og bekrefter dette i sin bok:

---

³³⁹ RA. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet. Da. Eske 34. Allied Land Forces Norway. Note on repatriation of Non-Germans. Udatert, sannsynligvis fra oktober 1945

³⁴⁰ Ognjenović 2016:221

³⁴¹ Ognjenović 2016:221–224

³⁴² Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht (WAST). Berlin 23.7.2015

«Sammen med oss er det 200 jugoslaver som drar tilbake til fedrelandet på ordre fra vår regjering. De har vært i det tyske militæret. De er ungdommer, nærmest barn, muslimer, slovenere og kroater. De er politisk fullstendig dumme. De vet ikke og forstår ingenting. De mottar svært dårlig mat. Vi ga dem noen erter, mel og konservert mat slik at de kan lage sin egen mat.»³⁴³

Planleggingen i Jugoslavia for bruk av fanger i Norge

Som beskrevet over i kapittelet om planleggingen fra Reichskommissariats side for å få arbeidskraft til Norge hadde Terboven kontakt med SS-Gruppenführer Meyszner i Serbia. Denne personlige kontakten brukte Terboven til å få fangene til Norge. SS trengte fanger som ikke var krigsfanger, da Wehrmacht hadde ansvaret for soldater som var tatt til fange. Vi vet ikke om det var Terboven som tok kontakt med Meyszner angående arbeidskraft, eller om det var Meyszner som i en telefonsamtale tok opp temaet om alle partisanene som ble skutt i Serbia. Terboven kjente ham godt fra tiden i Norge.

August Edler von Meyszner var født 1886 i Østerrike. Han flyttet til Tyskland i 1934 og gjorde karriere i Ordnungspolizei. Etter å ha vært leder for Ordnungspolizei i Norge fra september 1940 til januar 1942 ble han øverste leder for SS i Serbia med grad SS-Gruppenführer und Generalleutnant der Polizei, og tittelen hans var som Rediess i Norge: Der Höhere SS- und Polizeiführer Serbien. Meyszner var mektig i Serbia. Den eneste som var over ham, var Wehrmachts øverstkommanderende, og det bare når det gjaldt militær sikkerhet og militæroperasjoner. Tomasevich beskriver ham som en av de mest blodtørstige høytstående personer i det tyske okkupasjonsstyret. Ifølge ham var Meyszners motto: «Jeg liker en død serber bedre enn en levende.»³⁴⁴ Han var leder for SS i Serbia til mars 1944, da han ble forflyttet. Meyszner ble arrestert etter krigen og i 1947 henrettet i Jugoslavia.³⁴⁵

---

³⁴³ Rajić 1996:75 f.

³⁴⁴ Tomasevich 2001:78

³⁴⁵ SS-Gruppenführer & Generalleutnant der Polizei. H-N. Internet Archive. Wayback Machine. Tatt ut 7.11.2011. http://web.archive.org/web/20040615052646/http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Gruf_H-N.html

For å kunne sende ut mulige personer med sikkerhetsrisiko som var tatt til fange av Wehrmacht i Serbia, måtte først Wehrmachtbefehlshaber Serbien og Wehrmachtbefehlshaber Südost godkjenne det. Meyszner hadde håpet å på rask tid få sendt tilfangetatte partisaner til tvangsarbeid i Norge. Men Wehrmacht i Serbia ville fortsette å drepe dem.³⁴⁶ 18. mars 1942 kom første ordren fra Wehrmachtbefehlshaber Südost om å ikke skyte tilfangetatte partisaner og i stedet benytte arbeidskraften i Nazi-Tyskland og de besatte områder.³⁴⁷ Like før hadde han fått ordren fra Oberkommando der Wehrmacht i Berlin. Kanskje har Meyszner måttet gå en omvei om Berlin for å få dette i stand. Terboven har da måttet kontakte Himmler som igjen forklarer Oberkommando der Wehrmacht om behovet av å bruke jugoslaviske fanger i Norge.³⁴⁸ På kort tid i mars 1942 ble en avtale satt opp mellom Wehrmachtbefehlshaber Südost og Der Höhere SS- und Polizeiführer Meyszner. Wehrmachts avtale med SS innebar at de partisaner som ble tatt til fange, og som ikke hadde båret våpen, kunne sendes til Norge. De partisaner som hadde vært i kamp, skulle henrettes.³⁴⁹ Fangene kalles i korrespondansen mellom Meyszner og Wehrmacht konsentrasjonsleirfanger. Fangene var da i leirene Jasenovac i Kroatia og i Sajmište ved Beograd. SS beskrev fangene fra Kroatia som skulle til Norge, som «politisk uønskede elementer fra Kroatia».³⁵⁰ Det var SS i Serbia og Organisation Todt i Serbia og Kroatia sin oppgave å velge ut de friskeste fangene og transportere dem ut av Kroatia og Serbia.³⁵¹ Mange fanger i Sajmište-leiren, som kom fra Jasenovac-leirene i Kroatia ble sendt tilbake til den leiren da de var for unge, for gamle eller svekket av sykdom til å kunne arbeide i Norge. Ustasja-ledelsen i Kroatia sendte med vilje fanger med serbisk etnisitet bort og de betalte heller ikke nok for å understøtte

---

³⁴⁶ Dulić 2018:125

³⁴⁷ 1) Venceslav Glišić, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Beograd. 1970: 97 og 122. 2) Info. fra Koljanin 2011:2

³⁴⁸ Mladenović 1991:14

³⁴⁹ Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. AVII, Mf-V, T-501, P-247, C-917. Fra Kommand. General und Befehlshaber Paul Bader i Serbia til Wehrmachtbefehlshaber Südost, Walter Kuntze. Datert 25.3.1942

³⁵⁰ Mladenović 1991:18. Faksimile av dokument. Fra sjefen for Sikkerhetspolitiet og Sikkerhetstjenesten til Utenriksdepartementet ved understatssekretær Luther. Datert 8.7.1942

³⁵¹ Mladenović 1991:20. Faksimile av dokument fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. AVII, NA, MF-v, T-501, P-247, C-1090. Fra Kommand. General und Befehlshaber i Serbia, Paul Bader til Wehrmachtbefehlshaber Südost, Walter Kuntze. Datert 20.4.1942

dem i Sajmište-leiren. På den måten døde over fire tusen fanger av sult og sykdom mellom juli og oktober 1942. På det meste, i august, døde det gjennomsnittlig 76 fanger hver dag.³⁵²

Gjennomgangsleirer i Østerrike og Tyskland

Den første gruppen ble sendt 24. og 25. april og besto av 1711 jugoslaviske fanger fra fire leirer og et fengsel i Serbia.³⁵³ De ble transportert med båter på Donau til Wien og plassert i fem gjennomgangsleirer innenfor en radius av 30 kilometer sørvest fra Wien.³⁵⁴ Alle leirene lå i delstaten Niederösterreich. Leirene hadde tidligere vært brukt for byggingen av Wiens ytre ringvei, leirene het Reichsautobahnlager.³⁵⁵ Der hadde vanlige tyske byggere bodd gjennom 1930-årene, senere kom franske krigsfanger. Brakkene var derfor ikke de verste å bo i. Arbeidet ble stoppet i 1941 og leirene nedlagt. Cirka 300 jugoslaviske fanger ble nå plassert i hver av de nyåpnede leirene. Organisation Todt sto for forpleiningen i leirene. Vaktene som fulgte fangene, var fra Ordnungspolizei. Dokumenter angående transportene fra Beograd via Wien til Tyskland har provinens Polizeikommando der Wien.³⁵⁶ Fangene fikk arbeidsklær og et enkelt id-kort fra Organisation Todt. Her sto det at en var tilknyttet Organisation Todt, og kortet var stemplet «Serben». Etter noen uker i disse leirene, den 8. mai ble de friskeste 1529 fangene sendt videre med tog til Tyskland, til Stettin-området.³⁵⁷ Fangene ble plassert opp til en måneds tid i ti gjennomgangsleirer, også disse var

---

³⁵² Koljanin 2011:8 ff. Koljanin 1992:298 f.

³⁵³ Koljanin 2011:4

³⁵⁴ En leir var i landsbyen Sittendorf nær Medling, deretter to kalt Heiligenkreuz -West og -Süd. Deretter en kalt Alland -West og en i landsbyen Giesshübl. Fra Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Persecution Action in Serbia. Fil merket: Orders concerning the treatment of Jews and Gypsies, report mv. Fra dok. nr. 81 merket: Transporte von Belgrad nach Norwegen. Materiale opprinnelig fra Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen i Ludwigsburg. Tatt ut 30.7.2021. <https://collections.arolsen-archives.org/en/document/82204743> Dok. nr. 85: Kommando der Schutzpolizei, Wien 21. april 1942

³⁵⁵ Wiener Aussenring Autobahn. Tatt ut 2.6.2018.

https://de.wikipedia.org/wiki/Wiener_Au%C3%9Fenring_Autobahn

³⁵⁶ Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Fra dok. nr. 81 merket: Transporte von Belgrad nach Norwegen. Nettside over

³⁵⁷ Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Dok. Nr. 121. Kommando der Schutzpolizei 9. mai 1942. Nettside over

tidligere Reichsautobahnlager. Disse var plassert med omtrent en leir hver tiende km mellom Stettin, nåværende Szczecin i Polen og 110 km østover.³⁵⁸

Den tredje transporten med cirka 1200 fanger gikk fra Beograd 25 og 29. mai til Wien. Av denne transporten ble 1127 fanger sendt 10. juni fra Wien.³⁵⁹ Av de totalt 2656 fangene sendt fra Wien i mai-juni, ble de 2602 fangene til slutt fordelt på tre skip i Stettin som gikk til Norge. Et skip gikk 10. juni og to den 15. juni 1942.

Den andre transporten som gikk fra Beograd tar jeg etter den tredje, da den kom senere på høsten til Norge. Denne transporten med jugoslaviske fanger gikk 11. mai fra Beograd og der var det kanskje rundt 1500 fanger. Det brøt ut en tyfusepidemi blant fangene i leirene utenfor Wien, og de ble værende der i to måneder.³⁶⁰ Litt over 50 fanger døde totalt i disse leirene fra alle transporter. Kanskje over fem hundre fanger ble sendt tilbake til Sajmište-leiren, flest av eldre og veldig unge som var syke. 14. august ble rundt 1000 fanger sendt fra Wien til Tyskland til leirer ved Stettin.³⁶¹ Av denne gruppen ble 10 syke sendt fra Stettin til konsentrasjonsleiren Sachsenhausen den 19. september 1942. Denne gruppen ble til slutt på 856 fanger og kom ikke til Norge, til Trondheim før 1. oktober. Sannsynligvis ble syke fanger værende igjen i leirene i Tyskland før avreise for å unngå smitte av sykdommer og fordi de ikke kunne arbeide.

Før den fjerde transporten ville Organisation Todt være helt sikker på at det ble sendt friske fanger til Norge. De hentet derfor de friskeste fangene fra Sajmište-leiren

---

³⁵⁸ Mladenović 1991:28 har noen navn på steder der var leirer, andre bøker gir flere navn. Dette var mindre gjennomgangsleirer med plass til cirka 300 fanger. Listen viser først det tyske stedsnavnet, deretter det nåværende polske navnet og området de ligger i:

1. Klein Wachlin / Warchlino i Gmina Stargard, i Stargard powiat.
2. Alt Damerow / Stara Dąbrowa i Gmina Stara Dąbrowa i Stargard powiat.
3. Beweringen / Bobrowniki i Gmina Chociwel i Stargard powiat.
4. Det var to leirer nær Beweringen.
5. Vossberg / Lisowo i Gmina Chociwel i Stargard powiat.
6. Sadelberg / Sątyrz Pierwszy i Gmina Chociwel i Stargard powiat.
7. Blankenhagen / Dłusko i Gmina Węgorzyno i Łobeski powiat.
8. Piepstock / Podlipce, i Gmina Węgorzyno, i Łobeski powiat.
9. Neuschönwalde / Zagozd, i Gmina Drawsko, i Drawsko powiat.
10. Falkenburg / Złocieniec, en by i Drawsko powiat.

³⁵⁹ Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Dok nr. 143. Kommando der Schutzpolizei 10. juni 1942. Nettside over

³⁶⁰ Koljanin 2011:8. En sjette leir ble nå også brukt, Alland – Ost.

³⁶¹ Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Dok nr. 155. Kommando der Schutzpolizei 13. august 1942. Nettside over

over til en nyopprettet leir i nærheten der de skulle oppholde seg til de ble sendt til Norge. Her døde cirka 1500 fanger i juli–august 1942.³⁶² De overlevende ca. 500 fangene ble deretter 19. oktober sendt til en fangeleir administrert av Wehrmacht utenfor Wien, til Stalag XVII B. Der ble mange syke av tyfus, bare tre døde, men de ble værende der i tre måneder. De friskeste ble sendt til fangeleiren Stalag II D i Stargard i Tyskland, der til slutt bare 500 kom til Norge i mars 1943. Dette kommer jeg tilbake til i kapittel 7.

Den femte transporten fra Beograd gikk direkte til Stalag II D. Cirka 380 fanger ble sendt 19. januar 1943. Få av dem ble sendt videre til Norge, bare 91 fanger ble sendt fra Stalag II D Stargard til Norge og ankom Hasselvik ved Trondheim i september 1943.

Totalt ankom 4049 jugoslaviske fanger til Norge.

Oppsummering

Jugoslavia ble invadert i april 1941 og selv om landet overga seg etter elleve dager, ville mange ikke oppgi kampen for frihet. De jugoslaviske fangene som ble sendt til Norge, besto hovedsakelig av to grupper. Den ene gruppen kom fra Tito sin geriljabevegelse som kjempet mot den tyske okkupasjonsmakten i store deler av Jugoslavia. Den andre gruppen var sivile fra den nye uavhengige staten Kroatia, inkludert Bosnia-Hercegovina. Partisaner ble egentlig henrettet av Wehrmacht, men en sortering ble nå utført der de som var pågrepet uten våpen i stedet ble sendt til Norge. Fangeleirene i Jugoslavia besto av mange midlertidige leirer og noen faste hovedleirer, nær Beograd. Disse var veldig dårlige leirer som i navnet ikke var konsentrasjonsleirer, men den dårlige behandlingen og dødeligheten var tilnærmet som dem. Fangene som ble sendt til Norge, var som oftest innom en eller flere av disse fangeleirene. Til Norge ble det også sendt sivile arbeidere som hadde inngått kontrakt på et års arbeid i Tyskland eller Norge. 297 av denne gruppen er funnet, de aller fleste av dem kom fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina. I denne gruppen var det for eksempel

---

³⁶² Koljanin 2011:14. Koljanin 1992:298 f.

kroater som var frivillige, men også serbere som ble tvangssendt fra Kroatia til Norge. I Norge ble alle behandlet likt, som frie arbeidere. Derfor tar jeg dem ikke med i gruppen over fanger som kom til Norge. I Norge var det også en del jugoslaver i Wehrmacht. Fangene som skulle til Norge, ble sendt fra april 1942 og utover, via skip på Donau til gjennomgangsleirer ved Wien. Deretter ble de sendt på tog til den tyske kyst, ved Stettin, der de ble sendt på skip til Norge. Til sammen 4049 fanger ble sendt fra juni 1942 og frem til september 1943.

Konklusjon første del

SS var sentral i opprettelsen av fangeleirer for jugoslaviske fanger i Norge i 1942. SS var en eliteformasjon, der menn skulle bli den politiske soldat, som skulle leve ut nasjonalsosialismen. SS styrte konsentrasjonsleirene og tilintetgjørelsesleirene i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen. Konsentrasjonsleirene var til å begynne med fra 1933 steder der en kunne plassere politiske fiender i Nazi-Tyskland. Etter hvert ble andre grupper satt inn, og dødstallene økte på grunn av en økende brutalisering. Fra 1941 kom nye grupper, som sovjetiske krigsfanger, utenlandske arbeidere og etter hvert de store gruppene av jøder. Fra 1942 var det seks tilintetgjørelsesleirer i bruk i det naziokkuperte Polen, hovedsakelig for jøder. Der ble ofrene drept med en gang, i gasskammer. Begrepet tilintetgjørelsesleir blir av og til brukt om fangeleirene for jugoslaver i Norge. Men i Norge skulle fangene arbeide, selv om 73 prosent døde i løpet av ni måneder. Leirene for jugoslavene i Norge var i dødsarbeidsleirer, som er et nytt begrep på dem som jeg lanserer. De kom hit for å arbeide og dø. Det er et uttrykk angående konsentrasjonsleirene som har blitt brukt om dette, «Vernichtung durch Arbeit». Men at visse fangegrupper skulle arbeide seg til døde, ble først innført i Nazi-Tyskland i september 1942, altså etter at leirene hadde vært i funksjon i flere måneder i Norge. Men om ikke uttrykket og en hardere behandling var innført, var forholdene veldig dårlige før 1942 i konsentrasjonsleirene i Tyskland. En undersøkelse av forholdene for jugoslaviske fanger i konsentrasjonsleirene viser ikke at de ble spesielt dårlig behandlet sammenlignet med andre fanger. De led like mye, og dødstallet var omtrent det samme.

Kan fangeleirene for jugoslavene i Norge sammenlignes med andre typer fangeleirer i Norge? Det var ingen konsentrasjonsleirer under SS og bare noen få leirer, kalt «Polizeihäftlingslager», som var styrt av Sicherheitspolizei. Wehrmacht hadde over 500 fangeleirer for sovjetiske krigsfanger, polske krigsfanger og tyske straffanger. I disse fangeleirene varierte forholdene veldig etter størrelse på leirene. Dødsprosenten for sovjetiske krigsfanger var på cirka 15, for polske krigsfanger 1, for de tyske straffangene omtrent på samme nivå som for de sovjetiske.

Organisation Todt hadde eksistert en del år i Tyskland fra før krigen. Organisasjonen var en paramilitær organisasjon, en hovedentreprenør, som engasjerte mange firma i å utføre store prosjekter. Hitler lot dem få hovedansvaret for å bygge både jernbane, vei og forsvarsverk i Norge. Fanger ble etter hvert hovedgruppen av arbeiderne. Organisation Todt selv hadde vanligvis ikke ansvaret for fangene, utenom de jugoslaviske en kort periode i 1942–1943. Organisation Todt hadde bare ansvaret for innkvartering for fangene og for å tilrettelegge arbeidet, ellers hadde Wehrmacht alt ansvar.

Reichskommissariat ønsket fra 1941 å lede arbeidsprosjektene i Norge. Store planer ble lagt, men til slutt i februar 1942 fikk Wehrmacht og noen måneder senere Organisation Todt ansvaret. Organisation Todt ble da også på en måte en del av Reichskommissariat med en egen hovedavdeling for bygging i Norge. Josef Terboven, som var Reichskommissar, og Willi Henne, som var leder for Organisation Todt og Hauptabteilung Technik, og i tillegg leder for byggevirksomheten i Norge, kom godt overens og samarbeidet i byggeprosjektene. I tiden rett før Organisation Todt fikk det store ansvaret for mye av byggevirksomheten i Norge, prøvde Reichskommissariat å få kontroll over mye av byggevirksomheten. Terboven ville ha kontroll over arbeidskraften til noen utvalgte prosjekter. Opptil 56 000 sovjetiske krigsfanger var planen i januar 1942. Dette var til både veiarbeid, jernbane og bygging av forsvarsverk og ubåtbunkere. Wehrmacht ble til slutt av Hitler gitt ansvaret for de sovjetiske krigsfangene, og Reichskommissariat begynte å lete etter andre steder å få arbeidskraft fra. Terboven kjente SS-lederen i Serbia, som hadde vært i Oslo siden sommeren 1940. Etter avtale med ham ble det avtalt at jugoslaviske sivile som ble tatt til fange mistenkt for å ha deltatt i partisanbevegelsen, skulle sendes på tvangsarbeid i Norge. Planene var spesifikke med mål om å bygge veier i Nord-Norge. Riksvei 50 skulle gjøres mest mulig landbasert uten bruk av ferjer slik at militære styrker lett kunne flyttes og transportmulighetene generelt ble mye bedre. Planene om antall jugoslaviske fanger var først på 7500, senere høsten 1942 kom antallet opp i 13 000. Men antallet som ankom fra juni 1942, var mye lavere, og i løpet av året ankom bare 3457 fanger. De fleste ble satt til veiarbeid under SS, Organisation Todt og Statens vegvesen i Nordland og Finnmark.

Terboven ga SS ansvaret for å administrere fangeleirene. SS i Nazi-Tyskland sendte noen erfarne leirkommandanter fra konsentrasjonsleirene til å lede leirene. Resten av leiradministrasjonen besto av SS-offiserer fra Allgemeine-SS, som oftest var reservister. Vakholdet skulle utføres av norsk hird, da det var vanskelig å få tak i vakter og Wehrmacht verken kunne eller ville avgi vakter. En bataljon som tilsvarte cirka 500 mann, skulle rekrutteres blant hirdmedlemmer i Norge. Hirden var den militære delen av partiet Nasjonal Samling. Hirden hadde et militært mønster og uniformer og grader. Vervingen foregikk frivillig, og en gruppe på 130 meldte seg i løpet av noen måneder. De fikk opplæring som på en vanlig militær rekruttskole, unntaket var ekstra politisk undervisning av hirdstaben og i vakttjeneste av de tyske overordnede. Ledelsen av kurset var fra det tyske Ordnungspolizei, og underordnede var norske politimenn med befalskurs. Den andre gruppen av vakter var det tyske Ordnungspolizei, som fra før var i Norge og drev vakthold. Denne gruppen ble tatt inn for en periode, da det ikke meldte seg nok hirdmenn til å være vakter.

Statens vegvesen hadde ansvaret for å bygge veier i Norge, og de veiene som den tyske okkupasjonsmakten ville ha bygd, var ikke på deres prioriteringsliste. Men Reichskommissariat bestemte at alle ordinære veiprosjekt skulle stoppes, og at de nye, ekstraordinære veiprosjektene skulle settes i gang. Fra 1941 startet veiarbeidet, og i 1942 fikk Vegvesenet fanger i arbeid, som de skulle være formenn for. Prosessen her var at generaldirektør Andreas Baalsrud etter en del nøling godtok å bruke krigsfanger i veiarbeid i Norge. Avtalen gikk også ut på at Vegvesenet bygde flere fangeleirer. I arbeidet som ble startet i juni 1942, var det da Organisation Todt som til slutt sto som leder for arbeidet, i samarbeid med Vegvesenet.

Jugoslavia var i krig i april 1941, der landet ble raskt slått av Nazi-Tyskland. En del ville kjempe videre, og de trakk ut i skogene og opp i fjellene og ble partisaner. Tito ble tidlig leder for partisanbevegelsen, og de drev militær motstand i ulik grad. Etter at de klarte å frigjøre et større område i Serbia, foretok Wehrmacht større opprenskningsoperasjoner og bestemte at for hver drept tysker skulle 100 jugoslaver drepes. Mange tusen sivile ble skutt av Wehrmacht. Dette medførte igjen at partisanene drepte flere tyskere. En del sivile var blitt fengslet mens de ventet på å få undersøkt hva de hadde gjort, og for å få sin dom. De jugoslaviske fangene var i ulike

midlertidige leirer i Serbia og Kroatia. De fleste var dårlige leirer som ikke hadde noen vanlig betegnelse som konsentrasjonsleir eller annet. De fleste leirene ble midlertidige, noen få som Jasenovac og Sajmište forble faste og store leirer, til dels med utryddelse av fangepopulasjonen som mål. Spesielt Jasenovac-leirene i Kroatia ble grusomme leirer, der jøder, romer, serbere og andre sivile ble tatt hit og drept. Fra disse leirene ble det tatt ut folk som skulle gjøre tvangsarbeid i Norge, og fra april 1942 gikk det skip fra Beograd med fanger til Wien. Der var de i midlertidige leirer og ble så sendt med tog til leirer rundt Stettin, der de ble satt på skip og sendt direkte til stedene der de skulle arbeide. Denne gruppen med fanger fikk betegnelsen «Serben» av nazistene, da de opprinnelig bare skulle komme fra det okkuperte Serbia. Selv om det kom mange fanger fra Kroatia, endret ikke nazistene betegnelsen.

Det var også jugoslaver i Norge som ikke var fanger. De fleste var vervet til kontraktfestet arbeid på ett år. Dette var en mindre gruppe, totalt 297 arbeidere fordelt på 26 firma på elleve steder i Norge. Disse ble behandlet som frie arbeidere i Norge og hadde betegnelsen «Kroaten». Selv om det var tvangssendte serbere fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina også blant disse, ble alle kalt det samme og behandlet på samme måte, som arbeidere fra et alliert land med Nazi-Tyskland.

Andre del

Jugoslaviske fanger under SS og Organisation Todt juni 1942–mars 1943

«Jeg fikk ordre om å jage og plage dem, for disse skulle helst daua, sa tyskerne.»

Aage Sjødal, norsk vakt i Osen-leiren i et brev til hirdsjef Oliver Møystad, 23. november 1942.³⁶³

Denne delen omhandler perioden fra juni 1942 ut mars 1943, den verste perioden for de jugoslaviske fangene som var i Norge. For å forstå den behandlingen de ble utsatt for, er det her nødvendig å undersøke bakgrunnen til SS sine leirkommandanter, da jeg mener at de var sentrale i hvordan fangene ble behandlet. Vaktene, både Ordnungspolizei og hird-vaktene går jeg noe mindre detaljert inn på, spesielt de norske vaktens bakgrunn er viktig for å forstå hvordan de ble delaktige i SS sin plan om å drepe fangene. Organisation Todt, tyske firma og Statens vegvesen var ansvarlige for arbeidet. Hva var deres planer i arbeidsprosjektene og hvordan var deres stillingstagen utover i denne perioden da flere og flere fanger døde? Fangene var viktige arbeidere for disse organisasjonene og etaten. Hva gjorde de for å eventuelt forbedre forholdene for arbeiderne de fikk, om det var handlingsrom for det? Eller motsatt, var de passive eller deltakende i SS og vaktens mishandling og drap? En gruppe med jugoslaviske fanger var også direkte under Organisation Todt i et halvt år. I deres fangeleirer var det færre døde enn i SS sine fangeleirer i Nord-Norge. Hva kommer det av?

SS sine fangeleirer vil jeg beskrive mer i detalj, hvordan de utviklet seg til å bli sentre for massedrap med en dødsprosent på det høyeste, på 82 prosent. De fem dødsarbeidsleirene under SS hadde litt ulikt antall døde. Hva kan forklare forskjellen hvis det var samme ordrer som var gitt SS-ledelsen? Jeg vil drøfte mer inngående hvordan disse fem dødsarbeidsleirene under SS utviklet seg slik og sammenligne med konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland for å finne noen mulige svar. Det er egentlig en motsigelse mellom å få arbeidere sendt en svært lang strekning for å arbeide og at SS

---

³⁶³ RA. L-sak Aage Sjødal. Drammen politikammer, sak 38

aktivt drepte arbeidsstokken eller lot dem dø. Jeg vil så undersøke hvordan vaktene som ikke hadde noen erfaring med å vokte fanger, kunne delta i massedrap og en del var aktive i å mishandle og skyte fanger, Hvordan blir et menneske i en slik situasjon en drapsmann? Jeg avslutter andre del med å ta for meg det store vendepunktet for fangene, da de ble overført til Wehrmacht i april 1943. Jeg undersøker nøye årsakene til endringen, da det er flere ulike årsaker som er oppgitt av tidligere fanger og jeg prøver å komme til en mulig konklusjon.

5. kapittel. De jugoslaviske fangenes antall og bakgrunn

I dette kapittelet skal først antallet jugoslaviske fanger og sivile arbeidere i Norge under andre verdenskrig undersøkes. Det har versert ulike tall på fanger, og i den siste boken om fangene av Ljubo Mladenović, *Pod šifrom Viking*, har han, som vi har sett, også lagt inn jugoslaviske sivile arbeidere i Norge i det totale antallet fanger. Antallet døde jugoslaviske fanger har også vært usikkert i litteraturen på feltet. Nasjonalitet og etnisitet på fangene har vært utgangspunkt for diskusjon frem til de siste årene. Bakgrunnen til fangene og arrestasjonsårsak er viktig å diskutere, da det også der har vært usikre tall, og da det har vært brukt flere ulike begreper på de jugoslaviske fangene.

Antall jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945

Det nøyaktige antallet jugoslaviske fanger i Norge under andre verdenskrig har vært ukjent eller basert på usikre kilder. I 1945 kom den britiske krigsforbryterkommisjonen frem til at det var 4048 jugoslaviske fanger i Norge i 1942–1945. Britenes antall på 4048 fanger figurerer bare i dokumenter som ble brukt i rettssaken i Beograd i 1946, og ble aldri kjent utover det. Ut fra litteraturen som jeg har gjennomgått, virker det ikke som om noen har benyttet eller forsket på disse

dokumentene før Narviksenteret fikk tilgang til dem i 2011.³⁶⁴ I 1952 baserte sosiologen Nils Christie seg på kvalifiserte gjetninger ut fra hva fanger i saker mot norske vakter fortalte om skipstransporter og antall. Anslaget var på mellom 3000 og 5000 fanger i Norge fra 1942 til 1945.³⁶⁵ Ljubo Mladenović ga et anslag i 1974 på cirka 4500 som ble sendt til Norge, uten å angi kilde.³⁶⁶ De to mest omfattende bøkene som tar for seg historien til de jugoslaviske fangene med bakgrunn og antall, er ikke oversatt. De ble skrevet på serbokroatisk. Den første er fra 1979 og er skrevet av de tidligere fangene Milorad Ašković, Blagoje Marinković og Ljubomir Petrović, som omtaler fangeleirene detaljert. De tidligere fangene regner seg frem til at antallet fanger i Norge var 4113, og inkluderer navnelister med 1702 overlevende og 1236 døde fanger.³⁶⁷ To av Cveja Jovanovićs bøker fra 1982 og 1987 oppgir tallene cirka 4100 og 4200.³⁶⁸ Ljubo Mladenović har i boken fra 1991 de hittil mest nøyaktige antallene på grunnlag av årelange søk i arkiver og samtaler med fanger. Han brukte også tyske oversikter, for eksempel navnelister på 900 fanger fra Beisfjord med informasjon om fødselsdato og yrke. Han har kommet frem til totaltallet 4268 fanger, der han inkluderer dem han kaller tvangsarbeidere, som var i et antall på 145 på Rjukan og i Asker i Sør-Norge. Trekker en fra den gruppen på 145, blir Mladenovićs antall fanger 4123.³⁶⁹

For å finne totaltallet på jugoslaviske fanger og tvangsarbeidere kan en ta utgangspunkt i oversiktene over skipstransportene med ankomne fanger til Norge. Transportoffiseren ved Wehrmachtbefehlshaber Norwegen laget hver måned tallfestede oversikter over alle skipstransporter med soldater, sivile og fanger til og fra Nazi-Tyskland. De jugoslaviske fangene ble sendt med skip fra Stettin i Tyskland til Norge fordelt på seks skipstransporter. Jeg vil først angi antall fanger og tar etterpå for meg arbeiderne som kom til Norge. Ankomststed er første havn fangene ankom til i Norge før de ble sendt videre til de respektive fangeleirer.

---

³⁶⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 1. Yugoslav case nr. 938. General covering statement

³⁶⁵ Christie 2010:45

³⁶⁶ Norge – Jugoslavia 1974:334

³⁶⁷ Ašković mfl. 1979:29 og 358 ff.

³⁶⁸ Jovanović 1982, oversatt til norsk 1985:25 og 1987, oversatt til norsk 1988:201

³⁶⁹ Mladenović 1991:71

Tabell 2. Transporter med jugoslaviske fanger til Norge

Ankomst	Sted	Ant	Snd	Fangeleir	Ankomst	Bemerkninger
14.6.1942	Bergen	893	374	Karasjok	23.7.1942	26 drept i Tromsø
			463	Botn	25.7.1942	30 drept i Bergen
21.6.1942 ³⁷⁰	Tr.heim	808	401	Osen	23.6.1942	5 Falstad, 4 drept
			402	Korgen	23.6.1942	
24.6.1942	Narvik	900		Beisfjord	24.6.1942	
1.10.1942	Tr.heim	856	130	Krokstrand	24.10.1942	Via Botn i tre uker
			70	Korgen	10.1942	
			656	Trøndelag	1.10.1942	300 til Trolla, 200 Skatval, 156 Ørland
15.3.1943	Oslo	501	400	Botn	11.4.1943	
			85	Korgen	7.4.1943	
			15	Øysand-syke	6.4.1943	En lege til Øysand
21.9.1943	Oslo	91	90	Hasselvik	25.9.1943	En lege til Botn
		4049				

Kilder: 1) BA/MA. RW 39/85-94 Wehrmachtbefelshaber Norwegen. Abt. Transport-offizier. TB Juni 1942–Juni 1943. 2) RA. Organisation Todt. Fab. Eske 82. Einsatz Mittelnorwegen. Transportlister Trondheim og nordover. Jan.-Sept. 1943. 3) RA. Krigsgravtjenesten. Eske 52. Kriegsgefangenen-einsatz 1942–1943. 4) Statsarkivet i Trondheim. Trondheim politikammer. Eske 50. 5) Ašković, Marinković og Petrović 1979:29. 6) Mladenović 1991:36.

Denne oversikten er over fangene ved deres første ankomststed til Norge. Alle transportlistene har ikke helt nøyaktig tall på fanger, dette er en oppsummering av flere ulike kilder. Mitt totaltall på 4049 jugoslaviske fanger avviker ikke mye fra tallene til

³⁷⁰ Mladenović har en teori om at skipet «Sabine Howaldt» 21. juni 1942 transporterte 588 fanger til Trondheim. Deretter ankom 244 fanger med skipet «Kerkplein», totalt 812. Mladenović 1991:36. De tyske transportlistene nevner bare ett skip til Trondheim på denne tiden, og det hadde rundt 800 fanger. BA/MA. RW 39/85-94. Wehrmachtbefelshaber Norwegen. Abt. Transportoffizier. Tätigkeitsbericht (TB) Juni 1942

tidligere jugoslaviske forfattere. Ljubo Mladenović har sju transporter med fanger, da han tar med en transport på 62 fanger i september 1943.³⁷¹ Ifølge mine lister kom ikke den transporten fra Tyskland med nye fanger, men var en lokal transport 2. august 1943 av 60 tidligere ankomne fanger som var innlagt på sykeleiren på Øysand og deretter sendt ut igjen på arbeid til Hasselvik i Trøndelag.³⁷² Den er da feilaktig lagt inn hos flere forfattere. Mladenović bruker totaltallet 4268 fanger, som inkluderer 145 arbeidere som ble sendt til Rjukan i april 1943. Trekker en fra de 62 fangene fra transporten og de 145 som er nevnt over fra 4268, får en totalsum 4061. For noen transporter er det litt usikkert nøyaktig hvor mange som var på det gjeldende skip, det dreier seg om én til ti personers avvik fra Mladenović i forhold til mine tall. Ašković mfl. kommer frem til 4113 fanger og tar ikke med arbeiderne fra Den uavhengige staten Kroatia i sin oversikt.³⁷³ Det inkluderer også den omtalte transporten på 62 fanger. Trekker en dem fra, kommer en ned til 4051 ankomne fanger. Det er altså totalt bare noen mindre uoverensstemmelser mellom Wehrmachts transportlister, Mladenović med 4061 fanger, Ašković mfl. med 4051 fanger, den britiske krigsforbryterkommisjonen fra 1945 med 4048 fanger og mine totaltall. Totaltallet på jugoslaviske fanger som ble sendt til Norge i perioden 1942–1943, mener jeg var 4049.³⁷⁴

Antall frie kontraktsarbeidere

Når det gjelder de jugoslaviske sivile frie arbeiderne som ankom til Norge under andre verdenskrig, dreier det seg i hovedsak om personer fra Den uavhengige staten Kroatia, som da inkluderte Bosnia-Hercegovina. Mladenović har, som jeg har nevnt, et antall på 145 som han mener ankom med skip til Oslo 15. april 1943. Disse ble ifølge ham fordelt på to steder med følgende antall: 80 til Rjukan og 65 til Porsgrunn. Mladenović

---

³⁷¹ Mladenović 1991:36

³⁷² RA. Organisation Todt. Fab. Eske 82. Mappe 2. Einsatz Mittelnorwegen. Transportlister Trondheim og nordover. Jan.-Sept. 1943

³⁷³ Ašković mfl. 1979:29, 320

³⁷⁴ To fanger døde underveis fra Tyskland til Norge, én døde to dager etter avreise fra Tyskland på vei til Narvik, og én døde tre dager etter avreise fra Tyskland til Trondheim. Disse er ikke tatt med i transport-oversiktene

mener at denne gruppen hadde en spesiell status og behandling fordi han mener at de hadde et svært liberalt regime.³⁷⁵ Han tar dem likevel med i totaloversikten over jugoslaviske fanger i Norge. Mladenović snakket med noen av dem han kaller tvangsarbeidere, som kom til Rjukan, og han har lister over mange av dem i boken. Dessverre mangler navn på 63 av dem. I forskningen på de jugoslaviske arbeiderne som var i Norge, har jeg funnet mange flere enn 145, trolig 297 og at de ankom via flere transportere. For det første var det arbeidere mange andre steder i Norge, og for det andre var størsteparten av dem frivillige. Derfor kalles de her frie arbeidere, selv om noen var tvangssendt. Poenget er at de ble behandlet som frie arbeidere i Norge, uavhengig av hvordan de ble tatt og transportert hit. Dette behandlet jeg i kapittel 4. At de ble behandlet som frie arbeidere, er nettopp fordi de kom fra Den uavhengige staten Kroatia, som samarbeidet med Nazi-Tyskland. Som jeg beskrev i kapittel 4, plasserte Mark Spoerer og Jochen Fleischhacker i sin oversikt kroatene sammen med slovakene og italienerne i en gruppe som de kalte de privilegerte. Det er derfor mulig å påstå at de kroatisk arbeiderne hadde blant de frieste forhold blant utenlandske arbeidere i det tyske riket. Arbeiderne hadde en kontrakt på ett år som faktisk ikke ble forsøkt forlenget av Organisation Todt. Ved kontraktens utløp fikk de reise hjem.³⁷⁶ I Tyskland ser det ut til at det skjedde en gradvis overgang fra frivillig verving til tvangsrekruttering ved for eksempel utvidelse av arbeidskontrakter.³⁷⁷ At noen i denne gruppen, som serberne fra Kroatia, ble tvangssendt til Norge, er viktig å ta med. Men de hadde samme frie forhold i Norge som kroatene.³⁷⁸ Leveforholdene i Norge var blant de beste blant utenlandske arbeidere. Ifølge mine tall skal totalt 297 arbeidere ha vært i Norge i kortere eller lengre tid.³⁷⁹ De frie arbeiderne arbeidet på tolv ulike steder i Norge. Den største gruppen var på Rjukan og i Porsgrunn, 219 personer. Videre var det en gruppe på 38 personer i Lakselv og også 40 personer fordelt på ni andre steder i

---

³⁷⁵ Mladenović 1991:39

³⁷⁶ RA. Organisation Todt. E3e. Eske 14. Einsatz von Ausländern, Häftl. und Kriegsgefangenen. Brev fra Hautpreferat Hochbau til Feuchtinger, leder av Hauptabt. Arbeit und Sozialwesen, 27.9.1943 og Besprechung, datert 30.9.1943

³⁷⁷ Schölzel 2013:48 ff.

³⁷⁸ Intervju med Krsto Zorić 27.9.2013 og Mladenović 1991:437

³⁷⁹ 1) Info. fra 215 registerkort fra RA. Organisation Todt. O7. Eske 44. Arbeitseinsatzkartei für firmenangehörige, jugoslaver 2) RA. Reichskommissariat. Eci. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit & Sozialwesen. Eske 67 og 69. Bedarfs- und Bestandsmeldungen. Norsk Hydro, Rjukan

Norge.³⁸⁰ De første to arbeiderne ankom til Norge i april 1942 og den siste i mai 1944. Bare en av dem døde, i en arbeidsulykke i Asker i oktober 1943. Denne gruppen av jugoslaviske frie arbeidere hadde ingen kontakt med de jugoslaviske fangene som ellers var i Norge.

Antall døde fanger

Hvordan fanger døde og hvor stort antall som døde under SS og Organisation Todt tas opp under de respektive leirer senere i denne delen, jeg presenterer en oversikt over antall døde i hver leir her. Totalantallet døde under hele perioden fra 1942 til august 1945 er på 2366 med et lite usikkerhetsmoment, spesielt når det gjelder antall døde i Falstadskogen, kanskje også andre steder. SS førte ikke lister som er kjent over antall døde. Wehrmacht sendte fangekortet Personalkarte I og andre kort på de døde til Berlin og der er de nå tilgjengelig i Bundesarchiv. Senere, da likene i Norge ble flyttet i 1953, ble det rot i systemet. Krigsgravtjenesten opererer nå med antallet 2401 døde, fra lister som de mottok fra Ljubo Mladenović i 1980-årene. På deres nettsted oppgir de antallet 2410 døde, det kan være en skrivefeil.³⁸¹ Forskjellen på Mladenovićs/Krigsgravtjenestens og mitt forskningsbaserte tall er blant annet at Mladenović har et tall på døde på Ørland på 65, men da Krigsgravtjenesten flyttet likene i 1953, ble bare 41 funnet. Ellers er det mindre forskjeller. Ulike tall på døde har versert, helt tilbake til Nils Christie, som i 1952 antok at cirka 1841 fanger døde.³⁸² I 1974 skrev Ljubo Mladenović at antall døde fanger i Norge var på «nesten 3000»,³⁸³ og to år senere var tallet «over 3000», som det står på minnesmerket over de døde «partisaner» på Vestre gravlund i Oslo. Minnesmerket ble oppført 29. november 1976, i samarbeid med den jugoslaviske ambassaden. Boken til Ašković mfl. fra 1979 har et tall på 2372 døde.³⁸⁴ En av Jovanovićs bøker i 1980-årene nevner et dødstall på 2460

---

³⁸⁰ RA. Organisation Todt. O7. Eske 44. Arbeitseinsatzkartei für firmenangehörige, jugoslaver

³⁸¹ Utenlandske krigsgraver i Norge. Kulturdepartementet. Tatt ut: 18.12.2017.

<https://www.regjeringen.no/no/tema/tro-og-livssyn/gravferd/innsiktsartikler/krigsgraver/gravene/id2550357/>

³⁸² Christie 2010:58 f. 1747 døde i 1942–1943 og note s. 59 med 94 døde etter 1943

³⁸³ Norge – Jugoslavia 1974:334

³⁸⁴ Ašković mfl. 1979:321

før Mladenović i 1991 kom med det som er det siste tallet.³⁸⁵ Han har 2368 døde fanger og 33 som han betegner som «kriminelle» drept av medfanger under og rett etter krigen, to døde på skip til Norge, til sammen 2401 døde.³⁸⁶ Av de 33 døde som Mladenović betegnet som kriminelle fanger, ble ni drept 9. mai i Polarsirkelen-leiren og ti tidligere fanger 9. juni 1945.

Andre har over lengre tid operert med et tall på 2837 døde. Flere kilder henviser til Krigsgravtjenesten, og det er sannsynlig at det kommer fra det totaltallet som Eugen Syvertsen oppgir, først i en rapport i 1968 og så i en rapport oktober 1979.³⁸⁷ Jeg tror at det som gjør at tallet blir så høyt, er at Syvertsen på gravplassen i Botn bruker antall både på ukjente og på kjente døde og ved en feil, summerer dem. Syvertsen skrev tidligere i en oversikt fra 1953 fra Botn at da var det begravd 1850 ukjente, andre tall fra 1954 var 1657 og 1837. Ut fra en gjennomgang av alle steder der det døde jugoslaviske fanger, og med et lite forbehold på noen titalls døde på grunn av usikkerheten på døde i Falstadskogen, er 2366 døde det nærmeste jeg kommer et totalantall på døde jugoslaviske fanger i Norge.³⁸⁸

I tillegg til de døde i Norge døde åtte fanger i Sverige. 80 fanger klarte å flykte til Sverige fra 1942–1945.³⁸⁹ Tre fanger døde under flukt, da de var kommet over grensen fra Botn i Nordland, i juni 1943.³⁹⁰ Da de jugoslaviske fangene ble sendt hjem i august 1945, ble 92 syke fanger værende på et sykehus på Frösön i Sverige. Der døde fem eks-fanger i perioden august til november 1945.³⁹¹

---

³⁸⁵ Jovanović 1985:26

³⁸⁶ Mladenović 1991:68 f.

³⁸⁷ 1) RA. Krigsgravtjenesten. Db-eske 2. Mappe 12. Eugen Syvertsen. Oppgave over jugoslaviske statsborgere døde i krigsfangeleire under 2. verdenskrig og gravlagt i Norge. Oktober 1979. 2) Koch 1988:100 refererer til Krigsgravtjenesten, til Syvertsens oversikt av 3.1.1968 med tittel: Omkomne og henrettede i konsentrasjonsleire i Norge under krigen 1940–45. 3) Odd-Bjørn Fure bruker også tallet 2837 uten nøyaktig henvisning i *Norsk okkupasjonshistorie*, s. 31-46 i Stein Ugelvik Larsen (red.): I Krigens kjølvann. 1999

³⁸⁸ 1) RA. Krigsgravtjenesten. Eske 6. Protokoll over sammendragning av jugoslaviske krigsgraver i Norge. Antall jugoslaver gravlagt i Botn. 2) Ljubo Mladenović: Beisfjord-tragedien. 1989. 3) Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944. 4) Lister og informasjon over døde i Falstadskogen gitt i e-post av Arne Langås, Falstadsenteret, 26.6.2018 og fra Martinus Hauglid, Bodø 17.2.2019

³⁸⁹ Dulić 2018:123. Jovanović har antallet 83 i boken om flukt. 1985:375

³⁹⁰ Jovanović 1985:222 ff.

³⁹¹ Beredskapssjukhuset på Frösön. Tatt ut 31.10.2022. <https://www.arkivochlarande.se/1900-tal/andra-varldskriget/over-gransen/flyktingar/beredskapssjukhuset-pa-froson/>

Tabell 3. Døde jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945 etter fangeleir og sted

		SS	OT	WH	E.k.	Totalt
Nordland	Beisfjord	748				748
Finnmark	Karasjok	261				261
Finnmark	Skip Karasjok-Osen	2				2
Finnmark	Kautokeino	1				1
Vestland	Bergen	30				30
Troms	Tromsø	26				26
Nordland	Botn	285		65	2	352
Nordland	Korgen	188		19		207
Nordland	Osen	423		12		435
Trøndelag	Falstad	4	49	13		66
Trøndelag	Austrått		32	9		41
Trøndelag	Trolla		9			9
Trøndelag	Skatval		3			3
Trøndelag	Skip-Trondheim		1			1
Nordland	Skip-Trondheim-Botn		1			1
Nordland	Krokstrand		16			16
Nordland	Bjøllånes		9			9
Nordland	Pothus			3		3
Nordland	Polarsirkelen			5	9	14
Nordland	Ylvingen			2		2
Trøndelag	Hovde			1		1
Trøndelag	Støren			1		1
Trøndelag	Øysand-syke			83		83
Trøndelag	Rotvoll-syke			6		6
Oppland	Lillehammer-syke			25		25
Nordland	Drevja-syke			6		6
Nordland	Messingslett-flukt			2		2
Trøndelag	Stjørna-flukt			1		1
Trøndelag	Persaunet				10	10
Trøndelag	Trondheim-Lademo				4	4
		SS	OT	WH	E.k.	Totalt
	Totalt	1968	120	253	25	2366

Av disse 2366 døde 1968 under SS, 120 under Organisation Todt og 253 under Wehrmacht. 25 døde eller ble drept etter mai 1945, minst 19 av disse var overløpere som ble drept av sine egne. Prosentandelen og antall pr. gruppe blir følgende:

1968 døde av 2671 fanger totalt under SS gir en dødsprosent på 73.

120 døde av 786 fanger under Organisation Todt gir en dødsprosent på 15.

253 fanger av ca. 1700 fanger under Wehrmacht gir en dødsprosent på 15.

Totalt under hele perioden 1942 til 1945 døde 2366 fanger av 4049 ankomne, det gir en dødsprosent på 58. Av døde under SS regner jeg også med de gruppene på totalt 60 fanger som ble skutt i juni og juli 1942 på vei til fangeleirene i Nord-Norge. Selv om det var Sicherheitspolizei som drepte de 60, var fangene formelt under SS.

Organisation Todt fikk ikke fanger til leirene før oktober 1942. Av de som døde under Wehrmacht, døde minst 80 i løpet av de tre første månedene og kunne gjerne ha vært satt som død som følge av SS-behandlingen. Da ville dødsprosenten under SS gått opp til 76 og under Wehrmacht gått ned til 9.

Nasjonalitet

Ašković mfl. har ikke oversikt over hjemstedet til alle de jugoslaviske fangene som var i Norge. De kjenner identiteten og oppgir hjemsted til de døde, der 52 prosent var fra det tyskokkuperte Serbia og 44 prosent fra Den uavhengige staten Kroatia, som også omfattet Bosnia-Hercegovina. De resterende 4 prosent er fra andre deler av det tidligere Jugoslavia eller er fra ukjent sted.³⁹² Ifølge Ljubo Mladenović, som bruker antallet 4268 fanger og arbeidere som grunnlag, var 52 prosent av dem fra det tyskokkuperte Serbia og 46 prosent av fangene i Norge fra Den uavhengige staten Kroatia. 2 prosent var fra andre deler av det tidligere Jugoslavia.³⁹³ Prosentandelen fra de to bøkene er altså nesten den samme. Mladenović forteller at informasjonen for det meste er fra tyskernes navnelister som også oppgir fødsels- eller bosted.³⁹⁴ Selv om Mladenović selv skriver at det var ganske lett å samle informasjon på nasjonalitet av

---

³⁹² Ašković mfl. 1979:321 f.

³⁹³ Mladenović 1991:72

³⁹⁴ Mladenović 1991:70 f.

alle fangene, vil det alltid være en viss feilrapportering. For eksempel 63 av de frie kontraktsarbeiderne som var i Sør-Norge mangler han navn og bosted på. Mladenović opererer heller ikke med en rubrikk for ukjent fødsels- eller bosted. 2239 fanger kom altså fra Serbia, 1981 fra Kroatia med Bosnia-Hercegovina og 48 fra andre deler av Jugoslavia. De to undersøkelsene som har ulikt totaltall som utgangspunkt, gir da ganske likt resultat knyttet til hvilken nasjon fangene kom fra.

Etnisitet

Ašković mfl. laget i 1979 en oversikt over etnisitet ut fra det antallet de kjente til. Ut fra 3669 med kjente etnisitet var 3369 serbere, 113 muslimer/bosnjaker og 96 kroater. Deretter kommer et mindre antall av mange ulike etniske grupper.³⁹⁵ For serberne gir det en prosentandel på 92. Ljubo Mladenović har den mest omfattende oversikten over etnisitet. Ut fra antallet 4268, som da inkluderer 145 arbeidere fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina, laget han en slik oversikt:

Tabell 4. Ljubo Mladenovićs oversikt over etnisitet blant de jugoslaviske fangene.

3841	serbere
179	muslimer/bosnjaker
165	kroater
25	romer
16	montenegrinere
13	slovaker/tsjekkere
11	slovenere
5	makedonere
3	tyrkere
2	russere
2	folketyskere
1	rusiner ³⁹⁶
1	romaner
4	polakker (bodde ikke i Jugoslavia)

³⁹⁵ Ašković mfl. 1979:321 f.

³⁹⁶ Rusiner og romaner er to mindre folkeslag på Balkan. Rusiner, tidligere kalt rutener, er en folkegruppe i Øst-Europa på cirka 1–1,5 million mennesker, derav cirka 25 000 mennesker i Vojvodina, nord i Serbia. Adam Hyllested, Tom Trier: rusinere i *Den Store Danske*, Gyldendal. Redigert 4.3.2016.

http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Folkeslag/Europæiske_folkeslag/rusinere

Kilde: Ljubo Mladenović. *Pod šifrom Viking*, 1991:32

Ifølge denne oversikten var 90 prosent av alle jugoslaver i Norge serbere. Et betimelig spørsmål er hvordan Mladenović klarer å finne den etniske tilhørigheten til alle fanger og arbeidere. Dette oppgir han ikke i boken. For eksempel har han en oversikt over 82 av de 145 arbeiderne med navn og landsby og kommune.³⁹⁷ Han mangler da 63 av dem, som nevnt over. Hvordan kan Mladenović da vite hvilken etnisitet de har, og sette dem i en kategori? En del av fangenes etniske bakgrunn kan lett sees på grunnlag av navnet, men ikke alltid. For eksempel kan serbiske og kroatisk navn være meget like. Også her er det lettere å finne navn som bare brukes i Kroatia. Siden 60 prosent av Mladenovićs frie arbeidere var kroater og bosnjaker, må totaltallet på etniske kroater og bosnjaker litt ned.

En annen base er en statistikk som ble utarbeidet av jugoslaviske myndigheter i 1964 etter en spørreundersøkelse i hele Jugoslavia over dem som døde eller overlevde andre verdenskrig og hadde vært fange i Norge. De fant 1373 navn på personer som døde i Norge, og 991 navn på overlevende. Totalt blant de 2364 navnene var det 93 prosent som selv oppga at de var serbere, eller der pårørende oppga det.³⁹⁸

Yrkesbakgrunn og alder

Fangene var for det meste bønder, mener Mladenović ifølge boken fra 1991. Hele 65 prosent av dem var jordbrukere, deretter kommer arbeidere med 10 prosent, håndverkere og selgere med 5, akademikere med 8, elever og studenter med 5 og andre yrker med 7 prosent.³⁹⁹

Fordeling på alder viser følgende, igjen etter Mladenović.⁴⁰⁰:

14–18 år. 3 prosent

18–30 år. 70 prosent

³⁹⁷ Mladenović 1991:735–737

³⁹⁸ Dragan Cvetković 2011. Foredrag i Narvik 21. juni 2011. The Yugoslav prisoners in Norway—some numerical indicators

³⁹⁹ Mladenović 1991:72

⁴⁰⁰ Mladenović 1991:73

30–40 år. 20 prosent

40–50 år. 5 prosent

Over 50 år. 2 prosent

Politisk bakgrunn og arrestasjonsårsak

Det har vært diskutert en del om hvor mange som var partisaner og kommunister blant fangene, for frem til 1990-årene har alle fangene vært sett under ett som partisaner.⁴⁰¹ Så sent som i 1988 skrev Mladenović boken Beisfjord-tragedien, og hans oversikt over arrestasjonsårsak for 900 fanger viser at alle i større eller mindre grad var en del av partisanavdelingene. Her var det kategorier for partisan, bygerilja, partisanvakt, partisanmedarbeider, partisansympatisør og noen få kriminelle.⁴⁰² I Mladenovićs hovedverk, som utkom tre år senere, i 1991, var det betydelig færre som kaltes partisan, og en ny rubrikk med «gisler» og «sympatisører» var kommet med.

Ljubo Mladenović laget da den hittil mest fullstendige oversikt over hvem som var kommunister da de ble tatt til fange i Jugoslavia. Han skriver: «Vurderingen er veldig upresis og baseres på de overlevendes uttalelser etter krigen. Antall i gruppene kan ha vært mye mindre, men også høyere.»⁴⁰³ Av 4268 fanger, som inkluderer de 145 arbeiderne, var 600 medlemmer av kommunistpartiet, og 1000 var medlemmer av ungdomsgrenen av kommunistpartiet. Av det totale antallet 4049 fanger i Norge var 60 prosent, 2649, ikke medlemmer av kommunistpartiet.

Når det gjelder antallet sivile som ble tatt til fange i skogene, på fjellene og i byene, mistenkt for å være med i partisanbevegelsen, var det 2480. Det tilsvarer 57 prosent. Antallet gisler og partisansympatisører er 1683 og antallet kriminelle 150.⁴⁰⁴ Totaltallet blir 4313, ikke 4268, om en oppsummerer tallene fra Mladenović. Når det gjelder partisanene, så ble de fleste medlemmer av kommunistpartiet eller

---

⁴⁰¹ Norge – Jugoslavia 1974:332 ff. Monumentet som ble satt opp i Oslo i 1976, hadde innskrift med partisaner

⁴⁰² Mladenović 2013:37

⁴⁰³ Mladenović 1991:34

⁴⁰⁴ Mladenović 1991:34 har 1783, men det er en regnefeil, summen skal være 1683

ungkommunistene etter å ha sluttet seg til Titos enheter. Men cirka 880 var også partisaner uten å være kommunister.

Når det gjelder gruppen av gisler og sympatisører, mener Mladenović at de fleste av dem var tatt fra landsbyer eller byer fra Den uavhengige staten Kroatia. Hele 1483 av 1663, det vil si 90 prosent, var fra det området. Gisler eller sympatisører kan bety at de ble tatt til fange i landsbyer for eksempel fordi noen partisaner hadde fått noe mat av folk i landsbyen. Da tar Ustasja og benytter seg av muligheten til å deportere hele den serbiske befolkningen.⁴⁰⁵ I flere landsbyer ble menn sendt til Norge, og kvinner og barn døde i Jasenovac-leirene. Gruppen av cirka 150 kriminelle er fordelt med en tredjedel på Serbia, resten på Den uavhengige staten Kroatia.⁴⁰⁶

Skal en ta to typiske eksempler på fangene som kom til Norge, vil den ene være en serber fra Serbia, mellom 18 og 30 år og bonde, han vil være kommunist og partisan. Det andre eksemplet vil være en serber fra Kroatia. Han vil være mellom 30 og 40 år, bonde, ikke kommunist og heller ikke partisan.

I senere tid er også de fanger som var kongetro og/eller tsjetniker, blitt mer synliggjort gjennom for eksempel den delvise nytgivelsen i 2013 av boken *Jugoslavia, mitt land* av Nikola Rokić. Historiker Knut Flovik Thoresen skriver et forord til boken der han beskriver tsjetnikbevegelsen ganske nøytralt.⁴⁰⁷ Dette er kanskje en del av en utvikling der andre grupper i det tidligere Jugoslavia under andre verdenskrig blir forsøkt rehabilitert. Sannsynligvis var det svært få tsjetniker som var fanger i Norge. Ni av dem flyktet til Sverige og skrev et brev til den jugoslaviske kong Peter i eksil i England om å få engelsk visum slik at de kunne kjempe for ham. De fryktet for voldelig konflikt om de ikke ble flyttet fra der de andre fangene i Sverige bodde.⁴⁰⁸

En liten gruppe som fikk mye makt blant fangene i leirene, var overløperne, som oftest kalt kriminelle eller leirpolitiet. Dette var fanger som kom i en særstilling i leirene. Mladenović mener at fanger som var dømt for kriminalitet bevisst ble lagt til

---

⁴⁰⁵ Drago Roksandić. Of tragedy, trauma and catharsis: Serbs in Jasenovac camp, 1941–1945 i boken: Jasenovac Memorial site 2006:83 ff.

⁴⁰⁶ Mladenović 1991:34

⁴⁰⁷ Thoresen 2013:24 ff.

⁴⁰⁸ Arkiv Jugoslavia. Fond 103. Dok nr. 186-450. Enköping 21.1.1944 til det jugoslaviske kongedømmets representasjonskontor i Stockholm

skipstransportene til Norge av tyskerne for å holde kontroll over fangene under den tyske SS-kommandoen.⁴⁰⁹ Jovanović skriver at de tok ledelsen av fangegruppen for å utnytte situasjonen til sin fordel.⁴¹⁰ De fikk nøkkelposisjoner av SS, da de fungerte som hovedrepresentanter for fangene, brakke- og romledere, tolker, ansvarlige for kjøkkenet og arbeidsledere/hjelpere på arbeidsplassen. På den måten ble de gode medhjelpere for SS-ledelsen, og de mishandlet og drepte sine medfanger og stjal deres mat, spesielt fra de syke. Som jeg beskrev i kapittel 2, var det vanlig at fanger fikk mange oppgaver i leiren for å avlaste SS og det var økonomisk bedre for SS. Det var også vanlig i konsentrasjonsleirene å sette de to hovedgruppene av fanger opp mot hverandre, de kriminelle og de politiske fangene. En maktkamp mellom de to grupper førte til søkelyset på dem selv og ikke på SS. Overløperne var med på arbeidsplassen og slo de av sine medfanger som etter deres mening ikke arbeidet hardt nok. Mladenović opererer med et tall på 150 kriminelle totalt i alle leirer i sin oversikt, og cirka 50 av disse gikk ifølge ham tyskernes ærend.⁴¹¹ En del som var overløpere, var ikke kriminelle fra før, Mladenović har ti navn på vanlige fanger som ble med overløperne. Han presenterer en liste i sin bok på dem som var overløpere, totalt 48 fanger fra ulike leirer.⁴¹² Overløperne var fra alle deler av det tidligere Jugoslavia. Jovanović skriver om leiren Karasjok at den indre organisasjonen i leiren kom i hendene på overløperne.⁴¹³ Dette var slik det ble også i flere av de andre leirene, med unntak av Osen- og Korgen-leirene som hadde få overløpere.⁴¹⁴ 33 av overløperne ble som nevnt drept av de andre fangene under eller rett etter krigen. Etter at fangene kom tilbake til Jugoslavia, fikk én overløper dødsstraff og noen andre fengselsstraff. Siden cirka to tredjedeler av de kriminelle fangene ikke var med og mishandlet sine medfanger og utnyttet situasjonen, vil jeg derfor kalle denne gruppen overløpere og ikke kriminelle.

---

⁴⁰⁹ Mladenović 1991:245 f.

⁴¹⁰ Jovanović 1988:12 f.

⁴¹¹ Mladenović 1991:34

⁴¹² Mladenović 1991:249

⁴¹³ Jovanović 1988:28. Ang. Beisfjord, s. 85 f., ang. Krokstrand, s. 143, ang. Botn, s. 150

⁴¹⁴ Jovanović 1988:95

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg undersøkt de ulike antall på jugoslaviske fanger, sivile arbeidere og antall døde. Det har vært ulike tall helt siden 1945 og det har vært vanskelig å fastslå det nøyaktige antallet fanger som ble sendt til Norge. Jeg våger meg på å konkludere med et tall på 4049 fanger. Når det gjelder å finne antallet døde fanger, har det vært enda vanskeligere å komme frem til et nøyaktig antall, da SS og Wehrmachts arkiv for det meste er destruert. Jeg mener at 2366 fanger døde i Norge under andre verdenskrig og frem til fangene ble sendt hjem i august 1945. Jeg ser også på nasjonalitet og etnisitet på fangene i dette kapittelet og følger for det meste Ljubo Mladenović, fra hans bok *Pod šifrom Viking* fra 1991. Dette er også et område der det er vanskelig å finne nøyaktige kilder. Bakgrunnen til fangene er viktig å fastslå og der følger jeg igjen Ljubo Mladenović, av mangel på bedre kilder. Flertallet var partisaner fra Serbia, ifølge ham. Også noen kriminelle ble tatt med i gruppen av fanger. En del av disse samarbeidet med SS og ble ledere og såkalt leirpoliti. Disse mishandlet sine egne og mange av de cirka 50 som samarbeidet med SS, ble drept av sine egne. Jeg velger å kalle denne gruppen for overløpere, da ikke alle kriminelle var i leirpolitiet.

6. kapittel. De tre aktørene som administrerte og bevoktet fangeleirene: SS, Ordnungspolizei og Hirdvaktbataljonen

I dette kapitlet kommer jeg mer inn på de aktørene som styrte fangenes hverdag og avgjorde manges skjebne. De enkelte leirkommandanters bakgrunn mener jeg har mye å si for hvordan de styrte fangeleirene og behandlet fangene. SS administrerte fangeleirene og hadde dermed makt også over de to vaktavdelingene, både det tyske Ordnungspolizei og den norske Hirdvaktbataljonen. Jeg vil blant annet se om de to vaktavdelingene kan sammenlignes når det gjelder bakgrunn.

SS-offiserenes bakgrunn

De to SS-offiserene Hans Hüttig og Hans Loritz som ledet avdelingen for jugoslavenes arbeidsinnsats fra Oslo, er kort introdusert i første del, kapittel 3. Jeg vil her beskrive litt mer utfyllende angående deres karriere før de kom til Norge. SS-Sturmbannführer Hans Hüttig var født i 1894. Hüttig var i tysk Øst-Afrika da første verdenskrig brøt ut, og han vervet seg til hæren 20 år gammel. Han ønsket å bli offiser, som hans far ville at han skulle bli, men kom ikke så langt fordi han ble såret. Han var krigsfange i to år. Etter første verdenskrig arbeidet han som bokholder fra 1920 og prøvde seg med jobb i en fotobutikk og annet arbeid.⁴¹⁵ Han ble gift og fikk to barn, men ble skilt i 1932. Samme år gikk han inn i SS. Han forteller etter krigen at han i SS endelig så en mulighet til å bli offiser. At SS var en eliteenhet i det tyske samfunnet, var utløsende for at han gikk inn i SS.⁴¹⁶ Han gikk inn i Totenkopfverbände, som hadde oppgaver i konsentrasjonsleirene. Han fikk raskt tjeneste som vakt i konsentrasjonsleiren Lichtenburg i et slott nær Wittenberg i 1933, der han var i flere år. Hans «Dienstlaufbahn» i SS' personalarkiv viser detaljert alle steder han tjenestegjorde.⁴¹⁷ I

---

⁴¹⁵ Tom Segev. *Soldiers of evil. The Commandants of the Nazi Concentrations camps*. Jerusalem 1987:189 f.

⁴¹⁶ Segev 1987:191

⁴¹⁷ BA-B. SSO Hüttig, Hans

1935 tok han en firemåneders troppssjefutdanning i Dachau. Han var innom Sachsenburg i 1937 før han i 1938 ble adjutant for leirkommandanten i Buchenwald og senere 2. Schutzhaftlagerführer.⁴¹⁸ Han var også i kort tid adjutant for leirkommandanten i Flossenbürg i 1939 før han i 1940 ble Schutzhaftlagerführer under leirkommandant Hans Loritz i Sachsenhausen. Siste tjeneste i Nazi-Tyskland før han kom til Norge, var i Natzweiler-Struthof fra april 1941 til januar 1942. Der var han leirkommandant, noe han også ble da han etter tjenesten i Norge, i februar 1944, kom til konsentrasjonsleiren Herzogenbusch i Nederland. Fra oktober 1944 var han i SS-Freiwilligen-Grenadier-regiment «Landstorm Nederland».⁴¹⁹ I 1961 fortalte Hüttig at fra mars 1945 var han i staben i 38. SS-Grenadier-Division Nibelungen, og i 1975 fortalte han at fra oktober 1944 tjenestegjorde han på en politistasjon frem til freden.⁴²⁰ Hüttig ble etter krigen siktet for det han gjorde som leirkommandant i Natzweiler i 1941.⁴²¹ Som kommandant i andre leirer var han også ansvarlig for mishandling og drap, som han ikke ble siktet for. Dette utdyper jeg i kapittel 10. Etter å ha sittet i fransk fengsel fra 1945 ble han dømt til livsvarig fengsel i en fransk domstol i 1954, men han ble løslatt og utvist allerede i 1956. Han levde til 1980. Hüttig ble først avhørt av politietterforskere i 1961 for mulige krigsforbrytelser. Men han husket lite av det som skjedde og navn hadde han glemt.⁴²² De andre siktede i saken var døde og saken ble henlagt. I 1969 etterforsket østtyske etterforskere Hüttigs tjeneste i Sachsenhausen fra oktober 1940 til april 1941. To vitner anklaget Hüttig for både mishandling og mord i den tiden han var 1. Schutzhaftlagerführer. Det førte heller ikke til noe, da den ene ikke kunne si noe veldig konkret. Derfor sendte ikke de østtyske etterforskerne avhøret videre, bare meddelte statsadvokaten i Vest-Tyskland at de hadde avhørt et vitne.⁴²³ Senere, i 1975 ble Hüttig intervjuet av historiker Tom Segev, og der innrømmer han ingenting av det han har vært med på. Han hevder at han ikke var

---

⁴¹⁸ Schutzhaftlagerführer er den som er ansvarlig for fangeleirens daglige liv

⁴¹⁹ BA-B. SSO Hüttig, Hans

⁴²⁰ BA-L. B 162/6628. Avhør av Hans Hüttig 25.10.1961, s. 5. Segev 1987:193

⁴²¹ Hüttig, Hans. A Biographical dictionary of War Crimes Proceedings, Collaboration Trials and Similar Proceedings Involving France in World War II. Tatt ut 21.2.2018 https://www.oocities.org/~orion47/France/French_Trials.html

⁴²² BA-L. B 162/6628. Avhør av Hans Hüttig 25.10.1961

⁴²³ BStU. MfS. HA IX11. Dokumenter fra mai-desember 1969

sadist som andre kunne være.⁴²⁴ Hüttig hadde fra 1933 til 1944 tjenestegjort i sju ulike konsentrasjonsleirer.

SS-Oberführer Hans Loritz, som kom til Norge og overtok ledelsen for avdelingen i september 1942, hadde også erfaring fra flere konsentrasjonsleirer, blant annet Sachsenhausen, der han var overordnet Hüttig. Loritz var født bare et år etter Hüttig. Han var bakerassistent i 1914, meldte seg til hæren og ble i luftvåpenet en av Tysklands første piloter i kamp. Han ble såret, prøvde å flykte og måtte være to år i ulike fangeleirer før han kom hjem. Han meldte seg til polititjeneste i Augsburg. Han ble gift og fikk en sønn.⁴²⁵ Loritz meldte seg inn i SS allerede i 1930 fordi han var enig i det SS sto for. Han ble offiser i konsentrasjonsleiren Dachau i 1933 da den ble etablert. Han ble kommandant i Esterwegen konsentrasjonsleir i 1934 og var det i tre år før han kom tilbake til Dachau, og ble kommandant der frem til 1939. Etter en kort tid ble han kommandant i Sachsenhausen, der han var i to år. Han var der ansvarlig for drap på mange tusen sovjetiske krigsfanger, noe jeg utdypet i kapittel 10. Han brukte fanger som arbeidskraft og materialer fra leiren til å bygge på sitt feriehus i St. Gilgen i Østerrike, noe som ifølge SS-ledelsen var misbruk av lederstillingen. Derfor ble han fratrukket stillingen som kommandant i Sachsenhausen. Han fikk stillingen som leder for SS' fangeinnsats i Norge.⁴²⁶ Han overtok det overordnede ansvaret, og Hüttig fikk et delansvar. Midt i perioden med jugoslaviske fanger, 4. januar 1943, ble Loritz foreslått forfremmet av Rediess, noe Himmler gikk imot.⁴²⁷ Rediess var så fornøyd med hans arbeid at han fikk fortsette som kommandant for SS-Wachbataillon 6 «Oslo» sin nye tjeneste som bedriftsvakter i Sør-Norge fra våren 1943. 14. april 1945 flyktet han over til Sverige. Etter krigen ble han sendt til Tyskland, der han ble gjenkjent, og mens han ventet på å bli forhørt, begikk han selvmord i januar 1946.⁴²⁸

Det var få erfarne offiserer som ble sendt til Norge for å lede selve fangeleirene. Bare to av de fem kommandantene i leirene var håndplukket fra ulike konsentrasjonsleirer. Ellers var de andre cirka 60 offiserene og underoffiserene som

---

⁴²⁴ Segev 1987:192

⁴²⁵ Segev 1987:158 f.

⁴²⁶ Riedel 2010:273 ff.

⁴²⁷ Riedel 2010:312 f.

⁴²⁸ Riedel 2010:338

styrte fangeleirene, fra Allgemeine-SS. De var reservister fordi de ikke var skikket til å gjøre tjeneste på østfronten. De fleste av de 60 var blitt medlem av SS allerede før 1933. De fleste kom fra Tyskland og noen fra Østerrike. SS hadde valgt ut en eller to fra hvert SS-Standarten-regiment i hele Nazi-Tyskland. Himmler skrev i et brev 27. april 1942 at disse offiserene, som ikke var særlig militært utdannet, skulle få vise hva de var gode for, de måtte ha en ukuelig vilje for å overvinne vanskeligheter.⁴²⁹ Himmlers uttalelse om dem var presis, for SS-offiserene som var i fangeleirer i Norge, var hovedsakelig personer som ikke kunne gjøre tjeneste som soldater. På en oversikt våren 1943 var det 48 tyske offiserer i SS-Wachbataillon 6 «Oslo», etterfølgeren til Hirdvaktbataljonen. Sannsynligvis hadde alle vært i fangeleirene i Nord-Norge. Av disse 48 er 30 merket med betegnelsen gvH., «garnisonsverwendungsfähig-Heimat».⁴³⁰ De kunne altså ikke gjøre tjeneste på fronten. I tillegg hadde fire betegnelsen som viste at de bare kunne gjøre tjeneste som vakt på en krigsfront. Bare 14 av de 48 SS-offiserene kunne gjøre fronttjeneste. De 30 offiserene med betegnelsen gvH. som ikke kunne gjøre fronttjeneste, hadde da noe med helsen som hindret dem, eller de kunne være for gamle. Disse medlemmene i Allgemeine-SS var også mindre aktive og ble bare mobilisert i nødstilfelle.⁴³¹ Oversikten over de SS-offiserer jeg har funnet, viser at 50 av de 63 var født før 1900. De eldste var født i 1884, da var de 58 år da de kom til Norge. Bare fem var under 25 år. En personalliste fra en «Tagesbefehl», fra 24. november 1942 fra Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord har 35 av de samme navn, på dem som er i tjeneste i fangeleirene.⁴³²

De fem leirkommandantene

SS i Berlin hadde ansvaret for å plukke ut kommandantene. Kommandant Wilhelm Goecke, som var i Beisfjord-leiren, og Hermann Dolp i Osen-leiren hadde lang erfaring fra tjeneste i konsentrasjonsleirer, til dels som kommandant. De andre tre,

---

⁴²⁹ BA-B. SSO Dolp, Hermann. Fra Himmler 27.4.1942 til fem SS-offiserer

⁴³⁰ Helge Paulsens privatarkiv. Fra FO II 751a/45. 26. april 1945. Der Höhere SS- und Polizeiführer «Nord». Personalfortegnelse pr. april 1943

⁴³¹ Koehl 2004:143

⁴³² RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 68. Der Höhere SS- und Polizeiführer. Tagesbefehl 41/42. 24.11.1942

Karl Hesse, Fritz Kiefer og Franz de Martin, kom fra Allgemeine-SS og hadde ikke erfaring fra konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland.

SS-Obersturmbannführer Wilhelm Goecke var kommandant i Beisfjord. Han var født i Westfalen i 1898. Goecke var gift og hadde tre barn, av yrke var han kjøpmann. Han meldte seg som 16-åring frivillig til hæren. Han var med i første verdenskrig i infanteriet og ble Leutnant. I 1919 var han med i frivillige bataljoner og fra mars til juni 1920 i frikorpset Lützow, som var en av flere paramilitære grupper av desillusjonerte soldater. Han var da i Baltikum og i kamp. Ifølge informasjon på et krigsforum ble Goecke dømt for drap på fire menn og løslatt i 1924.⁴³³ Han arbeidet deretter i bank og drev sitt eget firma til det gikk konkurs i 1928. Han ble medlem av SS i 1931. Han var med i ulike fotregimenter av SS-Standarte frem til januar 1935. 14. september 1934 ble han vurdert av føreren for 30. SS-Standarte. Goecke fikk godt skussmål og ble betegnet som en fanatisk nasjonalsosialist.⁴³⁴ Goecke ble medlem av en SS-Verfügungstruppe, men avskjediget fra den avdelingen i april 1936 fordi han gikk med ulovlige medaljer.⁴³⁵ Han var deretter medlem av 88. SS-Standarte fra Bremen og ble SS-Standartenführer. I desember 1938 ble han igjen medlem av en SS-Verfügungstruppe og 1. september 1939, kommandant i konsentrasjonsleiren Dachau.⁴³⁶ Der var han i tre måneder, og fra 1940 og frem til august 1941 var han i SS-Infanteri-Ersatz-Bataillone «Nord». Han ble omplassert da han skal ha vært for brutal med sine underordnede.⁴³⁷ 1. juni 1942 ble Goecke ansatt som leirkommandant for Beisfjord-leiren. Han ankom til Oslo 18. juni og fikk instruksjoner av Hüttig. Loritz skriver senere at Goecke ikke viste stor interesse for oppgaven. Fangene ankom til Beisfjord 24. juni. Da Terboven kom på inspeksjon 15. juli, var det mye oppstyr på grunn av en mulig flekktyfusmitte hos fangene. Terboven syntes at kommandant Goecke opptrådte lite SS-aktig og så udisiplinert at Terboven i Oslo meldte fra til

---

⁴³³ Goecke, Wilhelm. Axis History Forum. Phil Nix 2.12.2002. Tatt ut 7.10.2015.
<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=9216>

⁴³⁴ BA-B. SSO Goecke, Wilhelm

⁴³⁵ Goecke, Wilhelm. Axis History Forum. Phil Nix 2.12.2002. Tatt ut 7.10.2015.
<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=9216>

⁴³⁶ BA-B. SSO Goecke, Wilhelm. Dienstlaufbahn

⁴³⁷ Goecke, Wilhelm. Axis History Forum. Phil Nix 2.12.2002. Tatt ut 7.10.2015.
<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=9216>

Rediess at Goecke burde bli forflyttet.⁴³⁸ Loritz foretok senere selv en inspeksjonsreise og skrev at Goecke selv fortalte at han ikke egnet seg som leirkommandant. Han samarbeidet også dårlig med tjenestestedet i Narvik og fortalte at alle motarbeidet ham. 14. desember 1942 ble han overført fra Norge til konsentrasjonsleiren Mauthausen, der han ble i tre måneder. Fra juli til september 1943 tjenestegjorde Goecke som leirkommandant i den nyopprettede konsentrasjonsleiren i den gamle gettoen i Warszawa.⁴³⁹ Fra september 1943 var Goecke leirkommandant i konsentrasjonsleiren i Kauon, nåværende Kaunas i Litauen, som tidligere hadde fungert som getto. Ifølge vitner var Goecke med på å drepe jøder der. Da leiren ble evakuert med fanger 14. juli 1944, ble Goecke overført, og den 5. september 1944 var han i tjeneste under Der Höhere SS- und Polizeiführer Adriatisches-Küstenland. 22. oktober 1944 ble han skutt i kamp med jugoslaviske partisaner nær Trieste i Italia.⁴⁴⁰

SS-Sturmbannführer Hermann Dolp var kommandant i Osen og over Korgenleiren. Han var født i 1889, gift og hadde to barn. I det sivile liv var han låsesmed. Som Goecke og de fleste andre fra Allgemeine-SS tjenestegjorde også Dolp i første verdenskrig der han mottok jernkorset, av både første og andre klasse. Han var også i frikorpset og deltok senere i Hitlers mislykte «ølkjellerkupp» i 1923 i München. Dolp fikk da som straff seks måneders fengsel. Han meldte seg inn i SS i 1929.⁴⁴¹ Hans militære karriere før Norge besto også i erfaring fra konsentrasjonsleirer. Allerede i 1934 var han i Dachau en måned, så noen år i Allgemeine-SS Hauptamt. I noen måneder i 1939 var han i Sachsenhausen som Schutzhaftlagerführer.⁴⁴² Han fikk

---

⁴³⁸ BA-B. SSO Goecke, Wilhelm. Vurdering skrevet 6.11.1942 av Hans Loritz

⁴³⁹ Denne leiren besto av det gamle fengselet Gesiowka og nybygde brakker, til sammen var det rundt 5000 fanger i leiren. The Gęsiówka Story: A Little Known Page of Jewish Fighting History. By Edward Kossoy. Tatt ut 19.8.2022. <https://gesiowka.adactio.com/> Dokument: Fra SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt til Reichsführer-SS 23. juli 1943. Goecke kommandant K. L. Warschau. Axis History Forum. Chrish 7.7.2004. Tatt ut 6.10.2015.

<http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=54116>

⁴⁴⁰ Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. <https://www.volksbund.de/graebersuche.html> og dokumenter fra SS-personalfilen har dødsdag 22.10. Et minnekort over ham fra kone og venner har 21.10. Axis History Forum ved Phil Nix har dødsdag 20.10. Goecke, Wilhelm.

<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=9216>. Han er begravd nord for Verona. Goecke, Wilhelm. Career info.

<http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=38&t=114209&p=1005001&hilit=goecke+wilhelm#p1005001>

⁴⁴¹ BA-B. SSO Dolp, Hermann

⁴⁴² BA-B. SSO Dolp, Hermann. Dienstlaufbahn

dårlige anbefalinger videre, blant annet mente hans overordnede at han ikke var voksen nok for oppgaven. Deretter var Dolp i det naziokkuperte Polen, der han i beruset tilstand forulempet en polsk jente. Han ble forflyttet og fikk to års alkoholforbud. Etterpå ledet han en arbeidsleir i Lublin i det naziokkuperte Polen og bygde opp forsvarsverker, og i mai 1942 ble han overført til Norge.⁴⁴³ I august 1943 ble han overført til å lede 2. Lettische SS-Freiwillige Brigade. Han ble meldt savnet i kamp i Latvia i 1944.⁴⁴⁴

SS-Obersturmführer Karl Hesse var kommandant i Korgen, under Dolp, som holdt til i Osen-leiren. Han var født i 1897, gift og hadde to barn. I det sivile var han bokholder. Han kom fra Allgemeine-SS.⁴⁴⁵ I 1931 ble han medlem av SS. Han var ikke i noen konsentrasjonsleirer før han kom til Norge. Etter tjenesten i Nord-Norge var han i SS-Wachbataillon 6 «Oslo» frem til freden. Han ble henrettet i Beograd i 1946.

SS-Hauptsturmführer Fritz Kiefer var kommandant i Botn-leiren. Han var født i 1890, var gift og uten barn. I det sivile var han låsesmed. I første verdenskrig fikk han jernkorset av første klasse. Kiefer hadde vært med i SS siden 1931. Fra september 1933 var han i Deutscher Luftsport-Verband. Kiefer kom også fra Allgemeine-SS, 20. Standarte. I beordringsbrevet angående opprykk for Kiefer skriver Rediess i juli 1942 at Kiefer har utført sine oppgaver til fullstendig tilfredshet.⁴⁴⁶ Etter at tjenesten i Botn var ferdig 15. april 1943, fortsatte Kiefer i SS-Wachbataillon 6 «Oslo» frem til desember 1944, da han ble beordret til sentralkontoret for rase- og bosetning i Berlin. Evalueringsbrevet fra kommandanten i bataljonen i september 1944 viste at han mente at Kiefer ikke kunne lede noen avdeling. Kommandanten beskriver Kiefer som robust og hensynsløs, men forstår seg lite på å lede mennesker.⁴⁴⁷ Etter krigen ble Kiefer arrestert og siktet for drap og mishandling og i Beograd i 1947 ble han dømt til døden, et halvt år etter de andre fra Norge.

---

⁴⁴³ Dirk Walter. Hermann Dolp. Radikalisierung eines Holocaust-Täters in: Wolfgang Proske (Hg.), *Täter, Helfer, Trittbrettfahrer. NS-Belastete aus dem Allgäu*. Gerstetten 2021. S. 75-88

⁴⁴⁴ Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. <https://www.volksbund.de/graebersuche.html>. Siste melding er fra august 1944, skriver Deutsche Dienststelle i brev av 6.5.2013

⁴⁴⁵ BA-B. SSO Hesse, Karl

⁴⁴⁶ BA-B. SSO Kiefer, Fritz

⁴⁴⁷ BA-B. SSO Kiefer, Fritz

Den femte leirkommandanten var SS-Obersturmführer Franz de Martin fra Beisfjord-leiren. Han ble sendt til Karasjok i juli 1942. Han kom noen uker etter at fangene ankom til leiren i Karasjok, vanligvis var kommandanten på plass før fangene kom. De Martin var født i 1908, var gift og hadde ikke barn. Han var byggtekniker i det sivile liv. Han var med i SS siden 1932 i Østerrike, og flyttet deretter til Tyskland. Han var med i SS-Deutschland i mange år før han ble leder i 1939. En uttalelse etter denne tjenesten i 1941 viser at han som militær leder ble regnet som uegnet. Hans tjenesteforståelse er særlig mangelfull. Selvstendighet og ansvarsfølelsen er svak, beskriver lederen.⁴⁴⁸ De Martin var en kort tid vakt i konsentrasjonsleiren Esterwegen. Han kom til Karasjok etter at han hadde vært med på det store massedrapet på 287 fanger i Beisfjord. De Martin ledet leiren i Karasjok i noen måneder til han ble avsatt på grunn av alkoholmisbruk og våpentrusler mot underordnede. Han fikk fire ukers arrest som straff og i to år alkoholforbud.⁴⁴⁹ Han ble likevel i 1943 adjutant til en av kompaniførerne i SS-Wachbataillon 6 «Oslo». Da han forbrøt seg mot alkoholforbudet i 1944, fikk han tjeneste på fronten som straff. Han kom da sannsynligvis i den beryktede straffebataljonen SS-Sturmbrigade Dirlewanger. Han ble sannsynligvis tatt til fange og døde i sovjetisk krigsfangenskap, skriver Dirk Riedel.⁴⁵⁰ Men et dokument fra WAsT i Berlin viser at han falt i kamp i april 1945 i Vacha i Tyskland.⁴⁵¹

Ordnungspolizei

Som nevnt i første del var Ordnungspolizei det vanlige tyske ordenspolitiet. Tre av de politibataljonene som var i Norge, fikk ansvar med å bevokte jugoslaviske fanger. Mindre grupper fra 3. kp. av 255. var fordelt i Karasjok, Botn, Korgen og Osen og hele 3. kp. av 256. bataljon var i Beisfjord. Totalt cirka 300 vakter var i leirene i starten, derav 160 i Beisfjord, som ble der hele tiden frem til 25. oktober. Utover høsten var det færre vakter, fra 18 ned til 4-6 i alle leirene, utenom Beisfjord.

---

⁴⁴⁸ BA-B. SSO de Martin, Franz

⁴⁴⁹ RA. SS- und Polizeigericht Nord (IX), Sak 235/42. DeMartin, Franz

⁴⁵⁰ Riedel 2010:374

⁴⁵¹ Brev fra Deutsche Dienststelle 6.5.2013

Ordnungspolizei-vaktene hadde først fått utdanning i hjembyen før de fikk videre trening på Rügen i Nord-Tyskland. Deretter kom de til Norge mai 1941. De var ikke utdannet til å være vakter i fangeleirer, derimot til polititjeneste. Som nevnt ble disse satt inn i vaktjeneste i fangeleirer i juni–juli 1942 fordi det meldte seg få norske hirdvakter til Hirdvaktbataljonen. Forfatteren av bøker om Hirden i Norge, Eirik Veum, mener at Ordnungspolizei-vaktene hadde erfaring i å slå og henrette fanger.⁴⁵² Men vaktene i disse politibataljonene kom rett fra utdanningen sin til Norge. Siden hadde de bare vært i patruljeringstjeneste på kysten av Norge før de kom til fangeleirene. Derimot ble de etter tjenesten i Norge sendt til det naziokkuperte Polen, der de i 1943 deltok i massedrap på titusenvis av jøder.⁴⁵³

Hirdvaktenes bakgrunn

Bakgrunnen for opprettelsen av Hirdvaktbataljonen diskuterte jeg i første del. I dette kapittelet vil jeg undersøke vaktenes bakgrunn, blant annet om de var medlem i partiet Nasjonal Samling, og deres utdanning for å bli vakt. Hvilken begrunnelse hadde hirdmennene for å gå inn i tjenesten? Hvilken alder var det på vaktene? Var mange kriminelt belastet fra før? Først vil jeg undersøke hvor mange som var vakter. Nils Christie fant at det var 363 vakter i leirene, men jeg har funnet at til sammen minst 401 var der. Christie fant det hensiktsmessig å dele vaktene i to hovedgrupper etter hvilken type verving de kom under. Egentlig var det fire mindre grupper som dro nordover. De to første gruppene var på 190 vakter som meldte seg til tjeneste våren og sommeren 1942, der alle i utgangspunktet skulle tilhøre NS. Kriminalpolitiet i Oslo hadde en egen hovedetterforsker som arbeidet med etterforskning og koordinering av norske vakter etter krigen. Både Christie og arbeidsfolk som observerte vaktene i tjenesten, mener at den første og andre gruppen mishandlet og drepte mange flere fanger enn den tredje og fjerde gruppen. Den tredje og fjerde gruppen besto av til sammen 211 vakter og søkte seg til tjeneste i august–september 1942 etter å ha lest vervingsannonser. Den

---

⁴⁵² Eirik Veum. *Nådeløse nordmenn – Hirden 1933–1945*. Oslo 2013:380

⁴⁵³ Stephen Campbell. *Police Battalions of the third reich*. 2007:100 ff.

annonsen ble publisert i alle de største av landets aviser. På det tidspunktet var betingelsene endret slik at en ikke trengte å være medlem av Hirden for å bli vakt.

Jeg vil, som Nils Christie, arbeide ut fra den teori at medlemmer av NS var lettere å påvirke under og etter den to måneder lange undervisningen i Halden og i leirene enn dem som ikke var i NS. Det vil være veldig ulikt hvor mye medlemmene av NS var ideologisk påvirket. Alderen vil ha mye å si for hvor lett en ble påvirket ideologisk, dette vil jeg undersøke med hensyn til hvem som ble straffet for mishandling og drap.

Christie har ut fra de 249 sakene som han gjennomgikk i 1949–1952, funnet at 49 vakter ble dømt for drap og mishandling etter krigen. Flere ble dømt for flere tilfeller av drap og mishandling. 21 vakter ble dømt for til sammen 25 drap, seks ble tiltalt for å ha vært delaktige i eksekusjoner, 29 ble dømt for mishandling.⁴⁵⁴

Bevisførselen var vanskelig. De fleste vitner var døde eller lot seg ikke oppspore fordi de var sendt hjem, og de anklagede var selv vitner mot hverandre. Tiden som hadde gått, var en ytterligere vanskelighet, og mange tiltalepunkter ble frafalt. Fire personer ble dømt til livsvarig tvangsarbeid, to fikk 20 års fengsel, og de øvrige fikk dommer på mellom 6 1/2 og 17 års fengsel.⁴⁵⁵

Antall norske vakter i Hirdvaktbataljonen

De 401 vaktene kom i flere grupper til Nord-Norge. Det var også en stor utskifting av vakter, slik at på det meste var det cirka 200 vakter i leirene. De kan deles opp i fire undergrupper etter når de ankom til Nord-Norge. Første gruppe var tre uker i Beisfjord før de ble fordelt til leirene, de neste gruppene ble sendt direkte til anvist fangeleir. Gruppe én og to var medlemmer i NS. Med tredje gruppe kom en utskifting av alle tidligere vakter, der få var medlemmer i NS. Den fjerde gruppen besto av mindre grupper og enkeltpersoner. I mars–april 1943, da Wehrmacht overtok leirene og vakholdet, ble alle dimittert fra leirene i Nord-Norge til treningsleiren i Holmestrand i Vestfold, for å få nye oppgaver.

---

⁴⁵⁴ Christie 2010:74

⁴⁵⁵ Parelius 1960:48

Tabell 5. Antall norske vakter og fordeling på fangeleirer.

	Ankomstdato	Antall	Ankomst	Fordeling
1 gr.	1.6.1942	128	Beisfjord	Fordelt 50 til Beisfjord, 40 Osen, 40 Korgen
	5. og 30.6.	2	Beisfjord	(20 fra Beisfjord sendes til Karasjok i juli)
2. gr.	1.8.1942	60	Direkte	Fordelt med 30 til Botn, 15 Osen, 15 Korgen
3. gr.	25.11.1942	180	Direkte	Fordelt med 60 til Botn, 60 Osen, 60 Korgen
4. gr.	Jan-feb.1943	31	Direkte	24, 4 og enkeltpers. Fordelt Osen og Korgen
	Totalt	401		

Kilde: 1) BA/MA. RW 39/85-94 Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. Abt. Transport-offizier. TB Juni 1942–Juni 1943. 2) Nils Christie. Fangevoktere i konsentrasjonsleire 2010:62. 3) RA. L-sak. Kristian Fredrik Holthe-Moland. Romsdal pol. k. Anr. 307. Avhør Erling Leonard Jensen 3.9.1946.

Få vakter klarte å slutte i tjenesten, selv om en del etter krigen mente at de prøvde på det. I etterforsknings sakene fra påtalemyndigheten er det funnet flere søknader om å få slutte i tjenesten. Omtrent ti fikk slutte, blant dem var en person som hadde en fabrikk i Sør-Norge og var viktig i ledelsen av den. Et par vakter var kronisk syke eller ble alvorlig syke og fikk derfor reise hjem. En vakt voldtok en psykisk utviklingshemmet kvinne og ble sendt hjem. I forbindelse med vervingen høsten 1942 kom det såpass mange søkere til kurset at da de 180 ble sendt til Nordland i slutten av november, var det fortsatt cirka 70 igjen i Holmestrand.⁴⁵⁶ Rundt 30 av disse ble sendt til Nordland senere om vinteren, de fleste ble værende i leiren i Holmestrand hele vinteren. De vaktene som vervet seg, men som ikke kom til Nord-Norge, er ikke tatt med i statistikken.

Medlemskap i NS

⁴⁵⁶ BA-B. NS 19/3692. Bl. 143. Fra Rediess til Himmler 23.10.1942. Side 2. Rediess skriver at 250 nye vaktmenn er under utdannelse

Av de 401 vaktene som var innom fangeleirer i Nord-Norge, har jeg funnet navnene og politietterforskning med påfølgende rettssaker på 302 av dem. Disse er funnet hovedsakelig i landssvikarkivet på Riksarkivet i Oslo. Av disse 302 er det avklart at cirka 200 var i NS, 50 ikke. Av de to første gruppene på til sammen 190 vakter der regelen var at de skulle være medlem, har jeg 150 sikre som hadde medlemskap. Foreløpig har jeg bare åtte vakter i de to første gruppene som ikke var i NS. Jeg kan da regne med at et stort flertall i den første gruppen var NS-medlemmer. I tredje og fjerde gruppe som vervet seg på grunnlag av avisannonser i aviser i hele landet, er det helt motsatte tall. Der er det et meget lite antall NS-medlemmer.

Motivene for å verve seg til tjeneste

Hvilke motiv hadde nordmennene for å søke tjenesten som vakt i Nord-Norge? Var det for eksempel økonomi, ideologi eller eventyrlyst? Motivene er hentet fra opplysninger som de selv oppga under politiets forhør i 1945–1947, og er derfor styrt av at en kunne få strengere straff hvis en oppga stor grad av frivillighet til en slik tjeneste. En oversikt over begrunnelsen kan gi en pekepinn på hva som motiverte dem til å gå inn i en vaktjeneste over fanger. I de to første gruppene, som besto av 190 personer, har jeg funnet landssviksakene til 150 av dem. I disse to gruppene oppgir de fleste at de vervet seg frivillig, uten å utdype det noe nærmere. I tredje og fjerde gruppe oppgir svært mange at de vervet seg av økonomiske grunner. Tjenesten var godt betalt, og de som hadde flere barn, fikk en ekstra godtgjørelse. At arbeidet skulle være sivilt, som det var beskrevet for tredje og fjerde gruppe i annonsene i august og september 1942, betydde mye for mange, så de etter krigen. I annonsen sto det spesifikt at det skulle være en sivil tjeneste, at de ikke ble innsatt i en militær tjeneste. De tidligere vaktene trodde også at de skulle være i en norsk vaktbataljon, ikke en tyskledet. De tidligere vaktene forklarte dette i ettertid, i forhør hos politiet. Det er en stor sannsynlighet for at de prøvde å nedtone sin kollaborasjon ved å si at det var en norsk avdeling, og det å melde seg til en sivil tjeneste i stedet for en militærtjeneste kunne gi bedre forståelse og eventuelt lavere straff i retten. På dette punktet var det korrekt da en av annonsene

hadde overskriften «Norsk vaktbataljon». Problemet er at i neste setning i annonsen står det uttrykkelig at de skulle vokte fanger.⁴⁵⁷

Alder og tidligere kriminalitet

Nils Christie har beregnet gjennomsnittsalderen på totalt 97 tidligere vakter som han intervjuet. Blant de 47 som mishandlet og drepte var gjennomsnittet 24,8 år. Blant de 50 nordmenn som ikke hadde mishandlet, var den på 31,3 år. Det var altså en stor forskjell på de to gruppene. Blant de som mishandlet og drepte var 20 ungdommer mellom 16 og 20 år og to var under 16 år da de ankom Nord-Norge. Tallene for de som ikke gjorde noe, viser at 12 ungdommer var mellom 16 og 20 år og ingen var under 16 år.⁴⁵⁸

36 av 97 vakter hadde vært straffet før krigen. Noen av dem som hadde mishandlet eller drept fanger hadde vært straffet flere ganger. Hele 31 av 62 forhold var for løsgjengeri, det vil si alkoholmisbruk. Selv om en tar med at gruppen av dem som mishandlet og var ganske unge, slik at de ikke hadde fått utført så mye kriminalitet, var fordelingen på de to grupper ganske lik når det gjelder tidligere kriminalitet.⁴⁵⁹

Fra «Den bevebnede hirdbataljon» til SS-Wachbataillon 6 «Oslo»

Bataljonen hadde flere ulike titler som blant annet viser utviklingen fra februar 1942 til våren 1943. Bataljonen gikk fra å være en ren hirdbataljon til å bli en vaktbataljon for massene for til sist å bli en vaktbataljon under SS. Fra februar til mai 1942 het den «Den bevebnede Hirdbataljon», og den ble også kalt våpenhirden. I juni–juli 1942 hadde den fått tittelen «Hirdvaktbataljonen». Dette var under første del av tjenesten i Nord-Norge. Fra rundt august til oktober 1942 het den «Vaktbataljon Norge». Da var det den nye vervingen som gjorde at det kom inn folk som ikke var i Hirden, navnet

---

⁴⁵⁷ For eksempel Aftenposten 12.8.1942. De fleste av annonsene ble publisert samme dato i alle aviser. Lignende annonse kom i avisene 12.9.1942

⁴⁵⁸ Christie 2010:101

⁴⁵⁹ Christie 2010:102 f.

måtte derfor endres. Fra november–desember 1942 ble den kalt «SS-vaktbataljon «Nord»», som Rediess foreslo å kalle avdelingen. Men det var Himmler som bestemte, og han valgte fra januar 1943 at bataljonen fremover skulle hete «SS-Wachbataillon 6 «Oslo»». ⁴⁶⁰ Navnet kom av at det var fem andre vaktbataljoner i Europa, og dette ble den sjette. ⁴⁶¹ En kort periode i april–mai 1943 ble den også kalt «SS-Vaktbataljon Norge», tittelen ble blant annet brukt i aviser.

Utviklingen fra å være en bataljon under Hirden til å bli en bataljon under SS hadde gått over lengre tid. Allerede i mai 1942, da det ikke meldte seg nok hirdmenn til å være vakter, observerte SS vanskeligheter. De overtok styringen av vervingen og overførte den til SS-Ersatzkommando under Karl Leib. I oktober 1942 skjedde det to ting. Hans Hüttig foretok en reise til leirene for å sørge for at de norske vaktene forpliktet seg for en ny periode, fordi deres halvårslige kontrakt utløp. ⁴⁶² Hüttig presset dem for at de skulle skrive under for videre tjeneste, og han lovet da at de skulle få bedre utdanning. Det nye og viktige i denne sammenheng var at Hüttig samtidig fortalte de norske vaktene at de snart skulle være vakter ved fabrikker. Dette hadde ikke vært på tale tidligere, selv om noen innenfor SS hevdet dette etter krigen. Dette diskuterte jeg inngående i første del, kapittel 3. Hüttigs ord til de norske vaktene om at en annen vakttjeneste ventet, denne gang i vakthold over fabrikanlegg, viste at SS allerede i oktober 1942 hadde nye planer enten for denne gruppen som var ferdig i Nord-Norge eller for hele vaktbataljonen. Dette kan muligens bekreftes av en norsk instruktør som forteller at da avdelingen kom til Holmestrand i november, sluttet de å undervise de nye vaktene om vakthold over fanger. ⁴⁶³ Dette er en usikker uttalelse, av den grunn at det ble sendt nye vakter til Nord-Norge fra slutten av november og helt frem til februar 1943.

Det andre som skjedde i samme måned, den 23. oktober, var at Rediess skrev til Himmler og oppdaterte ham på fangeantall i Norge generelt, og situasjonen for

---

⁴⁶⁰ 1) RA. L-sak Jørgen Johansen. Romerike pol.kammer. Anmnr. 1534/46. 2) Fritt Folk 16.3.1942. 3) Aftenposten 12.8.1942. 4) BA-B. NS 19/3692. 5) RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 68. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Tagesbefehl 46/42

⁴⁶¹ Waffen-SS Bataillone. Axis History. Tatt ut 8.5.2018. <https://axishistory.com/?s=waffen-ss+bataillone&submit=>

⁴⁶² RA. L-sak Jon A. Jøndal. Gudbrandsdal pol. k. Sak 8042. Forhør 21.8.1945

⁴⁶³ RA. L-sak Arthur E. Wærpen. Sarpsborg Politikammer. Dom 2178/45. Avhør 7.5.1946. S. 3.

vaktene over jugoslavene. Spesielt forklarte Rediess hvordan det gikk med fangenes arbeidsinnsats og bevoktningen av dem. Han viste til at Hans Loritz ble ansatt 1. september for å følge opp nettopp dette. Sannsynligvis ble Loritz ansatt for å styrke ledelsen av hele bataljonen, på grunn av drapet på den tyske vakten i Korgen, som jeg nevnte i innledningen, og for å hindre nye forsøk på flukt til Sverige. Det mest interessante i dette brevet var at Rediess foreslo for Himmler å legge den norske Hirdvaktbataljonen helt under SS. Rediess foreslo der et nytt navn på enheten for de norske vaktene: SS-vaktbataljon Nord.⁴⁶⁴ Bare et par uker senere, i begynnelsen av november, flyttet SS' treningssted for de norske vaktene fra Halden til Holmestrand. I Holmestrand hadde SS en treningsleir for nordmenn som skulle til østfronten, i tillegg fungerte den som tilholdssted for Den norske legion. Den var derfor ideell for SS. Dette var enda et signal om at SS ville lede avdelingen. De fleste norske instruktørene fulgte med til Holmestrand. Derimot ble Ordnungspolizei-offiserene fjernet som ledere for utdanningen, og SS overtok den videre utdanningen. Deretter skjedde det ikke noe, og den første gruppen med norske vakter ble trukket tilbake fra Nord-Norge i slutten av november 1942. Den første tjenesteperioden på seks måneder var over for vaktene. Da ble en ny gruppe med 180 norske vakter sendt til Nord-Norge som avløsning.

Rediess foreslo i februar 1943 at de norske vaktene skulle fortsette i tjenesten som vakter over fangene for å bevokte nye fangegrupper som skulle komme til Norge.⁴⁶⁵ Det var da også ønskelig å øke antallet vakter, men alt dette ble ikke innført.

Uansett ble de nye frivillige norske vaktene som var innkalt til treningsleiren i Holmestrand i november 1942, værende der, og fra januar 1943 fikk de SS-uniform og sin SS-soldatbok. Overgangen til å bli fabrikkvakt under SS fortsatte. Lederen for Rikshirden, Oliver Møystad, fortalte etter krigen at NS også hadde arbeidet for å få de norske vaktene ut av vaktholdet i Nord-Norge og dermed indirekte også medvirket til at fangene kom bort fra SS' myndighet.⁴⁶⁶ Det stemmer bare delvis. Vaktene ble trukket ut av vakthold over fanger, men SS overtok ansvaret for vaktene i stedet for Hirden og fortsatte å bruke dem, nå i vakthold over fabrikkarbeidere i Sør-Norge.

---

⁴⁶⁴ BA-B. NS 19/3692. Bl. 143. Fra Rediess til Himmler 23.10.1942, s. 3

⁴⁶⁵ BA/MA. RW 39/178. AOK Norwegen TB 2/1943, s. 4

⁴⁶⁶ RA. L-sak Oliver Cappelen Møystad. Oslo Politikammer. Dom 3550

Møystad mente etter krigen at han hadde levert eller skrevet et brev til Quisling i desember 1942 om problemet med å ha norske vakter i fangeleirer. For Møystad hadde fått et brev fra en norsk vakt som også hadde vært på kontoret hans, som beskrev grusomhetene i leirene som de norske vaktene måtte delta i.⁴⁶⁷ Et brev fra Møystad til Quisling er ikke bekreftet i noen kilder, selv om en kladd til et brev ble funnet i Møystads arkiv etter krigen.⁴⁶⁸ Derfor vet vi ikke om Møystad sendte noe brev, eller om Quisling tok dette opp med Terboven eller andre. Hvis Quisling fikk brevet, kan det ha medvirket til presset som kom fra flere kanter. Møystad mente i mars 1946 at Quisling lovet å gjøre hva han kunne for å få avdelingen ut fra vakttjenesten.⁴⁶⁹ Derimot hadde nok ikke Møystad og Quisling regnet med at SS kom til å overta avdelingen og helt og holdent avskjære den fra Hirdens påvirkning resten av krigen. Quisling hevdet etter krigen at: «Hirdvaktbataljonen (av 1942 M.S.) var et rent tysk anliggende».⁴⁷⁰ Dette stemmer ikke helt, da Hirden i begynnelsen var aktivt med for å rekruttere fra egne rekker og fant norske politimenn som ble instruktører. Derimot har Quisling rett i at bataljonen var en ren SS-vaktbataljon i perioden 1943–1945.

Oppsummering

Som oppsummering av kapittelet om de tre aktørene SS, Ordnungspolizei og Hirdvaktbataljonen vil jeg fremheve at SS var den ledende aktøren blant disse tre. De tyske og norske vaktene ble lydige redskap for dem. Bakgrunnen til SS-lederne i Oslo og flere av leirkommandantene viser at flere var godt vant til vakttjeneste i konsentrasjonsleirer. Men flere var også uegnet til å lede mennesker, eller de hadde problem med alkohol. De fleste av staben i fangeleirene var fra Allgemeine-SS og

---

⁴⁶⁷ Brev av 23.12.1942 fra Aage Sjødal, som var i Osen-leiren. RA. L-sak Sjødal. Drammen pol. kammer. Sak 38

⁴⁶⁸ RA. L-sak Oliver Cappelen Møystad. Oslo Politikammer. Dom 3550. Avskrift av brev fra 18.11.1942

⁴⁶⁹ RA. L-sak Oliver Cappelen Møystad. Oslo Politikammer. Dom 3550. Rapport 1. mars 1946. Styrvold skriver at det var et særdeles stormende møte, noe det ikke er dekning for ut fra Møystads uttalelse. Styrvold 2009:30

⁴⁷⁰ RA. L-sak Vidkun Quisling. Oslo politikammer. D29, stykke 6, 1945. Vidkun Quislings bemerkninger til nytt i tiltalebeslutningen 11.7.1945. S. 17

hadde ikke erfaring fra fangeleirer, og de var godt voksne og ikke skikket for fronttjeneste. Ordnungspolizei var yngre menn som hadde en kortere utdanning for å kunne være i en vaktjeneste, ikke nødvendigvis over fanger. I Hirdvaktbataljonen var Hirten aktivt med og rekrutterte i egne rekker. Den besto også av flest yngre menn. Den senere verving om høsten 1942 medførte at det i hovedsak kom mange nye menn som ikke var medlem i hirsden og tittelen på bataljonen ble også endret til Norsk Vaktbataljon. Denne bataljonen fikk enda nye titler før den fra januar 1943 ble overtatt av SS.

7. kapittel. De ansvarlige for arbeidet: Organisation Todt, tyske firma og Statens vegvesen

I dette kapittelet vil jeg undersøke hvordan samspillet var mellom de tre ansvarlige for selve arbeidet for fangene. I tillegg vil jeg ved hjelp av ulikt materiale beskrive hvordan disse tre, både en organisasjon, firmaer og en statsetat, forholdt seg til at jugoslaviske fanger var arbeidere for og sammen med dem. Hvordan ble de jugoslaviske fangene behandlet? Organisation Todt var øverste ansvarlige for å planlegge arbeidet med tyske firma og Statens vegvesen. Arbeidet som fangene utførte, kan grovt sett deles opp etter geografisk område, med arbeid i Nord-Norge eller i Trøndelag. Statens vegvesen var med bare i arbeidet i Nordland og Finnmark. En hovedforskjell går også ut på at Organisation Todt styrte fangeleirene i Trøndelag, foruten å være ansvarlig for arbeidsprosjektene. Forskjellen gjelder også typen arbeid. I Nord-Norge var det veiarbeid og i Trøndelag hovedsakelig arbeid på kystbatterier. Dette kapittelet vil fokusere på perioden juni 1942–april 1943.

Organisation Todts planer om store mengder med arbeidskraft

Organisation Todt overtok i et møte med Reichskommissariat 14. april 1942 ansvaret for krigsfangearbeidskraften som før sorterte under abteilung Technik. Oberkommando der Wehrmacht i Berlin hadde planlagt dette, og Terboven var innforstått med det. I februar 1942 var antallet fanger som var ønsket til Norge –7250. På den tiden dreide det seg om sovjetiske krigsfanger. I løpet av sommeren ble antallet jugoslaviske fanger som var tenkt sendt til Norge, oppjustert. Oberkommando der Wehrmacht i Berlin forberedte i juli å sende et større antall fanger av ulike kategorier til Norge. I planen sto det oppført 33 000 sovjetiske krigsfanger og 12 000 jugoslaviske fanger til Organisation Todt.⁴⁷¹ Adolf Hitler selv hadde den 11. august

---

⁴⁷¹ BA/MA. RW 39/166. Armeeoberkommando Norwegen (AOK Norwegen). Tätigkeitsbericht (TB) 8/1942. S. 15

gitt ordre om det.⁴⁷² I august 1942 hadde Willi Henne og Organisation Todt i Norge planer om å få tilført 145 000 krigsfanger i 1943, hvorav 15 000 var tiltenkt arbeid på kystfort, 10 000 til veibygging og 120 000 til jernbanebygging.⁴⁷³ I tillegg ble det lansert planer om at det skulle overføres fanger som vegret seg for å arbeide, som Oberkommando der Wehrmacht beskrev det. Dette gjaldt franske og belgiske krigsfanger, polakker, jøder og serbiske krigsfanger. De skulle være i en spesiell krigsfangeleir. Dette forslaget ble droppet i oktober 1942.⁴⁷⁴

I juli 1942 fikk det tyske utenriksdepartementet beskjed om at Den uavhengige staten Kroatia ville sende 13 000 «partisanfanger» til tvangsarbeid i Norge. Behovet for Ustasja var å få politiske motstandere ut av Kroatia.⁴⁷⁵ SS i Serbia nektet i september å ta imot flere fanger fra Jasenovac-leirene til leirene ved Beograd. Grunnen til dette var at det var så mange unge fanger eller syke blant dem som var ankommet.⁴⁷⁶ At planene ble trukket tilbake i september, kan også ha sammenheng med at det var få igjen av de opprinnelige 13 000 jugoslavene fra Kroatia. For i løpet av juli og august døde flere tusen i Sajmište-leiren ved Beograd og i en Organisation Todt-leir som lå ved siden av hovedleiren.⁴⁷⁷ Mange var også syke da transportene kom til Østerrike, og ble sendt tilbake til Jasenovac.

Organisation Todts første store planer for å få mer arbeidskraft til Norge inkluderte altså 33 000 sovjetiske krigsfanger og 12 000 jugoslaviske fanger. For å løse de praktiske problemene som kunne oppstå ved å overføre 45 000 fanger på 17 måneder, ble det arrangert et planleggings- og ansvarsmøte i Berlin mellom Oberkommando der Wehrmacht og Organisation Todt. Tre representanter fra ledelsen i Organisation Todt i Berlin var sammen med seks representanter for Oberkommando der Wehrmachts krigsfangeavdeling til stede på et møte 20. august 1942. Referatet fra møtet har også en lengre oversikt angående de jugoslaviske fangene. Det virker som om det var behov for en avklaring av ansvarsforholdene. Det nye som ble beskrevet,

---

⁴⁷² BA-B. R 3901/20172. OKW Chef Kriegsgef. Org. til GBA, 17.8.1942

⁴⁷³ RA. Organisation Todt. E3c. Eske 6. Besprechung mit Verbindungsoffizier Wehrmachtsführungsstab zur Organisation Todt 18.8.1942

⁴⁷⁴ BA/MA. RW 39/170. AOK Norwegen TB 10/1942. S. 3

⁴⁷⁵ Mladenović 1991:22. Faksimile av dokument. Notis ved Auswärtiges Amt datert 13.7.1942

⁴⁷⁶ BA/MA. RW 39/170. AOK Norwegen TB 10/1942. S. 3

⁴⁷⁷ Koljanin 2011:11 ff.

var at de jugoslaviske fangene «så fort som mulig er forutsatt å innlemmes i Oberkommando der Wehrmachts organisasjon i Norge».⁴⁷⁸ Wehrmacht måtte altså få avklart at fangene som var i Norge, og de som ankom til Norge, enten skulle få krigsfangestatus eller bare fortsette med å være Häftlinge. I så fall måtte det ha vært godkjent på høyeste hold. Det virker ikke som SS og Reichskommissariat ved Terboven i Norge har vært med på diskusjonen eller har vært enig i en endring i status for fangene på dette tidspunktet. Planene var da sannsynligvis i første omgang ment for de nye gruppene med jugoslaviske fanger som skulle komme. En gruppe på 856 fanger var i august på vei til Organisation Todts arbeid i Trøndelag. De ble ikke innordnet i Wehrmachts krigsfangesystem i Norge. En annen gruppe som var sendt fra Beograd i oktober 1942, ankom ikke til Norge før i mars 1943.

Alle jugoslaviske fanger skulle altså inn i Wehrmachts Stalag-system i Norge med Organisation Todt som arbeidsgiver, akkurat som opplegget var med de sovjetiske krigsfangene. I referatet fra møtet 20. august 1942 ble det pekt på at Organisation Todt hadde ansvaret for utsortering av fanger i Organisation Todt-leiren ved Sajmište-leiren i Beograd. Minstealderen var satt til 18 år på grunn av det harde arbeidet og de harde klimatiske forholdene i Norge.⁴⁷⁹ Fangene skulle være i transportdyktig stand. Organisation Todt og lederne fra fangeavdelingen i Oberkommando der Wehrmacht hadde nok fått rapporter om at veldig mange var fysisk svekket ved ankomst til Norge. At mange var svekket, førte også lettere til sykdom og død.

I møtet august i 1942 i Berlin ble det også avklart at Oberkommando der Wehrmacht fikk bestemme hvor fangenes gjennomgangsleir i Europa skulle være. Dette skulle være en fangeleir der de fikk arbeidsklær og annet utstyr som trengtes for å arbeide og bo i en fangeleir i Norge. At fangene skulle få komme til en fangeleir for krigsfanger, var nytt i forhold til de første transportene i april–mai, der fangene var innom gjennomgangsleirer vest for Wien. SS valgte da ut noen midlertidige arbeidsleirer som var akseptable å bo i, men likevel brøt det ut tyfusepidemier. Dette håpet Organisation Todt og Wehrmacht nå å unngå. Oberkommando der Wehrmacht

---

⁴⁷⁸ BA-B. R 3901/20172. Notat «Norwegeneinsatz» av Ewald Diemer-Willroda, 20.8.1942. Punkt 1

⁴⁷⁹ BA-B. R 3901/20172. Notat «Norwegeneinsatz» av Ewald Diemer-Willroda, 20.8.1942

valgte nå ut en helt ny leir for de jugoslaviske fangene. Denne fangeleiren lå i samme område som de tidligere leirene som var brukt. Den nye leiren skulle være Stalag XVII A Kaisersteinbruch, 50 kilometer sørøst for Wien. Dette var en Wehrmacht-fangeleir for menige krigsfanger av flere nasjoner. Her var det også jugoslaviske krigsfanger fra før, som var deportert etter krigen i 1941. Fra den neste fangetransporten med 500 fanger som ble sendt fra Organisation Todt-leiren ved Beograd i slutten av oktober, ble den nye ordningen merkbar.⁴⁸⁰ Det ble en annen reisevei i forhold til de første i april–mai, med tog i stedet for skip. Fangene kom til Wien-området, men det var en liten endring i forhold til planene i august, det gjaldt bare valget av midlertidig fangeleir. Fangene ble i stedet for å havne i Kaisersteinbruch nå sendt til Stalag XVII B Krems-Gneixendorf-leiren 70 kilometer vest for Wien.⁴⁸¹ Dette var også en Wehrmacht-fangeleir for menige krigsfanger. Der var det fra før franske, belgiske, polske, sovjetiske og jugoslaviske krigsfanger. Her fikk jugoslavene id-merker med Stalag-nr. De ble altså behandlet som krigsfanger, og da en tyfusepidemi brøt ut blant fangene, fikk de være flere måneder i en avstengt sykeleir der bare noen få døde.⁴⁸² Gruppen med fanger var fra januar 1943 i en annen fangeleir for krigsfanger i Nazi-Tyskland, Stalag II D-leiren i Stargard nær Stettin. Alt dette gjorde at denne gruppen på til slutt 500 fanger ikke kom til Norge og Botn-leiren før i midten av april 1943.

Organisation Todt førte oversikter over antall arbeidere og fanger i arbeid for dem. I perioden juli 1942 til oktober 1943 er også «serbische Häftlinge» tatt med. Dessverre er tallene unøyaktige. Antallet pr. 10. juli 1942 er 1000 fanger, men på det tidspunkt var allerede 2138 fanger ankommet leirene, og dette var før de store massakrene. Muligens kan antallet som Organisation Todt førte, bare gjelde for når fangene konkret var i arbeid for dem. Mellom november og desember 1942 stiger antallet med 67, men det ankom ingen nye fanger i den perioden. Antallet som var i leirene da Wehrmacht overtok i april 1943, er også for høyt sammenlignet med Wehrmachts tall. Men en viss pekepinn på antallet fanger gir disse oversiktene.⁴⁸³

---

⁴⁸⁰ Koljanin 2011:14

⁴⁸¹ Kovacević 1959:97

⁴⁸² Kovacević 1959:97 ff. Jovanović 1988:135

⁴⁸³ RA. Organisation Todt. E3g. Eske 27. Hauptreferat Arbeitseinsatz der OT Einsatzgruppe Wiking

Organisation Todt og veianleggene

Fordelingen når det gjaldt byggingen av veiene, gjentar jeg kort her fra første del, kapittel 3: Organisation Todt var ansvarlig for planlegging og gjennomføring av arbeidet. Statens vegvesen med sin administrasjon i hele Norge sto for hoveddelen av byggingen av veiene med ingeniørenes planlegging. På selve arbeidsstedet deltok Vegvesenet med oppsynsmenn, formenn og arbeidere. Et tysk firma var med fra begynnelsen i byggingen av veiene, og flere kom til fra 1943. Det tyske firmaet var med i veibyggingen, fordelte Organisation Todt parseller av veiarbeidet mellom Vegvesenet og det tyske firmaet. De jugoslaviske fangene var med og bygde flere veistrekninger i Nordland og én i Finnmark. Dette var deler av riksvei 50, som den tyske okkupasjonsmakten mente var viktige å få ferdige for å få en rask militær transport gjennom Nord-Norge. De to siste anleggene ville blant annet gjøre det unødvendig med ferjer. Disse anleggene var som jeg beskrev i første del, også planlagt før andre verdenskrig. De fire veianleggene som fangene ble satt til i 1942, var følgende:

- Vei fra Karasjok til Karigasniemi i Finland. Cirka 18 kilometer. Dette gikk ut på å utvide en eksisterende smal og dårlig vei.
- Vei fra Øyjord til Bjørnfjell, grensen mot Sverige. Cirka 24 kilometer. Fangene arbeidet på strekningen Skitdalsvann–Skogvann, nær fangeleiren. Veien var kjørbar høsten 1944.⁴⁸⁴
- Vei fra Rognan til Langset. Cirka 8 kilometer. Fangene arbeidet i 1942–1943 på strekningen mellom Saltnes og Saksenvik, på 2 kilometer.⁴⁸⁵ Veien var kjørbar februar 1944.⁴⁸⁶

---

⁴⁸⁴ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Dok. merket Russiske krigsfanger. Fra Leif Moy, avd. ingeniør for Ofoten til Statens Vegvesen Nordland. 15.4.1946.

⁴⁸⁵ Odd Storeng (1997). *Krigsfangenes historie – Blodveien i Saltdal* [Fotefar mot nord:38]

⁴⁸⁶ Lofotposten 11.8.1945, s. 6. Melbye, overingeniør i Nordland fylke

- Vei over Korgfjellet, fra Korgen til Osen. Cirka 17 kilometer.⁴⁸⁷ Veien ble åpnet for trafikk 1. november 1944, et halvt år etter at fangene var sendt bort. Norske arbeidere fra Arbeidstjenesten fullførte arbeidet.⁴⁸⁸

De siste tre prosjektene gikk ut på å lage en helt ny vei i terrenget. Organisation Todt kunne overstyre det planleggingsarbeidet som var utført av Vegvesenet tidligere. Som oftest fulgte de planene og det utstikningsarbeidet som var utført tidligere.

Samarbeidsforholdene mellom ingeniørene i Organisation Todt og ingeniørene hos Vegvesenet varierte veldig. Uttalelser fra flere ansatte fra Vegvesenet etter krigen vitner om det. Ingeniører fra Vegvesenet mente at de ble overstyrt av Organisation Todt-ingeniørene, og det var et stadig krav om å bli ferdig innenfor tidsfristene. Andre, slik som ingeniør Petersen forteller at det gikk an å snakke med dem på tomannshånd.⁴⁸⁹

Ansvarsforholdene for Organisation Todt på veianlegget på Korgfjellet i Nordland var følgende: Øverste ansvarlig for veibyggingen var Baurat og diplomingeniør Karl Schmidt. Hans kontor var i Mosjøen. Han ledet Abschnittsbauleitung Nordland, Abteilung Strassenbau. Kontoret for byggested Korgfjellet besto av tre personer i Korgen. Der var Truppführer og ingeniør Johann Metall. Under ham var to andre ingeniører, én ved navn Karl Cehak og én med etternavn Wlach. Alle tre var fra Graz, Østerrike. Vegvesenets ingeniører hadde et eget kontor ved hvert av byggeanleggene. Organisation Todt-ingeniørenes ansvar var også å sørge for forsyninger til fangene. De assisterte Vegvesenet når det gjaldt hvor fangene skulle arbeide, og de koordinerte arbeidet med vaktene.⁴⁹⁰

Organisation Todt-ingeniørene hadde en tidsplan for arbeidet og hadde altså fått uerfarne arbeidere, det vil si fanger, til veiarbeidet. Korrespondansen som er bevart fra Organisation Todt-ingeniørene, viser lite informasjon om hvordan de anså fangene

---

⁴⁸⁷ Statsarkivet i Trondheim. A-4181. Nordland vegkontor. Hb. – Vegprosjekter. Eske 5. Kart

⁴⁸⁸ Lofotposten 11.8.1945, s. 6. Melbye, overingeniør i Nordland fylke. Arbeidstjenesten var obligatorisk for menn i vernepliktig alder. Tjenesten var på tre, senere seks måneder i sommerhalvåret. Hansen 2011:2 f. og 106 ff. og Svein Guddingsmo: Arbeidstjeneste. Fra Verdal historielags skrifter 21., årbok 1994, s. 170–180

⁴⁸⁹ Norsk vegmuseum. A-00071 – Statens vegvesen. Vegvesenets minnesamlinger, arkivdel 1. «Vegfolk forteller» - et intervjuprosjekt ved Kjell Hegdalstrand, serie Ia – Transkriberte minneintervjuer, Norge, nr. 0165 – Petersen, Gunnar. Intervjuet 6.11.1981. S. 33

⁴⁹⁰ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra Gunnar Petersen, avd. ingeniør i Nordland til vegdirektøren, 11.7.1942

som mennesker. Korrespondansen dreier seg mest om tilrettelegging av arbeidet med å bygge brakkene, bestilling av verktøy og fordeling av arbeid med de tyske firma. En interessant kilde er ukesrapportene fra Korgfjellet og Botn ved Fauske som Schmidt, seksjonsansvarlig for veiarbeidet i Nordland, sendte til Hesse i Organisation Todt i Oslo, ansvarlig for veiarbeid i Norge. Rapportene viser antall fanger og norske arbeidere og hvor stor andel fanger som var i arbeid. Ukesrapportene ble sendt fra begynnelsen av arbeidet sommeren 1942. Dokumentene som er tilgjengelig i arkivet, går bare frem til slutten av september 1942. Utvalget er dermed fra en kortere periode, men det er også en periode hvor mange fanger døde i leirene og under arbeid. I et diversefelt i rapportene er det kommentarer om blant annet fangene. Organisation Todt-ingeniørene ønsket for eksempel nye sko til fangene som arbeidet på Korgfjellet. Skoene som var ankommet, var svært dårlige og ble returnert på Schmidts forlangende.⁴⁹¹ I flere ukesrapporter til Organisation Todt i Oslo bemerkes de dårlige skoene som ikke fungerer i dårlig vær, og i tillegg opplyses det at mange fanger er syke og har dødd. Et eget brev til Organisation Todt-hovedkontoret i Oslo om saken ble sendt 31. august.⁴⁹²

8. juli 1942 skrev seksjonsleder Schmidt også et brev til Organisation Todt-hovedkontoret i Oslo angående forpleiningen, der han forklarte at Wehrmacht hadde ansvaret for å levere forsyningene. Schmidt ønsket at de jugoslaviske fangene skulle få samme forpleiningsrasjoner som de polske krigsfangene fikk under Wehrmacht. Han skrev at han hadde søkt om at fangene skulle gå fra normalsatsen som en krigsfange får til å få forpleiningsatsen som tungarbeider (Schwerarbeiter) gav. To måneder etter bekreftet Schmidt i et brev til hovedkontoret i Oslo 10. september, at etter hans forespørsel, får nå de jugoslaviske fangene tungarbeidersatsen fra Wehrmachts forpleiningsrasjoner. Det vil si at de fikk da 115 gram mer brød hver dag, litt mer fett og kjøtt og annet.⁴⁹³ Faktisk var rasjonene litt høyere enn Schwerarbeiter-satsen fra Wehrmacht. Forutsetningen var da at fangene arbeidet ti timer hver dag, ellers sank

---

⁴⁹¹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Rognan-Langset. Wochenbericht 20–26.7.1942

⁴⁹² RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Osen-Korgen. Fra Abschnittsbauleitung Nordland til Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking, Strassenbau 31.8.1942

⁴⁹³ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Rognan-Langset. Fra Abschnittsbauleitung Nordland til Organisation Todt Einsatzgruppe Wiking, Strassenbau 10.9.1942

rasjonene kraftig. Cveja Jovanović skriver at fanger som var i Osen-leiren kunne fortelle at det var en økning i mengden med mat rundt oktober-november.⁴⁹⁴ Men det stoppet ikke folk fra å dø, de var kommet for langt i å være svekket. I tillegg viste oversikten over de nye rasjonene at de fanger som ikke klarte å arbeide ti timer, bare skulle få 285 gram brød hver dag og mye mindre kjøtt og fett. Legerapporter fra Korgen i november viste at fanger fremdeles døde av underernæring.⁴⁹⁵ Det var karantene i Korgen- og Osen-leiren i sju uker i september-november. Da fikk alle en mye lavere forpleiningssats. I tillegg ble det kortere arbeidstid om vinteren og da kom ikke fangene opp i ti timers arbeid. Det var også SS-ledelsen som til sjuende og sist bestemte utdelingen og mengden av matrasjonene, og den syntes like liten hele tiden. Overløpere kan også ha tatt av matlagrene.

Hvis det stemmer at de jugoslaviske fangene først fikk normalsatsen for sovjetiske krigsfanger, var den lav frem til juli 1942. Så steg den litt, men bare med en økning på 350 gram brød. Hvis vi følger den forrige satsen, så fikk fangene 2250 gram brød i uken.⁴⁹⁶ Det tilsvarer 321 gram brød pr. dag. Den høyere satsen fra juli 1942 hadde 340 gram pr. dag. Den bedre Schwerarbeiter-satsen fra september 1942 var på 485 gram brød hver dag.

Ved å gå gjennom mange fangers historier om mat, har jeg funnet i hvert fall 13 tidligere fanger som beskriver hvor mange gram brød de fikk hver dag. En mener at han bare fikk 150 gram pr. dag, tre har henholdsvis 280, 300 og 370 gram pr. dag. De aller fleste oppgir at de fikk 200 og 250 gram brød hver dag. Fire fanger oppgir 200 og fem 250 gram. Andre enn de 13 beskriver bare at de fikk en fjerdedels brød hver dag, men jeg vet ikke hvor mye et brød veide, muligens et kilo. Jeg vil derfor tro at fangene fikk enten 200 eller 250 gram brød hver dag. Dette er lavere enn det som de skulle hatt ifølge Wehrmachts forpleiningssatser på 340 gram brød pr. dag. Fanger i Beisfjord fortalte at de fikk 250 gram brød hver dag med litt margarin og en suppe med en liten mengde grønnsaker oppi.⁴⁹⁷ Ifølge forpleiningsoversikten skulle de få 200 gram kjøtt i

---

⁴⁹⁴ Jovanović 1985:84

⁴⁹⁵ BA/MA. RW 39/164. Höheres kommando XXXIII, Korpsarzt TB 11/1942

⁴⁹⁶ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern, side 12. Juli 1942

⁴⁹⁷ Mladenović 2013:56

uken, 130 gram fett, til sammen 150 gram næringsmiddel og 5250 gram poteter. Deretter et kilo grønnsaker og små mengder med sukker, ost og marmelade. Dette tilsvarte 14638 kalorier på en uke, pr. dag blir det 2091 kalorier. Da bruker jeg kaloriverdien som Organisation Todt beregner på sine forpleiningslister.⁴⁹⁸ Dette er færre kalorier enn en som utfører hardt arbeid trenger, cirka 4200 kalorier trengs om en veier 70 kilo. Og mest sannsynlig fikk de ikke så mye av flere grunner. Hvis de fikk hele den nye Schwerarbeiter-satsen fra september 1942, tilsvarte det 2673 kalorier hver dag.

I en oversikt fra 11. oktober 1942 som Wehrmachbefehlshaber Norwegen sendte ut, fastslår de at utenlandske arbeidere, bare polske krigsfanger og straffanger skal om vinteren få en økt mengde med fett, 50 gram pr. uke. Dette skulle da være for de som var i arbeid nord for 66. breddegrad, nord for Mo i Rana og det gjaldt fra 1. november til 31. mars. Mengden er så liten, – 7 gram om dagen – at det spørres om dette var noe fangene merket så mye til.⁴⁹⁹

I kapittelet om de enkelte SS-leirene vil jeg vise at leirkommandanten av og til holdt igjen mat som straff for lite utført arbeid, og i tillegg stjal de fangene som var overløpere av maten, spesielt i Beisfjord og Botn-leirene. Da en SS-lege senere på høsten obduserte en død fange i Korgen-leiren etter et påstått tyfusutbrudd, ble det konstatert at han døde av sult. Etter noen uker, i ukesrapporten av 27. juli 1942, slo ingeniør Schmidt fast at selv om Organisation Todt hver uke sørget for maten til leiren, var det kommandanten som fordelte maten. Schmidt uttalte da at de ikke kunne gjøre noe mer med denne saken.⁵⁰⁰ Det kan se ut til at Organisation Todt-ingeniørene ønsket å gi nok mat til fangene, og at de presiserte overfor SS at hvis fangene fikk en tilleggsrasjon, så kunne de være i stand til å arbeide. De klarte også å gi mer i hvert fall i Nordland. Hvis det var matsvinn i fangeleiren etter at forsyningene var levert, uttalte Organisation Todts ingeniører at de ikke kunne gjøre mer. De godtok til sjuende og sist hvordan systemet fungerte, at SS var overordnede instans, og det som skjedde inne i leiren, kunne ikke de legge seg opp i. Et spørsmål som kan reises, er om

---

⁴⁹⁸ RA. Organisation Todt. E3i. Eske 34. Verpflegungssatz für 7 tage in Norwegen, jan. 1944

⁴⁹⁹ RA. Reichskommissariat. Hauptabteilung Arbeit & Sozialwesen. Eci. Eske 97. Der Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen til sju ulike kommandoer i Norge, 9.11.1942

⁵⁰⁰ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Rognan-Langset. Wochenbericht 20–26.7.1942

strekningssleder Schmidt tenkte på fangenes beste, eller om han saklig vurderte om arbeidet lot seg gjennomføre med ikke-arbeidsføre arbeidere. Slike betraktninger finner vi dessverre verken i offisiell eller privat korrespondanse.

Andre som observerte ingeniørene til daglig, kunne gi sine uttalelser om hvordan de forholdt seg til fangene, for det varierte. I Korgen var det for eksempel én som utmerket seg positivt. Olav Sørgård, som bodde i Korgen, uttalte at ingeniøren Johann Metall mislikte den behandlingen fangene fikk, og hjalp dem så godt han kunne.⁵⁰¹ Derimot var en av de andre, Bauführer Karl Cehak, sterkt mislikt av fangene. En fange uttalte i 1945 angående Osen-leiren: «Det var en ingeniør fra Organisation Todt som het Cehak, som hver dag rapporterte til (SS-kommandant) Dolp at vi saboterte og ikke jobbet hardt nok. Responsen fra Dolp var mer forfølgelse og reduksjon i matrasjonene.»⁵⁰² Dette bekreftes av en annen fange som i januar 1946 fortalte i Beograd om arbeidet ut fra Osen-leiren etter at han ble sendt fra Korgen i januar 1943: «Jeg vil tilføye de spesielle umenneskelige og grusomme handlinger fra medlemmene av Todt-organisasjonen som var våre oppsynsmenn. De tvang oss til å arbeide i mange timer uten pause, de brukte å straffe oss med å ta bort allerede dårlig mat, de brukte å slå oss vilkårlig og de sladret på oss til de tyske lederne.»⁵⁰³

I Karasjok ble fanger mishandlet av ansatte fra Organisation Todt, fortalte lokalbefolkningen. Flere fanger ble for eksempel slått av en Organisation Todt-mann fordi han så at de sto i ro og fikk mat av en vakt.⁵⁰⁴ En familie hadde ansatte fra Organisation Todt-folk boende hos seg. og familien beskrev åtte av dem med navn og væremåte, en annen familie hadde tre av dem boende hos seg.⁵⁰⁵ Noen av disse Organisation Todt-folkene beskrives av lokalbefolkningen som greie folk.

---

⁵⁰¹ Jovanović 1988:122

⁵⁰² Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Dok. nr. 358. Om Osen 1942-1943. Fortalt i Melhus 19. Juli 1945 av en tidligere fange, muligens Avdo Cakić.

⁵⁰³ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Branko Babic. 16.1.1946 i Beograd for kommisjonen

⁵⁰⁴ RA. L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45. Rapport til politimesteren i Vadsø fra lensmannen i Karasjok. Serberfanger i Karasjok 1942. S. 1. Vitne Clement Pedersen Boyne, 4.12.1945

⁵⁰⁵ RA. L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45. Rapport til politimesteren i Vadsø fra lensmannen i Karasjok. Serberfanger i Karasjok 1942. S. 8: Anna Mørk. S. 12 f: Amund Nedrejord. S. 20: Borghild V. Berg

Statens vegvesen

Statens vegvesen hadde påbegynt flere av veianleggene allerede i 1941. Å bygge veier var hardt arbeid, og det var ikke gravemaskiner eller kraner til hjelp. Alt arbeidet ble gjort med håndmakt. Fangenes arbeid ble å flytte bort steinene etter at norske skytebaser hadde sprengt partier med stein. Fangene kjørte deretter steinene i vagger på skinner bort til kanten av fyllingen og tippet den der veien skulle gå. På denne tiden var de færreste av arbeiderne erfarne veiarbeidere, da mange av de erfarne var begynt i arbeid med jernbane eller annet tysk arbeid. Det forklares i et brev fra avdelingsingeniøren i Nordland til avdelingsleder Schmidt 11. juli 1942 at det hovedsakelig var småbrukere og bønder som var i arbeid.

Generaldirektør Baalsrud skrev et brev 31. juli 1941 til avdelingsingeniør Andersen i Mosjøen angående muligheten for at 2000 russiske krigsfanger kan komme 15. september til arbeidet på veganlegget Korgen-Osen. Han forklarer at det blir fangeleirer med 250 mann i hver leir og beskriver hvordan formennes rolle blir i å lære opp fangene i for eksempel boring. Men han mener følgende: «En må regne med at de fanger som kommer er gjennomgående annenklasser folk og kun yder ca. 1/3 av normalt arbeide.»⁵⁰⁶ Baalsrud omtaler her hvordan fangene er til å arbeide, men har lave forventninger til dem. Det kom ikke noen fanger i 1941.

Vegvesenets ingeniører, oppsynsmenn eller formenn hadde ikke ansvar for hvor mye eller lite fangene arbeidet, det var Organisation Todts ansvar. De norske vaktene hadde heller ikke ansvar for arbeidsytelsen, men de tok ofte på seg ansvaret, og mishandlet gjerne det de mente var «late» fanger.⁵⁰⁷ Det arbeidet cirka 60 norske arbeidere på hvert av arbeidsstedene sammen med fangene. Unntaket var arbeidet på veien til Bjørnfjell, der fangene på grunn av sykdomskarantenen ikke arbeidet sammen med norske firma eller Vegvesenets ingeniører i de fem ukene de var der.

Statens vegvesen var aktiv våren 1942 i å bygge fangeleirene og motsatte seg ikke at det var planlagt å bruke fanger til arbeidet. Ikke før arbeidet var kommet i gang

---

⁵⁰⁶ Statsarkivet i Trondheim. A-4181. Nordland vegkontor. Hb. – Vegprosjekter. Eske 5. Fra Baalsrud til avdelingsingeniør Andersen i Mosjøen 31. juli 1941

⁵⁰⁷ RA. L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45. Uttalelse av oppsynsmann Kristian Rugaas 15.8.1945

i juli 1942 og det forekom mishandling og drap, reagerte norske formenn.

Avdelingsingeniør Gunnar Petersen ved Helgeland vegkontor skrev 11. juli 1942 brev til Organisation Todt-leder Schmidt, som hadde ansvaret for byggingen av veien.⁵⁰⁸ Petersen klaget på arbeidsforholdene for nordmennene. Han truet ikke med stopp i arbeidet eller sa at dette var hinsides vanlig fangebehandling, og han krevde ikke at mishandlingen måtte stoppe. Han ba bare om at avstraffelse ikke måtte skje på arbeidsplassen. Da slapp de norske arbeiderne å se det. Dette var vel den måten en kunne klage på til de tyske ansvarlige, ved at en med slike ønsker kunne få til noen bedringer for fangene, men det ble nok for vagt formulert. Dessverre var heller ikke Organisation Todt rett mottaker, det var SS som hadde ansvaret for vaktholdet og behandlingen.

Noen fra Vegvesenet lokalt prøvde å klage på behandlingen av fangene. Øystein Franing fra Valnesfjord var oppsynsmann i Botn. Han opplevde 7. september 1942 at en tysk vakt skjød to fanger da de plukket bær. Han sa til tyske vakter at han gikk hjem. Men tyskerne kom og hentet ham litt senere. Franing fortalte også i 1947 at overingeniør Prante var på inspeksjon i slutten av august 1942 og ga beskjed til de tyske vaktene om at de måtte behandle fangene bedre. Han ble innkalt til Kiefer, og fangebehandlingen ble snarere verre, fortalte Franing.⁵⁰⁹ En senere markering skjedde i februar 1943 på Osen-siden av Korgfjellet, da fem arbeidere gikk fra arbeidet da en fange ble skutt og senere døde. De gikk til oppsynsmennene, som kontaktet avdelingsingeniør Petersen. Han igjen kontaktet sannsynligvis kommandanten. De fem gikk igjen på arbeid dagen etter.⁵¹⁰ En norsk vakt bekrefter skytingen og sa at to norske vakter hadde planlagt å drepe en fange. Senere så han at noen fra Vegvesenet samtalte med leirkommandant Dolp, og Dolp hadde sagt at de skulle holde seg borte fra slike saker, han skulle ordne opp i det selv.⁵¹¹

---

⁵⁰⁸ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra avdelingsingeniøren i Nordland til Abschnittsbauleiter Schmidt 11. juli 1942

⁵⁰⁹ RA. L-sak Steinar Lie. Helgeland politikammer. Avgjort landssvikdom eske nr. 59. Rapport 30.6.1947. Avhør av blant andre folk i Botn

⁵¹⁰ RA. L-sak Karstein Sollien. Vestoppland politikammer. Dom 430. Uttalelse av Harald Knutli 11.4.1947

⁵¹¹ RA. L-sak Kristian Fredrik Holthe-Moland. Romsdal pol. k. anr. 307. Vitne Erling Jensen

Avdelingsingeniør Petersen klaget samtidig med brevet til Organisation Todt 11. juli, også til generaldirektør Baalsrud. Petersen ber ikke Baalsrud om å gripe inn for å prøve å endre forholdene for fangene. I brevet bes det bare om mer lønn til arbeiderne slik at de skal kunne holde ut.⁵¹² Han forteller i et intervju i 1981 at han fikk raskt beskjed om ikke å sende brev til Vegdirektoratet: «da det var folk på kontoret som ikke tilhørte direktoratet».⁵¹³ En skulle bare formidle slike meldinger muntlig. Dette betyr kanskje at Reichskommissariat hadde plassert noen i en stilling på kontoret for å følge med på hva som ble skrevet og sagt. Dette var sannsynligvis etter brevet av 11. juli 1942. Petersen bekrefter i 1981 de vanskelige forholdene som nesten gjorde det umulig å få gjort skikkelig arbeid. Vektleggingen hans er de samme som i brevet den gang.⁵¹⁴

9. september 1942 skriver Baalsrud i sin notatbok at det må gjøres noe med mat- og klessituasjonen til fangene. Da har han mottatt et brev datert 5. september fra overingeniøren i Nordland angående behov for vinterklær til fangene, og han svarer 12. september at klær nå er sendt fra Tyskland.⁵¹⁵ Et spørsmål er om klærne virkelig kom frem til fangene. Baalsrud bygde sin informasjon fra Reichskommissariat. Klesbehovet var tatt opp en måned før av Reichskommissariat, og klær skulle på det tidspunktet være underveis fra Tyskland. Ut fra rapportene til Organisation Todt fra disse to arbeidsstedene på Korgfjellet og i Botn som finnes fra juli til ut september 1942 kan det ikke bekreftes at fanger fikk klær. Heller ikke en oppsynsmann kan bekrefte at de fikk nye klær. Han mente at de gikk i det samme som de kom i.⁵¹⁶

Et håndskrevet notat fra 11. september viser tanken bak handlemåten fra Vegvesenets side. Ved å fokusere på arbeid som et argument, -sammen med mat- og

---

⁵¹² Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra avdelingsingeniøren i Nordland til Vegdirektøren 11. juli 1942. Samme dok med annet journalnr. i Statsarkivet i Trondheim. A-4181. Nordland vegkontor. Hb. – Vegprosjekter. Eske 5.

⁵¹³ Norsk vegmuseum. A-00071 – Statens vegvesen. Vegvesenets minnesamlinger, arkivdel 1. «Vegfolk forteller» - et intervjuprosjekt ved Kjell Hegdalstrand, serie Ia – Transkriberte minneintervjuer, Norge, nr. 0165 – Petersen, Gunnar. Intervjuet 6.11.1981. S. 31

⁵¹⁴ Norsk vegmuseum. A-00071 – Statens vegvesen. Vegvesenets minnesamlinger, arkivdel 1. «Vegfolk forteller» - et intervjuprosjekt ved Kjell Hegdalstrand, serie Ia – Transkriberte minneintervjuer, Norge, nr. 0165 – Petersen, Gunnar. Intervjuet 6.11.1981. S. 30

⁵¹⁵ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra vegdirektøren til overingeniøren for Nordland 12.9.1942

⁵¹⁶ RA. L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45. Uttalelse av oppsynsmann Kristian Rugaas 15.8.1945

klessituasjonen, kunne Vegvesenet nå gjennom til tyskerne. Om de i stedet hadde satt søkelyset på det elendige arbeidet som fangene utførte, kunne det bli verre forhold for fangene på arbeidsplassen. Slik resonnerer en K.H. ved vegdirektoratet.⁵¹⁷ Det er usikkert om brevet om arbeidets betydning og fangenes mat- og klessituasjon ble sendt til Reichskommissariat.⁵¹⁸ Assistentingeniør Karl Olsen var på inspeksjon på veianleggene i Finnmark og kommenterte de dårlige forholdene for jugoslavene ved Karasjok.⁵¹⁹ Det ble ikke noen endringer for fangene så lenge SS hadde ansvaret for dem. SS endret ikke sin behandling av fangene, og Vegvesenet endret heller ikke på noe angående samarbeidet med Organisation Todt. Bare enkelte arbeidere klarte å skifte arbeidssted til annet tyskerarbeid.⁵²⁰ Kunne Vegvesenet ha gjort mer senere på høsten, sendt inn flere klager? De forsto nok at kanskje både Reichskommissariat og Organisation Todt også ønsket forbedringer for fangene, men de kunne ikke gjøre noe fordi SS styrte selve fangeleiren og utdelingen av mat. Over beskrev jeg at Organisation Todt sendte inn klager, men ga til slutt opp å få endring hos SS.

Det var tydeligvis én positiv side ved at Statens vegvesen ledet fangenes arbeid, at det ikke fungerte slik nazistene ønsket. Leder Hesse for Abteilung Strassenbau i Hauptabteilung Technik i Reichskommissariat skrev til vegdirektør Baalsrud 9. mars 1943 og beskrev at det intraff vanskeligheter mellom de norske vegarbeiderne og de jugoslaviske fangene det siste år. Derfor ville Hesse skille dem i arbeidet på tre veistrekninger. I tillegg, spesielt på strekningen i Botn mente Hesse at jugoslaviske fanger var lite egnet til vanskelig steinarbeid. Han skrev at de satte inn et tysk firma i stedet, som skulle arbeide sammen med de jugoslaviske fangene.⁵²¹ Hesse forsterket dette i et notat ved Abteilung Strassenbau, 22. april 1943 der han skrev at samarbeidet mellom Vegvesenet og «serbische Häftlinge» brakte med seg uovervinnelige

---

⁵¹⁷ Nygaard tror at K.H. er Kristian Hiorth Oppegaard, avdelingsingeniør i Møre og Romsdal. Nygaard 2014:218

⁵¹⁸ Fagerbakk 2014:51

⁵¹⁹ Nygaard 2014:217. Fra NVM/A-00031. Andreas Baalsrud. Fa/04/001. Notatbok alminnelig 1942–1943, s. 6

⁵²⁰ Norsk vegmuseum. A-00071 – Statens vegvesen. Vegvesenets minnesamlinger, arkivdel 1. «Vegfolk forteller» - et intervjuprosjekt ved Kjell Hegdalstrand, serie Ia – Transkriberte minneintervjuer, Norge, nr. 0165 – Petersen, Gunnar. Intervjuet 6.11.1981. S. 31

⁵²¹ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra veidirektøren til overingeniøren i Nordland fylke, 15.3.1943

vanskeligheter.⁵²² Han beskrev heller ikke her nøyaktig hva de vanskelighetene gikk ut på. Disse vanskeligheter ble bekreftet til slutt i et brev 15. juni 1943 der Hesse skrev til Henne at «... samarbeidet mellom norske vegarbeidere og de serbiske fangene ga ingen ytelse. Grunnen er kjent».⁵²³ Denne årsaken har jeg ikke funnet beskrevet, utenom det som sto beskrevet over. Det kan bety at Hesse mente at Vegvesenet var dårlige arbeidsledere for fangene, ved at de ikke presset de jugoslaviske fangene til å yte mest mulig.

Det er et positivt ettermæle for Statens vegvesens ansatte at de ikke tok den rollen som tyske arbeidsformenn hadde mange steder, med å kjeft på fangene og presse dem til å arbeide til det ytterste. De norske arbeidslederne brukte heller ikke kjepper, staver eller annet for å slå fangene. Ingen har etter krigen fortalt, verken fra fangenes side eller fra arbeiderne selv, at noen fra Statens vegvesen slo fanger. Derimot hjalp arbeiderne fangene så godt de kunne, først og fremst ved å gi dem mat. Det positive var at de gjorde noe *i* systemet, siden de ikke kunne gjøre noe *med* systemet. Arbeiderne fra Vegvesenet ga for eksempel brød, poteter, tørrfisk, småflasker med tran og aviser til fangene. Sprengningsbasene gjorde sin del ved at de brukte lang tid på å tenne luntene og hadde lang lunte slik at fangene fikk litt hvile noen minutter. Sannsynligvis var få av arbeiderne i Statens vegvesen medlemmer av NS. Dette gjorde at de ikke var så ideologisk preget som for eksempel de norske vaktene i første og andre gruppe var. I Statens vegvesen var cirka 5 prosent av ingeniørene og kontorpersonalet medlemmer av NS. 23 ansatte var medlemmer i 1940, tallet var gått ned til ni i mai 1945. Dette er høyere enn andre offentlige etater, der andelen NS-medlemmer var på rundt 2 prosent.⁵²⁴

Norske og tyske firma

---

⁵²² RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. Hesse i notat ved avdeling Strassenbau, 22. april 1943

⁵²³ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. Reichskommissariat, Hesse ved Abt. Strassenbau til Henne. 15.6.1943

⁵²⁴ Nygaard 2014:225

Organisation Todt hadde rundt 400-500 tyske firma under seg gjennom hele krigen i Norge.⁵²⁵ I tillegg arbeidet minst 160 norske firma også under Organisation Todt.⁵²⁶ De fleste var byggefirma. I Karasjok var et tysk firma ved navn Strassenbau-Gemeinschaft Frankfurt/Main med fra begynnelsen av.⁵²⁷ Samtidig var også Statens vegvesen delaktig i arbeidet. En vanlig fremgangsmåte var at Organisation Todt fordelte arbeidet på veien i parseller, der de to partene fikk tildelt hver sin parsell. I veiprosjektet for Øyjord–Bjørnfjell var det Vegvesenet som hadde ingeniører til å inspisere arbeidet, og to norske firma arbeidet samtidig med fanger på en parsell. I de to andre prosjektene ved Rognan og på Korgfjellet var det bare Vegvesenet som ledet arbeidet for fangene.

De to norske firmaene som arbeidet på veiprosjektet Øyjord–Bjørnfjell, var Hartvig Vister og Einar Sjøblom fra Oslo. De jugoslaviske fangene arbeidet bare på veistrekningen Skitdalsvann–Skogvann i en periode på fem uker. Fangene var da i karantene, og derfor var det ingen nordmenn som fikk lov til å arbeide sammen med dem. Parsellen fangene arbeidet på, var ikke langt fra leiren ved Øvre Jernvann. Det var da norske vakter som passet på dem, slik det fungerte på de andre arbeidsstedene. Jens Halfstad skrev til firmaet Hartvig Vister og fortalte at firmaet måtte forlate leiren ved Øvre Jernvann, som skulle være en hovedleir for den veistrekningen. De hadde fått beskjed om at nordmenn måtte holde seg på en kilometers avstand fra leiren.⁵²⁸ Etter at fangene hadde dratt, måtte leiren settes i stand på nytt og desinfiseres. Alt dette var med på å gjøre at arbeidet på veien ble forsinket.⁵²⁹

Oppsummering

---

⁵²⁵ Simon Gogl. Profittsøken uten kontroll? De tyske byggebedriftene under Einsatzgruppe Wiking. I Historisk tidsskrift. S. 224-239, nr. 3-2018, bind 97:239

⁵²⁶ Hans Otto Frøland. Organisation Todt som byggherre i Norge. Historisk tidsskrift. S. 167-189, nr. 3-2018, bind 97:182

⁵²⁷ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 7. I-Allgemeines. Überblick über den stand der Vorarbeiten für den Strassenbau, 1.6.1942

⁵²⁸ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 17. B.VI.a. Øyjord - Bjørnfjell. Band 3. Jens Halfstad til firmaet Hartvig Vister 17.9.1942

⁵²⁹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 17. B.VI.a. Øyjord - Bjørnfjell. Band 3. Brev fra Oberbauleiter Köhling til Organisation Todt i Oslo, 25.7.1942

De som var ansvarlige for arbeidet til fangene, var Organisation Todt. Under dem var tyske og norske firma og Statens vegvesen. Organisation Todt planla arbeidet og de andre utførte det i samarbeid med dem. Arbeidet som fangene utførte, kan grovt sett deles opp etter geografisk område, med arbeid i Nord-Norge eller i Trøndelag. Statens vegvesen var med bare i arbeidet i Nordland og Finnmark. En hovedforskjell går også ut på at Organisation Todt styrte fangeleirene i Trøndelag, foruten å være ansvarlig for arbeidsprosjektene. Forskjellen gjelder også typen arbeid. I Nord-Norge var det veiarbeid og i Trøndelag hovedsakelig arbeid på kystbatterier. Organisation Todt hadde store planer og ville ha over hundre tusen fanger til Norge. 13 000 jugoslaver var ventet til veiarbeid og arbeid på kystbatteriene. Det kom bare totalt 4049 fanger. Organisation Todt prøvde å gjøre noe for å bedre forholdene for fangene under SS, ved å øke forpleiningsrasjonene og få bedre sko og klær. Men det var fåfengt, da SS til sist bestemte hvordan forholdene for fangene skulle være. Statens vegvesen sto for det daglige arbeidet og klarte ikke å hindre at norske vakter drepte fanger på arbeidsplassene.

8. kapittel. Organisation Todts fangeleirer i Trøndelag og Nordland oktober 1942–april 1943

Organisation Todt, som var ansvarlig for arbeidet alle steder der de jugoslaviske fangene arbeidet, styrte også selv fangeleirene i Trøndelag og en leir i Nordland. Jeg vil se på hvordan deres organisasjon var oppbygd, og undersøke hvordan Organisation Todts regime var sammenlignet med SS' regime over jugoslaviske fanger i samme tidsperiode. En annen mulighet for komparasjon vil være med sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht i samme tidsperiode. Jeg vil bruke antallet døde som en indikator på ulik behandling av fanger.

I Trøndelag og noen steder sør i Nordland var ikke de jugoslaviske fangene satt til veiarbeid. Her dreide det seg hovedsakelig om bygging av kystfort. Den store forskjellen for fangene som arbeidet på veiarbeid i Nordland og Finnmark, og de som arbeidet på kystfort i Trøndelag, var at det var Organisation Todt som styrte leirene, ikke SS. Sicherheitspolizei i Trondheim hadde disiplinærmyndigheten.

Ansvarsforholdene i arbeidet i Trøndelag var ellers ganske likt veiarbeidet lenger nord. Organisation Todt med sine ingeniører planla arbeidet, og tyske firma gjennomførte arbeidet. Ingen norske firma som arbeidet på kystfortene, er kjent for å ha hatt fanger i arbeid eller at de arbeidet sammen med jugoslaviske fanger. Gruppen på 856 fanger som var i tvangsarbeid for Organisation Todt, kom 1. oktober 1942 til Trøndelag. De ble fordelt på flere arbeidssteder i Trøndelag og ett i Nordland. 70 fanger ble sendt til SS i Korgen-leiren, de resterende 786 fikk Organisation Todt som både arbeidsgiver og ledelse av fangeleirene.

På Austrått på Ørland var det største arbeidet og etter hvert den største fangeleiren for jugoslaver i Trøndelag. Disse fangene skulle bygge det største kystfortet i fylket. Kanoner fra slagskipet «Gneisenau» skulle monteres på toppen av en ås. Derfra kunne det bli skutt 25 kilometer utover sjøen. Det behøvdes mange arbeidere til å sprengte ut åsen, bygge bunkere og bygge nærforsvarsstillinger. I tillegg ble en helt ny vei bygd for at de skulle kunne transportere de store kanonene fra sjøen ved Austrått til toppen av åsen. To andre fangeleirer lå i Trøndelag, én lå ved et steinbrudd på Trolla ved Trondheim, og én lå på gården Hammerberg på Skatval i

Stjørdal kommune. Der var det henholdsvis 300 og 200 fanger. I tillegg var det en fangeleir med 129 fanger, som først var på Krokstrand, og som senere ble flyttet til Bjøllånes. Begge steder er i Dunderlandsdalen nord for Mo i Rana. Fangene måket snø, bygde brakker til nye fangeleirer og utførte annet arbeid for å klargjøre for bygging av jernbane.⁵³⁰ Alle fangeleirer og alt arbeid var under Organisation Todt-kommando.

Ansvarsforholdene i Organisation Todt

Et eksempel på hvordan ansvarsområdene for Organisation Todt og tyske firma var i byggearbeidene, får en ved å se på byggingen av det store kanonbatteriet på Austrått på Ørland. Dette var hovedstedet for arbeidet for jugoslaviske fanger i Trøndelag fra oktober 1942. En byggeleders organisasjonsoversikt for Organisation Todt i Norge viser følgende:

- Organisation Todt i Oslo.
- Oberbauleitung Trondheim, leder var Oberbauleiter Fickert.
- Ansvarlig person på Ørland var Truppführer og ingeniør Haffer til november 1942 og deretter Haupttruppführer og ingeniør Hochbau til sommeren 1944.
- Under ham var tre byggeledere fra tre firma som hadde hvert sitt ansvarsområde: Hauptauführer Christian Schrade fra firmaet Müller-Altvatter & Co., Truppführer Weiss fra firmaet Bruno Langbein og en fra firmaet Habermann und Guckes.
- Under disse var det mange byggeoppsynsmenn.
- Til slutt i kommandokjeden kom inspektører fra firmaet Eschweiler Tiefbau.⁵³¹

Oversikten viser at det var mange nivå fra Organisation Todt sentralt i Oslo ned til nederste nivå, der arbeideren eller fangen befant seg. Det var langt opp til ledelsen i Organisation Todt hvis en arbeider skulle nå frem med eventuelle klager. For en

---

⁵³⁰ 1) Jovanović 1988:143 ff. 2) Statsarkivet i Trondheim. Ellingsves samling. NSB Nordlandsbanens historie. Nr. 12. Åge Johansen. Om jugoslaviske fanger. 1984

⁵³¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Dok. nr. 313. Forhør av Christian Schrade, udatert

jugoslavisk fange var det utopisk å kunne fremføre en klage, han hadde ingen rettigheter.

Flere av de ansatte i de tyske firmaene over ble etter krigen siktet og dømt for å ha mishandlet jugoslaviske fanger under arbeidet. Den britiske krigsforbryterkommisjonen klarte å pågripe noen av de ansatte. De som ble arrestert og sendt til en krigsforbryterdomstol i Beograd, var en byggeleder fra firmaet Müller-Altvatter og tre inspektører fra firmaet Eschweiler. En av inspektørene var også en av lederne i fangeleiren. De ble dømt til opptil 20 års fengsel i Beograd. Retten i Beograd beskrev tre av dem slik: «Alle tre (har) behandlet fangene på en inhuman måte, tvunget dem til overtidsarbeid, slått dem når de ikke var fornøyd med arbeidet, både med bare nevene og med arbeidsredskap.»⁵³² Retten skrev i siktelsen at byggelederen som ikke slo, hadde større ansvar enn de arbeidslederne som slo fangene. For byggelederen ga ordre til arbeidslederne om å få fangene til å arbeide hardt, ikke vise nåde og om nødvendig mishandle dem.

Schutzkommando – Organisation Todts ledelse av fangeleirer i Trøndelag og Nordland

Organisation Todt styrte som nevnt selv de fire fangeleirene som var i Trøndelag og i Nordland, frem til mars–april 1943. Organisation Todt hadde ikke erfaring i å styre fangeleirer for verken jugoslaviske fanger eller sovjetiske krigsfanger i Norge.

Ledelsen og vaktene som Organisation Todt brukte i leirene, ble kalt «Schutzkommando». Hatlehol skriver at Organisation Todt satte inn egne vakter for jugoslavene da SS kanskje ikke hadde nok norske eller tyske vakter.⁵³³ SS brukte Ordnungspolizei i en overgangsperiode og Rediess skrev at det var bare midlertidig. Organisation Todts Schutzkommando ser ikke ut til å ha fortsatt i noen vaktjeneste etter jugoslavene. I og med at mange fanger døde, må vel styringsledelsen sies å ha fungert dårlig. Sicherheitspolizei i Trondheim hadde disiplinærmyndigheten når noen fanger flyktet og ble arrestert eller når det var mistanke om sabotasje. Ansvar var

---

⁵³² Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen. S. 22 f.

⁵³³ Hatlehol 2015:278

fordelt, og det virker som om samarbeidet med Organisation Todt gikk smertefritt. Sicherheitspolizei kom bare til fangeleirene hvis fanger skulle henrettes.

Etter ordre fra Organisation Todt i Berlin, ledet Schutzkommando alle de fire fangeleirene for jugoslaver i Trøndelag og Nordland. Dette var en avdeling med Wehrmacht-offiserer og menige som våren 1942 ble rekruttert i Nazi-Tyskland, fikk uniformer fra Organisation Todt og fulgte fangene til Norge. Dette var den eneste fast væpnede avdelingen som Organisation Todt hadde. Det var få av de væpnede vaktene tidlig under krigen i Norge. Senere ble det utdannet flere bevæpnede hjelpevakter i Norge, for å vokte sovjetiske krigsfanger da det var for få vakter fra Wehrmacht.⁵³⁴ En Schutzkommando på 54 vakter overtok gruppen på 856 jugoslaviske fanger 16. august 1942 i Nord-Tyskland.⁵³⁵ Tidligere fanger skrev at det var væpnede vakter som møtte dem i Tyskland, og de var svært strenge og slo dem. Fangene ble også mishandlet på skipet på vei til Trondheim. Oscar Lindner, som var en av lederne, forklarte etter krigen at den som ble kommandant etter to uker i Austrått-leiren, het Karl Winterheier og var «Kompaniführer». Nestleder var «Truppführer» og het Walter Jorgensen. Ni navn med tilhørende Organisation Todt-grad fra vaktavdelingen ble i 1945 etterlyst av den britiske krigsforbryterkommisjonen. Alle hadde vært i leirene i Trøndelag. Av en eller annen grunn ble ikke Jung, kommandanten for Krokstrand-leiren, siktet og arrestert. Han hadde skutt sju fanger i meget beruset tilstand 2. januar 1943.⁵³⁶ Oscar Lindner var en av lederne av Austrått-leiren i perioden oktober 1942–april 1943. Lindner var født den 5. juni 1899 i Berlin, av yrke sjåfør. Han arbeidet også som inspektør i firmaet Eschweiler Tiefbau i Eschweiler nær Aachen. Fra forhøret av ham i Beograd i juli 1946:

«I mai 1944 fikk jeg tittelen «Meister» i Organisation Todt. Før det var jeg underoffiser. Den rangen fikk jeg i krigen mot Frankrike. Min første kontakt med de jugoslaviske fangene var i Falkenburg, og etter det i Blankenhagen. Før jeg kom i kontakt med de jugoslaviske fangene, fikk jeg sammen med de andre som var sammen med meg, en del instruksjoner fra (Organisation Todt i)

---

⁵³⁴ Hatlehol 2015:221 f.

⁵³⁵ Rajić 1996:26 f.

⁵³⁶ Jovanović 1988:144

Berlin. Disse instruksjonene var om hvordan vi skulle behandle de jugoslaviske fangene. Vi ble fortalt at vi skulle motta jugoslaviske rømlinger fra fengsler, partisaner og andre kriminelle. Vi ble også fortalt at de ikke var regulære medlemmer av hæren, og at vi måtte ta alle forbehold på den måten at vi måtte undertrykke enhver liten motstand eller ulydighet. På samme måten ble vi fortalt at om fangene oppførte seg bra, skulle vi behandle dem på samme vis. Vi fikk myndighet, i tilfelle små feil eller ulydighet, til å straffe fangene selv ved å slå dem i ansiktet og andre mindre metoder av straff. På samme tid ble vi instruert om at i tilfeller der vi tok fanger i forsøk på flukt, skulle vi ikke straffe ved å sende dem i fengsel. Vi skulle huske at de er vår arbeidskraft. Derfor skulle vi gi dem juling og neste dag sende dem tilbake på jobben.»⁵³⁷

Lindner fortalte altså i Beograd overfor de jugoslaviske påtalemyndighetene at det var lov til å slå fangene. Dette ble også i stor grad gjort i leirene og på arbeidsstedet. Ingen ble skutt av ledelsen. Som Lindner forklarte, ble de fangene som flyktet og tatt nær leiren, sendt på ekstra hardt arbeid for en periode.⁵³⁸

Denne gruppen av fanger som kom til Trøndelag og sørlige Nordland i oktober 1942, ble merket på klærne. Fangene hadde fått sydd på et rødt sirkelmerke på ryggen av ytterklærne.⁵³⁹ Dette betydde i konsentrasjonsleirsystemet at en var «fluchtverdächtig», en fluktrisiko.⁵⁴⁰ Dette var nok på grunn av tidligere flukt til Sverige som fanger i Nord-Norge hadde gjort, og det ble nå lett å se at disse var fanger. Disse røde merkene ble tatt bort da Wehrmacht overtok de jugoslaviske fangene våren 1943. Denne første gruppen fikk også bokstavene KZH⁵⁴¹

---

⁵³⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør av Oscar Lindner 19.7.1946

⁵³⁸ Jovanović 1988:205 f.

⁵³⁹ Intervju med Radisav Planincić 4.3.2013 og med Ranko Nesković 3.3.2013. Nesković sier at i Sajmište -leiren fikk fangene klærne fra de døde jødene, og at det på jakkene var klippet ut en sirkel der noen hadde sydd inn det røde merket

⁵⁴⁰ Se for eksempel Mauthausen Memorial. Häftlingsgruppen. Tatt ut 6.3.2024.

<https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Haeftlingsgruppen>

⁵⁴¹ Mladenović 1991:29 mener at KZH betyr Kriegszivilhäftlinger. Det begrepet finner jeg ikke noe sted i konsentrasjonsleirsystemet. Sannsynligvis har fangene antatt at det var det bokstavene betydde. KZ-H derimot er kjent, da det var forkortelse for Konzentrationslager-Häftlinge. Karin Orth bruker ofte begrepet i boka fra 1999. Også begrepene KZ-Insassen og KZ-Gefangene blir brukt av henne, se f.eks s. 41 og 51

(Konzentrationslager-Häftlinge) malt på ryggen av uniformen eller jakken.⁵⁴² Det er interessant at det er en betegnelse og et symbol fra konsentrasjonsleirsystemet som ble brukt til å merke fangene. Ognjenović skriver at alle jugoslaviske fanger som ble sendt til Norge, hadde bokstaven S på ryggen av klærne. S skulle stå for Serben.⁵⁴³ Dette er ikke beskrevet i noen bøker eller av noen tidligere fanger. Det som noen fanger som var under Organisation Todt, forteller, var at de hadde KZH på ryggen, og at de under Wehrmacht fikk KGF (Kriegsgefangene) malt på uniformen.

Leveforholdene i fangeleirene under Organisation Todt

Arbeidet på kystfortene var hardt. Et utdrag fra en dagbok som ble skrevet under hele oppholdet, beskriver dette godt. Ifølge komiteen som utga Radovan Rajićs dagbok, skal den ikke være redigert før utgivelse, men Rajić skriver etter krigen at han av og til i dagboken holdt tilbake kritikk mot den tyske ledelsen.⁵⁴⁴ 3. oktober 1942 er første arbeidsdag i Organisation Todts arbeid på Skatval i Stjørdal kommune.

«Det var ingen hvile å få. Neste dag startet arbeidet. Vi startet med å bygge underjordiske lagre og bunkere og veier mellom disse. Her er hva jeg gjorde: Jeg kjørte trillebår med jord, stein, jeg lastet og losset, jeg gravde tunneler, jeg knuste stein med en stor slegge, jeg laget betong, jeg asfalterte veier, osv. Arbeidet er svært vanskelig. Jorda som jeg kaster to meter opp, setter seg fast på spaden, og jeg hører hvordan ribbeinene verker. Hele kroppen verker, og jeg er svett over det hele. Jeg føler smerte i armer, rygg og bein. Jeg arbeider i en fjord, det regner hele tiden, det blåser og det snør ofte. Vi er dekket av søle helt opp til nakken, vi er gjennomvåte, og regnovertrekkene hjelper knapt. Offisielt arbeider vi i ti timer, egentlig har vi ingen pause gjennom hele dagen. Vi står opp klokken 5 om morgenen, og umiddelbart starter kontroll, de sjekker og teller, osv. Midt på dagen har vi en times lunsjpause, hvis en regner tiden som

---

⁵⁴² 1) Asbjørn Øksendal. *Når nøden er størst: Jugoslavisk partisan som tyskernes slave fra Beograd til Trøndelag*. Trondheim 1969:64 f. og forside. 2) Mladenović 1991:181. Tegningen viser fanger sett bakfra i fangeleiren på Austrått, Ørland, der KZH vises. Tegningen skal være fra 8.2.1943. Tegnet av fangen Mileta Vitorović

⁵⁴³ Ognjenović 2016:214

⁵⁴⁴ Rajić 1996:100 f. Oversettelse Narviksenteret

vi trenger for å gå opp bakkene i gjørma til leiren, har vi knapt nok tid til å spise før vi må tilbake til arbeidsstedet. Og slik fortsetter det til klokken 21 om kvelden. Vi får en slags hvile hver 14. dag, 13 dager uten hvile. Og på toppen av alt dette det faktum at vi aldri får tid til å tørke klærne. Vi er hele tiden våte, med 100 personer i hvert rom med to små ovner. Resultatet er at om morgenen går vi til arbeidet igjen våte fra sokkene til luen. Ute er det regn, kulde, vind og snø. Det er som om håret reiser seg på hodet. Noen av folkene rundt meg sier: bedre grav enn slave, det virker som de foretrekker døden fremfor denne formen for liv. Det er også vanskelig for meg, tanken på de to hjemme, frihet ..., det er hva som holder meg gående.»⁵⁴⁵

Lignende historier er kjent fra andre av fangeleirene som Organisation Todt styrte. Fra Ørland og Trolla er spesielt arbeidet i steinbruddet omtalt som ekstra hardt.⁵⁴⁶

Brakkene som fangene bodde i, var polarbrakker, som var litt bedre isolert sammenlignet med Nissen-brakker, som var sponplater formet som halvrunde brakker, og de såkalte finsketeltene, som er åtte- eller tolvkantede finerbrakker laget i Finland. Forpleiningen var ikke bra under Organisation Todt, men sannsynligvis bedre enn den SS ga fangene i leirene, mente en av fangene etter krigen.⁵⁴⁷ Det er ikke kjent om forpleiningen økte i leirene i Trøndelag, slik de gjorde i Nordland utover høsten på veiarbeidet der. Forpleiningsrasjonene for krigsfanger som jobbet under Organisation Todt økte ikke før i desember 1943. Overløperne i leirene tok av matforsyningene da de sto for utdelingen. Nordmenn prøvde å hjelpe ved å gi mat til fangene, både på Skatval og på Austrått, og dette hjalp litt. Det var flere som kunne gi mat på disse stedene, da det bodde en del folk i nærheten av leiren og arbeidsstedene. En del fanger turte også å lure seg bort fra arbeidet på nattestid og få mat på de nærmeste gårdene.⁵⁴⁸ Viktig var også at fangene kjente at de hadde nordmenns støtte midt i fangenskapet. Fangene fikk ikke nye klær under Organisation Todt.

Wehrmachts Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant leide ut fanger til Organisation Todt, som igjen fordelte dem ut til firma. Bedriftene betalte ikke for

---

⁵⁴⁵ Rajić 1996:37 f. Oversettelse Narviksenteret

⁵⁴⁶ Jovanović 1988:210

⁵⁴⁷ Jovanović 1988:210

⁵⁴⁸ Rajić 1996:104 f. Oversettelse Narviksenteret

bruken av fangene i arbeidet, da de under de såkalte kostpluss-kontraktene fikk refundert alle utgifter uansett. Historiker Simon Gogl forklarer at: «Ved denne typen kontrakt erstattet Organisation Todt alle utgifter som lønninger og materialkostnader, men la til en ekstra premie for å betale entreprenøren. Premien var beregnet som et prosentvis påslag på byggekostnadene. Følgen ble at kostnadene eksploderte, siden bedriftene ikke hadde insentiv til å senke utgiftene sine. Gjennom å arbeide langsomt og sløse med byggematerialer, kunne de faktisk øke profittene sine.»⁵⁴⁹ Organisation Todt betalte både for byggeutgiftene og skaffet krigsfangene. Likevel skulle firmaene føre timelister over antall fanger og deres arbeid. Dette ble gjort for at Bezirkskommandanten skulle vite hvor mye Organisation Todt skyldte dem og fordi firmaene skulle ha gevinsten som nevnt over. Hver måned ble det innsendt timelister som ble ført på egne rapportskjema kalt «Nachweis für den Einsatz von Kriegsgefangenen und Häftlingen».⁵⁵⁰ Muligens er et dagsverk ti timer, det fremgår ikke av rapportskjemaene. Organisation Todt sentralt ordnet med betaling som ble bekreftet av regnskapsførere i Organisation Todts områdeavdelinger, dette var frem til september 1943. Wehrmacht hadde ansvaret for krigsfangene, og betalingen fra Organisation Todt til Wehrmacht for deres arbeid var på linje med arbeidet til polske krigsfanger i Norge, men høyere enn sovjetiske krigsfanger i Tyskland. Det interessante er at Vegvesenet ikke ser ut til å ha levert inn timelister, og dermed betalte ikke Vegvesenet for bruk av fangene. Det må da ha eksistert en avtale mellom generaldirektør Baalsrud og Organisation Todt eller Reichskommissariat før fangene kom til Norge juni 1942.

Dødeligheten i Organisation Todt-leirene

De fire leirene for jugoslaviske fanger som Organisation Todt styrte, var i funksjon en relativt kort tid. Noen var i bruk et par måneder, noen i hele perioden fra oktober 1942 til mars–april 1943. Antall døde og dødsårsak kan være en god indikator på leve- og arbeidsforholdene for fangene. I tre av de fire fangeleirene døde fra tre til 16 fanger.

---

⁵⁴⁹ Gogl 2018:231. Se også s. 236

⁵⁵⁰ RA. Organisation Todt. Faa. Eske 68. Eks. fra firma W. & J. Scheid. Steinbrudd på Trolla

37 fanger døde totalt i de tre minste fangeleirene. Den fjerde og største fangeleiren som skilte seg ut på en spesielt negativ måte, var leiren på Austrått. Det var en permanent leir under hele krigen. På de seks første månedene fra oktober 1942 til Wehrmacht overtok 30. mars 1943, døde sannsynligvis 32 fanger. Det er litt usikkerhet om antall døde her, men det ble funnet 41 døde da likene i 1953 ble flyttet til samlekirkegården på Moholt i Trondheim. Fangene oppgir selv at totalt 65 fanger døde.⁵⁵¹ To av de 41 døde fangene ble skutt i Wehrmacht-perioden, en døde av sykdom og seks døde av sykdom første uken etter at Wehrmacht overtok leiren. De andre 32 døde under Organisation Todts regime. Av de 32 var tre hengt, de andre døde sannsynligvis som følge av mishandling og sykdom. Av 353 fanger som var i fangeleiren på Austrått, utgjør 32 døde en dødsprosent på ni.

Gestapo var IV. avdeling i Sicherheitspolizei und des Sicherheitdienst, det tyske sikkerhetspolitiet i Trondheim. Sicherheitspolizei i Trondheim ser ut til å ha representert den etterforskende, dømmende og utøvende makt når det gjaldt å gi dødsdommer for sabotasje og fluktforsøk i fangeleirene under Organisation Todt. De hadde ansvar for sikkerheten i fangeleirer for krigsfanger og ble satt inn når fanger begikk eller var mistenkt for å begå lovbrudd. Sicherheitspolizei overtok de fleste fanger som prøvde å flykte og ble tatt, både fra Organisation Todt og Wehrmacht. I Nord-Norge utførte SS alt selv og i Wehrmacht var det bataljonskommandanten som undersøkte saker og tok avgjørelser om dødsdommer. Wehrmacht kunne også overlate til Sicherheitspolizei å undersøke planer om opprør, sabotasje eller kommunistisk propaganda i leirene. Sicherheitspolizei var sjeldent til stede i Organisation Todt-leirene da jugoslavene var der. To eksempler er kjent, da de var i leirene for å avsi dødsdommer.

Den første hendelsen er fra Trolla ved Trondheim i januar 1943. Sicherheitspolizei dømte fire fanger til døden da det ble oppdaget dynamitt under en seng i brakken deres. Fangene skulle bare bruke den til å lettere fyre opp bål for å

---

⁵⁵¹ 1) Tyske siktede angir fra 7–8 opp til 40 døde under forhør i Beograd i 1946. Tidligere fanger fra Austrått, som Gvozden Jovančićević oppgir rundt 50 døde i juli 1946 og Vojislav Rakic oppgir 62, derav to under Wehrmacht. Den jugoslaviske krigsforbryterdomstolen oppgir tallet 65 døde i dommen. Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen. S. 22. 2) RA. Krigsgravtjenesten. Eske 6. Oppgravning og flytting av de døde i 1953

varme seg og for å fjerne skabb.⁵⁵² De fire fangene som hadde stjålet dynamitt, ble forhørt og torturert på Vollan kretsfengsel og sannsynligvis skutt ved Trolla-leiren 11. januar 1943, sannsynligvis av Ordnungspolizei.⁵⁵³ Angående skytingen av de fire, hadde Fritz Altinger, Organisation Todt-leder for Oberbauleitung Trondheim skrevet noe som skulle leses opp i flere fangeleirer til skrekk og advarsel. Først kom navnene på de fire som ble skutt og årsaken som var tyveri av dynamitt. Deretter skriver Altinger: «Denne henrettelsen er på samme tid advarsel til alle sivile fanger som tenker å flykte, det vil skje med dem også. Jeg oppfordrer hver enkelt som er interessert i sitt eget liv til å følge ordre og ikke gjøre noe som forstyrrer gitte instruksjoner.»⁵⁵⁴ Skrivet ble lest opp på Austrått 19. januar 1943 ifølge dagboken til Dušan Azanjać. Samtidig fortalte leirkommandanten at de skulle få mulighet til å få brev og pakker fra Jugoslavia.⁵⁵⁵

Den andre hendelsen fulgte opp Altingers advarsel, denne gang på Austrått. SS-Hauptscharführer Max Gutknecht ved Sicherheitspolizei i Trondheim, kriminaloberassistent ved avdeling IV 1, fortalte i oktober 1945 at han i februar 1943 dro til Austrått for å etterforske mulig sabotasje, men sier at han ikke fant noe. Neste dag ankom SS-Obersturmführer Felix Ritter leiren på Austrått. Ritter var avdelingsleder for IV. avdeling. Han kom med en ordre underskrevet av lederen for Sicherheitspolizei i Trondheim, SS-Obersturmbannführer Gerhard Flesch. Ordren gikk ut på at tre fanger var dømt til døden for fluktforsøk og sabotasje. Ritter fikk satt opp en galge og leste ordren.⁵⁵⁶ Overløpere i leiren utførte hengen av de tre fangene, en fange den 6. og to den 7. februar 1943.⁵⁵⁷ Det er beskrevet i dagboken til Dušan Azanjać at det var i gang arbeid med å bygge galgen allerede 23. januar, altså to uker

---

⁵⁵² Mladenović 1991:176 ff.

⁵⁵³ BA/MA. RH 24-71/91. Territorialbefehlshaber Nordnorwegen, Abt. Ic. Betr.: Beobachtungen zur inneren Lage. 31.1.1943. Takk til Martinus Hauglid, Bodø for å ha gjort meg oppmerksom på dette

⁵⁵⁴ Mladenović 1991:177. Faksimile av originaldokument skrevet på serbokroatisk datert 13.1.1943. Oversatt av Sasa Dimitrijević, Oslo

⁵⁵⁵ Dušan Azanjać. Dagbok fra mai 1942–nov. 1943. 6 og 7.2.1943. Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Oversatt av Svetlana og Svein Tore Aspelund for Narviksenteret

⁵⁵⁶ NA. WO 331/21. Max Gutknecht 31.10.1945

⁵⁵⁷ Dušan Azanjać. Dagbok fra mai 1942–nov. 1943. 19.1.1943. Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Oversatt av Svetlana og Svein Tore Aspelund for Narviksenteret. Øksendal 1969:80 f.

før hengingen. Planene var altså der fra før om å henrette noen fanger, Gutknechts forklaring er derfor mindre troverdig.

Mange fanger prøvde å flykte og en del klarte det, så henrettelser inne i leiren skulle være til skrekk og advarsel for de andre fangene. Sicherheitspolizei spilte en enda større rolle når det gjaldt fanger som flyktet fra fangeleirene. Ble fangen tatt nær leiren, ble han tatt tilbake til leiren og fikk juling. Ble fangen tatt langt fra leiren, ble han tatt til fangeleiren på Falstad.⁵⁵⁸ En gjennomgang av Jovanovićs bok om alle jugoslavers flukt til Sverige viser at fra Ørland frem til april 1943 klarte 26 fanger å flykte. Jovanović skriver senere i boka at fra Ørland prøvde 71 jugoslaver å flykte, og av dem kom 14 seg over til Sverige. Forfatter Arnt Tore Andersen fra Ørland har noen liknende tall og skriver at 76 prøvde å flykte og at 16 kom seg over til Sverige.⁵⁵⁹ Mange av de andre ble skutt i Falstadskogen. Kåre Nesset som var nærmeste nabo til leiren og holdt kontakt med dem som hjalp fangene, mener at over 40 flyktet frem til våren 1943.⁵⁶⁰ Det er vanskelig å si hva som er korrekt, tallet 14 på fanger som klarte å komme seg over til Sverige er bekreftet. I Wehrmacht-perioden var det få fanger som prøvde å flykte.

Fangeleiren på Falstad

Etter forhør ble de tilfangetatte fanger sendt til fengselet på Vollan i Trondheim eller til fangeleiren på Falstad ved Levanger, der så å si alle ble skutt i Falstadskogen en kilometer sør for fangeleiren. Sicherheitspolizei var ansvarlig for fangeleiren på Falstad. Det har vært vanskelig å beregne antallet døde her, for noen fanger ble sendt direkte fra fengselet på Vollan til Falstadskogen. Derfor ble de ikke registrert på Falstad. Falstadsenteret har kopi av alle registerkort på fangene som var innom leiren, og der står det på kortet om de ble skutt. Noen av fangenes skjebner er usikre. Spørsmålet er hvor en del som flyktet fra fangeleirer ble av, de som ikke kom seg over til Sverige og ikke vendte tilbake til Jugoslavia. Dette er en gruppe med usikker

---

⁵⁵⁸ Arnt Tore Andersen. *Ørland 1940–1945. Krigstid, fangeliv og kanonhistorie*. Ørland 2012:91. Jovanović 1985:99

⁵⁵⁹ Andersen 2012:91

⁵⁶⁰ Kåre Nesset. I Møllkula. *Lokalhistorisk tidsskrift for Ørland & Bjugn*. Temanr. 1. 1995:17

skjebne. Selv om Cveja Jovanović skrev en omfattende bok om alle som flyktet fra Norge til Sverige, er det enda noen med ukjent skjebne, som han selv tar med i boka.⁵⁶¹ Krigsgravtjenesten bruker tall som er mottatt av veteranforeningen i Serbia. Denne foreningen har undersøkt blant tidligere fanger og tror at mange av dem som flyktet fra fangeleirene i Trøndelag og forsvant underveis, ble tatt og skutt i Falstadskogen. De fleste jugoslaver som er tatt og skutt i Falstadskogen, er fra perioden under Organisation Todt. Veteranforeningen har bidratt med navn som gjør at det står 92 navn på en minneplate i Falstadskogen. Det er nok for høyt. Ljubo Mladenović regner ut at 74 ble drept i Falstadskogen.⁵⁶² Hvis en regner ut fra registerkortene fra Falstad og Vollan, der det står at fanger blir skutt og en finner bekreftelse på dem, får en 37 sikre. I tillegg er det ni fanger som ble arrestert i Inn-Trøndelag og sendt Falstad. Totalt får en da 46 jugoslaviske fanger som en med sikkerhet vet er henrettet i Falstadskogen.⁵⁶³ Hvis en tar med cirka 20 som er tatt der en ikke har skriftlig bekreftelse, får en at Sicherheitspolizei drepte cirka 66 jugoslaver i Falstadskogen. De fleste kom fra Organisation Todt-leirene i Trøndelag, bare noen få fra leirer i Nordland. 49 av disse ble drept i perioden under Organisation Todt, fire i juni 1942 fra en transport til SS-leirer og da 13 fra perioden under Wehrmacht.

Antall døde under Organisation Todt

76 jugoslaviske fanger døde i de fire fangeleirene under Organisation Todt. Sju av dem ble drept av Sicherheitspolizei i eller ved leirene. Cirka 49 fanger ble skutt i Falstadskogen frem til slutten av april 1943. De ble drept av Sicherheitspolizei, men Organisation Todt ser ut til å følge Sicherheitspolizei, og det virker som om de ønsket et meget strengt regime når de ville at fanger skulle bli drept i fangeleirene til skrekk og advarsel for de andre fangene. Sannsynligvis ville nok også Organisation Todt ha slutt på fluktforsøk og sabotasje, så forbindelsen til Sicherheitspolizei virker å ha vært

---

⁵⁶¹ Jovanović 1985:375 ff. Han nevner åtte fanger som i ulike flukthistorier er ukjente da han skrev boken

⁵⁶² Mladenović 1991:62

⁵⁶³ E-post fra Martinus Hauglid, Bodø 17.2.2019. Han har forsket i mange år på fanger drept av Sicherheitspolizei

preget av samarbeid. De som ble drept av Sicherheitspolizei i Falstadskogen bør derfor tas med i totalantallet av døde jugoslaver under Organisation Todt. Totalt får en 120 døde jugoslaviske fanger i perioden under Organisation Todt frem til slutten av april 1943. Deler en summen av døde på 120 med totalsummen på 786 fanger som Organisation Todt fikk ansvaret for mellom oktober 1942 og april 1943, gir det en dødsprosent på 15.⁵⁶⁴

Dødeligheten under Organisation Todt sammenlignet med SS og Wehrmacht

Om dødsprosenten sammenlignes i leirene under Organisation Todts regime i Trøndelag og den leiren i Nordland med de SS-styrte leirene i Nord-Norge, ser en klart forskjellen i behandling. Dødeligheten under SS var på 73 prosent, under Organisation Todts ledelse var dødeligheten på 15 prosent. Om forholdene var dårlige for de jugoslaviske fangene under Organisation Todt, var de forferdelige under SS. Jeg vil da undersøke hvordan forholdene var i Organisation Todts leirer for jugoslaviske fanger sammenlignet med Wehrmachts samtidige leirer for sovjetiske krigsfanger som var i arbeid for Organisation Todt. Jeg mener at de kan sammenlignes, da det var Wehrmacht som var i ledelsen for begge typer fangeleirer, selv om de som ansatt i Organisation Todt fulgte deres reglement og hadde deres uniform og gradssystem. Ut fra uttalelsene til Oscar Lindner, som var leirkommandant, fikk ledelsen føringer på behandlingen fra hovedkontoret til Organisation Todt i Berlin.

Er en dødsprosent på gjennomsnittlig 15 vanlig i andre fangeleirer der Organisation Todt hadde ansvaret for arbeidet? I en slik komparasjon bør en ta utgangspunkt i leirer i samme tidsperiode som utfører omtrent samme type arbeid. Wehrmacht hadde ansvaret for mange fanger som ble benyttet på kystfort der Organisation Todt sto ansvarlig for byggingen. Mange av de sovjetiske krigsfangene som arbeidet på kystfort, kom til Norge høsten 1942, på samme tid som de jugoslaviske fangene kom til de fire leirene. Ser en på ti tilfeldige kystfort fra Vest-

---

⁵⁶⁴ 856 fanger kom med den transporten minus 70 som ble sendt til Korgen

Agder til Troms der det arbeidet sovjetiske krigsfanger i perioden høsten 1942 til sommeren 1943, er det fra én til 40 døde i seks av leirene. Dødsprosenten ligger da på 2 til 5 prosent pr. leir. Derimot fantes det unntak. Ett unntak er Ervik-leiren i Sogn og Fjordane, der 17 prosent av fangene døde, halvparten av dem ble skutt under flukt. Et annet unntak er Marka-leiren på Lista, der det var en dysenteriepidemi som tok livet av minst 50 av fangene på seks uker.⁵⁶⁵ Det utgjør mellom 10 og 20 prosent av fangene. Dysenteri er en akutt diaré sykdom som lett smitter når en lever veldig tett under dårlige forhold. Dysenteri er forårsaket av forurenset mat eller vann, og det er høy dødelighet av denne sykdommen. Det er imidlertid to av de ti fangeleirene som drar opp totaltallet på døde under Organisation Todt, også totalt i Norge. Wehrmacht oppga i januar 1943 at blant de sovjetiske krigsfangene som arbeidet for Organisation Todt på Engeløy i Nordland og Trondenes ved Harstad i Troms, døde 440 av totalt 1300 krigsfanger på tre måneder. Det gir en dødsprosent på 33.⁵⁶⁶ Bare i disse to fangeleirene i Nord-Norge døde i løpet av et år døde 6,5 prosent av de cirka 11 000 sovjetiske krigsfanger som døde i Norge på landjorden.⁵⁶⁷ De aller fleste av dem som døde i disse siste to leirene i Nord-Norge, døde av allmenn svekkelse, og en del døde av ulike sykdommer. Utover våren døde like mange. Under ti av dem ble skutt, ifølge dødsårsakene rapportert av Wehrmacht på hver enkelt fanges registreringskort.

Dødstallet her blir senere kommentert i en rapport av en Organisation Todt-lege og en Organisation Todt-leder i Narvik. Organisation Todt skyldte på at de sovjetiske krigsfangene kom avkrefte til Norge, og at de dårlige forholdene i leirene gjorde at det ble meget høye dødstall. Fangene døde av såkalt allmenn svekkelse, som det står på kortene. Dette betyr egentlig at kroppen er utslitt av for lang tid med hardt arbeid, lite mat og dårlige forhold i brakkene. Det ble lagt vekt på raskt å få bygd sykebrakker og sendt legeutdannede fanger fra Tyskland til leirene.⁵⁶⁸ Fra sommeren 1943 var det få som døde i disse to leirene. Også i de andre Wehrmacht-leirene som jeg har undersøkt

---

⁵⁶⁵ BA/MA. RW 39/176. Generalkommando LXX. A.K. Korpsartzt. TB 16.2–15.3.1943. BA/MA. RW 39/178. AOK Norwegen. TB 2/43, s. 3

⁵⁶⁶ BA/MA. RW 39/175. AOK Norwegen. TB 1/1943

⁵⁶⁷ Oversikter over døde på Engeløy og Trondenes, henholdsvis 519 og 403. Totalt 922 av cirka 14 000 døde sovjetiske krigsfanger

⁵⁶⁸ 1) BA/MA. RW 39/176. Generalkommando LXX. A.K. Korpsartzt. TB 7/1943. 2) RA. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet. Da. Eske 34. Rapport fra Dr. Köhler til Einsatzleiter Fickert. Sannsynligvis 10.6.1943

der Organisation Todt hadde sine arbeidsprosjekter, falt dødstallet markant etter det første halvåret. Ser en på Wehrmacht-leirer for sovjetiske krigsfanger der Wehrmacht også ledet arbeidet, er det også der store variasjoner i dødelighet blant fangene. Luftwaffe-leirene på Sola og Ørland som ble etablert et år før, i september 1941, hadde en dødelighet på cirka 20 prosent på et halvt år.⁵⁶⁹ Noe av de samme forholdene var også i leirer i Troms og Finnmark, mens derimot andre leirer i Sør-Norge hadde få døde.⁵⁷⁰

Generelt ser det ut til at dødeligheten var høyere jo lenger nord en kom. Dette bekrefter også Soleim i sin doktoravhandling.⁵⁷¹ Fanger døde ofte av avkreftelse og ulike sykdommer relatert til det. Klimaet har mye å si når fangene ikke er godt nok kledd og ikke har gode nok sko. Dette slår spesielt dårlig ut sammen med de lave forpleiningssatsene som Wehrmacht hadde fra 1941, som også Organisation Todt fulgte frem til desember 1943. Fangene som kom i den første tiden fra 1941 til 1943, kom også ofte veldig avkreftet til Norge, og ofte døde fanger underveis på skipene til Norge.⁵⁷² Det virker også som om forberedelsene som ble gjort med brakkene i leiren, ikke var gode nok. Det manglet ofte sykebrakker, fangene lå altfor tett, det var ikke nok legetilsyn, fantes ikke medisiner osv. Dette siste påpekes av Organisation Todt selv i for eksempel Engeløy- og Trondenes-leirene. Svært få ble skutt i Wehrmacht-leirene, og når det forekom, var det mest på grunn av fluktforsøk.

Det finnes få kort med dødsårsaker som en kan bygge en komparasjon med leirene for jugoslaviske fanger på fra perioden 1942 ut mars 1943. Fem dødsmeldinger fra Austrått viser at det er sykdom de døde av, to døde av kroppssvakhet som betyr at de arbeidet til de var utslitt og døde.⁵⁷³ Fangers uttalelser viser at de fleste døde av sykdom og som følge av mishandling.

Sammenligningen viser at antallet døde varierte fra leir til leir både for jugoslaviske og sovjetiske fanger. Forholdene var i utgangspunktet dårlige for fangene,

---

⁵⁶⁹ Skarsten og Stokke 2010:93. Fangekort på Brekstad, Ørland 1941–1942. Fra <https://obd-memorial.ru/html/>

⁵⁷⁰ Det er et behov for å lage en statistikk over døde sovjetiske krigsfanger fordelt på henholdsvis Wehrmacht og Organisation Todt som arbeidsleder og tidsperiode med dødsårsak

⁵⁷¹ Soleim 2004:178

⁵⁷² BA/MA. RW 39/143. Abschnittsstab NordNorwegen til Armearzt Norwegen. TB 9/1941, s. 20 og RW 39/175. AOK Norwegen. TB 1/1943, s. 76

⁵⁷³ Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG

og kommandanter og vakter gjorde vanligvis ikke noe for å forbedre forholdene. Derimot var det ganske fritt spillerom for å mishandle fanger. En endring skjedde først ved at forholdene ble kjent for den øverste ledelse hos både Wehrmacht og Organisation Todt, som i tilfellet med leirene Trondenes og Engeløy. Men øverste leder for fangene i Norge, Bezirkskommandanten, sto uten pressmidler for å forbedre situasjonen.⁵⁷⁴ Bezirkskommandantens rolle var mer overvåkende og rådgivende.⁵⁷⁵ De kunne inspisere leirene, men kommandantene fikk mye ansvar. Soleim peker på at kommandantene i leirene hadde mye å si for hvordan behandlingen i den enkelte leir ble.⁵⁷⁶ Kommandanter og vakter er for både sovjetiske krigsfangers og jugoslaviske fangers vedkommende rekruttert fra Wehrmacht.

En sammenfatning av sammenligningen med forholdene i Organisation Todt-leirene for sovjetiske krigsfanger viser at det virker ganske likt. Forholdene var like dårlige, varierte veldig fra lave dødstall i noen leirer til veldig høye dødstall i andre fangeleirer. Kommandanter og vakter ser ut til å ha handlet ganske likt og dermed like dårlig, med variasjoner. De ytre forholdene ser ut til å ha vært ganske like også. Som jeg viste over angående forpleining og klær, virker det også ganske likt. Konklusjonen må bli at Organisation Todts behandling av jugoslaviske fanger i perioden oktober 1942 ut mars 1943 er ganske lik Wehrmachts behandling av sovjetiske krigsfanger i samme periode i arbeid under Organisation Todt.

Oppsummering

I dette kapittelet undersøker jeg spesifikt de fangeleirer i Trøndelag og Nordland som Organisation Todt selv styrte og der de samtidig hadde ansvaret for arbeidet. Det dreide seg om fire fangeleirer med et antall opp til 300 i den største fangeleiren. En egen vaktstyrke, kalt Schutzkommando ledet fangeleirene og var vakter. Dette var egentlig Wehrmacht-styrker som hadde fått nye grader og fulgte Organisation Todt sitt

---

⁵⁷⁴ 1) BA/MA. RW 39/175. AOK Norwegen. TB 1/1943, s. 77. 2) RA. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet. Da. Eske 34. Oversendelsesbrev fra Einsatzleiter Fickert til Reg. Baumeister Köbele. Udatert, sannsynligvis juli 1943

⁵⁷⁵ Soleim 2004:86

⁵⁷⁶ Soleim 2004:108

system. I Trøndelag var det Sicherheitspolizei som etterforsket for eksempel fluktforsøk og dømte fanger for sabotasje og annet. De kom til fangeleirene bare når det gjaldt å henrette noen fanger. Mange fanger ble skutt av Sicherheitspolizei i Falstadskogen, 49 jugoslaviske døde er bekreftet. Totalt døde 76 fanger i de fire fangeleirene under Organisation Todt. 33 i den verste fangeleiren, Austrått på Ørland. Slår en sammen de to dødstall, får jeg en dødsprosent på 15, når jeg regner med 120 døde av 786 totalt under Organisation Todt. Sammenligner jeg med dødsprosenten under SS i Nord-Norge som var på 73 prosent, ser en klart forskjellen i behandling. En annen måte å sammenligne på, er å se på fangeleirer med sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht i samme periode. I de leirene var det store variasjoner i antall døde, det kan da sammenlignes med leirene under Organisation Todt, som også hadde store variasjoner i de enkelte fangeleirer.

9. kapittel. De fem fangeleirene under SS i Nord-Norge juni 1942–mars 1943

I dette kapitlet skal jeg undersøke SS' fangeleirer i Nord-Norge i perioden juni 1942 ut mars 1943. To av fangeleirene eksisterte bare frem til henholdsvis oktober og desember 1942, de andre tre fungerte frem til 1943–1944, da under Wehrmacht-ledelse. Først vil jeg kort beskrive en midlertidig fangeleir som var i Bergen. Fra den leiren ble fangene sendt til Botn- og Karasjok-leirene etter kort tid.

I ni måneder hadde SS jugoslaviske fanger i sine leirer, og i den perioden døde 1968 fanger. Hver leirs historie med vekt på behandlingen av fangene vil jeg beskrive med hensyn til en del punkter som jeg brukte i leirene under Organisation Todt. Hvordan var ledelsen og vaktenes behandling av fangene? Hvordan var leveforholdene i fangeleiren, hvordan var maten og klærne? Var det en utvikling i leiren mot verre eller bedre forhold i løpet av de ni månedene? Spesielt vil jeg legge vekt på dødsårsakene og hvis det er mulig, undersøke hvem som sto for drapene. Dødsårsakene vurderes så langt som jeg kjenner til, siden jeg mener at dette gir en god pekepinn på hvordan forholdene i fangeleirene var.

Den midlertidige fangeleiren i Bergen

Fangeleiren i Bergen i Vestland fylke var en midlertidig leir som var i bruk fra 13. juni til 19. juli 1942. Sicherheitspolizei i Bergen var ansvarlig for leiren. Dette var den første gruppen med jugoslaver som kom til Norge, 893 fanger. De kom med transportskipet Gotha og ble plassert i en reperbane utenfor sentrum. Fangene skulle være her bare en kort tid, før de ble sendt til deres bestemmelsessteder, som var Botn og Karasjok i Nord-Norge. Leirene var ikke ferdigbygd, og fangene måtte derfor vente i Bergen. Mens fangene var i Bergen, benyttet SS dem til midlertidig arbeid. De ble fordelt i grupper. Noen arbeidet med å losse varer på en jernbanestasjon og på kaier, og 100 fanger bygde ut en vei på Espeland, 20 kilometer fra sentrum. Veien skulle gå frem til en fangeleir som Sicherheitspolizei bygde der. 400 av de 893 fangene ble sendt nordover til Karasjok rundt 9. juli. Tre av fangene døde i Bergen og har ukjent

begravelsessted. Før de siste fangene ble sendt videre, spurte SS om det var noen syke blant fangene. De ble lovet at de skulle få komme til et norsk sykehus. En del fanger meldte seg selv om de ikke var syke, i håp om å få bedre forhold. Den 17. juli ble de 27 ført med skip til Os og videre til området nær skytebanen ved Ulven fangeleir. Natt til 18. juli måtte de først grave sin egen massegrav, og deretter ble de skutt på kanten av den. Det var Sicherheitspolizei og Ordnungspolizei fra fangeleiren som skjøt to og to fanger om gangen. De siste 463 fangene ble sendt fra Bergen til Botn 19. juli 1942.⁵⁷⁷ At de syke ble drept i Bergen har en sammenheng med hva som skjedde i Beisfjord-leiren på samme tid, der også syke fanger ble skutt.

1. Beisfjord og Øvre Jernvann

Den mest omfattende informasjonen om disse leirene finnes i boken *Beisfjord-tragedien*. Ljubo Mladenović skriver med utgangspunkt i fangers opplevelser, og han bruker en del arkivmateriale fra ulike arkiver. Han bruker blant annet materiale fra SS-leirkommandoen i Beisfjord-leiren, som inneholder korrespondanse og lister over fanger. I boken er det et kort noteapparat knyttet til arkivmaterialet som er brukt. Tidligere fangers opplevelser brukes aktivt. En annen bok er Slavko Vukićs om hans fangeopphold, som bare er publisert på serbokroatisk, på norsk bare gjengitt i en artikkelserie i en norsk avis.⁵⁷⁸ En del materiale, for eksempel krigsforbrytersakene fra Beograd i 1946 mot SS-offiserene, er ikke benyttet av Mladenović eller andre. Av de 17 SS-offiserene som ble siktet og dømt i Beograd i 1946, var elleve i Beisfjord-leiren. Tre av de elleve ble dømt for krigsforbrytelser i både Beisfjord og Karasjok. I 1960-årene ble tidligere SS-offiserer og tyske vakter fra Ordnungspolizei som bodde i Vest-Tyskland forhørt om mulige krigsforbrytelser. Disse sakene er funnet i tyske arkiver. Rapporter basert på norske vitner i 1945 er funnet i sakene til de norske vaktene som ble dømt. Til sammen gir dette mye mer informasjon enn det som har vært tilgjengelig før.

---

⁵⁷⁷ BA/MA. RW 39/85-94. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. Abt. Transportoffizier. TB 7/1942

⁵⁷⁸ Slavko Vukić. Secanja iz Norveske. [Minner fra Norge] Kikinda 1979. Oversatt og gjengitt i avisen Fremover i Narvik 31.3.–15.7.1980. Også i kopi på Narvik bibliotek

SS og Hans Hüttig ved Inspektion zur besonderen Verwendung (z.b.V) beim Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord kalte denne leiren Häftlingslager I Beisfjord.⁵⁷⁹ Den ble opprettet dagen etter at Osen- og Korgen-leirene ble opprettet. 24. juni 1942 kom fangene til bygda Beisfjord, 10 kilometer sørøst for Narvik. 900 fanger kom til det som ble den største og verste fangeleiren av de fem under SS. Leiren var i bruk i fire måneder til 25. oktober 1942, da de gjenlevende fangene, ledelsen og vaktene ble flyttet til Osen-leiren lenger sør. Fangene var i leiren hele perioden med et avbrudd på fem uker fra 18. juli til 25. august, da hele fangegruppen var flyttet til en midlertidig karanteneleir og arbeid ved Øvre Jernvann på Bjørnfjell.

I løpet av noen måneder fra mars 1942 ble fangeleiren bygd av cirka 30 mann fra byggefirmaet Egil Bjelke Taugbøl fra Oslo.⁵⁸⁰ Noen fra Narvik ble også innleid til å være med på byggingen.⁵⁸¹ Fangeleiren ble plassert på en stor slette midt i den lille bygda. Ansvaret for byggingen av fangeleiren hadde SS, ledet av SS-Untersturmführer Friedrich Blume fra Bauleitung der Waffen-SS und Polizei under Gruppe Bauwesen, senere SS-Wirtschaftler.⁵⁸² Ifølge planene fra Reichskommissariat skulle dette bli en gjennomgangsleir for 1500 fanger. Siden det ikke kom så mange fanger, ble leiren delt i to atskilte områder, og området for vaktene fikk større plass. Fangene ble fordelt på sju mannskapsbrakker, og i fangeleiren var det også noen brakker for å vaske seg, kjøkken, lager og latriner.

SS ved SS-Obersturmführer Wilhelm Goecke styrte leiren. SS-Obersturmführer Franz de Martin og Otto Seifert var nestkommanderende. SS-Obersturmführer Karl Matthäus overtok som nestkommanderende da de Martin ble leirkommandant i Karasjok. 24 offiserer er identifisert, de fleste i staben var fra Allgemeine-SS. En

---

⁵⁷⁹ RA. Documents Section. Serie E. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord. 14.9.1942. Leirene fikk betegnelse fra romertall I til IV, der Korgen og Osen hadde samme nummer

⁵⁸⁰ 1) RA. L-sak Ivar Bøhnsdalen. Romerike politikammer, sak nr. 892/45. Dokument nr. 80 ff. 2) L-sak Egil Bjelke Taugbøl. Oslo Pol. kammer. Sak 9325. Taugbøls befatning med byggingen av fangeleiren er ikke nevnt i landssvikssaken. Taugbøl ble dømt til en bot på 10 000 kroner og en inndragning av formue på 55 000 kroner

⁵⁸¹ Erling Eliassen. Minner om krigen i Beisfjord. Skrevet ned av Joakim Arnøy 2008

⁵⁸² 1) BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 26.7.1978. III. Fälle von Häftlingstötungen im Lager Beisfjord und den Nebenlagern. S. 29. 2) RA. L-sak Ivar Bøhnsdalen. Romerike politikammer, sak nr. 892/45. Dokument nr. 80. Forklaring av Konrad Skaug 5.5.1948. S. 6 f.

offiser ble sendt hjem 3. september da han ikke passet i tjenesten.⁵⁸³ Senere i november 1942 ble også øverstkommanderende selv forflyttet til Tyskland. Det var Terboven selv som i juli 1942 la merke til at Goecke var udisiplinert og «for lite typisk SS», som han beskrev det. Senere kom Loritz på inspeksjon og kom frem til samme resultat.⁵⁸⁴ Fangene i leiren hadde ikke fått noe inntrykk av Goecke som leder i fangeleiren, da det var nestlederne de Martin og senere Seifert som de la merke til som ledere av leiren.⁵⁸⁵ Leirkommandanten ledet ikke den daglige driften av leiren, men overlot det til en leirleder. Etter krigen innrømmet ingen av SS-offiserene noe særlig av hva som foregikk av forbrytelser i leiren. Karl Matthäus, for eksempel, som var nestkommanderende, husket ikke at flere enn tre fanger ble skutt. Han mente at det var nok mat, og skjønnte ikke hvorfor fangene døde, selv om han husker at tre til sju fanger døde hver dag.⁵⁸⁶ En av offiserene, Franz Pluskota, ble i 1949 siktet i Øst-Tyskland da han ifølge øyenvitner hadde deltatt i pogromene mot jødene i Wittenberg under krystallnatten i november 1938. Pluskota kunne ikke bli arrestert, da han hadde flyktet til Vest-Tyskland i 1945.⁵⁸⁷

Den største gruppen av vakter var et kompani med tyske vakter fra Ordnungspolizei. Som jeg beskrev i oversikten over Ordnungspolizei i begynnelsen av andre del, lå de ikke administrativt under SS, men i praksis ble ordrene gitt fra SS. Frem til 9. juni 1942 het enheten 3. kompani i 256. politibataljon. Da de ankom til leiren cirka 16. juni, var det nye betegnelser, og de var nå 11. kompani av 3. bataljon i 26. politiregiment. Oppgavene deres før de kom til fangeleiren, var vakthold, og dette kompaniet kom fra Lofoten. Kompaniet besto av 157 mann den 15. september 1942.⁵⁸⁸

---

⁵⁸³ RA. Documents Section. Serie E. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord. 3.9.1942. Gottlieb Both

⁵⁸⁴ BA-B. SSO Goecke, Wilhelm. Beurteilung av Loritz 6.11.1942

⁵⁸⁵ 1) Mladenović 2013:22. Goecke bodde lengst borte fra leiren. Han flyttet 8. juli over elven til en hytte som ble beslaglagt fra Alfred Jacobsen, bosatt i Narvik. Formelt ble et brev om beslagleggelsen først sendt 14. september fra Reichskommissariat, avdeling Narvik. Jugoslaviske fanger bygde en egen bro nær fangeleiren slik at Goecke slapp å gå en omvei dit. Mladenović 2013:22. 2) RA. Documents Section. Serie E. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord. 17.8. og 14.9.1942

⁵⁸⁶ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. 24.7.1946

⁵⁸⁷ BStU. MfS. BV Halle. Ast 7160. Dokumenter fra 1949. Nytt Bundesarchiv-nr. ZB-2-1103-A. 1 S. 188

⁵⁸⁸ Av de 157 i kompaniet som tjenestegjorde i leiren 15.9.1942, var tre offiserer, 33 underoffiserer og 119 menige vakter. På det tidspunktet var 22 mann på ferie og ti mann syke. RA. Documents Section. Serie E. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord. Dok. merket 166a.

Som reservepoliti i fangeleiren var det også utplassert norske vakter tilhørende Hirdvaktbataljonen. 128 norske vakter ankom 1. juni og var med på byggingen av leiren Beisfjord. Deretter kom to til. Av de 130 dro 80 til fangeleirene i Osen og Korgen. Av de 50 gjenværende som var i leiren i Beisfjord da fangene ankom 24. juni, ble 20 i slutten av juli sendt til Karasjok for å tjenestegjøre. Fra 1. august var det cirka 30 igjen i Beisfjord, og 25. oktober reiste 25 vakter med de siste fangene. Bare to norske vakter hadde fått lov til å reise hjem. Disse to gruppene av vakter som ikke tilhørte SS, var gode redskaper for SS-ledelsen til å undertrykke og mishandle fangene.

Fangene kom egentlig til Beisfjord, en gjennomgangsleir, for deretter å bli plassert i leirer nær arbeidsstedet. Hovedarbeidet som fangene skulle utføre, var på veien til Bjørnfjell i området mellom Øvre Jernvann og Skogvann. Vanligvis kunne det arbeides fra 1. juni til 1. oktober. Da det var mye snø i fjellet det året, tok det tid før arbeidet kunne settes i gang.⁵⁸⁹ Derfor arbeidet fangene mest i og rundt leiren i begynnelsen. De tok opp sand fra elven, bygde en vei, og de gravde en kloakkgrøft. Noen små grupper arbeidet også på kaien i Narvik og på å utvide veien mellom Narvik og Beisfjord.⁵⁹⁰ Over inngangen til fangeleiren skal det ha vært fastsveiste bokstaver på en bue over porten med teksten: «Mit fleissig Arbeit – Weg zur Freiheit».⁵⁹¹ Dette kan være deler av ett motto som Heinrich Himmler lanserte 29. januar 1939 angående konsentrasjonsleirenes funksjon. «*Es gibt einen Weg zur Freiheit. Seine Meilensteine heißen: Gehorsam, Fleiß, Ehrlichkeit, Ordnung, Sauberkeit, Nüchternheit, Wahrhaftigkeit, Opfersinn und Liebe zum Vaterland!*»⁵⁹²

Livet i leiren var brutalt og medførte en rask nedbrytning av fangenes helse. Noen fanger hadde vært torturert i fengsler i Jugoslavia. De var medtatt etter en to

---

Stärkemeldung der Polizeiangehörigen im Häftlingslager I Beisfjord nach dem Stande vom 15. September 1942

⁵⁸⁹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 17. B.VI.a. Øyjord - Bjørnfjell. Band 3. Brev fra Oberbauleiter Köhling til Organisation Todt i Oslo, 25.7.1942

⁵⁹⁰ Mladenović 2013:42

⁵⁹¹ Mladenović 2013:23. Vukić i avisen Fremover 6.5.1980.

⁵⁹² Wachsmann 2015:100. Sitatet ble brukt i mange konsentrasjonsleirer, ofte malt på skilt eller med store bokstaver på selve brakkene. Goecke var i Dachau fra september 1939 og var da kjent med teksten. Kz-Gedenkstätte Dachau. <https://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/historischer-ort/virtueller-rundgang/wirtschaftsgebäude/> Tatt ut 04.03.2024. Samme tekst er kjent for eksempel fra Neuengamme, malt på brakketakene. Tatt ut 14.1.2019. <http://neuengamme-ausstellungen.info/content/lagermodell/bild909.html>

måneder lang reise gjennom Europa og til sist den ni dager lange skipsreisen der de fikk for lite mat.⁵⁹³ Rundt fem fanger døde på skipet, og i løpet av de tre første ukene døde 19 fanger. Av de 19 ble rundt halvparten skutt, og noen døde av sykdom. Reidar Bergfall, som var 17 år og bodde ved Fagerneskaaien, observerte at en ung fange døde rett foran øynene på ham. Fangene var på arbeid ved kaien da Stojan Todorić, 14 år fra Kroatia, plutselig falt om og døde.⁵⁹⁴ Kanskje var det hjertestans på grunn av overanstrengelse? Fangene fikk lite mat, og de som var utmattet, ble bare lagt inn i en brakke som ikke hadde senger, og de fikk ikke noe ekstra mat og lite medisinsk hjelp.⁵⁹⁵ Fangene fikk ikke lov til å gå inn i brakkene mellom kl. 5 om morgenen og 20 om kvelden. Selv i regn og kulde måtte de gå halvnakne.⁵⁹⁶ Mishandling av dem som arbeidet for lite, var vanlig. Offiserene og vaktene gikk rundt i leiren og kommanderte fanger, for eksempel, til å løpe omkring i leiren og ta armhevinger i flere timer.⁵⁹⁷ Ifølge fangene var matrasjonen bare 250 gram brød hver dag med 10 gram margarin og en suppe med en liten mengde grønnsaker oppi.⁵⁹⁸ For de fangene som arbeidet med steinarbeid eller annet hardt arbeid, tok dette på helsen. Nordmenn prøvde i begynnelsen å spørre om lov til å gi klær, men ble nektet. Noen tok deretter til å samle inn mat og la ut små pakker med klær ved arbeidsstedene. Leirledelsen eller Sicherheitspolizei etterforsket dette og lette etter hvem som ga pakker for å straffe dem, og da stoppet lokalbefolkningen å gi.⁵⁹⁹

Den dårlige behandlingen gjorde at fangene ble sterkt svekket, i tillegg kom det at overløperne blant fangene stjal av den maten som de andre fangene skulle hatt. Denne gruppen ble kalt «prylere» av de nordmennene som bodde rundt. De bodde i en liten brakke for seg selv og fikk bedre mat enn de andre, forteller Ester Collin, som bodde nær fangeleiren. Hun og andre naboer observerte at en gruppe med fanger gikk rundt med lange stokker som de slo sine medfanger med. De slo ikke bare for å få

---

⁵⁹³ BA/MA. RW 39/85-94. Wehrmachtbefelshaber Norwegen. Abt. Transportoffizier. TB 6/1942. Mladenović 2013:62. Ifølge fanger tok det tolv dager

⁵⁹⁴ Mladenović 2013:45 f.

⁵⁹⁵ Mladenović 2013:65

⁵⁹⁶ Vukić 1979. Gjengitt i avisen Fremover, Narvik 13.5.1980

⁵⁹⁷ Mladenović 2013:68

⁵⁹⁸ Mladenović 2013:56

⁵⁹⁹ RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k. L. nr. 195. Eske 4. Rapport til politimesteren i Narvik. S. 20. Sandra Kristensen 4.7.1945. S. 31 f. Ester Collin 9.7.1945

fangen til å arbeide hardere, men fortsatte å slå til fangen lå besvimt på bakken. Denne gruppen medfanger overtok mishandlingen som de tyske vaktene utførte under fangenes arbeid.⁶⁰⁰ En ung kvinne som bodde nær fangeleiren, observerte en gang at en stor, kraftig fange som hun kalte Stefan, kastet en stor stein gjentatte ganger mot hodet til en fange. Deretter fikk Stefan en ordre fra en tysk vakt, og han hentet en stor kniv og skar opp magen på fangen, som deretter ble kjørt i en trillebår til en stor åpen grav.⁶⁰¹ Stefan er nok den Stjepan Telišman som var regnskapsfører og sannsynligvis bokser fra Zagreb i Kroatia. Ifølge den norske vakten Magnus Garnes skal han ha vært på et boksestevne i Bergen i 1937.⁶⁰² Ifølge andre fanger og fanger som husket hva Telišman selv påsto, drepte han over 100 fanger i Beisfjord og 14 i Korgen.⁶⁰³ Telišman ble skutt 27. oktober 1942 på arbeid i Korgen av vakten Olaf Gamborg Nilsen. Dette skjedde etter at fangene hadde klaget over ham til Kristian Rugaas, en oppsynsmann fra Vegvesenet. Rugaas hadde da fortalt dette videre til den norske vakten og overløperen ble skutt.⁶⁰⁴ Ljubo Mladenović har i den jugoslaviske utgaven av Beisfjord-tragedien ti navn på overløpere som drepte eller mishandlet sine medfanger. Den første norske utgaven hadde bare tre navn, den nyeste utgaven har tatt med et tillegg med de ti. Av de ti ble tre skutt av vakter i andre fangeleirer, og sju ble drept av sine medfanger, seks av dem etter krigen.⁶⁰⁵

Den dårlige behandlingen førte til at flere og flere fanger ble syke og måtte legges inn på sykebrakken. Allerede da skipet ankom, delte SS opp fangene i friske og syke, og da var cirka 200 plassert i en gruppe som svake eller syke.⁶⁰⁶ 4. juli var 80 fanger i sykebrakken, og i en Wehrmacht-rapport beskrives det at 80 var syke av flekkfeber, og at disse var ankommet syke 24. juni.⁶⁰⁷ Wehrmacht ser ut til å ha hatt en

---

⁶⁰⁰ RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k. L. nr. 195. Eske 4. Rapport til politimesteren i Narvik. S. 30 f. Ester Collin 9.7.1945

⁶⁰¹ RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k. L. nr. 195. Eske 4. Rapport til politimesteren i Narvik. S. 9 ff. S. 22. Johan Sundby 6.7.1945. S. 29. Svanhild Sundby 6.7.1945

⁶⁰² RA. L-sak Magnus Garnes. Rogaland og Stavanger pol. k. Sak 1823. Avhør 19.9.1945, s. 2

⁶⁰³ Jovanović 1988:133 f. Reidar Hirsti. Partisanen. 1990:89 ff. Telišman kalles også Besselman

⁶⁰⁴ Hirsti 1990:89 ff. Buvik 1985:48 ff. RA. L-sak Olaf A. Gamborg-Nilsen. Drammen pol.k. anr. 1746.

⁶⁰⁵ Mladenović 2013:223 og 249

⁶⁰⁶ Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. NDH. Eske 317. F.4. Dok. 70 ff. Isolering av syke fra skipet Kerkplein

⁶⁰⁷ BA/MA. Höheres Komm. LXXI 4.7.1942 til AOK Norwegen. Fra Höheres Komm. LXXI til Terr. Abschn. Narvik 7.7.1942

rolle i rapportering av helseforholdene i dødsarbeidsleirene. Dette er ikke beskrevet noe sted i planleggingen og det er først når fangene er i leirene, at leger fra den nærmeste divisjon eller det nærmeste korps, rapporterer om forholdene i leirene. Informasjonen inngår i månedsrapporter til Wehrmacht angående forholdene for tyske soldater og sovjetiske krigsfanger. Legene foreslår av og til noen tiltak for jugoslavene, men virker ikke til å ha noe makt for å kunne gjøre endringer i forholdene. Den eneste gang de har makt til å gjøre noe, er om hele fangeleiren er satt i karantene og det er stor fare for smitte til tyske tropper. Jeg kommer tilbake til dette i kapittel 10.

Mladenović har en oversikt som bygger på dokumenter fra SS-ledelsen i leiren, og som viser at tallet på syke økte kraftig i juli:⁶⁰⁸

5. juli: 87 syke / 800 friske

10. juli: 175 syke / 710 friske

14. juli: 205 syke / 677 friske

16. juli: 260 syke / 618 friske

17. juli: 310 syke / 566 friske

Reichskommissar Terboven var tilfeldigvis på reise i Nord-Norge på den tiden og kom innom leiren noen timer den 15. juli. Det er mest sannsynlig at Terboven da ga ordre om å skyte de syke fangene, på grunn av faren for smitte til vakter og videre til andre tyske militære og lokalbefolkningen. Rett etter hans besøk 15. juli ble fangeleiren delt i to separate deler med piggråd. Den tyske SS-legen som også var innom leiren da, beordret de syke til å bli samlet i tre brakker. Deretter startet arbeidet med å grave store grøfter utenfor piggrådgjerdet. Om kvelden 17. juli ble 588 friske fanger ført ut av fangeleiren med kurs for en karanteneleir på Bjørnfjell. Da var det tatt med over 20 lettere syke slik at antallet syke var kommet ned i 287. De 588 ble sendt ut i to grupper, og den siste gruppen var en stund i en brakke der lemmene var satt for slik at de ikke fikk anledning til å se ut. De 287 syke ble værende igjen i sykebrakkene. Det ble satt opp maskingevær på et braketak og i et vaktårn, og i grupper på 20 ble de syke fangene ført til grøftene utenfor piggrådgjerdet. Deretter begynte skytingen. Noen fanger barrikaderte seg i den ene sykebrakken og ville ikke

---

⁶⁰⁸ Mladenović 2013:60 og 70 ff.

komme ut. Naboer observerte at fanger ble skutt rundt i fangeleiren da de sprang for å komme seg bort.⁶⁰⁹ De siste fangene som dro ut fra leiren, så sine kamerater bli skutt.⁶¹⁰ Neste kveld tente SS fyr på de tre sykebrakkene, som brant ned med sannsynligvis bare døde fanger inni. Natt til 18. juli 1942 skjøt altså SS 287 jugoslaviske fanger. Det ble den største enkeltmassakren av fanger i Norge under andre verdenskrig.

Det er aldri blitt bevist at det virkelig var flekktyfus blant de jugoslaviske fangene i Beisfjord-leiren. 12. juli 1942 var en gruppe med tyske offiserer, tyske leger og en norsk lege på inspeksjon i leiren. Fangene sto oppstilt nakne, og på avstand diagnostiserte den norske legen at fangene hadde tyfus, en infeksjonssykdom som smitter via urin og avføring.⁶¹¹ Tyfus eller tyfoidefeber og flekktyfus er alvorlige diagnoser som ifølge leger må bekreftes gjennom en blodprøve, noe som ikke ble gjort. Fangene forteller at ingen leger var nær dem. Etter inspeksjonen 12. juli ble 85 fanger deretter plassert i sykebrakken.⁶¹² Både i Wehrmachts melding av 4. juli og i en rapport av 20. juli sto det at fangene hadde flekkfeber.⁶¹³ Flekkfeber er en smittsom sykdom som smitter via flått, men flått finnes ikke lengre nord enn sørlige Nordland. Smittes det via lus eller lopper, kalles det flekktyfus, og derfor er nok det den korrekte betegnelsen. Eventuelt kunne fangene ha tatt med seg sykdommen fra leirene i Tyskland.⁶¹⁴ Fangene var avkrefte, mange hadde lopper og høy feber, og en del hadde utslett og sår på kroppen. En fange som var lege, og som var i Beisfjord-leiren, bekreftet etter krigen at fangene hadde symptomer som kunne gi SS mistanke om tyfus.⁶¹⁵

---

⁶⁰⁹ RA. L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k. L. nr. 195. Eske 4. Rapport til politimesteren i Narvik. S. 9 ff. Ole Altermark den 3.7.1945. S. 20a. Johan Sundby den 6.7.1945

⁶¹⁰ Vukić 1979. Gjengitt i avisen Fremover, Narvik 22.5.1980

⁶¹¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 3, dok. 131. Lege Cato Kjelling. Udatert. Tyfoidefeber. Forfattet av Bjørn Myrvang. Sist oppdatert 18.7.2018. <https://sml.snl.no/tyfoidefeber>

⁶¹² Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 3, dok. 131. Lege Cato Kjelling. Udatert.

⁶¹³ BA/MA. Höheres Kommando LXXI 4. og 20.7.1942 til AOK Norwegen

⁶¹⁴ 1) Flekkfeber. Forfattet av Bjørn Myrvang. Sist oppdatert 13.2.2009. <https://sml.snl.no/flekkfeber>

2) Flekktyfus. Forfattet av Bjørn Myrvang. Sist oppdatert 8.5.2015. <https://sml.snl.no/flekktyfus>

⁶¹⁵ Mladenović 2013:100 f.

Også SS ble smittet, men det er usikkert om det virkelig var flekktyfus. Et dokument fra Wehrmacht 20. juli viser at pr. 17. juli hadde 258 fanger flekkfeber, 23 hadde dysenteri, og 40 var syke av annet. I tillegg var da tre SS-menn syke.⁶¹⁶ En annen Wehrmacht-rapport for juli viste at totalt åtte tyske var blitt syke, derav en lege, en sanitetsmann, en SS-Untersturmführer og fem SS-folk. For både fanger og tyskere er det beskrevet at det var både sykdomstilfeller og mistanke om sykdom.⁶¹⁷ En fra Ordnungspolizei fortalte etter krigen at seks til åtte vakter ble innlagt.⁶¹⁸ Et dokument fra leirlegen i leiren ved Øvre Jernvann fra 24. juli viste at sanitetsmann Hopp ble syk da. Han hadde da symptomer som lignet på flekkfeber.⁶¹⁹ Ingen av SS-folkene døde, beskrives det i en norsk etterretningsrapport til England 2. september samme år.⁶²⁰ Muligens kan det ha vært flekktyfus, da det i andre grupper av jugoslaviske fanger som ble sendt fra leirene i Beograd samme vår, brøt ut flekkfeber. Fra 5. juni til 4. juli i Heiligenkreuz-leiren ved Wien var leiren i karantene. Da døde tre eller fire fanger, og det samme skjedde i de andre leirene, skriver Radovan Rajić i sin dagbok. Til sammen døde 43 fanger i alle de midlertidige fangeleirene i løpet av hele sommeren, det inkluderer døde fra de andre transportene også.⁶²¹ Fangene ble da desinfisert og isolert i en måned. I en senere transport i oktober 1942 som gikk til krigsfangeleiren Stalag XVII B Krems-Gneixendorf, brøt det også ut flekkfeber/flekktyfus, da fikk de være isolert i en egen del av krigsfangeleiren i tre måneder. Begge eksempler viser at det var alternative måter å håndtere flekkfeber/flekktyfusepidemier på enn å skyte alle som viste tegn på sykdom.

At SS virkelig skjøt de syke, bekreftes i korrespondansen fra SS i Beisfjord-leiren. Daglig måtte ledelsen rapportere om antall syke og døde i karanteneleiren ved

---

⁶¹⁶ BA/MA. Höheres Kommando LXXI 20.7.1942 til AOK Norwegen. Her refereres også protest fra Territorial-Abschnitt-Befehlshaber Narvik på at SS sendte de andre fangene bort. De mener at de har øverste myndighet når en hel leir settes i karantene og fordi smitte kan overføres til de tyske tropper

⁶¹⁷ BA/MA. AOK 20. TB 7/42. S. 1

⁶¹⁸ BA-L. B 162/27173. Bundesministerium für Inneres. Voitsberg 2.9.1969. Niederschrift. Franz Ninaus

⁶¹⁹ Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. NDH. Eske 317. F.4. Dok. 202 f.

⁶²⁰ RA. Forsvaret, Forsvarets overkommando. Da/L0079. Etterretningsrapporter 1942:79

⁶²¹ 1) Barackenlager in Sittendorf. 25.4.2008. <http://judeninkrems.at/barackenlager-in-sittendorf/> Tatt ut 15.9.2014. 2) Online Gefallendenedenkmäler. 15.9.2014. Tatt ut 20.9.2018. http://www.denkmalprojekt.org/2014/heiligenkreuz_kriegsgrab_bez-baden_niederosterr_wk2_oesterr.html

Øvre Jernvann. 4. august ble det sendt en rapport om blant annet antall døde fanger til Oslo, i den sto det også antallet døde og overlevende opp til den dato. Først står det 287, og ved siden av står at de ble skutt i Beisfjord. Deretter står døde utenom det og levende så langt.⁶²² 6. august ble også listen med fangenummer på de 287 sendt Oslo.

Hvem var de ansvarlige, og hvem deltok i massakren? SS var ansvarlig i leiren, og Hüttig i Oslo skulle normalt gi den avgjørende ordren, eventuelt hans overordnede, General Rediess som et par dager før tok avgjørelsen om skyting av fanger i Korgen og Osen. I dette tilfellet er det mest sannsynlig at Reichskommissar Terboven selv ga den avgjørende ordren. Hans Hüttig, som var ansvarlig for hele fangeorganisasjonen, mente etter krigen at det var Terboven som ga ordren da han fikk høre at mange fanger hadde tyfus.⁶²³ Et år senere, i august 1943, sendte Wehrmacht en forespørsel til Terboven angående massedrapet. NRK i London hadde da publisert informasjon om at massedrapet var utført på Terbovens personlige ordre. Forespørselen fra Wehrmacht til Terboven avstedkom ikke noe svar.⁶²⁴ At Terboven ikke ga tilbakemelding til Wehrmacht, kan tolkes dit hen at hadde avisene virkelig skrevet noe feil, hadde Terboven gitt et negativt svar på påstandene. En tysk annenhåndskilde mente også at Terboven sto bak ordren.⁶²⁵

Hvem som deltok i skytingen, forteller ikke Mladenović noe om, utenom å nevne tyske soldater, av den grunn at de jugoslavene som var der, ikke observerte noe, og de var ganske raskt på vei ut av leiren. En av de norske fastboende mente at tyske vakter skjøt. De kan ikke si noe nærmere om hvorvidt det var SS eller Ordnungspolizei. Franz Ninaus, en tysk vakt, sto i et annet vaktårn og observerte skytingen og mente at Ordnungspolizei deltok i skytingen, og at SS-offiserer ledet henrettelsen. Den tyske etterforskningen på 1970-tallet har avdekket at det først var frivillig for

---

⁶²² Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. NDH. Eske 317. F.4. Dok. 94. Totenmeldung 4.8.1942

⁶²³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 107. Forhør av 20.8.1945 i Remy, Frankrike

⁶²⁴ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 56. Mappe 3. Serial nr. 0373. I.C. file relating to Prisoners of War. Brev fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen til Reichskommissariat 19.8. og 10.11.1943. Den norske regjering i eksil via BBC i England publiserte anklagene mot Terboven 20.8.1943, gjengitt i Mladenović 2013:208. BBCs første publiseringsdato må være litt tidligere, elles blir det en dag etter at Wehrmacht sendte sitt brev. Ordlyden i Wehrmachts brev viser at det er tatt fra BBCs sending

⁶²⁵ Mladenović 2013:214

Ordnungspolizei å melde seg. Da det ikke meldte seg nok folk til å skyte, ble flere beordret. Vakten Alois Glaser, som ble forhørt i 1974, mener at han ble beordret til å skyte en fange.⁶²⁶ SS-offiser de Martin var med og ga anvisninger til skytingen. En vaktpost ved navn Nimführ og en lagfører, Leutnant Müller, deltok også.⁶²⁷

Noen norske arbeidere fra firmaet Taugbøl sto og observerte skytingen en kort stund før de ble jaget bort. En av dem mener at norske vakter var med på å skyte fanger under massakren. Han mener også at de 10-15 nordmennene som var igjen i leiren dro til Øvre Jernvann neste dag.⁶²⁸ Ingen av de norske vaktene forteller etter krigen om noen som helst deltakelse i masseskytingen. De sier at de sto i andre vakttårn eller hadde andre oppgaver. En tysk transportliste viser at 31 norske vakter fulgte de friskeste fangene til Øvre Jernvann, som ligger på Bjørnfjell. Jeg kan da regne ut at cirka 17 av de norske vaktene var til stede i leiren den natten og kan ha vært med på å skyte fangene.⁶²⁹

De 588 fangene som ble sendt til Bjørnfjell for å være i karantene, hadde bare lidelser i vente. I «leiren» der de skulle bo, var ingen brakker bygd. Bare vaktene fikk brakker til å bo i. Fangene måtte ligge i to uker på fjellet på bare mosen. Deretter måtte de selv bygge brakkene i leiren. Oberbauleiter Köhling i Narvik skriver til Organisation Todt i Oslo 25. juli 1942 og forteller at fangene som kom fra Beisfjord til Øvre Jernvann 20. juli for å arbeide, var i en dårlig tilstand. Av de 588 fangene manglet 100 sko, resten hadde bare fotkluter. Rundt 30 hadde ikke ordentlige klær og mellom 60 og 80 personer går i bare filler. Han mente at de bare var til belastning for arbeidet. Köhling så helst at disse fangene som ikke var kledd for vinterarbeid ble fjernet fra arbeidsstedet og overført til et sted med lettere tilgang til forsyninger.⁶³⁰

---

⁶²⁶ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 488. Niederschrift Alois Glaser 26.11.1969. S. 6

⁶²⁷ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 26.7.1978. III. Fälle von Häftlingstötungen im Lager Beisfjord und den Nebenlagern. S. 22

⁶²⁸ RA. L-sak Ivar Bøhnsdalen. Romerike politikammer, sak nr. 892/45. Dokument nr. 80. Forklaring fra Finn T. Johansen 4.5.1948. S. 3

⁶²⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 107. Ut fra at det var 130 vakter i leiren i juni, to ble sendt hjem, og 80 dro til andre leirer, var det 48 vakter i Beisfjord 17. juli. 31 norske vakter er med og følger fangene til Øvre Jernvann, da var 17 vakter igjen i Beisfjord og var til stede under massakren natt til 18. juli 1942

⁶³⁰ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 17. B.VI.a. Øyjord - Bjørnfjell. Band 3. Brev fra Oberbauleiter Köhling til Organisation Todt i Oslo, 25.7.1942

Fangene som var svake, var utsatt for å få sykdommer. SS inspiserte fangenes helse nøye hele tiden i leiren på Bjørnfjell og skjøt umiddelbart de syke. Fangene skulle arbeide med å bygge veien til grensen, men hadde ikke verktøy i begynnelsen, og lite var gjort klart for arbeidet. Det var dette arbeidet de egentlig var sendt hit for å gjøre. To norske firma arbeidet på veien. På grunn av smittefaren fikk ikke jugoslavene arbeide sammen med noen andre arbeidere. Mange av fangene døde på fjellet av sykdom på grunn av de dårlige forholdene, og mange ble skutt. Etter fem uker på fjellet var 242 fanger døde. De siste 43 var syke eller svake fanger som ble skutt før tilbaketuren til leiren i Beisfjord.⁶³¹ Som Köhling i Organisation Todt i Narvik ønsket i juli, ble fangene flyttet tilbake til Beisfjord. Köhling hadde flere ganger prøvd å bedre forholdene, men han erklærte overfor SS-legen Bauer allerede 4. august at han ikke var i stand til å rette opp situasjonen for fangene.⁶³²

Tilbake i Beisfjord-leiren forble alt ved det samme. Drevet hardt av vakter og SS-offiserer døde stadig flere. Også overløperne blant fangene deltok i å drepe sine egne. Ingen fanger klarte å flykte fra Beisfjord-leiren eller leiren ved Øvre Jernvann. Dødsårsakene i september var sykdom og mishandling. For eksempel ble 17 fanger den 6. september drept om natten fordi de hadde lus. Fire av overløperne drepte dem.⁶³³

1. oktober ble en gruppe på 70 fanger sendt til Korgen leir sør for Mo i Rana for å bygge på veien over Korgfjellet. 25. oktober ble de siste 82 fangene sendt til Osen fangeleir, på andre siden av Korgfjellet.⁶³⁴ Jeg kommer senere inn på mulige årsaker til at fangene ble flyttet fra både Beisfjord- og Karasjok-leiren. Jeg vil bare bemerke at i Beisfjord døde 150 fanger fra fangene kom tilbake fra Øvre Jernvann 25. august, og frem til 1. oktober. Da var det 196 overlevende fanger igjen.⁶³⁵ Frem til 25. oktober døde nye 44. Med den dødsraten ville leiren ha vært tom for fanger før nyttår 1942.

---

⁶³¹ Mladenović 2013:143 f.

⁶³² RA. Organisation Todt. E2b. Eske 4. Bericht des SS-Sturmbannführer Bauer 28.7.–13.8.1942. Skrevet 17.8.1942. S. 3

⁶³³ Mladenović 2013:163 f.

⁶³⁴ BA/MA. RW 39/85-94. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. Abt. Transportoffizier. TB 10/1942. Mladenović 2013:168 ff. har avreisedato 25. oktober og henviser til et dokument fra 24. oktober, som ikke er funnet. Det finnes et dokument fra SS fra 21. oktober

⁶³⁵ Mladenović 2013:167 f.

2. Osen

Om denne leiren er det skrevet svært lite. Cveja Jovanović har med en del informasjon fra tidligere fanger i sin bok *Blodveien til Nordpartisanavdelingen*. Den er skrevet med utgangspunkt i dagboknotater. Krigsforbrytersakene fra 1946 mot de tyske SS-offiserene fra Beograd er også brukt her. Tre av de 18 SS-offiserene som ble siktet og dømt i Beograd, var i Osen-leiren. Osen var Häftlingslager II og hadde en underleir, Korgen, som lå 17 kilometer derfra. Osen lå i 1942 i Elsfjord kommune, nå innlemmet i Vefsn kommune, sør for Mo i Rana. Leiren lå på Knutli nær Lille Lukt vann. Den 23. juni 1942 kom fangene til Osen og Korgen. De første fangene var fordelt på to grupper, sannsynligvis 402 fanger som ble sendt til Osen-leiren og 401 fanger til Korgen-leiren. Disse to leirene var nybygde av Statens vegvesen under SS' byggeorganisasjons ledelse. Leiren hadde få mannskapsbrakker da SS for å spare materialer hadde valgt å bygge tre brakker sammen i en eneste lang mannskapsbrakke. Det var også bygd en galge i leiren.

Tolv SS-offiserer var i leirledelsen i Osen-leiren, ti av dem er identifisert.⁶³⁶ SS-Sturmbannführer Hermann Dolp var kommandant over de to fangeleirene. Dolp hadde erfaring fra tjeneste i konsentrasjonsleirer, blant annet fra Sachsenhausen.⁶³⁷ Tre andre SS-offiserer, SS-Untersturmführer Karl Schwander, SS-Unterscharführer Ignaz Wittek og SS-Obersturmführer Franz Prestin, ble arrestert og dømt til døden i Beograd. De to første i 1946, Prestin i 1948. Prestin var nestkommanderende i leiren. Schwander hadde ansvar for kontoret i leiren, og Wittek hadde ansvaret for kjøkkenet og byggingen av nye brakker. Gunnar Petersen fra Vegvesenet skrev i juli 1942 at Zugwachtmeister Betke var nestleder i leiren. Mest sannsynlig var han leder for avdelingen av Ordnungspolizei i leiren og de norske vaktene.⁶³⁸

I Osen-leiren var det samme ordning som i Beisfjord-leiren, offiserene var fra Allgemeine-SS, og under dem var det tyske og norske vakter. I Osen var det derimot

---

⁶³⁶ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 7. Reisebericht Giersberg. Dienstreise vom 30.7.–13.8.1942. 18.8.1942. Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Dok. merket 14549.1. Om Osen-leiren. Avdo Cakić i Melhus 19.7.1945

⁶³⁷ BA-B. SSO Dolp, Hermann

⁶³⁸ Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Fra Gunnar Petersen, avd. ingeniør i Nordland til vegdirektøren, 11.7.1942

flere norske og færre tyske vakter enn i Beisfjord. Cirka 55 norske vakter var i hver av leirene Osen og Korgen, og en kilde har cirka fire tyske vakter fra Ordnungspolizei. Kanskje kan det ha vært opp til 13 tyske vakter i leiren ifølge annen tysk kilde.⁶³⁹ Som i alle de fem leirene under SS hadde de norske vaktene ansvaret for det ytre vaktholdet rundt fangeleiren og vaktholdet under arbeid. I Osen-leiren innsatte ikke SS-ledelsen noe leirpoliti med overløpere som mishandlet sine egne eller stjal av maten.

I Osen- og Korgen-leirene tok fangene fatt på arbeidet på veianlegget etter en uke, 30. juni 1942. De ble fordelt i grupper på 20 mann sammen med to norske vakter, to norske vegvesenarbeidere og en norsk arbeidsformann til å lede arbeidet i hver gruppe. På det meste arbeidet cirka 60 arbeidere fra Vegvesenet på de to delene av veianlegget. 41 av dem var på Elsfjord-siden. Arbeidet på veien startet ikke langt fra leiren. Veien over Korgfjellet skulle gå østover til Korgen. Det ble bygd to leirer fordi en da kunne arbeide fra begge sider av fjellet samtidig.

Noen fanger klarte å flykte allerede 6. og 9. juli 1942.⁶⁴⁰ Få fanger døde i begynnelsen. Den 16. juli flyktet to fanger fra Korgen-leiren, og under flukt drepte de en tysk vakt fra Ordnungspolizei. Han var fra 251. politibataljon og var i radioenheten. Da den tyske vekten ble funnet drept og ille tilredt, tok SS-kommandant Dolp represalier, og i Korgen-leiren, som fangene hadde flyktet fra, ble den 17. juli hver tiende fange skutt, til sammen 40 fanger. I Osen-leiren ble 20 fanger, som tilsvarer hver 20. fange skutt av samme grunn. Ordnungspolizei fra Mo i Rana kom for å gjennomføre skytingen. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord, Wilhelm Rediess og lederen for alle leirene, SS-Sturmbannführer Hans Hüttig, kom også til leiren, og da ble Dolp irettesatt fordi jugoslavene var skutt før de kom.⁶⁴¹ Flukten til Sverige medførte politiske problemer, da Terboven sammen med utenriksminister Ribbentrop krevde å få utlevert de to jugoslavene fra Sverige. De ville stille dem for en tysk rett.⁶⁴²

---

⁶³⁹ Dokument sendt fra Polizei Regiment 26 til Höhere Kommando XXXIII den 28. Oktober 1942 med tittelen: Verschärfte Grenzüberwachung durch Pol. Rgt 26 und damit verbundene Umgliederung der Bataillone. Dokument fra: Polizeibataillon 255. Forum der Wehrmacht. Tatt ut 12.9.2015. Trådnr. 32, 30.8.2015 av Roland. <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&pageNo=2>

⁶⁴⁰ Jovanović 1985:51, 58

⁶⁴¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 99. Fritz Kiefer 6.8.1945

⁶⁴² Mladenović 1991:524. Faksimiler av dok. fra tysk arkiv. Terboven til Ribbentrop 18.8.1942 og Ribbentrops svar 11.9.1942

Den jugoslaviske legasjonen og britene presset svenskene, som i siste liten valgte å sende de to jugoslavene til England.⁶⁴³

Fra det tidspunktet da den tyske vekten ble drept, ble det mye verre for fangene. For SS var det nå enkelt å vise de norske vaktene at de jugoslaviske fangene var mordere. Kommandant Dolp fikk laget en spesiell stokk til seg: Stokken var meget spesiell og beryktet blant fangene. På enden av stokken var det festet et metallstykke som minnet om en hammer. Umiddelbart etter at han dukket opp med den stokken, begynte han å banke opp og torturere fanger. Han ropte: «Alle dere er banditter, dere fortjener ikke å leve, dere kom hit for å etterlate beinrestene deres her i Korgen.»⁶⁴⁴ De norske vaktene mishandlet fangene oftere enn før flukten og massedrapene, og fanger kunne bli skutt fordi de ikke klarte å arbeide. Vaktene løy også til SS-kommandanten da de skjød fanger. De forklarte til ham at fangene prøvde å flykte, og da fikk de ingen straff, for da var det lov å skyte på dem. Ingeniørene fra Organisation Todt som var ansvarlige for arbeidet og for at matforsyningene ble levert, hadde ingenting å gjøre med fordelingen av maten. Det var altså lite mat, og kommandanten beordret lavere rasjoner hvis fangene arbeidet dårlig. SS-Sturmbannführer og lege Bauer inspiserte leiren i månedsskiftet juli–august 1942 og bekreftet at det var for dårlig ernæring, og at Organisation Todt hadde prøvd å la fangene få ekstra «Schwerarbeiter»-forpleining.⁶⁴⁵ Fangene skal ha spist døde mus og frosker fordi de var så sultne.⁶⁴⁶ De norske arbeiderne fra Vegvesenet prøvde å hjelpe fangene. De tok med seg ekstra mat som de ga fangene i skjul. Ellers var det lite bebyggelse nær Osen-leiren.

SS-ledelsen lot fangene bade i Lille Lukt vann, et vann nær leiren. Dette ble gjort jevnlig fra de kom. I september var temperaturen ifølge en fange så vidt over null grader.⁶⁴⁷ Fangene begynte å bli svake og ble lagt inn på sykebrakken. En tysker i administrasjonen, SS-Oberscharführer Adolf Genscher døde 14. september 1942. Dolp påsto at han hadde flekktyfus, og at fangene hadde smittet ham, men som dødsårsak

---

⁶⁴³ Dulić 2011:762 f., note 61

⁶⁴⁴ Arkiv Jugoslavia. Fond 110. Sak 10782. Dolp, Hermann

⁶⁴⁵ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 4. Bericht des SS-Sturmbannführer Bauer 28.7.–13.8.1942. Skrevet 17.8.1942

⁶⁴⁶ 1) Arkiv Jugoslavia. Fond 110. Sak 10782. Dolp, Hermann. 2) RA. L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45. Uttalelse av oppsynsmann Kristian Rugaas 15.8.1945

⁶⁴⁷ Jovanović 1988:83. Se også fotografier s. 80 f.

står det både Fleckfieber og Bronchitis.⁶⁴⁸ I månedsrapporten til Korpsarzt for Höheres kommando XXXIII står det også at det var syke av flekkfeber i leiren.⁶⁴⁹ 20.

september ble leiren satt i karantene i til sammen sju uker. Kommandant Dolp tok ut vinduene i sykebrakken for å få mye luft og lot fangene ligge uten klær i ni netter.⁶⁵⁰ Det verste var at han lot svake og syke fanger ligge utenfor brakken en hel natt. I ti ulike tilfeller gjorde han det, og mange døde. Det forekom at han sprøytet vann på dem, slik at det frøs til is på fangene.⁶⁵¹ Cveja Jovanović skrev at 60 fanger som følge av dette døde av lungebetennelse på ni dager.⁶⁵² Dolp henrettet på samme tid den svakeste foran øynene på de andre fangene og hevdet at fangen hadde tyfus. Etter at han hadde drept denne fangen, inviterte han SS-lege Bauer til å komme og grave opp liket for undersøkelse. Etter undersøkelsen av liket 29. september sa legen i hovedtolk fange Karas nærvær til Dolp: «Min venn, dette er ikke tyfus. Dette er kun utmattelse forårsaket av underernæring. Hvis det hadde vært tyfus, ville epidemien tatt hele leiren raskt som en brann, og alle skulle vært skutt.» Dolp svarte: «Det er i orden å drepe dem alle, for da vil jeg få friske banditter.» I omtalen om Dolp hevdes det at eneste måten han snakket til de jugoslaviske fangene på, var som til hunder og banditter.⁶⁵³

Det var ikke noen større masseskyting av syke i Osen-leiren, som det var i Botn-, Beisfjord- eller Karasjok-leiren, for behandlingen av de syke gjorde at sykebrakkene raskt ble både fylt og tømt igjen. Legen Dionisije Đorović ble overført fra Korgen-leiren i slutten av august 1942, men hadde ikke legemidler til å kunne gjøre noe for de syke. Legen ble mishandlet av Dolp fordi han mistenkte Đorović for å holde friske fanger i sykebrakken.⁶⁵⁴ Dr. Schewe, en lege fra Ordnungspolizei, skulle ha ansvaret for leiren, fangene forteller ikke noe om ham. Sannsynligvis hadde han bare ansvaret for SS-ledelsen og vaktenes helse. SS-legens anbefalinger fra september–oktober om å gi litt mer mat ble tatt til følge, men da var fangene så avkrefte at for

---

⁶⁴⁸ Statsarkivet i Trondheim. Distriktskontoret for krigsgraver. Kartotek over tysk krigskirkegård Stavne. E.3. Deutsche Soldatenfriedhof 1939–1945. Trondheim/Havstein krigskirkegård. S. 75

⁶⁴⁹ BA/MA. RW 39/164. Höheres kommando XXXIII, Korpsarzt TB 9/1942

⁶⁵⁰ Arkiv Jugoslavia. Fond 110. Sak 10782. Dolp, Hermann. Jovanović 88:84

⁶⁵¹ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landg. Nürnberg-Fürth. 26.7.78. C-lager Osen-Korgen, s. 39

⁶⁵² Jovanović 1988:84

⁶⁵³ 1) Arkiv Jugoslavia. Fond 110. Sak 10782. Dolp, Hermann. 2) Jovanović 88:84

⁶⁵⁴ Jovanović 1988:82 f.

mange var det for sent. Det var Organisation Todt som klarte å øke forpleiningsrasjonene litt etter 10. september 1942. Men det var bare om fangene arbeidet ti timer daglig. I karantenetiden var det ikke arbeid og utover vinteren sank arbeidstiden drastisk. Fangene mener at av de 402 fangene som kom 23. juni, var 298 fanger døde i slutten av oktober 1942.⁶⁵⁵ Da det totalt døde 435 fanger i leiren frem til juni 1943, kan det godt stemme. Leirkommandant Dolp lot alle fangene bade i Lille Lukt vann. Kanskje håpet han også at bedre luft i sykebrakkene kunne gjøre noe mot eventuell sykdom. Og at lus i klær som ligger utendørs, vil dø. Men han tok ikke hensyn til fangene, og det virker som om han ikke brydde seg hvorvidt det ble sykdom og dødsfall på grunn av hans handlemåte. Tvert imot virker det som om han ønsket at fanger skulle dø, når en leser hans uttalelser om fangene.

Nærmeste nabo til leiren var gården Knutli. Harald Knutli bekreftet i 1945 hvordan behandlingen var for fangene:

«Jeg arbeidet sammen med fem andre nordmenn på byggingen av veien Elsfjord–Korgen. Sammen med oss arbeidet 20 fanger. Jeg observerte at to norske vakter drepte en fange med ett skudd hver. Fangene døde ikke umiddelbart, men ble brakt til leiren. Den ene døde tre dager senere. Jeg var ofte vitne til scener der norske vakter slo fangene og truet dem på ulike måter, dette hendte hver dag. Ofte så jeg fanger bli båret av sine kamerater fordi de hadde blitt slått så voldsomt at de ikke kunne bevege seg. Ofte observerte jeg verre ting enn dette, men jeg kan ikke snakke om det. Jeg så fanger som hadde blitt torturert så grusomt at de ikke kunne ta til seg mat og ble utsultet, og vekten hadde da slått dem i bakken og gått over dem med sine jernbeslåtte støvler. De norske vaktene tok like mye del i disse handlingene som tyskerne.»⁶⁵⁶

En del fanger klarte å flykte. Jovanović forteller om hver eneste flukt som er kjent, i sin bok *Flukt til friheten*. Under SS fra juni 1942 ut mars 1943 klarte bare tre fanger å flykte, og alle tre var før flukten der den tyske vaktssoldaten ble drept. Flyktningene

---

⁶⁵⁵ Jovanović 1988:84

⁶⁵⁶ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Harald Knutli 10.8.1945

fikk mye hjelp fra nordmenn til å komme seg fra gård til gård og deretter over til Sverige.⁶⁵⁷

Norske vakter ble dømt for drap i Osen-leiren. Noen drepte fanger i selve leiren, men de fleste ble skutt på arbeid. Til sammen 14 fanger ble funnet høsten 1946 begravd på Korgfjellet på Osen-siden.⁶⁵⁸ Totalt døde 435 fanger i Osen-leiren frem til 19. juni 1943. Tolv av de døde har dødsdato etter 6. mars, fremgår det av en oversikt over 280 av de døde fangene, laget av tre fanger etter krigen.⁶⁵⁹ Fordi det mangler dødsdato på mange fanger, kan antallet døde etter april 1943 være noe høyere. Det døde altså omtrent 423 fanger i perioden SS styrte leiren frem til 6. mars. Av 402 fanger som var fra den opprinnelige gruppen sammen med gruppene som kom fra Beisfjord, Karasjok og Korgen, blir det et høyeste antall fanger på 743 under SS-perioden. Det gir en dødelighet i SS-perioden på 57 prosent. Osen-fangeleiren var vesentlig verre enn Korgen-leiren, som hadde en dødsprosent på 35. Begge leirene var under samme kommando, og de var bare 10 kilometer fra hverandre i luftlinje.

Fanger ble sendt fra andre leirer til Osen-leiren. 26. oktober 1942 ankom de siste 82 overlevende fangene fra Beisfjord til leiren. 109 fanger ankom deretter fra Karasjok 31. desember. Til slutt overførte SS 150 fanger fra Korgen-leiren 2. januar 1943. Denne leiren ble overtatt av Wehrmacht 6. mars 1943.⁶⁶⁰ Leiren ble lagt ned 19. juni 1943, og fangene ble overført til naboleiren, Korgen.

3. Korgen

Om denne leiren er det skrevet noe. Cveja Jovanović har med en del informasjon fra tidligere fanger i sin bok *Blodveien til Nordpartisanavdelingen* og lærer Jan Gaute Buvik samlet informasjon i 1985 til et skolehefte for grunnskolen i kommunen. Fangeleiren i Korgen var en underleir til Osen og fungerte som en selvstendig fangeleir. Denne leiren hadde mye av den samme historien som Osen-leiren. SS-

---

⁶⁵⁷ 1) Jovanović 1985:51 ff. 2) Torstein Finnbakk. *Hemnes i krig 1940–1945*. Hemnes kommune 1995:63

⁶⁵⁸ RA. Krigsgravtjenesten. Db. Eske 29. mappe 2.

⁶⁵⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Dok. 487. 18.8.1945

⁶⁶⁰ Jovanović 1988:115

Sturmbannführer Hermann Dolp var leirkommandant over begge leirene, og han holdt til i Osen-leiren. 23. juni 1942 kom fangene til både Korgen og Osen, rundt 401 av dem til Korgen-leiren. Disse to leirene var nybygd av Statens vegvesen. Oppsynsmann John Johnsen ledet byggingen i Korgen, og SS' byggeorganisasjon hadde den overordnede ledelsen.⁶⁶¹ I leiren hadde en bygd tre brakker sammen i en eneste lang mannskapsbrakke. Veien over Korgfjellet skulle gå fra Osen til Korgen og gikk rett forbi fangeleiren, som lå på Fagerlimoen.

Det skal bare ha vært fem SS-offiserer i Korgen, siden hovedadministrasjonen lå i Osen-leiren.⁶⁶² Av de fem SS-offiserene i leirledelsen i Korgen er fire identifisert. SS-Obersturmführer Karl Hesse var kommandant. SS-Untersturmführer Karl Lampe var hans underordnede og begge kom fra Allgemeine-SS. Leirleder var SS-Unterscharführer Wilhelm Müller. En annen i leirledelsen var SS-Untersturmführer Hermann Finnern. Hesse og Lampe ble arrestert og dømt til døden i Beograd. Da fangene ble overført fra Beisfjord, fulgte leirledelsen der med. En fange uttalte om en av dem:

«Jeg kjenner Willy Oscar Seifert, også kjent som onkel. Han var leirkommandant fra desember 42 til mars 43. Som leirkommandant var han en god mann som behandlet våre kamerater på best mulig måte. Han beskyttet de utmattede, og i hemmelighet ga han oss ekstra brød.»⁶⁶³

Seifert selv uttalte i Beograd i 1946:

«I leiren Korgen var jeg fra slutten av november 1942 til begynnelsen av februar 1943. I løpet av denne perioden erstattet jeg kommandanten for leiren. I løpet av denne perioden ble ingen fanger henrettet eller drept, men noen av dem døde uten at jeg vet hvorfor de døde. Videre – i løpet av denne perioden – hadde ingen slått eller torturert fangene i leiren. I begynnelsen av februar dro jeg på ferie og kom aldri tilbake til Korgen. Derfor vet jeg ikke hva som videre

---

⁶⁶¹ 1) Reidar Sagmo. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor. Brev fra avdelingsingeniøren i Nordland til vegdirektøren, 31.12.1941 og fra vegdirektøren til avdelingsingeniøren i Nordland 16.2.1942. 2) Finnbakk 1995:59

⁶⁶² RA. Organisation Todt. E2b. Eske 7. Reisebericht Giersberg. Dienstreise vom 30.7.–13.8.1942. 18.8.1942

⁶⁶³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dok. 165. Bogdan Oklopdzija 15.7.1946

skjedde i leiren. Da jeg dro på permisjon, spurte fangene meg om jeg ville komme tilbake. Det var åpenbart at de ikke ønsket Müller tilbake, som ledet meg til den konklusjon at Müller slo og torturerte fangene.»⁶⁶⁴

I Korgen var det cirka 55 norske vakter og i hvert fall fire tyske Ordnungspolizei-vakter. Muligens kan det ha vært opp til 17 tyske vakter der, deriblant en offiser.⁶⁶⁵ En av dem, Oberwachtmeister Fritz Weiss, er nevnt som en som mishandlet fanger. I alle de fem leirene hadde de norske vaktene ansvaret for det ytre vaktholdet rundt fangeleiren og vaktholdet under arbeid. Det skulle være én vakt pr. femte fange, men det ble ikke flere enn én vakt pr. åttende fange.

Som jeg nevnte om Osen-leiren ble 40 fanger skutt da to fanger flyktet fra Korgen-leiren og drepte en tysk vakt, 16. juli 1942. Det var lite mat også i denne leiren, og kommandanten kunne beordre lavere rasjoner hvis fangene arbeidet dårlig. En tysk legerapport viste at i september utbrøt en dysenteriepidemi i Korgen-leiren, og at minst 18 fanger ble rammet.⁶⁶⁶ I november skrev en Wehrmacht-lege at av 240 fanger som var i leiren i begynnelsen av måneden, var det bare 180 igjen i slutten av måneden. 60 var altså døde, og dødsårsakene var underernæring, ifølge legen. Han skrev at leirledelsen forsikret at fangene fikk den beste forpleiningen som kunne gis.⁶⁶⁷ Den tidligere fangen Cveja Jovanović skrev i sin bok som bygger på dagboknotater, at 16 fanger ble skutt på arbeid bare i november 42.⁶⁶⁸ 20 fanger som Karl Hesse i SS-ledelsen mente var for late til å arbeide og var mistenkt for å hjelpe medfanger som var svake, ble merket med en rød stripe på buksen. De ble kalt «generalstriper», og mange av fangene som bar slike bukser, ble drept under arbeid.⁶⁶⁹ Nestkommanderende, Karl Lampe, pleide å gå rundt med en stakk som han slo fanger med, ofte slo han dem i

---

⁶⁶⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Willy Seifert 25.7.1946

⁶⁶⁵ Dokument sendt fra Polizei Regiment 26 til Höhere Kommando XXXIII den 28. Oktober 1942 med tittelen: Verschärfte Grenzüberwachung durch Pol. Rgt 26 und damit verbundene Umgliederung der Bataillone. Dokument fra: Polizeibataillon 255. Forum der Wehrmacht. Tatt ut 12.9.2015. Trådnr. 32, 30.8.2015 av Roland. <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&pageNo=2>

⁶⁶⁶ BA/MA. RW 39/164. Höheres kommando XXXIII, Korpsarzt TB 9/1942

⁶⁶⁷ BA/MA. RW 39/164. Höheres kommando XXXIII, Korpsarzt TB 11/1942

⁶⁶⁸ Jovanović 1988:135

⁶⁶⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dom 23.10.1946. Jovanović 1985:132

hodet til de begynte å blø. Den jugoslaviske domstolen skriver følgende i dommen over de to øverstkommanderende:

«Det har pågått systematisk utsulting av fangene, med den følge at fangene i løpet av kort tid lignet «levende lik» med kroppsvekt under 40 kg. Disse utsultede fangene har blitt utsatt for den uutholdelige norske kulden, kledd i filler og uten vintersko eller vinterklær, de har blitt tatt ut til det hardeste fysiske arbeid med arbeidsdager på 12 timer og mer. De hygieniske forhold har vært forferdelige – verre enn tilstander for dyr, med den følge at fangene har vært konstant skitne, med åpne sår, med utslett og med lus. Karl Hesse ga gjentatte ganger ordrer om at de syke og svake skulle føres bort fra arbeidsstedet og tilbake til leiren, der de ble kastet i snøen nær latrinen. Hesse bestemte at de skulle bli liggende der hele natten. Han forbød alle andre å gå nær dem for å hjelpe. Konsekvensen var at de døde av forfrysning.»⁶⁷⁰

Leirledelsen hadde heller ikke i Korgen-leiren utpekt noen overløpere til å være leirpoliti. Da den første gruppen på 70 fanger fra Beisfjord ankom 1. oktober 1942, ble det verre forhold. Flere fra leirpolitiet fikk utstrakt frihet til å mishandle og drepe sine medfanger. Blant dem var Štjepan Telišman, som jeg nevnte i oversikten over Beisfjord-leiren. 70 nye fanger kom fra Tyskland senere i oktober.

207 fanger døde i hele perioden som leiren eksisterte, fra 23. juni 1942 til 6. mai 1944.⁶⁷¹ I en liste over 195 døde fra Korgen som ble laget av fanger etter krigen, var det 19 som døde etter 6. mars, da Wehrmacht overtok, 176 før dette. Jeg må legge inn 12 flere døde for å komme opp i antallet døde som ble oppgravd i 1952 og 2018. Det antallet legger jeg til SS-perioden, der det nok var mer uoversiktlig hvor mange som døde enn over de som døde under Wehrmacht. Hvis en regner med 401 fanger fra begynnelsen og tar med de to gruppene på 70 hver, får en høyeste antall på 541 fanger innom leiren i SS-perioden. Da tar jeg ikke bort de 150 som ble sendt til Osen-leiren 2. januar 1943. Med 188 døde av 541 fanger totalt blir det en dødsprosent på 35 under SS. Det er altså vesentlig lavere dødstall i Korgen-leiren enn i Osen-leiren, som hadde

---

⁶⁷⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dom 23.10.1946

⁶⁷¹ Antallet døde var 205, som ble funnet i 1953 i Korgen. Juni 2018 ble det funnet to lik. Rana blad 28.6.2018

en dødsprosent på 57. Sannsynligvis var dette på grunn av at de fangene som kom i oktober, ikke var like svake som de andre. Osen-leiren ser også ut til å være litt verre når det gjaldt behandlingen av fangene. Korgen-leiren ble overtatt av Wehrmacht 6. mars 1943.⁶⁷²

4. Botn

Denne leiren er også nevnt i Cveja Jovanović i sin bok, ellers var den bare kort omtalt flere steder. Häftlingslager III lå i Botn ved Rognan i Nordland fylke. Fangeleiren ble opprettet 25. juli 1942, da en gruppe med 463 jugoslaviske fanger ankom fra Bergen.⁶⁷³ Statens vegvesen bygde leiren under SS' byggeorganisasjon. SS-Hauptsturmführer Fritz Kiefer var leirkommandant og SS-Untersturmführer August Riemer var hans nestkommanderende. Til sammen var ti SS-offiserer fra Allgemeine-SS i leirledelsen, åtte av disse er identifisert. Både Kiefer og Riemer ble arrestert og dømt i Beograd i 1946, de fikk begge dødsdom. I en kort periode på cirka to måneder fra slutten av desember 1942 til 22. februar 1943 var Riemer kommandant da Kiefer var på sykehus i Bodø på grunn av et beinbrudd. Oberstabsarzt og major Otto Paul var lege i leiren. Foruten SS i leirledelsen var det enten seks eller 19 vakter fra Ordnungspolizei. Da var en offiser og resten menige. Polizei Offizier Anwärter Martin Hänig var der i to måneder.⁶⁷⁴ Knut Støre skriver at Oberleutnant Jürgen von Essen var i leiren i en uke. Han kan ha vært i leiren lenger, da han er nevnt 1. oktober av en norsk vakt som skjøt en fange og fikk ros av von Essen.⁶⁷⁵ Fra fangetransporten fulgte en del Ordnungspolizei-vakter med, de fleste ser ut til å ha blitt sendt bort da de 30

---

⁶⁷² Jovanović 1988:135

⁶⁷³ BA/MA. RW 39/85-94. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen. Abt. Transportoffizier. TB 7/1942

⁶⁷⁴ 1) Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Dok. 305. 2) Støre 2024:181 f. har det høyeste tallet. 3) Samme antall i dokument fra Polizei Regiment 26 til Höhere Kommando XXXIII den 28. Oktober 1942 med tittelen: Verschärfte Grenzüberwachung durch Pol. Rgt 26 und damit verbundene Umgliederung der Bataillone. Dokument fra: Polizeibataillon 255. Forum der Wehrmacht. Tatt ut 12.9.2015. Trådnr. 32, 30.8.2015 av Roland.

<https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&pageNo=2>

⁶⁷⁵ RA. L-sak Alf Jensen. Oslo pol k. Dom 8259

norske vaktene ankom 1. august. Det var totalt 60 tyske og norske vakter frem til desember, fra da av økte antallet til 80.

Denne fangeleiren var plassert på et sted med nesten ingen norske hus i nærheten. Leiren besto av to lange brakker, én sykebrakke, latrine og en galge. Fangene arbeidet på veien mellom Rognan og Saksenvik, en strekning på to kilometer. Det var cirka 50 norske arbeidere fra Statens vegvesen som arbeidet der. De norske arbeiderne observerte at norske og tyske vakter drepte fanger, uten å kunne gripe inn. De jugoslaviske fangene ankom til Botn uten å ha tilstrekkelig med klær eller sko. En Organisation Todt-ingeniør skrev i en rapport om treskoene som Organisation Todt hadde utdelt, at da det var papiroverdel på treskoene, ble de ødelagt med en gang.⁶⁷⁶ Et eksempel fra en av Organisation Todts ukesrapporter viste at i slutten av august 1942 var 75 prosent av jugoslavene i arbeid.⁶⁷⁷ Én av fire var altså syke. Andelen syke holdt seg til september. 20 fanger døde de to første månedene, de fleste ble skutt. Deretter ble flere og flere syke, og 31. desember 1942 var 182 døde. Av disse var det en stor masseskyting av 72 syke 26. november. 25. januar 43 var det en ny masseskyting av syke, da ble 50 jugoslaver skutt. Totalt 285 fanger døde frem til 13. april 1943, da Wehrmacht overtok fangeleiren. Etter krigen ble Kiefer forhørt i Beograd, og han hevdet da at det var Hüttig i Oslo som hadde gitt ordrene om at de syke fangene skulle henrettes. En lege skulle plukke ut dem som var for syke til ikke å kunne klare å arbeide igjen.⁶⁷⁸ I forhørene før rettssaken i Beograd forteller leirkommandant Fritz Kiefer om instruksjonene han fikk på forhånd, at fangene skulle behandles strengt. Kiefer var usikker på hvordan han skulle behandle fangene, da han ikke hadde erfaring fra ledelse av konsentrasjonsleirer, som han sa etter krigen.⁶⁷⁹ Han slo ofte fanger med sin spaserstokk. Han slo slik at fangene til slutt besvimte. Kiefer innrømmet i forhørene i Beograd at han skjøt noen syke fanger i den store henrettelsen av de 72 i november 1942. Dette bekreftet også en av de tyske vaktene som var til stede. Han

---

⁶⁷⁶ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 7. Reisebericht Giersberg. Dienstreise vom 30.7.–13.8.1942. 18.8.1942

⁶⁷⁷ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Rognan-Langset. Wochenbericht 20–26.7.1942

⁶⁷⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 99. Fritz Kiefer 6.8.1945

⁶⁷⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 99. Hüttig og Kiefer 20.8.1945

mener at Kiefer skjøt minst 40 av dem.⁶⁸⁰ Derimot mente en norsk vakt, Odd Haug, at det var en tysk Ordnungspolizei-vakt ved navn Willy som skjøt alle.⁶⁸¹ Kiefer innrømmer at mishandling skjedde av flere, og unndro seg sin myndighet: «I tillegg kommer at offiserene under meg, Riemer, Kranz og Matthäus, har behandlet fangene dårlig, jeg var flere ganger vitne til tortur fra disse tre vaktene, jeg kunne ikke gjøre noe for å straffe dem.»⁶⁸² Etter krigen hevdet Kiefer ifølge en tysk vakt at han personlig drepte cirka 70 fanger i tidsrommet juli–november 1942.⁶⁸³

Nestkommanderende August Riemer deltok også i mishandling av fanger. Han hadde ansvaret for fangene på arbeid og lot dem bære tunge steiner. Riemer innrømmer ingenting, mens Fritz Kiefer forteller om mye av det han gjorde, og det han ikke husker, godtar han kan stemme. SS-offiseren Kurt Brettschneider fortalte 25. juli 1946 i Beograd følgende om Beisfjord- og Botn-leirene:

«Leve- og hygieneforholdene i begge leirene var svært dårlige, og derfor er jeg av den oppfatning at mest sannsynlig døde fangene som en følge av dette. Når det gjelder mat, var det – så langt jeg vet – temmelig bra. Jeg observerte ingen av kommandantene eller vaktene verken i Beisfjord eller Botn gi fangene juling eller henrette fanger.»⁶⁸⁴

Flere av de SS-offiserene som skulle dømmes i Beograd, gir uttrykk for å ikke ha sett noe særlig, men dette er uttalelser som må tolkes ut fra at om personen innrømmer noe, får personen lett en dødsdom. To av de seks Ordnungspolizei-vaktene i leiren ble siktet for mishandling og drap, men ble ikke funnet. To var vitner om forholdene. Zugwachtmeister Michalzyk skal ha skutt en fange da han gikk litt utenfor geledd for å hente poteter på vei fra arbeidet. Nordmenn hadde lagt ut noen poteter langs veien. Dette fortalte en av de norske vaktene.⁶⁸⁵ De norske vaktene selv drepte flere fanger. Spesielt på vei til og fra arbeid ble fanger drept, ofte helt umotivert. Kiefer organiserte

---

⁶⁸⁰ BA-L. B 162/6629. Notat av statsadvokat Palleduhn 10.4.1969

⁶⁸¹ RA. L-sak Odd Haug. Romerike pol. k. P. nr. 1083/45. 25.1.1944 på Kjesæter

⁶⁸² Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør av Fritz Kiefer 18.3.1947

⁶⁸³ BA-L. B 162/6629. Notat av statsadvokat Palleduhn, 10.4.1969

⁶⁸⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Kurt Brettschneider. 25.7.1946

⁶⁸⁵ 1) RA. L-sak Odd Haug. Romerike pol. k. P. nr. 1083/45. 25.1.1944 på Kjesæter. 2) BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 26.7.1978. S. 46–49. Lagerleitung und Bewachungspersonal

leirpolitiet, mellom seks og ti overløpere: «Oversetteren og leirpolitiet organiserte jeg, fordi jeg fikk informasjon fra personen som var ansvarlig for transporten (fra Tyskland), som mente at et visst antall personer er lojale til oss tyskere, og at vi kan stole 100 prosent på dem.»⁶⁸⁶ Av de 463 fangene som kom i juli 1942, døde 285 under SS-perioden. Det vil si at 61 prosent av fangene døde.⁶⁸⁷ Ingen nye grupper fanger ankom i perioden under SS, bare en gruppe på 130 fanger var inne i leiren i noen uker i oktober 1942 før de ble sendt til Krokstrand i Rana. En av fangene i denne gruppen døde i Botn. Wehrmacht overtok ansvaret for Botn-leiren 13. april 1943.

5. Karasjok

Denne fangeleiren er det også skrevet lite om, igjen er det Cveja Jovanović som har skrevet mest, ut fra sine fangeopplevelser i fangeleiren. I tillegg sto det en del informasjon om fangene i Per Hanssons bok fra 1970 om Kirsten Svineng, som fangene kalte mamma Karasjok. Fangeleiren i Karasjok i Finnmark fylke var leir IV. 374 jugoslaviske fanger ankom til leiren 22. juli 1942.⁶⁸⁸ Hvem som bygde fangeleiren, er ikke kjent. Fangeleiren lå på nordsiden av elven, og fangene bodde i én stor brakke, i et stort rom. Det var ingen senger, da de lå på brisker i brakken. Et finsketelt for syke lå innenfor gjerdet.⁶⁸⁹ En latrine var også innenfor det doble piggrådsgjerdet, og leiren hadde to vakttårn. Utenfor porten lå kjøkkenet, et lager, en vaktbrakke og lenger borte mannskapsbrakkene for vaktene.

Friedrich Rudolph, en Oberleutnant fra Ordnungspolizei og en mindre gruppe med politimenn møtte fangetransporten i Narvik og ble med derfra. Frem til 8. august

---

⁶⁸⁶ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør av Fritz Kiefer 18.3.1947

⁶⁸⁷ 1) Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold 18.12.1975. Dok. nr. 20, referert til dok. fra 20.11.1943. Angående overgivelsesdato, Jovanović 85:157, mener fangene at det var 13. april. I en bok med oversikt over alle døde med dødsdato merkes det av før 12. april. Antallet døde er fra fangenes side da 282. Om Wehrmacht overtok 178 fanger, blir det 285 døde. 2) Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944

⁶⁸⁸ Jovanović 1988:24

⁶⁸⁹ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 482. 538. S. 6

var Rudolph leirkommandant.⁶⁹⁰ I slutten av juli kom den neste leirkommandanten fra Beisfjord, SS-Obersturmführer Franz de Martin. Med ham til Karasjok kom fire andre SS-offiserer fra Beisfjord, SS-Untersturmführer Emil Berliner og Fritz Lehmann, SS-Oberscharführer Otto Kraft og SS-Unterscharführer Max Gemeinhardt. Senere kom også SS-Untersturmführer Johann Anninger, og han ble også beryktet blant fangene i Karasjok-leiren. «Revolver-Johan», ble han kalt. Både Lehmann, Gemeinhardt og Anninger ble siktet og dømt til døden i Beograd i 1946. Emil Berliner ble ikke dømt og døde i 1976.

Franz de Martin var leirkommandant frem til november 1942, da han ble sendt bort på grunn av drukkenskap og trusler med våpen mot en annen av SS-offiserene.⁶⁹¹ Fritz Lehmann overtok ledelsen i november 1942, et par uker før fangene ble sendt sørover til Osen-leiren. I størstedelen av perioden var det rundt ti vakter fra Ordnungspolizei i Karasjok.⁶⁹²

I begynnelsen av august kom 20 nordmenn fra Hirdvaktbataljonen fra Beisfjord-leiren. Ordnungspolizei skulle bare være midlertidig til det kom norske vakter. De 20 norske vaktene ble kjent blant fangene for å mishandle fangene mer enn det tyske Ordnungspolizei gjorde.⁶⁹³ En periode fra slutten av august var i tillegg Wehrmacht-soldater vakter. De behandlet fangene bedre.⁶⁹⁴ Én soldat, Fritz Reuter, ble arrestert etter krigen og tatt med til Beograd for å få sin dom. Han ble løslatt da tidligere fanger kunne fortelle at han hadde samlet inn mat til dem og behandlet dem bra.⁶⁹⁵

Fangene arbeidet på å utvide veien fra Karasjok til Finland. Statens vegvesen sammen med norske arbeidere og et tysk firma som het Strassenbau-Gemeinschaft

---

⁶⁹⁰ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 56. Mappe 3. Serial nr. 0373. I.C. file relating to Prisoners of War. Fra 230. infanteridivisjon via AOK Norwegen til Oberkommando der Wehrmacht 2.9.1943

⁶⁹¹ RA. SS- und Polizeigericht Nord (IX), Sak 235/42. DeMartin, Franz

⁶⁹² To av dem var Zugwachtmeister Albin Singer og Wachtmeister Alois Glaser. Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 488. Niederschrift Alois Glaser 26.11.69. S. 9

⁶⁹³ Jovanović 1988:34

⁶⁹⁴ Jovanović 1988:39

⁶⁹⁵ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 9. 30.9.1946

Frankfurt/Main skulle stå for arbeidet.⁶⁹⁶ Med lite mat og dårlige klær for fangene i kulden ble lite utført. Det er kaldt i Karasjok om vinteren. Allerede i oktober 1942 var det 30 minusgrader, i desember ble det 38,5 minusgrader.⁶⁹⁷ En som observerte fangene på arbeid, forteller:

«De serbere jeg så, var radmagre og elendige. Av klær hadde de omtrent intet. Hodeplagg var det ikke mange som bar, og det som var, passet ikke til klimaet. Ellers var det bare filler. (...) Sko fantes ikke. De gikk med sekkefiller surret rundt bena i den sterke kulden som var på den tiden. På hendene hadde de heller ikke noe. Alle jeg så, var skitne og ubarberte.»⁶⁹⁸

Nordmenn og samer prøvde å gi mat, men det var lite for mange fanger. Spesielt en kvinne nevnes som var sentral for mange som ville gi mat, Kirsten Svineng. Hun turte å gi maten videre uten å bry seg om truslene fra norske vakter. Hun hjalp også noen fanger som var på flukt.⁶⁹⁹

En rapport fra alle fangeleirene av en lege, Dr. Bauer, viser at i flere fangeleirer manglet det nok klær, det var dårlig forpleining og brakkene manglet mye. I mannskapsbrakken i Karasjok manglet det nødvendigste. Bauer skrev i august 1942 at om leiren skal brukes over lengre tid, må den bygges vesentlig om, den har blitt bygd feil fra begynnelsen. Den halm som fangene lå på, var full av lus og selv om fangene ble avlust, var det ikke til noe nytte. Ingen sykestue eller sykerom fantes da. Organisation Todt sin leder for Karasjok, ingeniør Beck mente at det ikke var nødvendig å gjøre så mye med leiren, da arbeidet skulle avsluttes likevel om seks uker. Dette var sagt i midten av august, Beck regnet da med at frem til 1. oktober kunne det arbeides før arbeidet måtte stoppes. Men han anslo nok for forsiktig, for arbeidet varte frem til midten av desember. I august 1942, under inspeksjonen, var en assistentarzt fra Wehrmacht, Dr. Rinza ansvarlig for leiren.⁷⁰⁰ Han skrev 7. august til Dr. Bauer og

---

⁶⁹⁶ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 7. I-Allgemeines. Überblick über den stand der Vorarbeiten für den Strassenbau, 1.6.1942

⁶⁹⁷ Jovanović 1988:80. Bildeside fra Det norske meteorologiske institutt 1942

⁶⁹⁸ RA. L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45. Rapport til politimesteren i Vadsø fra lensmannen i Karasjok. Serberfanger i Karasjok 1942. S. 8. Oddmund Aronsen 26.4.1946. Se også Per Hansson. *Mamma Karasjok*. Oslo 1970:184

⁶⁹⁹ Hansson 1970:167 ff., 173 f., 178

⁷⁰⁰ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 4. Bericht des SS-Sturmbannführer Bauer 28.7.–13.8.1942. Skrevet 17.8.1942

la frem forslag om ulike endringer som burde gjøres. Lederen for Organisation Todt i Alta fikk videresendt henvendelsen fra Hesse i Reichskommissariat i Oslo der han ba om at manglene ble rettet på og spesielt at klær ble gitt. Dessverre finnes det ikke mer korrespondanse i denne saken for å se om det ble fulgt opp. I oktober 1942 var Otto Triebenstein, en ny divisjonslege fra 230. infanteridivisjon, satt til å inspisere leiren. Mange fanger var da syke, og legen beskrev i en rapport 5. oktober 1942 at så langt var 42 fanger døde av ekstrem utmattelse og anstrengelse. 6. november sto det lakonisk i rapporten for oktober at 176 fanger hittil var døde, 113 av sykdom.⁷⁰¹ Forholdene fra august til oktober var nok ikke blitt bedre.

Fangene fortalte at de ble slått, og hvis de ikke klarte å arbeide, ble de skutt. Lokalbefolkningen observerte når vaktene skjøt fanger, og at tyske vakter gikk bak fanger og slo dem med stokker til de lå på bakken. Og da tok vaktene og sparket fangene og slo dem enda mer. Til slutt måtte andre fanger bære dem til leiren eller gravstedet. Et av mange eksempler er fra Oddmund Aronsen, som fortalte i 1946 om et tilfelle høsten 1942:

«Jeg tok igjen på motorsykkel en kolonne med ca. 25–30 serbere som marsjerte i retning Karasjok med tysk vakt. Bak hele kolonnen gikk det tre serbere som så ytterst elendige ut. (...) etter en stund falt den ene serberen om. De to andre serbere forsøkte å få ham med seg, men tyskeren kom til og jaget dem vekk. Tyskeren tok nå til å slå til serberen med geværkolben over nakken slik at han falt for ikke å reise seg mer, mens jeg var der. Mens han lå der på bakken, sparket vekten stakkaren i ryggen og sidene. Han rørte seg i alle fall ikke. Serberen ble lempet ut i grøften.»⁷⁰²

En fange forteller om en av offiserene, SS-Unterscharführer Max Gemeinhardt, kjent som «spikeren». Han forteller at helt fra Gemeinhardt ankom til leiren i Karasjok, behandlet han de utmattede og syke fangene på en bestialske måte. Han slo de sykeste fangene og sendte dem uansett tilstand til arbeid. Han brukte å slå de utmattede

---

⁷⁰¹ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. Einstellungsverfügung 28.2.1978. S. 4. Karasjok

⁷⁰² RA. L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45. Rapport til politimesteren i Vadsø fra lensmannen i Karasjok. Serberfanger i Karasjok 1942. S. 7. Oddmund Aronsen 26.4.1946

fangene så hardt at det ofte hendte at de døde av slagene hans. Han tok også de syke og utmattede fangene til henrettelse.⁷⁰³

Et spesielt tilfelle som faktisk fikk følger for gjerningsmannen, var saken om Diederich Scholz, født 1920 og som arbeidet i NSKK (Nationalsozialistisches Kraftfahrkorps). Rundt 22. august 1942 hadde han kontakt med de Martin. Scholz så eller visste at de Martin skjøt fanger som hadde gjort motstand eller nektet å arbeide. De Martin skulle akkurat skyte en fange, og Scholz spurte om han ikke også kunne få skyte en fange. De Martin svarte at det var en glede for ham om han ville det, og han hentet en ny fange. De to sammen skjøt fangen. Scholz ble da sendt bort, til Berlin av ledelsen i NSKK, og lederen for arbeidet i Karasjok uttalte at de ikke kunne ha sadister der. Scholz fikk ikke noen straff under krigen, ikke før i 1962, da det tyske politiet tok opp saken og han fikk fire års fengsel.⁷⁰⁴

Minst 18 tilfeller av skyting av grupper av fanger i Karasjok er kjent. Både SS, Ordnungspolizei og folk fra Hirdvaktbataljonen er av lokalbefolkningen beskrevet som mordere.⁷⁰⁵ I fem tilfeller har norske vakter drept fanger, i tre tilfeller var de beordret til det som en henrettelse. De var også vakter ved massehenrettelser, det er ukjent om de også deltok i skytingen. En norsk vakt, Olav Kjendsheim, var kokk i leiren og av og til vakt ved arbeid. Han var med og slo fanger som hadde forbrutt seg mot leirreglementet. Han ga fanger 25 slag med en pisk eller en stokk. En av gangene han pisket, døde en fange av slagene.

Organisation Todt-folk var også medskyldige i mishandling, kan flere av lokalbefolkningen bekrefte.⁷⁰⁶ De britiske etterforskerne siktet bare en av dem etter krigen, men den siktede ble ikke tatt. Mange ble etterlyst som vitner. En liste som den tyske statsadvokaten laget i 1978, viser 33 navn fra Organisation Todt, bare fem ble

---

⁷⁰³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dok. 147. Milorad Tešić 18.7.1946

⁷⁰⁴ BA-L. B 162/2207 og Justiz und NS-Verbrechen. Band XVIII. Sak nr. 533. 1978

⁷⁰⁵ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth.

Einstellungsverfügung 28.2.1978. S. 10 ff. Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dom 23.10.1946

⁷⁰⁶ RA. L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45. Rapport til politimesteren i Vadsø fra lensmannen i Karasjok. Serberfanger i Karasjok 1942. S. 10. Klemet Kåven 2.5.1946. S. 12. Amund Nedrejord 7.5.1946. S. 17 f. Henrik Risvik 14.5.1946

funnet.⁷⁰⁷ Mange av Organisation Todt-folkene var bare kjent for fangene og andre ved etternavn.

Veldig mange jugoslaviske fanger døde utover høsten. De ble begravd i to store massegraver som lå et par hundre meter fra leiren. Wehrmacht sendte i september 1943 ut informasjon fra 230. infanteridivisjon, som hadde dokumentasjon fra 1942. De beskrev at av de 263 som døde i Karasjok, ble 140 skutt og 123 døde av utmattelse og sykdom. Av de som ble skutt, er det beskrevet at de ble skutt for sabotasje, fluktforsøk og arbeidsnektelse. 46 fanger ble skutt da de var så svake at de ikke var i stand til å reise fra Karasjok i desember.⁷⁰⁸ Wehrmacht oppga at 263 døde, men en fange klarte å flykte til Sverige. 262 døde da i eller utenfor leiren, foruten en som ble skutt på flukt i Kautokeino. Dette gir en dødsprosent på 70 i Karasjok. Leiren ble nedlagt på grunn av kulde og mye snø som gjorde at det var vanskelig å arbeide. I tillegg var det mørketid slik at det var lettere for fangene å flykte. 15. desember 1942 ble de 111 overlevende fangene sendt til Osen-leiren. To fanger døde underveis på et skip slik at 109 fanger ankom til Osen-leiren 31. desember 1942.

Nedleggelse av de to nordligste fangeleirene

25. oktober ble de siste 82 fangene i fangeleiren Beisfjord flyttet til Korgen-leiren lenger sør i Nordland. Avgjørelsen om å flytte fangene må ha blitt tatt i løpet av september, da de første fangene ble flyttet allerede 1. oktober. Det er flere grunner til at leiren ble nedlagt. Én årsak er at arbeidet på Bjørnfjell uansett måtte avsluttes 1. november på grunn av at det da vanligvis var for mye snø. I tillegg mente Köhling, Oberbauleiter ved Organisation Todt i Narvik at fangene ikke kunne arbeide så godt med for dårlige klær og det ble for vanskelig å få opp forsyninger til Bjørnfjell. Han klarte heller ikke å gjøre noe med situasjonen for dem.⁷⁰⁹ Nå ble jo ikke fangene

---

⁷⁰⁷ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. Einstellungsverfügung 28.2.1978. S. 7f. OT-angehörige

⁷⁰⁸ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 56. Mappe 3. Serial nr. 0373. I.C. file relating to Prisoners of War. Fra 230. infanteridivisjon via AOK Norwegen til Oberkomm. der Wehrmacht 2.9.1943. Se også RW 39/67

⁷⁰⁹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 17. B.VI.a. Øyjord - Bjørnfjell. Band 3. Brev fra Oberbauleiter Köhling til Organisation Todt i Oslo, 25.7.1942

værende i leiren på Øvre Jernvann etter karantenen, fangene kunne da ha overvintret i Beisfjord og utført annet arbeid. Årsaken til nedleggelsen av leiren oppgis ikke. Jeg vil anta at siden arbeidet ikke kunne startes igjen før 1. juli neste år, kunne heller den lille gruppen som var igjen arbeide på de nedre delene av Korgfjellet, der snøen kom senere og ikke lå så lenge. Om det spilte noen rolle at fangegruppen var såpass desimert at det ved nyttår likevel ikke ville vært noen fanger igjen i Beisfjord, er ukjent. En annen mulig årsak til at de jugoslaviske fangene ble flyttet, var at sovjetiske krigsfanger kom til Beisfjord-leiren samme dag som jugoslavene dro. Det kan dermed også ha vært en plan om å bruke dem på Bjørnfjell i stedet for jugoslavene. Det ble faktisk brukt sovjetiske krigsfanger på Bjørnfjell fra våren 1943. Organisation Todt valgte ut sovjetiske krigsfanger som var gått over i tysk tjeneste, som sannsynligvis ikke så lett ville flykte over til Sverige.

15. desember 1942 samme år flyttet også SS de siste 111 fangene fra Karasjok. De ble også sendt til arbeidet på Korgfjellet. Her var begrunnelsen at det var umulig å arbeide effektivt, da det var utrolig kaldt i Karasjok. Gradestokken lå under minus 30 i november og desember 1942. Alt var også dekket av snø. Også det at det var lite dagslys, gjorde at det ble lite arbeid. Lederen for arbeidet i Karasjok, ingeniør Beck bekreftet at arbeidet kom til å bli avsluttet utover høsten/vinteren.⁷¹⁰ At fanger lettere kunne flykte i vintermørket, var kanskje også et argument. Kanskje var det også behovet for arbeidskraft i prosjektet lenger sør som var viktig. Nå var det også Organisation Todt som mer og mer bestemte hvor de jugoslaviske fangene skulle benyttes i arbeid. Men Rediess måtte godkjenne det, da de eventuelt måtte fordele vakter.⁷¹¹ Organisation Todt forventet fortsatt høyt arbeidstempo av fangene i Osen.⁷¹²

Nedleggelsen av de to nordligste fangeleirene medførte at pr. 1. januar 1943 var det bare tre fangeleirer for jugoslaviske fanger i drift under SS, Korgen- og Osen-leirene ved Korgfjellet og Botn-leiren ved Rognan.

---

⁷¹⁰ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 4. Bericht des SS-Sturmbannführer Bauer 28.7.–13.8.1942. Skrevet 17.8.1942

⁷¹¹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 18. Brev fra Hüttig til Einsatz Wiking, 3.9.1942. Med henvisning til Gunnar D. Hatlehol

⁷¹² RA. Organisation Todt. E2b. Eske 14. Brev H. Hesse til Oberbauleitung Nord-West-Trondheim, 2.11.1942

Oppsummering

Hver av disse fem fangeleirene for jugoslaviske fanger som var under SS de ni månedene fra juni 1942 ut mars 1943, hadde sin egen historie. De var like på mange måter, da alle var i Nord-Norge, SS-regimet var i alle fem leirene, og alle arbeidet med veiarbeid. Selv om SS styrte leirene, var det ganske forskjellig antall på døde fra leir til leir. Likevel var det såpass mye felles at det kan sies å ha vært et mønster for dem. Ledelsen ved Hans Hüttig og senere Hans Loritz i Oslo hadde gitt sine ordrer på forhånd og fortsatte med inspeksjoner underveis. Den enkelte kommandant kan derfor ikke sies å ha stått fritt med hensyn til hvordan han behandlet fangene i «sin» leir. Graden av mishandling og antall drap varierte, slik som en kunne se i leirene som ble drevet av Organisation Todt. Først kan en se på den store variabelen: dødelighet. Dødeligheten ligger på fra 35 prosent og opp til 82 prosent. Dette viser store forskjeller. Problemet er ikke at det er en variasjon fra veldig få døde til noen. Her er det en dødelighet fra en tredjedel og opp til over tre fjerdedeler av fangegruppen. Faktisk var de leirene som var i funksjon i kortest tid, de verste fangeleirene. De dødsarbeidsleirene med høyest dødelighet, hadde nok også de verste leirkommandantene. Ordnungspolizei var synlige, mest i Beisfjord, der det var et helt kompani. I de andre leirene var det mindre grupper. Bare en håndfull var igjen etter en stund da de norske vaktene kom i større antall. Flere i Ordnungspolizei ble kjent for å mishandle og drepe fanger. De deltok også i massehenrettelser ved å skyte fangene. De norske vaktene i Hirdvaktbataljonen var i begynnelsen litt passive, men etter noen uker begynte også de å behandle fangene som SS gjorde, med hard mishandling og vilkårlige drap. De deltok også i massehenrettelser, men tjenstegjorde mest med vakthold. Leirene hadde ganske like forhold innad i den tiden de fungerte. Det varierte bare fra veldig dårlig til grusomt. Det var en markant forskjell på dødelighet fra Korgen-leiren til de andre leirene, men det kan være et unntak fordi den leiren fikk nye fanger som var mer friske, som kan gi utslag på antall døde. Leirkommandanten i Korgen-leiren, der 35 prosent av fangene døde, kan også ha vært litt mindre morderisk enn de andre kommandantene, neste leir som var Botn hadde 61 prosent dødelighet. Organisation Todt fungerte under SS i Nord-Norge som bare ansvarlig for arbeidet,

samtidig kunne de foreslå bedre forpleining eller bedre klær eller sko. Dette prøvde flere ingeniører å gjøre, men det hjalp ikke. Det ble lite endringer for fangene. SS var ansvarlig for fangene og sikkerheten, og fanger døde i store antall i alle leirer utover høsten og vinteren. SS hadde også egen lege som inspiserte fangeleirene, og han sa klart fra om at fangene fikk for lite mat. Men SS fulgte nok Wehrmachts forpleiningsrasjoner for sovjetiske krigsfanger som allerede var for lave for fanger i hardt arbeid. I tillegg tok overløpere i flere leirer for seg av maten som de andre fangene skulle ha. Fangene ble derfor svake etter kort tid, og det harde arbeidet tok manges siste krefter. Til slutt ble de syke eller utmattet og døde i sykebrakken eller ble skutt.

10. kapittel. SS og ofrene

Hittil i andre del har jeg vist situasjonen for de jugoslaviske fangene i Norge, først da Organisation Todt sitt leirregime styrte deres fangeleirer, og deretter under SS' regime. Det var klare forskjeller i fangebehandlingen. I dette kapitlet vil jeg først vise mer i detalj forskjellene mellom disse to når det gjelder behandlingen av fangene. Jeg vil deretter undersøke SS' muntlige ordrer, –til hva som faktisk skjedde i leirene. Dette vil jeg gjøre ved å sammenligne SS' dødsarbeidsleirer i Norge med konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland. Fungerte disse på samme måte, og hva har det eventuelt å si for behandlingen og det store dødstallet? Deretter tar jeg også opp spørsmålet om hvordan en person i et fangeleirsystem kan bli drapsmann. Til slutt ser jeg på Organisation Todt som var ansvarlig for tvangsarbeidet og Statens vegvesen, som var delvis deltaker og tilskuer i fangesystemet.

Komparasjon av SS og Organisation Todts behandling av jugoslaviske fanger i Norge

Sammenligner en dødsprosent i leirene under Organisation Todt i Trøndelag og den i Nordland med de samtidig SS-styrte leirene i Nordland og Finnmark, ser en en klar forskjell i behandling av fangene. Dødeligheten under SS var på 73 prosent, under Organisation Todts ledelse var dødeligheten på 15 prosent, som jeg fant i kapittel 8. Hvordan kan en forklare forskjellen mellom SS' og Organisation Todts behandling av jugoslaviske fanger i samme tidsperiode? Jeg har samlet en del faktorer som viser forskjellene, oppsummert fra behandlingen i leirene beskrevet i tidligere kapitler.

Tabell 6. Komparasjon av forholdene under SS og Organisation Todt 1942–1943.⁷¹³

Under SS 1942–1943	Under Organisation Todt 1942–1943
Norske arbeidsformenn på arbeidsplass	Tyske arbeidsformenn på arbeidsplass
Norske og tyske vakter på arbeidsplass	Tyske vakter på arbeidsplass
Ofte drap på arbeidsplassen	Ingen drap på arbeidsplassen
Fangene mishandles til de er døde	Fangene mishandles til de ligger nede
Syke fanger får ikke behandling	Syke fanger får delvis behandling
Kronisk syke fanger blir tatt ut av sykebrakken og skutt	Kronisk syke fanger blir liggende i sykebrakken og dør eventuelt der
Vilkårlige drap inne i leiren	Sjeldnere drap, og når det skjer, er Sicherheitspolizei ansvarlig med offentlig henrettelse inne i leir
Ved flukt skytes umiddelbart for å drepe	Ved flukt og tatt, sendt tilbake til leir eller til Sicherheitspolizei, henrettes i Falstadskogen
Elendig forpleining, og overløpere stjeler av maten som skal utdeles	Dårlig forpleining, og overløpere stjeler av maten som skal utdeles
Hjelp fra nordmenn vanskelig	Hjelp fra nordmenn lettere
Kaldere klima i Nord-Norge	Mildere klima i Trøndelag

Ut fra oversikten ser en klart forskjellene mellom SS' og Organisation Todts styre og behandling av de jugoslaviske fangene. Det er gjennomgående en brutalisering der fangene dør som en direkte følge av behandlingen. Arbeidet var hardt, og behandlingen hos Organisation Todt var dårlig, men hos SS ble behandlingen forferdelig. Den jugoslaviske domstolen uttalte følgende i dommen over offiserene fra SS og Wehrmacht og firmafolkene: «Leiren Ørland er spesiell. I hele perioden var

⁷¹³ Bearbeidet fra en oversikt jeg første gang la frem i en PowerPoint-presentasjon i et foredrag på Organisation Todt-seminar i Narvik 15.5.2013

Organisation Todt ansvarlig. Selv om handlingene og forholdene ikke har vært så forferdelig som i de andre leirene under SS-kommando, finner vi allikevel at det var langt unna human behandling.»⁷¹⁴

Hos SS virker det som om straffen er det sentrale i en fangeleir og på arbeidsplassen. For Organisation Todt virker det som om hensynet til å få gjennomført arbeidsprosjektene var viktigst og ikke straffen. Organisation Todt var i utgangspunktet en organisasjon med teknokrater. De tenkte på tekniske utfordringer, å følge opp arbeidsfristene, samarbeid med ulike firma og å følge reglementet. Fangene kom etter hvert inn i Organisation Todt som en nødvendighet da det ikke var nok frie sivile arbeidere eller sivile tvangsarbeidere. Fangene sto nederst på rangstigen, men var dog arbeidere som burde holdes i live for å få prosjektene ferdige. Bruken av fanger som arbeidskraft var vanlig i hele det tyske riket. De tyske byggelederne, arbeidslederne og inspektørene som arbeidet i og under Organisation Todt i Norge, var underordnet Organisation Todts leder og rustningsminister Speer. I Norge var det Organisation Todts Schutzkommando som styrte fangeleirene og var vakter en kortere periode i 1942–1943, dette var ikke den vanlige måten å operere på. Vanligvis i Norge hadde Wehrmacht ansvaret for fangene og Organisation Todt bare ansvaret for byggingen. Schutzkommando besto av Wehrmacht-soldater som var innkalt til vaktjeneste, og de var helt underordnet Organisation Todt.

SS og de jugoslaviske fangene i Norge

Hvorfor drepte SS 73 prosent av alle de jugoslaviske fangene som kom til Norge for å arbeide? Var det likheter mellom SS' dødsarbeidsleirer i Norge og SS' konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen? SS i Norge hadde ansvaret for behandlingen av fangene. De ledet administrasjonen i Oslo og de fem fangeleirene. Ordre om massedrap kom fra Hans Hüttig, som var lederen i Oslo frem til september 1942. Delvis kom det også ordre fra hans overordnede Wilhelm Rediess, leder over både SS- og politienhetene i Norge. I tillegg kom det ordre fra

---

⁷¹⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen 23.10.1946. S. 22f.

Reichskommissar Josef Terboven, som var over Rediess igjen. De store massedrapene på de jugoslaviske fangene ble utført på grunnlag av en SS-ideologi –der også formålet med å ha jugoslaviske fanger og motivasjonen hos tyske og norske vakter spilte inn. Denne drøftingen oppsummerer mye av informasjonen som er undersøkt i både første og andre del. Problemstillingen knyttet til hvordan og hvorfor SS drepte nesten tre fjerdedeler av alle de jugoslaviske fangene som kom til Norge for å arbeide, vil jeg drøfte via de følgende fem punktene:

1. SS' ideologi og erfaringsgrunnlaget fra konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland
2. Instruksene angående hvordan de jugoslaviske fangene skulle behandles
3. Utviklingen fra arbeidskraft til draps ofre
4. Hvordan ble SS-offiserene og norske og tyske vakter drapsmenn?
5. Tilskuere og deltakere: Organisation Todt og Statens vegvesen

1. SS' ideologi og erfaring

I første del beskrev jeg SS som en elitegruppe i det nasjonalsosialistiske Tyskland som Hitler ville skulle være en stat i staten. SS utviklet en forakt for de svake og ville være en menneskelig elite i det tyske riket.⁷¹⁵ Jugoslavene utenom kroatene tilhørte ifølge SS' rasesystem den slaviske rase, som var mindreverdige. Jugoslavene i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland ble behandlet like dårlig som andre fanger. Konsentrasjonsleirene var et sted hvor en skulle straffes, og det var et sted hvor en var i varetekt så lenge som SS ville. En fange kunne bli satt fri etter en periode om han hadde endret holdning, dette endret seg utover krigen. Færre og færre ble løslatt.⁷¹⁶ Underveis i fangeoppholdet fokuserte en så sterkt på straff at vaktens tilfeldige mishandling av fanger kunne føre til rask død. Vilkaarlighet var normen. Det var en utvikling i konsentrasjonsleirenes historie, fra 1933 til 1945, av hva som var det viktigste målet for å ha fanger i leirene. SS anså straff for å være det viktigste i konsentrasjonsleirene frem til 1943, da SS etablerte konsentrasjonsleirer nær bedrifter

---

⁷¹⁵ Filosof Arne Johan Vetlesen. Menneskeverd og ondskap. Essays og artikler 1991-2002. 2003:250

⁷¹⁶ Wachsmann 2015:483

i Tyskland for at fangene skulle utnytted til beste for krigsøkonomien.⁷¹⁷ Da fikk fangene i teorien litt mer verdi, men det gjenspeilet seg ikke i den faktiske behandlingen.

SS-kommandantene kom til Norge i 1942, i perioden før en begynte å regne fangene som viktig arbeidskraft. SS-lederen over alle fangeleirene og flere av kommandantene i leirene hadde enten organisert massedrap på fanger i konsentrasjonsleirene eller deltatt i slike massedrap før de kom til Norge. I SS-leirene i Norge virket det som om en aktivt fremskyndet arbeidskraftens død. Vekten for SS i Norge i 1942 lå altså fremdeles på straffen og ikke på arbeidet. At personen kunne arbeide, kom som en nyttig ressurs så lenge personen var arbeidsdyktig. Antall døde jugoslaver i norske dødsarbeidsleirer var i prosent på høyde med dødstallene i de tyske konsentrasjonsleirene. Som jeg nevnte i kapittel 2 var dødeligheten veldig høy i konsentrasjonsleirene, gjennomsnittlig var dødeligheten på 66 prosent av fangene.⁷¹⁸ Nå var leirene i Norge meget små i forhold til de store konsentrasjonsleirene i Tyskland og det naziokkuperte Polen, men likevel går det an å sammenligne. Hensikten med konsentrasjonsleirene var altså at fangene skulle terroriseres og ikke nødvendigvis komme ut derfra. Det var imidlertid også en utvikling innenfor SS der en ville at fangene skulle utnytted bedre i langsiktig arbeid.

Disse konsentrasjonsleirene utgjorde et system der overgriperne ble gitt full frihet til å utøve vold. SS-offiserene styrte leirene som de ville, og med velsignelse fra øverste hold. Zygmunt Bauman konkluderer i sin studie om modernitet og Holocaust fra 1991 at Holocaust var et resultat av onde handlinger, ikke onde handlingsmenn. Alle avstandsskapende mekanismer som byråkratiseringen og teknifiseringen gjorde at millioner kunne drepes av dem som planla dette og ga ordre. Wolfgang Sofsky i sin bok fra 1993 om konsentrasjonsleirene lanserte en alternativ tolkning. Sofsky snakker ikke om avstand, derimot om nærhet til å ødelegge mennesker:

«Leirene ga personalet et fritt handlingsfelt. Eksekutørene for voldsmonopolet kunne ustraffet sette en strek over alle sivilisasjonens former. Gjerningsmannen

---

⁷¹⁷ Orth 1999:340. Dette ble først fra 1943 i større grad gjennomført, men også da nølende, mener historiker Karin Orth

⁷¹⁸ Orth 1999:346

var ingen undersøtt. Han gjorde det han fikk lov til, og han fikk lov til alt. Denne suvereniteten var overdratt til selv den mest underordnede våpenbærer.»⁷¹⁹

Onde handlinger gjennomsyret systemet. SS hadde et reglement, men få ble dømt for å gå utover det.⁷²⁰

-Hva hadde de ulike kommandantene utført av mishandling før de kom til Norge? Den øverste SS-lederen for hele avdelingen for fangeleirene for jugoslavene i Norge frem til september 1942, Hans Hüttig, innrømmet etter krigen at vakter ofte brøt reglementet og mishandlet mennesker, at det var virkelige sadister der.⁷²¹ Hüttig ga selv ordre om å mishandle fanger i konsentrasjonsleirene før han ankom til Norge. I konsentrasjonsleiren Buchenwald i 1938 ble han kalt «Soldatenmax», fordi hver tiende fange fikk 25 stokkeslag.⁷²² Etter krigen ble han siktet for mishandling og drap i konsentrasjonsleirene Natzweiler og Herzogenbusch. Som kommandant i sistnevnte leir var han sommeren 1944 ansvarlig for drap på 450 motstandsfolk.⁷²³ Hüttig forklarte sin karriere i sju konsentrasjonsleirer slik i 1975:

«Buchenwald sjokkerte meg da jeg første gang kom dit (1938). Men selvsagt, etter alle årene i vaktjeneste i leirene kom jeg ikke uforberedt. Jeg overvant det. Sachsenhausen, Flossenbürg og alle de andre representerte ikke noe problem etter Buchenwald» (...) «Når en oppsummerer alt, er det en veldig enkel historie. Jeg var nazist.»⁷²⁴

For Hüttig som var 79 år i 1975 forklarte det alt. Han var i Nazi-Tyskland glødende overbevist og levde ut den nasjonalsosialistiske ideologien.

Hans Loritz hadde et uttrykk som gikk ut på at han ville bare ha harde, ikke myke SS-menn i ledelsen. Da Loritz var leirkommandant i Sachsenhausen, var han ansvarlig for massedrap på 9000–10 000 sovjetiske krigsfanger høsten 1941, noe jeg

---

⁷¹⁹ Sofsky 1997:278. Oversatt

⁷²⁰ Wachsmann 2015:107. Sofsky 1997:105

⁷²¹ Segev 1987:192

⁷²² Uttalelse fra tidligere Buchenwald-fange Felix Rausch sitert i: Hackett (red.), *Der Buchenwald-Report*, München 1996:310

⁷²³ Coenraad J.F. Stuldreher: *Das Konzentrationslager Herzogenbusch – „Ein Musterbetrieb der SS?“*. I Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann: *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*. Band 1. Göttingen 1998:337 f.

⁷²⁴ Segev 1987:193 og 218

kommer tilbake til under i punktet om massedrap på syke fanger. Leirkommandant i Beisfjord, Wilhelm Goecke, ble siktet for å ha drept noen menn i 1920-årene da han var i Freikorps Lützow.⁷²⁵ Hermann Dolp drakk for mye og antastet en polsk kvinne i 1939. Dolp fikk også ros i 1941 i det naziokkuperte Polen fordi han anstrengte seg hardt for å få jødiske fanger til å arbeide. Han mishandlet og drepte flere.⁷²⁶ Franz de Martin var i 1940 regnet som uegnet til å lede en mindre militær enhet. Likevel ble han kommandant for fangeleiren i Karasjok, som ble den nest verste fangeleiren av de fem, med 70 prosents dødelighet.

Det er interessant hvordan den enkelte leirkommandant oppfattet sin egen rolle. Fritz Kiefer fortalte i 1946 at han under krigen var kommandant for konsentrasjonsleiren Botn. Han har altså oppfattet at han arbeidet i en konsentrasjonsleir.⁷²⁷ Wilhelm Goecke brukte som betegnelse «Konzentrationslager Beisfjord» på fangeleiren i de første brevene han sendte til ledelsen i Oslo.⁷²⁸ Etter kort tid endret det seg, og Goecke gikk over til å kalle den «Häftlingslager Beisfjord». Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord, general Rediess, omtalte avdelingen for ledelsen av jugoslavenes arbeidsinnsats som en «KL-abteilung». Dette skrev han i et brev til SS' personalavdeling i Berlin i juli 1942. Likevel ble leiren Botn i samme brev omtalt som Häftlingslager, ikke som konsentrasjonsleir.⁷²⁹ I midten av juli 1942 fortalte nestkommanderende i Korgen-leiren, Wilhelm Müller til alle fangene at leiren er en utrydningsleir.⁷³⁰

Himmler selv skrev også den 11. november 1942 i et brev angående Loritz, at han skal stå for byggingen av konsentrasjonsleirer og arbeidsleirer til vei- og jernbanebygging i Norge.⁷³¹ De samme vendinger brukes 21. november 1942, påført

---

⁷²⁵ Freikorps Lutzow. Tatt ut 4.3.2024. http://www.old.axishistory.com/list-all-categories/36-germany/germany-freikorps/2168-freikorps-luetzow?_gl=1*1q3d4hr*_ga*MjEwMDkyNzExNC4xNzA5NTc5OTEw*_ga_NBNC43HFJZ*MTcwOTU3OTkxMC4xLjEuMTcwOTU3OTk1Mi4wLjAuMA..

⁷²⁶ Walter 2021:303 ff.

⁷²⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5, dok. 99. Hüttig og Kiefer 20.8.1945

⁷²⁸ Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. NDH. Eske 317. dok. 40. 4.7.1942. Til Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord

⁷²⁹ BA-B. SSO Kiefer, Fritz. Brev fra general Rediess til SS-Personalhauptamt 16.7.1942

⁷³⁰ Lisiński 1980:144 f. Han bruker navnet Miller, men det var bare en ved det navnet i leiren. Begge kilder har at han var SS-Unterscharführer

⁷³¹ Bohn 2000:379, note 115

Hüttigs personellkort.⁷³² Fangeleirene i Norge var ikke en del av det offisielle konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland som Theodor Eicke ledet, kalt Inspektion der Konzentrationslager. Men leirene ble faktisk også av og til av ledelsen i Nazi-Tyskland og Norge benevnt som konsentrasjonsleirer. Senere brukte også Wehrmacht av og til begrepet konsentrasjonsleirfanger om jugoslavene i sin korrespondanse i perioden 1943 til 1945. Dette kommer jeg tilbake til i tredje del.

2. Instruksene angående de jugoslaviske fangene

Så vidt jeg vet var det ingen spesielle instruksjoner for jugoslaviske fanger i de tyske konsentrasjonsleirene. De ble behandlet som de fleste andre som ble kalt politiske fanger, ikke som kriminelle fanger. Var det spesielle instruksjoner for jugoslavene som skulle arbeide i Norge, siden det ble så høye dødstall? I et dokument fra Wehrmachtbefehlshaber Südost til Wehrmachtbefehlshaber Serbien 31. mars 1942 beskrives forholdene som fangene skulle få i Norge, slik: « (...) zu Bauarbeitern unter schwersten Lebensbedingungen in Nord-Skandinavien einzusetzen.»⁷³³ Fangene skulle altså arbeide under de hardeste levevilkår.

De jugoslaviske fangene i Norge ble i begynnelsen sett på av SS både som kriminelle fanger og som politiske fanger. I Jugoslavia ble de betegnet kz-häftlinge og andre i transportkjeden kalte dem for ulike begreper. Vanligvis ble de betegnet som serbische Häftlinge. I tillegg ble de først betegnet av SS som partisaner, etter hvert ville SS bare betegne dem som kriminelle. Wehrmacht kalte dem zivil-häftlinge.⁷³⁴ SS ønsket ikke å bruke betegnelsen partisaner fra september 1942, en skulle bruke betegnelsen «bander», skrev Rediess til alle SS-enheter i Norge.⁷³⁵ Jeg mangler dokumenter med ordrer fra SS i Norge som sier klart hvordan de jugoslaviske fangene

---

⁷³² BA-B. SSO Hüttig, Hans. Fra brev, Tagebuch 1586/42, datert 21.11.1942

⁷³³ Ašković mfl. 1979:5. Fra Militærarkivet, tidlige Militærhistorisk institutt, Beograd. AVII, HA, 27-27/1. Fra Wehrmachtbefehlshaber Südost til Kommand. General und Befehlshaber für Serbien. 31.3.1942

⁷³⁴ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G 17/05/185. Rapport fra Dr. Marti om inspeksjonen i Norge pr. 15.9.1943. 4.10.1943 s. 6 f.

⁷³⁵ RA. Documents Section. Serie V-mikrofilm nr. 68. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Tagesbefehl 24/42, 12.9.1942. Gjentas i 35/42, 29.10.1942

skulle behandles. Det var ikke vanlig for SS å bruke skriftlige ordrer når en skulle planlegge og utføre for eksempel drap.

Når jeg ikke har skriftlige presise ordrer om hvordan behandlingen skulle være, går det an å bruke uttalelser fra SS-kommandanter og andre i leirene i Norge som fangene etterpå skrev ned. At SS hadde en bestemt innstilling til fangene om hvordan deres skjebne ville bli i Norge, kan forstås ut fra de innledende ordene som fangene ble møtt med første dagen i fangeleiren. Disse uttalelsene ble skrevet ned av fangen Cveja Jovanović under krigen og senere tatt med i hans bøker utgitt i 1980-årene. De to uttalelsene fra Karasjok er en førstehåndskilde, uttalelsene fra Beisfjord og Botn er andrehåndskilder, der informasjonen har gått gjennom en annen kilde. Jovanović hadde selv hørt uttalelsene i Karasjok da han var fange der. Senere ble han sendt til andre leirer og ble fortalt i 1943 og 1945 hva andre fanger hadde hørt i de andre leirene.

Johann Anninger, nestkommanderende i Karasjok-leiren, uttalte første dagen før arbeid: «Dere var partisaner, og dere har drept våre soldater. Dere er tatt med hit for at dere skal jobbe, og for at dere skal bli tilintetgjort. Har dere forstått det?» En Organisation Todt-ingeniør i Karasjok sa samtidig: «Herfra til Finland er det 18 kilometer. Når dere har bygd veien ferdig, kommer det til å ligge igjen én – for hver femtiende meter!»⁷³⁶ Franz de Martin, nestkommanderende i Beisfjord-leiren ved Narvik, ga følgende åpningsord til fangene første dagen: «Dere har drept tyske soldater, dere er tatt med hit for å bli tilintetgjort. Om noen likevel kommer til å overleve, er det avhengig av hans holdninger og arbeidsinnsats.»⁷³⁷ I Botn uttrykte nestkommanderende SS-Untersturmführer August Riemer seg langs de samme linjer da han ved fangenes ankomst sa at dette var deres «siste stasjon»: «Dere er ført hit for å arbeide til dere kommer til å krepere, men først må dere grave deres egen grav.»⁷³⁸ Riemer skrøt også av at han hadde skutt to tusen jøder på en dag.⁷³⁹ Her bruker SS-lederne blant annet uttrykket «tilintetgjøres». Detaljer kan være feil i det som fangene

---

⁷³⁶ Jovanović 1988:25 f.

⁷³⁷ Jovanović 1988:85. Originalboken på serbokroatisk 1985: Krvavi put har ordet unisten på serbokroatisk som betyr tilintetgjort. Spørsmålet er hvilket ord SS-kommandantene brukte som fangene forsto og oversatte

⁷³⁸ Jovanović 1988:151

⁷³⁹ Jovanović 1988:151

husket da Jovanović skrev det ned, men de to første sitatene er en førstehåndskilde, og læreren Cveja Jovanović har vist i sine bøker at han er nøyaktig og etterrettelig.

Den nærmeste nabo til Beisfjord-leiren, bonden Johan Sundby fortalte i 1945: En tysk vakt som het Johann Matthäus, som fangene brukte å kalle «revolver-Johan», drepte fanger for moro når som helst han hadde lyst til å gjøre det. En gang besøkte han meg hjemme og han fortalte meg: «jeg må gå nå for å drepe en fange». Jeg så han ofte drepe fanger, og det var ingen tvil om at han gjorde det med glede. Jeg så ham en gang drepe ti fanger. Når jeg spurte ham hvorfor han gjorde det, svarte han at fangene uansett skulle drepes, så det spilte ingen rolle hvem eller når man drepte dem.⁷⁴⁰

Også tyske vakter fikk høre uttalelser fra leirkommandanter. Ifølge Ordnungspolizei-offiseren Martin Hänig skal kommandanten i Botn, Fritz Kiefer, høsten 1942 ha uttalt da Hänig begynte tjenesten i leiren: «I denne leiren er det bare politiske forbrytere, ingen skal komme levende ut herfra!»⁷⁴¹ En av de norske vaktene, Aage Sjødal, skrev et brev til hirdsjef Oliver Møystad og fortalte om forholdene i Osen-leiren etter at hans tjeneste var slutt (gjengitt med skrivefeil M.S.): «Jeg hadde fått strenge ordre om å skyte vis noen forsøkte og rømme eller viss de var for slappe til å utføre arbeide. (...) Jeg fikk ordre om å jage og plage dem for disse skulle helst daua, sa tyskerne.»⁷⁴² Sjødal tilhørte en gruppe som ankom til Osen i juli 1942. Flere av de norske vaktene fortalte etter krigen hva SS-offiserene fortalte dem. En av dem skal ha sagt om fangene: «Disse karer skal arbeide til veien er ferdig, og da skal de skytes alle sammen.» Dette fortalte den norske vakten til en norsk arbeider etter at vakten umotivert hadde skutt en fange.⁷⁴³ En annen norsk vakt som var i Osen-leiren oppga i avhør etter krigen at kommandanten i Osen, Dolp, ved et tilfelle hadde fortalt ham at fangene der var dømt til døden i krigsrett i Jugoslavia, og var sendt til Norge «for å

---

⁷⁴⁰ En liten sammenblanding av to SS-folk. «Revolver-Johan» het Johann Anninger. Matthäus het Karl til fornavn. Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 Hesse, Karl mfl. 3. mappe. Dok. 127 ff.

⁷⁴¹ BA-L. B 162/6630. Bericht Martin Hänig 15.9.1947

⁷⁴² RA. L-sak Aage Sjødal. Drammen politikammer. Sak 38. Brev av 23.11.1942, s. 2 f.

⁷⁴³ RA. L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45. Uttalelse av vakt Egil Linde-Hansen sitert i anleggsarbeider Benoni Monsens vitnemål, Korgen 13.8.1945

lide en langsom og pinefull død». ⁷⁴⁴ En norsk vakt oppsummerer i 1949 hvordan han oppfattet det i fangeleiren Botn, høsten 1942:

«... Min bestemte oppfatning var at det var tyskernes hensikt at disse fangene skulle utryddes mens at de skulde utføre mest mulig arbeide på kortest mulig tid før de bukket under. Jeg vil ikke si at dette stod helt klart for meg da jeg var i Botn. Men vi var i alfald innprentet at serberne som var her var en mindreverdige rase, forbrytertyper som det bare var om å gjøre å bli kvitt. De var ikke verd å leve. Dette ble jeg inngitt «med skje» hele tiden og det virket selvfølgelig slik at jeg trodde det samme.» ⁷⁴⁵

Fritz Kiefer, kommandanten i Botn-leiren, ble i jugoslavisk fangenskap i 1946 forhørt om forholdene i leirene i Norge. Uttalelsene kan gi en viss forståelse av hvordan en kommandant uten erfaring fra fangebehandling startet sin nye karriere:

«Da jeg ble beordret til å ta ledelsen i leiren på Rognan, fikk jeg muntlig instruksjon fra Sturmbannführer Hüttig, kommandant for alle leirene i Nord-Norge. Disse instruksjonene var hovedsakelig om hvor streng behandlingen av fangene måtte være, og at alle overtredelser skulle straffes hardt. Etter at jeg tok over, dro jeg ved en anledning til Oslo for å besøke Obergruppenführer og general i SS, Wilhelm Rediess, for å rapportere om forholdene i leiren. Der ble jeg igjen gjort oppmerksom på behovet for et aktpågivende og strengt vakthold av fangene, slik at det som hendte i leiren i Korgen, som var under kommando av major Dolp, ikke skulle skje. Der hadde en vaktssoldat blitt skutt. Nettopp for å få videre instruksjoner fra Dolp, som hadde erfaring fra ledelse av leirer, besøkte jeg Dolp på min vei tilbake. Der ble jeg informert om at 50 personer ble skutt som represalie for den drepte vaktssoldaten. Dolp ga meg også instruksjon om at fangene skulle straffes med 25 piskeslag i tilfelle av større tyverier. Videre instruksjon om straffemetoder fikk jeg ikke. Det var opp til meg hvorvidt og hvordan ulike overtredelser skulle straffes.» ⁷⁴⁶

---

⁷⁴⁴ RA. L-sak Karl Julius Støre. Østerdal politikammer. Dom 502

⁷⁴⁵ RA. L-sak Gunnar Karlsen. Helgeland politikammer. Avgj. 1-dom. Eske nr. 56. Avhør 28.7.1949. Med henvisning til Sigurd Styrvold

⁷⁴⁶ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør av Fritz Kiefer ved den militære anklager i den jugoslaviske hær i Beograd 18.3.1947

Selv om Kiefer underslår en del fakta og omstendigheter om hans egen rolle, kan en se konturene av hvordan ledelsen ville behandle fangene. Den viser at behandlingen av fangene skulle være streng og hard. Det var mye opp til den enkelte leirkommandant hvordan fangene skulle straffes, og dette gjenspeiler SS' tankegang, der det var lagt opp til det personlige initiativ så lenge en handlet under en rådende hovedplan.⁷⁴⁷ I de tyske konsentrasjonsleirene var det også ulike typer leirkommandanter. I Nazi-Tyskland var det mer detaljert utformet reglement og oppdraget deres var klart utformet fra sentralt hold. Lederen for konsentrasjonsleirsystemet, Theodor Eicke, hadde bygd opp dette siden 1933.

Eksempler på at en leirkommandant kunne opptre menneskelig, finnes også. En tidligere fange forteller om SS-offiseren Seifert, som overtok for kommandant Hesse i Korgen-leiren, at han hjalp syke fanger og ga dem brød i skjul.⁷⁴⁸ Seifert ble likevel henrettet i Beograd i 1946 for det han hadde gjort i Beisfjord før han kom til Korgen.

Ovenfor har jeg gjennom flere uttalelser fra leirkommandanter vist at det var en overordnet plan med de jugoslaviske fangene. Oppdraget var at de skulle arbeide og deretter dø som resultat av det harde arbeidet. De Martin uttaler at de jugoslaviske fangene har drept tyske soldater i Jugoslavia, så et hevnmotiv fra SS' side kan være enda en grunn til å forklare hvorfor fangene ble behandlet så grusomt.

3. Utviklingen fra arbeidskraft til drapsofre

Under dette punkt vil jeg vise at det skjedde en endring i dødsarbeidsleirene i Norge fra en litt passiv til en mer aktiv rolle fra SS' side. Denne aktive rollen gjorde at en ikke bare lot fanger dø på grunn av hardt arbeid og lite mat, men i stedet gikk aktivt inn for å mishandle dem slik at de ble syke og utmattet og kunne skytes. Dette skjedde gjennom ulike faser fra de ankom til fangeleirene i Norge. Jeg vil dele opp utviklingen for de jugoslaviske fangene i fangeleirene inn i to faser. Den første fasen dreier seg om de tre første fangeleirene som ble opprettet, som får noen rolige uker med arbeid. Dette

---

⁷⁴⁷ Sofsky 1997:18

⁷⁴⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dok. 165. Bogdan Oklopdzija 15.7.1946

ble brutt av to hendelser over noen dager som resulterte i større massedrap av fanger. Følgene av massedrap på fanger var drastisk endrede forhold for fangene i leiren som vedvarte i andre fase, de resterende åtte månedene under SS.

Dette gjaldt for Korgen-, Osen- og Beisfjord-leirene, som alle ble opprettet 23.–24. juni 1942. Botn- og Karasjok-leirene ble opprettet rundt en måned senere. Det som ble gjengs praksis i de første leirene, påvirket hvordan fangene ble behandlet i de to leirene som ble opprettet sist. SS hadde ikke et eget etablert fangesystem, noe som medførte at alt måtte innarbeides over tid. Knapphet på tid og ressurser gjorde at SS så mot de etablerte konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Det kan virke som om SS fra begynnelsen av planla at alle fangene skulle dø av arbeidet. Poenget var ikke at fangene skulle drepes raskest mulig, de skulle arbeide med å bygge veier, men som en følge av hardt arbeid ville nødvendigvis mange dø. SS' system var slik at selv om fangene hadde lite mat ifølge forpleiningsrasjonene eller hadde dårlige leveforhold ellers, var det uvesentlig. En fulgte de oppsatte rasjonene eller reglementet. SS gikk ut fra at om en del døde, gjorde det ikke noe, de kunne få flere fanger til Norge. I de tre første ukene etter at fangene ankom til Korgen, Osen og Beisfjord, var det få som døde. I Korgen og Osen var det bare tre som døde, i Beisfjord cirka 19. Fangene arbeidet på veiene eller jobbet med utbedring av leiren, og alt kom inn i et system.

To større hendelser startet andre fase, noe som i stor grad førte til en dreining av levevilkårene, og påvirket det som skjedde videre med fangene. Kanskje hadde en del av de mange drapene på fanger kommet til å skje likevel, men ikke så raskt som nå. Det ene er det som skjedde i Korgen, der to flyktede fanger drepte en tysk vakt. Det ble tatt represalier, der SS ved Rediess bestemte at hver tiende fange i Korgen-leiren skulle drepes og hver tjuende i naboleiren, Osen. Til sammen 60 fanger ble skutt den 17. juli 1942. Etter drapet ble det en sterk økning i antall enkeltdrap og dårligere behandling i form av mindre mat osv. SS hadde fått beviset på at fangene var farlige, og hevnet seg med å bli ekstra voldelige. De norske vaktene fikk bekreftet hva de hadde hørt på kurset i Halden om fangene. De fikk etter drapet en skriftlig påminnelse

fra Ordnungspolizei om å behandle fangene som Untermenschen. Fangene omtales også som fiender og forbrytere.⁷⁴⁹

Den andre store hendelsen begynte med undersøkelsen av syke fanger i Beisfjord 12. juli. Tyske leger og en norsk lege konstaterte da flekktyfus på totalt 258 syke fanger. Terboven tok mest sannsynlig avgjørelsen 15. juli om å skyte disse da han var i Narvik-området og inspiserer fangeleiren. For samme dag begynte tyskere og fanger å grave store massegraver nær fangeleiren, og fangeleiren ble delt i to slik at sykebrakkene ble inngjerdet. Tallet på mulige syke av flekktyfus og andre syke som ble skutt natt til 18. juli, var da steget til 287. Dette medførte også at de friskeste fangene ble sendt til en ikke ferdig leir ved Øvre Jernvann og skulle være i karantene. Det medførte ikke noe ekstra hjelp, derimot ble alle fanger med spor av sykdom straks skutt. På fem uker ble ytterligere 242 fanger skutt eller døde av sykdom. Når fangene kom tilbake til Beisfjord-leiren, økte mishandlingen på mange vis.

Dette var dreiningen fra hardt arbeid i en dødsarbeidsleir der en fange skulle dø i løpet av en lengre tidsperiode, til at fangen skal dø raskere som følge av mishandling og drap. Det som endrer seg, er både tidsperspektivet og måten de skal dø på. Fangene skal dø raskere og de dør ikke nå bare som følge av selve arbeidet og den dårlige forpleiningen, nå blir de gjerne mishandlet og drept uten noen grunn. Fangene skulle virkelig straffes for drapet på den tyske vekten, og samtidig regnet SS fangene som smittefarlige. Dermed ble dette den rådende behandlingen fra august 1942 ut mars 1943, da fangene ble behandlet verre enn de ble behandlet før disse to store hendelsene. Det virker som om tankegangen at fangene ikke hadde noen verdi, utviklet seg raskt, det foregikk en dehumaniseringsprosess. Leirkommandant Fritz Kiefer hevdet at Rediess ga en ordre om å behandle fangene svært strengt for å unngå at flere vakter skulle bli drept.⁷⁵⁰ Når SS kunne kommandere at fanger ble skutt i store antall og mange vakter måtte delta enten i skyting eller ved å passe på fanger som skulle skytes, førte det til en ny holdning fra vaktene mot fangene. Fangene skulle dø raskere, det oppsto en radikaliseringsprosess av holdningen fra SS og vaktene til fangene. De fant nå på

---

⁷⁴⁹ Punkt 1 og 6 i instruksjonen. Merkblatt für die Bewachung der serbischen Häftlinge. Polizei-bataillon 255, juli 1942. Fra Richard Møllers samling, Narviksenteret

⁷⁵⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør av Fritz Kiefer ved den militære anklager i den Jugoslaviske hær i Beograd 18.3.1947

utspekulerte måter å mishandle fanger aktivt på slik at de døde raskere. Fangeantallet sank raskt. Halvparten av de jugoslaviske fangene under SS var døde i oktober 1942.⁷⁵¹

Legetilsyn i SS-perioden

Det virker ikke som om det var ofte legetilsyn i selve fangeleirene, verken fra SS eller Wehrmacht. Rapporter viser at en SS-lege kom på inspeksjon en gang tidlig på høsten og at senere inspeksjoner kom på forespørsel fra den enkelte leirkommandant.

Arkivsituasjonen fra SS er dårlig, derfor er det usikkert om det var regelmessige besøk fra SS-legen. I leirene var det sanitet fra Ordnungspolizei, men de kunne bare bruke enkle midler som å kutte av forfrosne fingre med en bajonett. I Karasjok-leiren virker det som om Wehrmacht hadde mer ansvar for å følge opp de jugoslaviske fangene, i andre leirer ser det ut til at de bare rapporterte statistikk om fangene i leiren.

Wehrmacht-legene var kanskje bare innom leiren en gang i måneden. Fangene kan heller ikke fortelle at de erfarte noe hjelp fra tyske leger. I noen leirer var det en lege blant fangene. I Karasjok sendte en Wehrmacht-lege et forslag til SS-lege Bauer om forbedringer i brakkene. Forslaget gikk en lang runde fra SS-legen til Reichskommissariat i Oslo og deretter til Organisation Todt i Alta som fikk ansvaret for å følge det opp.

Wehrmacht samlet rapporter hver måned fra leger i divisjonene og de ulike korps, da Wehrmacht-ledelsen ønsket å ha oversikt over helseforholdene for de tyske soldatene og fangene i Norge. Spesielt ble det reagert hvis det var utbrudd av smittefarlige sykdommer. Wehrmacht arbeidet også for å få opprettet avlusingsenheter ved de større fangeleirer. Rapportene gir gode oversikter over utbrudd av for eksempel smitte i noen leirer og det viktigste, at antall døde fanger registreres. Ledelsen i Wehrmacht ble altså orientert om forholdene i dødsarbeidsleirene. Spørsmålet er om Wehrmacht hadde makt å sette inn når forholdene var så dårlige at fanger døde av sult. Det virker som om de bare kunne foreslå endringer, men ikke selv sette inn ressurser

---

⁷⁵¹ BA-B. NS 19/3692. Bl. 141. Brev fra Rediess til Himmler 23.10.1942

for å avhjelpe situasjonen. Det var også SS og Organisation Todt som hadde hovedansvaret for leirene.

Massedrap på syke fanger

I løpet av de ni månedene under SS fra juni 1942 ut mars 1943 ble det jevnlig foretatt massehenrettelser av syke jugoslaviske fanger i norske leirer. Som jeg har påpekt ovenfor, var det mest sannsynlig Terboven, som den tyske øverstkommanderende i Norge, som tok avgjørelsen den 15. juli om å skyte flere hundre syke fanger da han var i Beisfjord og inspisererte fangeleiren. Rundt samme tid ble også de første gruppene av syke skutt på andre steder, hvis en unntar de fire syke fangene som ble skutt fem dager etter at en fangetransport ankom til Trondheim 21. juni. Min hypotese er at Terboven og Hüttig – etter å ha sett alle syke i Beisfjord – ga en ordre om å inspiserere de grupper av jugoslaver som var på vei til Norge, for å stoppe eventuell smitte før de kom til fangeleirene og arbeidsplassene. Den enkleste måten å unngå smitte på ble da å skyte dem som var syke, uansett om de hadde en smittefarlig sykdom eller ikke. I gjennomgangsliren i Bergen dagen etter Terbovens ordre, ble det, som vi har sett, spurt om noen var syke og ville til sykehus. Alle de 27 som meldte seg, ble skutt neste dag, den 17. juli. En skipstransport som var på vei til Karasjok, fikk et ekstra stopp i Tromsø 19. juli der 26 syke ble tatt ut og skutt.

Den tidligere fangen Cveja Jovanović lanserte en teori om at henrettelsene av disse tre gruppene av syke hadde sammenheng med drapet på den tyske vakten i Korgen. Ifølge ham vil det da si at etter at 60 ble drept som represalier i Korgen og Osen, ble det også skutt til sammen 341 i de tre andre massedrapene rundt om i Norge.⁷⁵² Men drapet på den tyske vakten i Korgen skjedde 16. juli, og Terboven hadde allerede 15. juli gitt ordren om drap på de syke i Beisfjord. I tillegg var det bare syke fanger som ble drept i de andre tilfellene, mens i Korgen og Osen ble henholdsvis hver tiende fange og hver tjuende fange skutt. Derfor mener jeg at bare de tre massedrapene på de syke henger sammen, og at Korgen- og Osen-drapene var lokale

---

⁷⁵² Jovanović 1985:68 f.

represalier på grunn av drapet på den tyske vekten. Mladenović mener også av samme grunn at disse hendelsene ikke kan kobles sammen.⁷⁵³

Utover høsten ble grupper fra 10 til 70 syke fanger tatt ut av leirene og skutt i Karasjok, i Botn og ved Øvre Jernvann. Dette kunne forekomme omtrent hver andre uke i Karasjok eller hver annen måned, som i Botn. Oftest var det Ordnungspolizei, de tyske vaktene, som skjøt, og de norske vaktene som passet på fangene som skulle bli skutt. Minst 551 syke fanger ble skutt på de ni månedene under SS. De største massedrapene som er beskrevet i tidligere kapitler er disse:

Tabell 7. Syke jugoslaviske fanger skutt 1942–1943.

Ulven ved Bergen	17. juli 1942	27 skutt
Beisfjord ved Narvik	18. juli	287 skutt
Tromsdalen ved Tromsø	19. juli	26 skutt
Øvre Jernvann ved Narvik	25. august	43 skutt
Botn ved Rognan	26. november	72 skutt
Karasjok	13. desember	46 skutt
Botn ved Rognan	25. januar 1943	50 skutt

Totalt 551 fanger kan vi med sikkerhet si ble skutt i massehenrettelser på grunn av sykdom. Det tilsvarer over en fjerdedel av det totale dødstallet på 1968 jugoslaver under SS. Det var mange mindre grupper av syke som ble skutt, som ikke er kjent. For eksempel ble de som var syke i Karasjok skutt regelmessig, slik at når en rapport oppgir at 140 av hele leirantallet ble skutt, var nok minst 120 av dem syke fanger. I leiren ved Øvre Jernvann ble også syke fanger skutt hele tiden i de fem ukene de var der. Antallet som ble skutt på grunn av sykdom, kommer nok opp i minst 900, altså nesten halvparten av de døde. Egentlig hadde nok ikke de fleste av fangene i sykebrakken en sykdom. Kroppen var utslitt på grunn av for lite mat og for hardt arbeid. Michał Lisiński forteller fra Korgen-leiren at leder for vaktene kom om morgenen til appell før fangene skulle på arbeid. Hvis vaktlederen fant noe uregelmessig, slo han dem:

---

⁷⁵³ Mladenović 2013:99

«Om noe ikke stemte, og det var nesten alltid, fikk vi smake på stokken. Og noen av dem hostet blod og biter fra lungene og døde. For det var nesten hver dag at noen døde. Med tiden ble vi vant med dette og ingen brydde seg om det. Færre folk betød flere sko og det kunne redde et liv for noen, sammen med en ny varm kappe.» (...) «Med tiden utviklet det seg en særskilt gruppe, som var bestemt til å dø. Det var fanger som mistet seg selv. Fangene hadde et uttrykk på serbokroatisk for dette, «izgubio se», som betyr «å svinne bort». En mann som ennå var motstandskraftig, kunne sette seg ned og blikket ble fraværende. Han mistet lysten til å leve og innen en uke var også han død. Jeg vet ikke hvorfor. En annen som hadde det elendig og var slått og kanskje hadde et brukket bein kunne leve lenge, så lenge viljen til å leve fantes hos ham». (...) «Tyskerne lot oss en gang begrave 40 fanger som var skutt. Allerede etter noen dager var de nesten glemt. Virkeligheten var for grusom til at en husket dem». (...) «Ettersom alt i leiren var preget av døden, brydde jeg meg ikke om at jeg arbeidet i sykebrakken. En ble vant med lik. Jeg husker at jeg satt utenfor og drakk kaffe, da jeg plutselig fant ut at jeg satt på et lik som skulle begraves.»⁷⁵⁴

Michał Lisiński beskriver en utvikling i fangeleirene der en blir vant til døden som noe dagligdags. Det grusomme blir det vanlige i slike konsentrasjonsleirliknende forhold. I de tyske konsentrasjonsleirene hadde de et eget begrep, «muselmann». Begrepet beskrev den tilstanden at kroppen er nesten helt utslitt og en så vidt eksisterer. Både hjerneaktiviteten og kroppen går på et lavbluss for å overleve, resignasjonen er overveldende.⁷⁵⁵ Noe lignende er også observert i noen fangeleirer for sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht, nevnt i kapittel 8, i den verste tidsperioden da rundt 30 prosent av fangene døde. Da var det lite mat, og de var i hardt arbeid. På fangekortene deres har den tyske ansvarlige skrevet at de er døde av «allgemeine Körper- und Kreislaufschwäche».⁷⁵⁶

---

⁷⁵⁴ Lisiński 1980:136, 140, 144 og 149. Cveja Jovanovic forteller at når noen døde, delte de klærne hans mellom seg. Jovanovic 1988:60

⁷⁵⁵ Wachsmann 2015:209

⁷⁵⁶ Gjengitt fra f.eks. Engeløy i Nordland. Eva-Ditte Donat. *Krigsfangeleiren på Engeløya*. I Krig, okkupasjon og flyktninger. Arran lulesamisk senter. 2018:60 f.

I Øvre Jernvann pr. 20. juli 1942 antok de tyske SS-legene at 23 av de syke hadde dysenteri, en akutt diaréysykdom som lett smitter når en lever veldig tett under dårlige forhold. Via leiren ved Øvre Jernvann sendte Goecke ut daglige meldinger til general Rediess i Oslo for å fortelle hvor mange som var syke og døde. I juli 1942 rapporteres det om sykdomsårsaker som utmagring og kretsløpssvakhet. Rapporter fra august viser igjen noen som hadde dysenteri og dødsårsak eksplisitt oppgitt som «skutt på grunn av sykdom».⁷⁵⁷ I en rapport fra Wehrmacht, Höheres Kommando LXXI, i juli 1942 beskrives sykdomsutbruddet av flekkfeber/flekktyfus i Beisfjord og SS' løsning: «Kranke seien durch SS derart weggeschafft worden, dass sie keinen Schaden mehr anrichten können.»⁷⁵⁸

Den norske legen Eldar Kato Kjelling som var i leiren 10. eller 12. juli og utpekte de syke jugoslaviske fangene som kanskje hadde flekktyfus forklarte i 1945: «En dag klaget jeg til kommandanten for vaktbataljonen om at det ikke er greit å behandle fangene på denne måten. Om disse personene svarte han at det er to typer vesen, vi som er menneskelige vesener og fangene som er dyr, og de skulle bli behandlet deretter. Den tyske legen var til stede under denne samtalen og han protesterte ikke. Jeg husket at det var åpne samtaler om å drepe de syke, for det ville være den raskeste løsning.»⁷⁵⁹

Leirkommandant Fritz Kiefer i Botn forklarte seg høsten 1945 om ansvarsforholdene angående de syke i 1942:

«I leiren var det mange mennesker som var syke, og ved Hüttigs første besøk på Rognan sa jeg til ham at der var mange syke mennesker, og at de sikkert smittet hverandre, så noe måtte gjøres. De var alt svært utmattet da de kom. Hüttig sa: Greit, og så befalte han at legen skulle avgjøre hvem som skulle likvideres. Jeg vet ikke om han sa akkurat likvidere eller drepe. Da Hüttig befalte meg å gjøre det, svarte jeg: Greit, jeg skal snakke med legen. Det gjorde jeg også, og sa at han skulle velge ut de uheldredelige. Legen valgte faktisk ut kun svært alvorlig

---

⁷⁵⁷ Fra Militærarkivet, tidligere Militærhistorisk institutt, Beograd. Fra 20. juli til 24. aug. Dødsårsakene som ble brukt, var f.eks. Kachexie, Kreislaufschwäche, Auszehrung, Erschossen wegen Krankheit

⁷⁵⁸ BA/MA. Kro LXXI. Brev 20.7.1942 til Armeoberkommando Norwegen

⁷⁵⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 3, dok. 131. Eldar Kjelling udatert.

syke. Han ga meg fangenumrene, og jeg lot dem avrette og rapportere slik jeg har sagt tidligere.»⁷⁶⁰

Kiefer gjentok det samme i et annet forhør: «Hvis folk ble for avmagret og uten å ha smittsomme sykdommer, ble de undersøkt av legen, og vi måtte skyte dem.»⁷⁶¹ Dette viser at fangene ikke nødvendigvis ble undersøkt for eventuelle smittefarlige sykdommer og derfor skutt. Derimot ble de skutt fordi de ikke kunne arbeide. Det skinner gjennom i forhørene at Kiefer hadde forstått fra ledelsen i Oslo at fanger gjerne kunne dø. Det skulle virke tilforlatelig, en måtte ha en årsak. Det skulle skrives inn i rapporten som ble sendt til ledelsen i Oslo, og som kanskje også andre i SS ville lese. Hjertesvikt var en vanlig sykdomsforklaring å bruke når en fange døde av utmattelse. En fant lett på ulike grunner, og det var akseptert, både i og utenfor Nazi-Tyskland. Denne aksepten førte til at legene sendte fantasifulle legerapporter på de døde til pårørende.⁷⁶² SS-legene i konsentrasjonsleirene i Tyskland var generelt lite interessert i å hjelpe fangene, de var uerfarne eller inkompetente, mener historiker Nikolaus Wachsmann. Men det var alltid unntak, noen SS-leger ønsket å hjelpe fangene, det samme var tilfellet angående i hvert fall en Wehrmacht-lege som skrev brev for å få endring i brakkene i en av fangeleirene i Norge høsten 1942. SS-ledelsen i leirene prioriterte sikkerhet, straff og arbeid. Medisinsk hjelp var nedprioritert, og Theodor Eicke, lederen for Inspektion der Konzentrationslager sendte ved flere anledninger ut ordrer i Tyskland om at legene skulle prøve å finne simulanter.⁷⁶³ Historier fra fanger i Norge vitner om at SS-kommandantene lot fanger ligge ute på bakken eller inne uten klær slik at de ble syke. Eller de lot fangene arbeide såpass hardt at de ble utslitt og ble plassert som syke i sykebrakkene, slik at de igjen kunne drepe dem. I Osen- og Korgen-leirene var det få massehenrettelser, da fanger som ble syke eller utslitt, raskt døde i sykebrakkene.

---

⁷⁶⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør og konfrontasjon av Hans Hüttig og Fritz Kiefer, tyske krigsfanger i Remy, Frankrike 20. august 1945. Oversatt av Narviksenteret

⁷⁶¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør og konfrontasjon av Hans Hüttig og Fritz Kiefer, tyske krigsfanger i Remy, Frankrike 6. august 1945. Oversatt av Narviksenteret

⁷⁶² Wachsmann 2015:169 f., 252 f.

⁷⁶³ Wachsmann 2015:169

I Nazi-Tyskland var det i den første fasen ikke vanlig aktivt å drepe de syke fangene i konsentrasjonsleirene. De syke fangene lå i sykebrakkene og døde. En ny mulighet som SS prøvde fra sommeren 1940, var å plassere alle syke i Dachau. Det medførte heller ingen løsning, da det medførte epidemier der, og antallet døende fanger økte i alle konsentrasjonsleirer. Himmler bestemte derfor våren 1941 å bruke samme metode som tidligere ble brukt i eutanasiprogrammet T4. T4-betegnelsen kom fra adressen Tiergartenstrasse 4 i Berlin, hvor hovedkvarteret lå fra april 1940. Psykisk utviklingshemmede og andre funksjonshemmede ble henrettet med sprøyter på tidligere sykehus for psykiatriske pasienter. SS bygde gasskammer i tilknytning til anstaltene, og cirka 70 000–80 000 ble drept i perioden 1939 til 1941.⁷⁶⁴ Legene fra denne gruppen fikk et nytt oppdrag høsten 1941. De lokale SS-kommandantene skulle i leiren vise frem de fangene som ikke kunne arbeide, og T4-legegruppen kunne velge ut dem som var sykest. Legene brukte tre minutter på utvelgelsen av hver fange. Deretter ble de utvalgte samlet og sendt ut av leiren, til ett av tre utvalgte steder der drapene skulle skje. Der ble de syke fangene sendt inn i gasskammer, og deretter ble likene brent, etter at gullfyllingene var tatt ut. Gullet dekket utgiftene til mannskapene. Rundt 6500 mennesker fra minst ni konsentrasjonsleirer ble drept på litt over et år.⁷⁶⁵ T4-aksjonen fant sted i Sachsenhausen-leiren i april 1941, da Hans Loritz var kommandant der. Han deltok aktivt i planleggingen.⁷⁶⁶

Wachsmann skriver at SS-ledelsen fra sommeren 1941 og utover høsten selv begynte å skyte syke fanger i større antall. De hadde lært av T4-aksjonen at når Himmler selv ville at syke fanger skulle drepes, kunne de også gjøre det i stor skala. SS-legene i selve leirene spilte fremdeles en stor rolle i utvelgelsen. I august 1941 ble konsentrasjonsleiren Sachsenhausen utvalgt som egnet sted til å drepe sovjetiske krigsfanger som var politiske kommissærer i et stort antall. Eicke var i møte med Loritz og andre i ledelsen. De bygde en egen eksekusjonsbrakke i leiren der enkeltfanger skulle møte en lege og alt skulle virke tilforlatelig. Men inne i et «baderom» der fangen sto inntil veggen for å bli målt, var det et hull der fangen ble

---

⁷⁶⁴ Wachsmann 2015:242 ff.

⁷⁶⁵ Wachsmann 2015:246 ff., 255

⁷⁶⁶ Riedel 2010:258

skutt i nakken med pistol med lyddemper. Opptil 350 fanger ble skutt pr. dag på mange av dagene i september–november 1941, til cirka 9000–10 000 sovjetiske krigsfanger var drept.⁷⁶⁷ Brakken ble kalt «nådeskuddbrakken».⁷⁶⁸ Wachsmann oppsummerer: «By 1942, the systematic murder of exhausted, weak and ill prisoners had become a permanent feature of the KL.»⁷⁶⁹ Da Hans Loritz ankom til Norge i september 1942 og overtok ledelsen av hele det lille systemet av fangeleirer, SS-administrasjon og vakter, hadde han mye erfaring med massedrap.

Fanger som ble drept på annen måte

Etter massedrapene i juli 1942, ser vi en stor økning i enkeltdrap begått av vakter. Enkeltdrapene skjer vilkårlig og uten grunn, eller i tilknytning til fluktforsøk. Etter krigen ble 21 norske vakter dømt for drap på 25 fanger og seks for å ha deltatt i henrettelse av fire fanger. 29 mann ble dømt for bare mishandling. Dette er tall basert på de 249 saker som Nils Christie gjennomgikk.⁷⁷⁰ Dette er av de hendelsene som ble bevist og pådømt i domstolene. Flere slapp unna for drap da bevisene ikke var sterke nok. Den sentrale politietterforskeren i Oslo, R. Clifford Olsen, anslo at dobbelt så mange skulle vært dømt. Nils Christie mente også at mange flere norske vakter skulle vært dømt.⁷⁷¹ Min egen gjennomgang av 302 saker, som omhandler mange saker der det er beskrivelser av drap, viser også at tallet er mye høyere. Anslagsvis ble minst 50 fanger skutt av norske vakter. Dette var ofte drap på enkeltfanger. I den leiren der det døde flest, i Beisfjord og Øvre Jernvann, ble ikke de norske vaktene siktet og dømt for mer enn noen enkeltdrap på fanger. Norske vakter var bare med og drepte større grupper av fanger i Karasjok, da det var få fra det tyske Ordnungspolizei der. Vanligvis var det de tyske vaktene som utførte massedrap på syke. Journalisten Eirik Veum hevder i sin bok *Nådeløse nordmenn: Hirden* at norske vakter ikke var bedre enn de tyske.⁷⁷² Hvis en ser på hvem som sto bak de store dødstallene, var SS og

---

⁷⁶⁷ Wachsmann 2015:261 ff. Riedel 2010:263 har over 10 000

⁷⁶⁸ Riedel 2010:259 ff.

⁷⁶⁹ Wachsmann 2015:257

⁷⁷⁰ Christie 2010:74

⁷⁷¹ Christie 2010:63, 65

⁷⁷² Veum 2013:375

Ordnungspolizei verre enn de norske vaktene, da Ordnungspolizei foretok massedrap. I fangenes daglige arbeid, der norske vakter hadde sin hovedtjeneste, ble det begått flere vilkårlige drap av dem enn de tyske vaktene. Det kommer også av at det var få fra Ordnungspolizei i vaktjeneste i de fleste leirene. I samtaler med Den internasjonale Røde Kors-komiteen høsten 1943 skylder Reichskommissariat og Wehrmacht på de norske vaktene, at de var kjent for sin brutalitet mot fangene. De forklarer videre at fangene døde i stort antall på grunn av klimaet i nord, de vanskelige forholdene og sykdommer som tuberkulose. SS sin rolle omtales ikke i det hele tatt.⁷⁷³

Leirkommandanten i Karasjok, Franz de Martin, hadde tidligere vært i Beisfjord fangeleir under massakren der. Han hadde tidligere hatt problem med alkohol og fortsatte med det i Karasjok. Da Hans Loritz 16. november 1942 kom på inspeksjon fra Oslo, fant han de Martin sovende utpå formiddagen, i bakrus. De Martin fikk som straff fire ukers streng husarrest og to års alkoholforbud. De Martin unnskyldte seg med at det var ikke kino i Karasjok, ikke radio eller lesestoff eller spill for staben i leiren. Dette var ikke som en vanlig tysk konsentrasjonsleir, uttalte han i sitt forsvarsbrev til Loritz. «Jeg kunne ikke bli vennlig til sinns, da jeg - bare for å nevne et eksempel - som søndagsbeskjeftigelse måtte skyte et halvt dusin fanger. Fangene som etter alle tredjegrads forfrysninger allerede manglet tå - og fingernebler, og nese og ører var blitt kjøttklumper ...»⁷⁷⁴ Men de Martin forsikret Loritz om at hans «verdanskuelse var nok til å forstå tjenesten i sin hardhet og utålelighet i en fangeleir full av banditter og forbrytere.»⁷⁷⁵

Leirkommandant Fritz Kiefer ble i rettssaken i Beograd i 1947 konfrontert med mye som de tidligere fangene anklaget han for. Han bortforklarte ikke sin grusomhet i Botn-leiren:

«Senere ble det gjennomført rassaer for å fastslå hvorvidt fangene hadde utført denne ordren (om å utlevere skarpe gjenstander). Jeg husker at det ble funnet ulovlige gjenstander hos noen av fangene. Jeg slo personlig noen av disse menneskene, og spesielt husker jeg en som løy mye, og som jeg slo på grunn av

---

⁷⁷³ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G 17/05/185. Rapport fra Dr. Marti om inspeksjon i Norge pr. 15. 9.1943. 4.10.1943 s. 6 f.

⁷⁷⁴ RA. SS- und Polizeigericht Nord (IX), Sak 235/42 s. 5 ff. Med henvisning til Riedel 2010:308 f.

⁷⁷⁵ RA. SS- und Polizeigericht Nord (IX), Sak 235/42 s. 7. Med henvisning til Riedel 2010:309

det, og dessuten hadde Rediess befalt at det skulle handles svært strengt for at det ikke skulle skje drap på vakter, slik som i leiren til Dolp. (...) Jeg husker ikke at jeg personlig slo to fanger så brutalt at de falt i bakken i september 1942, men det kan ha skjedd, jeg kan bare ikke ta for gitt at de falt på grunn av slagene, kanskje de la seg ned. (...) Jeg slo personlig ikke med en stokk, men vaktene gjorde det. Jeg talte slagene som vaktene gjorde. Vaktene hadde slått fangene med disse stokkene etter min ordre. Jeg trampet ikke på fangene når de lå nede, jeg sparket bare borti dem når de lå på bakken. Jeg slo ikke disse fangene med stokk for å finne ut om de virkelig var døde, men jeg rørte dem med foten min for å se om de var døde.»⁷⁷⁶

Vaktene lærte av SS-kommandantene som mishandlet og skjøt fangene vilkårlig. De ga fridager til vakter som drepte fanger.⁷⁷⁷ Noen fanger som ble tatt for fluktforsøk, ble tatt med tilbake til leiren hvor dødsdommen kunne vente i form av galgen eller ved å bli skutt. Galgen ble brukt både i Botn og ved Osen-leiren. Dette ble bevisst gjennomført for å avskrekke andre fanger fra å flykte. Dette var også vanlig i tyske konsentrasjonsleirer, med bruk av offentlig avstraffelse til avskrekkelse. Ikke mange fanger klarte å flykte, kanskje skjebnen til dem som ble skutt, skremte andre. Livet var også uutholdelig i fangeleiren, og med det harde arbeidet var en på en sakte vei mot døden. Derfor prøvde en del fanger å flykte, men få klarte det. Fra Karasjok klarte én fange å flykte til Sverige, fra Beisfjord og Øvre Jernvann ingen, heller ikke fra Botn. Fra Korgen og Osen var det lettere å flykte på grunn av terrenget med mye skog og relativt kort vei til Sverige. Sju fanger klarte å flykte i 1942, deretter ingen om vinteren ut mars 1943.

Rediess skrev i et brev til Himmler 28. oktober 1942: „In den O.T. -lagern befinden zurzeit nur Serben in einer Gesamtstärke von ca. 1800 mann; die gleiche Anzahl etwa musste in Verlauf des bisherigen Einsatzes als Totalverlust abgeschrieben worden.“ Min oversettelse blir: «I leirene for Organisation Todt befinner seg for tiden utelukkende serbere i en samlet styrke på cirka 1800 menn, omtrent samme antall

---

⁷⁷⁶ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 5. Forhør av Fritz Kiefer ved den militære anklager i den Jugoslaviske hær i Beograd 18.3.1947

⁷⁷⁷ Mladenović 2013:154

måtte i løpet av innsatsen hittil avskrives som totaltap.»⁷⁷⁸ En annen oversettelse og tolkning av Rediess sin uttalelse har Gunnar D. Hatlehol.⁷⁷⁹ At omtrent 1800 er døde, stemmer forholdsvis bra med hva som var situasjonen da, for på det tidspunkt var over 40 prosent av fangene døde.⁷⁸⁰ I brevet legger ikke Rediess frem noen forslag om endring i oppdraget eller endring i behandlingen av de jugoslaviske fangene, det virker som om han bare konstaterer at halvparten av dem er døde.

53 prosent av alle fangene i Karasjok ble skutt. Fangeleiren i Beisfjord / Øvre Jernvann hadde en dødelighet på 82 prosent på de fire månedene som SS styrte fangeleiren før fangene ble flyttet. Karasjok hadde en dødsprosent på 70, Botn på 61, Osen på 57 og Korgen på 35 prosent. Totalt gir dette en gjennomsnittsdødelighet på 73 prosent når jeg regner med at 1968 fanger av 2671 fanger som var under SS døde. Grunnen til at Korgen hadde lavest dødelighet, var at det ankom nye fanger i oktober fra Tyskland og de overlevende fangene fra Beisfjord. Det var høyst sannsynlig lavere dødelighet blant dem. Av de opprinnelige 402 fangene i Korgen døde cirka 180 fanger frem til oktober. Hadde Beisfjord- og Karasjok-leiren vært i funksjon og hatt samme dødstall videre, ville de to leirene vært tomme for fanger etter cirka to måneders videre drift.

Jeg vil avslutte denne drøftingen med å konkludere at dødsarbeidsleirene for jugoslaviske fanger i Norge hadde en del av den samme form og funksjon som konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. Men SS gikk lengre og utøvde en aktiv drapsmentalitet som plasserer dødsarbeidsleirene i Norge blant de verste konsentrasjonsleirene når det gjelder dødsprosent. Leirene i Norge ble formet til et nytt system ut fra en ad hoc-situasjon. De som var ledere for dette, var tidligere SS-leirkommandanter. Deres erfaring og bakgrunn i SS gjorde at når systemet ble satt på prøve med drap på en vakt og syke fanger, reagerte SS med sedvanlig brutalitet og en

---

⁷⁷⁸ BA-B. NS 19/3692. Bl. 141. Brev fra Rediess til Himmler 23.10.1942

⁷⁷⁹ Hatlehol oversetter sitatet slik i doktoravhandlingen: «Halvparten av jugoslavene sendt til Norge må i løpet av herværende innsats avskrives som totaltap» og trekker som konklusjon at: «Også på øverste hold forskutterte man på massedød blant fangene». 2015:290. Men jeg vil imøtegå dette og mener at Rediess ikke beskrev innsatsen fremover, derimot innsatsen frem til 23. oktober 1942. Hatlehol skriver også at datoen er 28. august, men på dokumentet står det 23. oktober

⁷⁸⁰ Anslag viser at nærmere 1500 jugoslaver var døde i slutten av oktober av et totaltall på 3457 ankomne

utvikling der straff ble viktigere enn arbeidet for kommandantene og vaktene. Dette førte til store dødstall i alle de fem fangeleirene.

4. Hvordan ble SS-offiserene og norske og tyske vakter drapsmenn?

Jeg vil nå ta for meg hvordan SS-offiserene og de norske og tyske vaktene ble drapsmenn. Selv om en var i et system der en adlød den overordnede, kunne det være et visst handlingsrom som kunne utgjøre en stor forskjell for ofrene. Oppdraget for SS var klart, fangene skulle straffes hardt gjennom arbeid, og til slutt, til de døde. De norske hirdmennene som skulle være vakter i leirene, måtte også få vite hvordan de skulle behandle fangene. Etter krigen fortalte de norske vaktene hva de fikk høre på kurset i Halden før de ble sendt til Nord-Norge. Der kom offiserene fra Ordnungspolizei med mange dramatiske historier om de jugoslaviske fangene. De fortalte hirdmennene at fangene var sabotører og drapsmenn, og at gruppen besto bare av kriminelle fanger. Grunnlaget var på forhånd lagt for de norske vaktens forståelse av jugoslavene. Det var ingen endring hos vakter som ankom i tredje eller fjerde gruppe. En vakt som kom til Korgen i februar 1943, fikk for eksempel i Holmestrand høre at jugoslavene var mordere og banditter, og mordet på den tyske vekten i juli 1942 ved Korgen ble brukt som bevis.⁷⁸¹ Da en ny vakt kom til en av leirene for jugoslaviske fanger, fikk han høre fra en fange som omtalte to andre fanger, at de hadde drept kvinner og voldtatt barn.⁷⁸²

De norske vaktene fikk et tomånederskurs i å være hjelpepoliti. De tyske vaktene hadde et tremånederskurs i polititjeneste og vakttjeneste generelt, ikke spesielt innrettet mot å bevokte fanger. De tyske vaktene ble satt inn på kort varsel da det ikke kom nok norske vakter, og de fikk sannsynligvis ikke noen særlig innføring i fangebehandling. De tyske avdelingene var i leirene kortere tid, og bare en håndfull ble værende. Det eneste unntaket var Beisfjord, der et helt kompani hadde vakttjeneste

---

⁷⁸¹ RA. L-sak Kristian Fredrik Holthe-Moland. Romsdal pol. k. anr. 307. Avhør Erling Jensen 3.9.1946. Christie 2010:113

⁷⁸² Christie 2010:127

i hele perioden på fire måneder. I de tyske konsentrasjonsleirene lærte vaktene gjennom å veksle mellom å være vakt i en leir og å bli sendt ut i krigen i Waffen-SS avdelingene.⁷⁸³ Det var ikke tilfellet verken for de norske eller de tyske vaktene. De norske som drepte, var både ungdommer ned til 14 år og voksne opp til 60 år. De norske hadde liten bakgrunn i å være vakt over fanger, en SS-kommandant kom fra en konsentrasjonsleir. Det er kanskje lettere å forstå at en SS-offiser kan komme til å drepe et annet menneske enn en norsk ungdom gitt den bakgrunn SS-mennene hadde.

Etter krigen mente SS-offiserene selv at de ikke hadde drept noen, og alle sterkt underkommuniserte eller løy bevisst om det de hadde gjort i Norge. De 17 SS-offiserene som ble sendt til Beograd for å få sin dom, ble alle dømt til døden. En av dem, Friedrich Kappus, innrømmet i et forhør i Beograd i 1946 at det var vanskelig å se alle fangene som døde:

«Jeg var medlem av SS-avdelingen, jeg sluttet meg til det nasjonalsosialistiske partiet på grunn av idealisme og tro på deres program, men jeg ble til slutt skuffet. Selv om jeg som en kristen hadde barmhjertighet i min sjel for fangene, og selv om jeg var klar over og visste at fangene hver dag ble drept eller døde, kunne jeg ikke gjøre noe for å forbedre deres livsvilkår og stoppe henrettelsene. Men dere må forstå at når du hver dag omgås død og drap på fangene, mister du evnen til å la døden gå inn på deg. Det at noen dør, blir en hverdagslig og ubetydelig hendelse.»⁷⁸⁴

Kappus var først i staben i fangeleiren Beisfjord og deretter i Osen-leiren. Kappus var 54 år i 1942, gift og hadde tre barn. Han arbeidet på kontor i det sivile liv.

Nils Christie og Vigdis M. Moe intervjuet de tidligere vaktene som hadde mishandlet og drept fanger. 22 av 35 tidligere vakter som ble spurt av Christie om hvordan de vurderte jugoslavene, forklarte at de betraktet dem som dyr i menneskeskikkelse.⁷⁸⁵ Vaktene holdt avstand, de var redd for at fangene skulle angripe dem. Noen norske vakter ble etter krigen anklaget for å ha drept under skjerpene omstendigheter, for eksempel da vakter uten forvarsel skjøt en fange som arbeidet,

---

⁷⁸³ Sofsky 1997:102

⁷⁸⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Friedrich Kappus 25.7.1946

⁷⁸⁵ Christie 2010:138

eller en som gikk ut i en åker for å ta kålrot. Retten fant formildende omstendigheter for flere fordi de var under 20 år da de drepte jugoslaviske fanger. Selv om en har holdninger fra hjemmet og lokalsamfunnet, er det situasjonen en kommer i, som avgjør hvordan en handler. Mange av disse norske vaktene var unge, de hadde ikke et fastlagt verdssystem. Christie trekker inn indoktrinering og den situasjonen de var i, som forklaring og mener at alle, spesielt unge mennesker, i en gitt situasjon kan utføre mishandling og drap.⁷⁸⁶ Christie selv mente i sitt nye etterord av boken om de norske vaktene i 2010 at hypotesene hans fra 1952 fremdeles står. Han mener at han må dra konklusjonene litt lenger og tar Zygmunt Bauman sine tanker om modernitetens krav om rasjonalitet inn som en ytterligere forklaring.⁷⁸⁷ Tomislav Dulić i sin artikkel i 2018 mener også at Christies hypotese fremdeles står seg og er i overensstemmelse med nyere studier. Dulić mener at disse studier viser at det er gruppedynamikken som først og fremst er årsaken til vold mot fanger. Men intensiteten i vold har ofte med ideologisk overbevisning å gjøre.⁷⁸⁸

Jeg vil som Wolfgang Sofsky påpeker, mene at hele systemet hvor SS-offiserer som lett tok fangers liv, ble et forbilde for unge norske vakter som da antok at dreping var lov. I tillegg vil den dehumaniseringen av fanger som skjer, være med på å bryte ned vaktene holdninger. I noen tilfeller er det ordre fra SS-offiserer som gjør at en er med og henretter større grupper av syke fanger. I likhet med Christie har jeg også gjennomgått dokumentene fra retts sakene mot norske vakter, og jeg har ikke sett at noen har hevdet at de nektet å adlyde slike ordre. Enten gjør du det de fleste i gruppen gjør, eller du blir sendt i fengsel for ordnenekt.

En norsk arbeider som bygget brakker i fangeleiren Beisfjord snakket med en norsk vakt dagen etter at vakten hadde deltatt i det store massedrapet på fangene natt til 18. juli 1942. Arbeideren spør vakten hvordan han kunne være med på å skyte syke fanger og vakten svarer, gjengitt av arbeideren i 1948: «Det gjorde meg ingenting, jeg ville vegre meg mere for å skyte en katt enn å skyte de bandittene.»⁷⁸⁹

---

⁷⁸⁶ Christie 2010:168 f.

⁷⁸⁷ Christie 2010:198 f.

⁷⁸⁸ Dulić 2018:122

⁷⁸⁹ L-sak Ivar Bøhnsdalen. Romerike pol kl. sak 892/45. Finn Thorolf Johansen 4.5.1948

I fangeleirene har en vakt makt til å latterliggjøre, ydmyke og fordømme fangen som en har foran seg. De norske ungdommene lærte dette av SS-offiserene. Ydmykelser og mishandling forekom i mange former for fangene. Tvungen nakenbading i en kald elv, og daglige slag og spark for bagateller var vanlig. Sykdom som medførte innleggelse på sykestuen var ofte synonymt med at de ble skutt. Kunne en ikke arbeide, fortjente en ikke å leve. Fangene mistet sin menneskelighet, de fikk ikke skiftet klær og luktet forferdelig da mange hadde diaré. De norske vaktene syntes at denne uønskede urensligheten var frastøtende.⁷⁹⁰ Meningen med den gjentatte torturen, med fornedrelsen, var å utviske alt det menneskelige ved fangene, en dehumanisering pågikk.⁷⁹¹

Vennskap og familie hadde ingen betydning. Da en eldre bror spurte den tyske SS-offiseren i ledelsen i Karasjok om han kunne få dø i stedet for den yngre broren, ble begge drept. De norske vaktene fikk ros av offiserene, ekstra alkohol og fridager hvis de drepte noen. Et eksempel som en norsk arbeider observerte, var da en ung vakt slo en fange. Deretter kikket han opp på en SS-offiser, som nikket, og ungdommen fortsatte å slå. I andre tilfeller ble vaktene beordret til å være brutale. Offiserene ga ordre til vaktene om å skyte syke fanger, og de lystret.

Polarisering med krigens inndeling i to grupper, vi og dem, vi og fienden, er en viktig faktor. Både Nils Christie og Christopher Browning, som skrev om en politibataljon i det naziokkuperte Polen som drepte jøder i tusentall, peker på effekten av distanse, en grense i psyken som blir en fysisk grense som en ikke vil overskride. En holder den andre, fangen, på en mental avstand. Christie peker på at mange vakter som *ikke* mishandlet, hadde et mer positivt syn på jugoslavene.⁷⁹² Intervjuene viser at de vaktene som turte å nærme seg fangene, fikk mer kontakt. De vaktene som snakket med fangene om hverdagslivet og for eksempel hadde sett fotografier av deres kjære, fikk mer forståelse for dem som mennesker. Christie konkluderer i sin studie med at unge som utsettes for indoktrinering på forhånd, lettere får et annet normsystem som igjen i en gitt situasjon kan føre til at de kan mishandle og drepe andre mennesker.⁷⁹³

---

⁷⁹⁰ Christie 2010:131

⁷⁹¹ Wachsmann 2015:18

⁷⁹² Christie 2010:19 ff., 168

⁷⁹³ Christie 2010:169

Jeg vil fremheve Christies utsagn om at NS-ideologiens indoktrinering i den første gruppen av vakter og en ekstrem atferd henger sammen.⁷⁹⁴ Den første gruppen som vervet seg, besto av yngre folk, og min studie over alle dommene fra landssviksakene knyttet til vakthold over de jugoslaviske fangene, viser at 95 prosent av dem var medlemmer av partiet Nasjonal Samling. Den andre gruppen som overtok etter den første, besto av for det meste godt voksne folk og få som var medlemmer av Nasjonal Samling. Etter å ha undersøkt 302 saker kan jeg konstatere at den andre gruppen begikk langt færre drap og mindre mishandling. Det kan ha noe å gjøre med at voksne mennesker har fått inn flere sperrer mot å drepe enn yngre mennesker. Den første gruppen var også mer indoktrinert på forhånd og ville lettere kunne akseptere en praksis som var i overensstemmelse med ordrene fra tyske SS-offiserer.⁷⁹⁵ Christie legger til at vaktene også hadde problem med de tyske SS-offiserene, de kjente seg styrt av autoritære kommandanter, og forholdene i leiren var generelt frustrerende for dem.⁷⁹⁶ Dette er også oppfatningen til Sigurd Styrvold, som i sin masteroppgave konkluderer med at de norske vaktene følte seg nedprioritert og foraktet av de tyske overordnede.⁷⁹⁷

Tyske vakter fra Ordnungspolizei drepte også fanger i leirene i Nord-Norge. Kanskje de gjorde det fordi de, som de norske vaktene, ble oppmuntret til å straffe fanger som ikke arbeidet hardt, og fordi vaktene ikke fikk straff for mishandling av fanger, og belønning for drap. Brownings bok om reservepolitibataljon nr. 101, som var i det naziokkuperte Polen og begynte tjenesten med å drepe tusenvis av sivile jøder, viser at drap kan skje når autoriteter mener at det er lov. Browning skriver at brutalitet kan komme fra en kampsituasjon der brudd på krigens lover kan skje. Men når planlagt brutalitet skjer, kan en ikke skylde på kampsituasjonen.⁷⁹⁸ Mange av politivaktene som skjøt jøder, både menn, kvinner og barn, utenfor landsbyer i det naziokkuperte Polen, hadde ikke vært i kamp før, men ble raskt brutalisert. Disse vaktene var i gjennomsnitt i midten av 30-årene. I tilfellet i Norge med drap på

---

⁷⁹⁴ Christie 2010:85, 99

⁷⁹⁵ Christie 2010:87

⁷⁹⁶ Christie 2010:99

⁷⁹⁷ Styrvold 2009:123

⁷⁹⁸ Browning 1998:161

jugoslaver var det ikke raseideologien som var hovedårsaken, derimot at jugoslavene som gruppe angivelig hadde begått ugjerninger i Jugoslavia mot tyske soldater. De norske vaktene som drepte, hadde en forhåndsinnstilling til fangene som farlige drapsmenn, men drapene på «serberne» syntes ikke direkte rasistisk motivert. En kan i hvert fall ikke lese det ut fra Christie, men Christie hadde heller ikke tatt med spørsmål til de norske vaktene om hva de mente om jugoslaver før krigen. Et flertall av de intervjuede gir svar som viser at vaktene i leirene oppfattet de jugoslaviske fangene som mindreverdige.⁷⁹⁹

Var de norske og tyske vaktene spesielt selektert til å utføre oppgaven med å vokte fanger? Det virker ikke slik. De norske gikk gjennom utdanningen som hjelpepoliti i Halden uten at noen ble sendt hjem, eller at noen prøvde å komme seg bort. De hadde også undervisning om fangebehandling i utdanningen og visste hva de gikk til. De tyske vaktene i det naziokkuperte Polen tilhørte også bare en vanlig politibataljon. SS-offiserene i ledelsen i Norge var mer utvalgt for å klare å utføre ordren om at fangene skulle arbeide under «de hardeste mulige levevilkår», som et tysk dokument formulerer det.

I et slikt system der andre tar avgjørelsene og ens verdier eller normsystem snus på hodet, kan alt skje. Etter Christies avhandling i 1952 er flere forsøk utført med mennesker for å se hvordan en reagerer når en blir satt sammen med andre i et lukket system. Et kjent eksempel er sosialpsykolog Philip Zimbardos Stanford-fengselseksperiment fra 1971. Der skulle noen ungdommer agere vakter og noen agere innsatte. Det viste seg at noen av vaktene bare etter et par dager viste tegn til å bli overgripere, og at noen fanger gikk dypt inn i rollen som offer. Det var ulike typer i det som ble voktergruppen i eksperimentet. Noen som med iver gikk inn for å være vakt, flere som ble med uten å ha den store interessen og noen få som prøvde å hjelpe fangene.⁸⁰⁰ I 2018 kom det kritikk av eksperimentet fra en journalist, blant annet skulle Zimbardo ha fått vakter til å spille skuespill, og planlagt mange reaksjoner hos «fangene» ved å provosere dem frem. Et intervju med journalisten utdyper hans

---

⁷⁹⁹ Christie 2010:132 ff.

⁸⁰⁰ Philip Zimbardo. The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil. London 2007

kritikk.⁸⁰¹ Zimbardo svarte kort tid etter og forsvarte seg med at flere av påstandene var basert på feil grunnlag og mente at eksperimentet fremdeles var vitenskapelig gyldig.⁸⁰²

Eksperimentet som viste at mennesker under press lettere lar seg påvirke til å utføre handlinger de ellers ikke ville gjort, bekrefte av Brownings forskning.

Browning deler gruppen av tysk politi i det naziokkuperte Polen inn i tre undergrupper: en mindre gruppe som entusiastisk melder seg frivillig til å drepe og lete etter mennesker som har unnsloppet, en større gruppe som med ulyst dreper, og en liten gruppe som prøver å slippe unna eller får lov til å slippe.⁸⁰³

De norske ungdommene ble i fangeleirene opplært til at de var herskere over liv og død. Bare det var den minste grunn for det, kunne en fange skytes. De norske vaktens uttalelser og handlemåte viser at de ble influert av SS. Benoni Monsen, 48 år, anleggsarbeider i Korgen, forteller til politiet i 1945 om da han var formann på veiarbeid høsten 1942:

«Jeg har vært vitne til at tre fanger er blitt skutt. Den som jeg først var vitne til, var Egil Linde-Hansen. Fangen skjøv trillebåra oppover skinnegangen. Jeg stod rett overfor og vendte dem ryggen idet fangen blei skutt. Han tømte omtrent magasinet. Da jeg kom borttil, lå fangen i en eneste blodpøl med ansiktet mot jorden. Jeg spurte Hansen hvorfor han skjøt. Han svarte da at fangen ville overfalle ham, hvilket jeg fant ut var bare unnskyldning som skulle dekke hans mordlyst. Han sa da til meg at det var ting jeg ikke skulle blande meg opp i. Det ville bli verst for meg selv. Jeg spurte om han ikke syntes dette var galt. Han kunne ha hustru og barn heime som lengtet etter å se ham igjen. Nei, svarte Egil Linde-Hansen, «disse karer skal arbeide til veien er ferdig, og da skal de skytes alle sammen». Den andre jeg så som skjøt fanger, var Kristian Holthe-Moland. Han skjøt en fange. (...) fangen gikk tett ved siden av meg. Plutselig hørte jeg

---

⁸⁰¹ 1) The lifespan of a Lie. Ben Blum. Publisert 7.6.2018. Tatt ut 12.3.2024.

<https://gen.medium.com/the-lifespan-of-a-lie-d869212b1f62> 2) Was the Stanford experiment a sham? Palo Alto online. Publisert 1.7.2018. Tatt ut 12.3.2024.

<https://www.paloaltoonline.com/news/2018/07/01/was-the-stanford-prison-experiment-a-sham-a-qa-with-the-writer-who-exposed-the-celebrated-study/>

⁸⁰² Stanford Prison Experiment. Philip Zimbardo's response ... Publisert 2018. Tatt ut 12.3.2024.

<https://www.prisonexp.org/response>

⁸⁰³ Browning 1998:168

et skudd. Jeg ble meget paff og satte båra ned. Da begynte fangen som stod ved siden av meg, å kaste opp blod. Moland kom da ned til ham og kommanderte fangen til å legge seg ned. Moland tok geværet, satte det til hodet på fangen og trakk av. Fangen døde da etter noen forferdelige krampetrekninger. De andre fanger ble da kommandert til å bære fangen av veien. Arbeidet fortsatte som intet var hendt. (...) Da kommandanten kom, fortalte Moland historien om mordet og fremstilte det som fluktforsøk. Morderen fikk fri en dag som belønning for «heltegjeringen» han hadde gjort».⁸⁰⁴

Christopher R. Browning lister opp faktorer som kan forklare atferd som massedrap i krig:

- brutalisering av krigen
- rasisme
- segmentering og oppgavens rutinepreg
- spesielt utvalg av overgripere
- karriereinteresse
- lydighet mot ordrer
- ærbødighet overfor autoriteter
- ideologisk indoktrinering
- ønske om å handle i samsvar med gruppen⁸⁰⁵

Brutalisering av krigen kan være den viktigste bakenforliggende årsaken til at jugoslaviske partisaner ble behandlet grusomt i Norge. I Jugoslavia hadde partisaner drept tyske soldater, og tyske militære gikk inn for at for hver drepte tyske soldat skulle hundre sivile bli drept. Dette ble nok formidlet til norske og tyske vakter og var med på å merke denne gruppen fanger som mennesker som ikke fortjente å leve.

Browning selv forklarer i et nytt etterord av *Ordinary men* at det som påvirket mennene i 101. reservepolitibataljon mest i retning av massedrap, var gruppedynamikken. Et gruppepress sammen med en ærbødighet overfor autoriteter var den sterkeste påvirkningen. I sitt nye etterord tar han nå også med effekten av at

---

⁸⁰⁴ RA. L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45. Uttalelse av anleggsarbeider Benoni Monsen, Korgen 13.8.1945. Begge de norske vaktene ble dømt etter krigen for drapene

⁸⁰⁵ Browning 1998:159

myndighetene godkjente massedrapene.⁸⁰⁶ Nils Christie bekrefter også i sitt nye etterord i utgaven av boken i 2010 at han mener at gruppedynamikken gjør at en kan drepe selv naboer.⁸⁰⁷

Som vi ser, blir det ofte mange ulike faktorer som til sammen forklarer atferden til mennesker som utfører massedrap. Noen faktorer er til stede før selve handlingen, som en krig som pågår og indoktrinering over kortere eller lengre tid. Dette kan forklare at en blir drapsmann. Det må være noe i situasjonen som gjør at en gjennomfører et drap eller massedrap. Det kan være gruppepress, som for den tyske politibataljonen i det naziokkuperte Polen. Gruppepresset ble også merkbart blant norske vakter. I Karasjok måtte de delta i skytingen av et stort antall syke fanger. Når det gjelder de norske vaktene, var de oftest bare to på vakt for hver arbeidsgruppe. Da sto de friere til enten å mishandle eller la fangene arbeide rolig. Noen vakter utnyttet dette at de to var alene uten at noen inpsiserte dem på flere timer, og brukte tiden til å mishandle fanger, selv om fangene arbeidet. Det som påvirker mest er selve systemet en er kommet inn i. Den som initierer volden, er SS-kommandanten, og de som utfører drapene, er ofte ideologiserte, unge i en underordnet posisjon.

5. Tilskuere og deltakere: Organisation Todt og Statens vegvesen

I dette avsnittet vil jeg undersøke hvordan de som var ansvarlig for eller deltok i arbeidet, handlet enten for å forbedre eller forverre situasjonen for de jugoslaviske fangene. Mennesker i SS, Ordnungspolizei og Hirdvaktbataljonen var de aktive mordere. Deretter har vi de som står og observerer uten å gripe inn. De er ikke bare tilfeldige tilskuere, de arbeider sammen med fangene og er for eksempel arbeidsledere for dem. Hvordan reagerte arbeidslederne i Organisation Todt, de tyske firmaene og Statens vegvesen på drapene? Var de med på å drepe, forholdt de seg passive, eller prøvde de aktivt å motvirke volden?

-Når det gjelder Organisation Todt, som jeg beskrev i kapittel 7, var det en kombinasjon av ingeniører og vakter i systemet. En del vakter deltok i mishandling i

---

⁸⁰⁶ Browning 1998:216. Utgaven med nytt etterord

⁸⁰⁷ Christie 2010:200

Organisation Todt-leirene, men sjelden i en slik grad som SS og de norske vaktene. I SS-leirene var det bare et par ingeniører som hadde ansvar for utviklingen av arbeidet. De prøvde å bedre forholdene for fangene ved å kreve mer mat eller bedre klær eller fottøy i sine brev til Organisation Todts hovedkontor. Når det gjaldt mishandlingen av fangene, finnes det ikke noe skriftlig i rapporter eller gjengitt historier om noen innsigelser eller forsøk fra ingeniørenes side på å gripe inn i situasjoner. Spørsmålet er også om Organisation Todt tenkte på fangenes beste, eller om de vurderte om arbeidet lot seg gjennomføre med arbeidere som ble behandlet dårlig. Strekningslederen for veiarbeidet i Nordland forklarte til Organisation Todt-kontoret i Oslo at de fikk inn gode nok forsyninger til fangene, men at kommandanten fordelte maten. Derfor kunne de ikke gjøre noe mer med denne saken.⁸⁰⁸ Dette viser at Organisation Todt ikke kunne påvirke SS. Det var bestemt at SS tok alle avgjørelser inne i fangeleiren og hadde ansvaret for alt angående sikkerhet utenom selve arbeidet. Historier fra arbeidet på Korgfjellet viste at én ingeniør kunne være hjelpsom, men en annen kunne angi fanger som prøvde å unngå det hardeste arbeidet. Jeg finner ingen dokumentasjon som sier om de tyske firmaene i Norge hadde en bestemt holdning ovenfor de jugoslaviske fangene. Vi vet at i SS-perioden var det ett firma på veiarbeid i Karasjok. Flere tyske firma dukker opp andre steder i Norge senere i krigen.

Hvordan stilte Statens vegvesen seg til drapene på fangene? Arbeidslederne og arbeiderne arbeidet sammen med fangene. I kapittel 7 beskrev jeg at noen mellomledere reagerte med å skrive brev til hovedkontoret, og at ytterst få forlot arbeidet. Få arbeidere gikk aktivt ut mot hendelser da for eksempel norske vakter mishandlet fanger. Var det forskjell på høyeste og laveste nivå hos Vegvesenet? Jeg vil beskrive Statens vegvesens handlemåte på det høyeste nivå som at de utførte et aktivt samarbeid med okkupasjonsmakten. Utgangspunktet var fra det høyeste nivået, da generaldirektør Baalsrud ikke nektet å delta i slike prosjekter i den innledende fasen i 1941. Han samarbeidet villig med Reichskommissariat. Derfra forplantet det seg nedover. En ordre fra generaldirektøren ble fulgt, først av ingeniørene og deretter av arbeidsformennene og arbeiderne lenger nede i systemet. De bygde også fangeleirene. Noe positivt var det at ikke en eneste arbeidsformann eller arbeider er rapportert å ha

---

⁸⁰⁸ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 15. B.V.c. Rognan-Langset. Wochenbericht 20–26.7.1942

slått fanger. Når fangene ble mishandlet eller skutt, observerte arbeiderne ved et tilfelle at arbeidsformannen forlot arbeidet og stakk hjem. Han ble hentet og fikk trusler om å bli sendt til en fangeleir hvis det gjentok seg. Da var det fristende ikke å sette sitt eget liv i fare, en hadde som oftest en familie å ta vare på. Det kunne være lettere å vente og håpe at det ville gå over, gjøre det beste ut av det. Noen arbeidsledere ble faktisk truet på livet av de norske hirdvaktene når de prøvde å stoppe mishandling. Mange vegvesenarbeidere ønsket seg bort fra arbeidet. Muligens var det én ingeniør som nektet å fortsette arbeidet på Bjørnfjell da han hørte at det skulle komme fanger dit.⁸⁰⁹ At ikke noen grep inn på andre måter, kan ha sammenheng med en frykt for det forferdelige systemet som var kommet nær, SS-offiserer og vakter som ikke hadde respekt for menneskeliv. Mennesker får en avmakt overfor grusomheten, frykt fører til passivitet. Vegvesenarbeiderne prøvde å gjøre noe med det lille de kunne, og det var å gi mat i skjul. Etter krigen husket de tidligere fangene derfor vegvesenarbeiderne med glede og takket dem alltid for det som de gjorde midt i deres lidelse. Bare det å ha noen som støttet dem moralsk, var viktig for dem. For Vegvesenet var løsningen å fortsette arbeidet som de hadde påbegynt i 1941. Det var Reichskommissariat som kom med fangene til deres prosjekter, og SS som styrte fangeleirene. Statens vegvesens ledere sa i ettertid at Vegvesenet ikke var involvert der fangene arbeidet, de fortiet forbindelsen til fangene.⁸¹⁰

Kan Vegvesenets ledelse og arbeidere sies å ha vært tilskuere eller deltakere i det som skjedde med jugoslavene? Passivitet og likegyldighet kan brukes for å beskrive en tilskuer. Begrepet tilskuer er blitt problematisert, da det finnes mange nyanser. Det har vært en lang debatt om det å være tilskuer til Holocaust, om det å være et vitne som ikke deltar i hendelsene. Historikeren Raul Hilberg skrev i 1992 om hvordan jødene i hele Europa fikk noe hjelp til å overleve, men i det store og hele var folk passive.⁸¹¹ Det fantes også forskjellige kategorier av tilskuere, fra regjeringer i andre frie land som ikke grep inn i jødeutryddelsen ned til de personer eller grupper

---

⁸⁰⁹ Nygaard 2014:218

⁸¹⁰ Nygaard 2014:228, 243

⁸¹¹ 1) Raul Hilberg. *Perpetrators. Victims. Bystanders. The Jewish Catastrophe 1933–1945*. New York 1992:212 ff. 2) *Bystanders*. United States Holocaust Museum. Holocaust Encyclopedia. Tatt ut 13.5.2018 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/bystanders>

som sto nærmest og heller ikke grep inn. På et generelt grunnlag er det vanskelig å direkte overføre Hilbergs begrep på dem som var nærmest de jugoslaviske fangene i Norge. Hovedinnvendingen er at behandlingen av jødene ikke kan sammenlignes med behandlingen av jugoslavene. I tillegg viser heller ikke Hilberg eksempler på andre grupper som arbeidet ved siden av jødene. Begrepet må derfor brukes på en litt annen måte i denne sammenhengen.

Vegvesenet var nok tilskuere til SS' og de norske vaktens råskap i forhold til de jugoslaviske fangene, men passivitet eller likegyldighet passer ikke helt for å beskrive ingeniørene og arbeiderne i Statens vegvesen. De var tvunget inn i sin rolle, men mange hjalp også i hemmelighet med mat og andre ting slik at fangene etter krigen uten unntak takket dem for de som de gjorde. Noen prøvde også å klage til SS uten at det hjalp, eller til Vegdirektoratet i Oslo, men svar derfra er det lite av i materialet. Sannsynligvis har kontakten gått muntlig. Vegdirektoratet virker til å ha vært mer passiv, og hadde kanskje liten påvirkningskraft på Reichskommissariat og Terboven, som igjen kunne gjort noe med SS' aktive mishandling og drap av fangene.

Begrepet deltaker ville kanskje være mer nærliggende å bruke enn tilskuer på Vegvesenets ledelse, da generaldirektør Baalsrud og de andre samarbeidet aktivt med Reichskommissariat om bruken av krigsfanger, og i tillegg bygget de fangeleirer. Jeg beskrev dette i kapittel 3, der ledelsen etter noe press, godtok å bruke krigsfanger i veiarbeidet. Dermed var ikke Vegvesenet fullt og helt deltaker, for en grad av tvang må også bringes inn for å beskrive samarbeidet. Vegvesenet var også meget uheldig i hvem som fikk oppgaven i å styre fangeleirsystemet. Vegvesenet startet sommeren 1941 et samarbeid med Reichskommissariat for å få sovjetiske krigsfanger i arbeid, og da var ikke SS med i bildet, noe som kunne gitt forhold som var ganske annerledes enn slik det ble med SS og de jugoslaviske fangene.

Spørsmålet om hvorvidt Statens vegvesen kunne ha lagt ned arbeidet som et pressmiddel fordi fanger ble drept og mishandlet foran øynene deres, er interessant å dvele ved. Streik kunne vært et middel til å presse Reichskommissariat, som igjen kunne påvirke SS til bedre behandling av fangene. Fagerbakk diskuterer kort muligheten for at Vegvesenet kunne boikotte arbeidet, men tror at frykten arbeiderne

nærte for SS, gjorde at ingen turte det.⁸¹² Veibyggingen var viktig for den tyske okkupasjonsmakten. Terbovens behandling i september 1941 av den første større streiken i Norge under andre verdenskrig, den såkalte «melkestreiken», gjorde nok sitt til at ingen prøvde på en gjentakelse. Store fabrikker og firma i Oslo, til sammen 25 000 ansatte, streiket på grunn av rasjoneringen på mat som gjorde at de ikke lenger fikk melk på arbeid. Etter et par dager innførte Terboven unntakstilstand i Oslo-området, fengslet mange og henrettet to av lederne ved standrett.⁸¹³

Det kan imidlertid fremheves at siden Vegvesenet fortsatte samarbeidet, forble de samtidig deltakere i å opprettholde tvangsarbeidet og grusomhetene. Anders Fagerbakk oppsummerer sin mastergrad med at Vegvesenets kollaborasjon med okkupasjonsmakten var pragmatisk.⁸¹⁴ Pål Nygaard sammenligner Vegvesenets handlemåte, som tilsynelatende motstandsløst gikk med på å bruke fanger, med NSB. De som til å begynne med nektet å bruke krigsfanger i bygging av jernbane i Sør-Norge, for så stilltiende å godta Organisation Todts bruk av store antall sovjetiske krigsfanger i Nord-Norge.⁸¹⁵ Men som Nygaard skriver, det er vanskelig å vite hvor stort handlingsrom Vegvesenet hadde, for de ble satt under press fra Reichskommissariat. Kanskje en kan beskrive Vegvesenets rolle i dette som å operere i en gråsoner. Vegvesenet hadde begitt seg inn på et samarbeid som ble et mareritt.

Mange nordmenn som bodde ved fangeleirene var derimot ikke passive tilskuere eller deltakere, men aktive hjelpere. Kort beskrevet så minnes jugoslavene som overlevde mange som hjalp både ved arbeidet og ved flukten fra fangeleiren. De tok sjanser med fare for å bli fengslet og mulig død for å hjelpe noen i nød.⁸¹⁶ Nordmenn som bodde nær leirene og nærmere grensen, møtte mange jugoslaviske flyktninger, og loser hjalp 80 av dem over til Sverige. Noen få nordmenn anga flyktninger, det er to eksempler i Karasjok og Kautokeino og noen i Trøndelag.⁸¹⁷ Mange hjalp ikke av frykt for represalier og det var merkbart vanskeligere under SS enn under Wehrmacht å gi for eksempel matpakker til fangene.

---

⁸¹² Fagerbakk 2014:58

⁸¹³ Nøkleby 1992:177 ff.

⁸¹⁴ Fagerbakk 2014:59

⁸¹⁵ Nygaard 2014:218

⁸¹⁶ Jovanović 1985:33 ff.

⁸¹⁷ Jovanović 1985:79, 81, 85 f., 90, 140, 142 og 375

Oppsummering

I dette kapittelet har jeg foretatt en større drøfting ut fra all informasjon som jeg har gjennomgått i første og andre del. Jeg viste først i en tabell forskjellen på SS og Organisation Todts behandling av jugoslaviske fanger i samme tidsperiode. Det viser klart forskjellene der SS fokuserer på straff og Organisation Todt på å fullføre arbeidsmålene der en kan presse arbeidskraften, men den blir ikke uten videre drept. Deretter undersøker jeg de viktige problemstillingene som blant annet går ut på å undersøke hva fangene døde av og om SS hadde til hensikt å utrydde hele fangepopulasjonen? Under SS døde 73 prosent av alle de jugoslaviske fangene som kom til Norge for å arbeide. Minst halvparten ble skutt. Jeg fant at noe av svaret var at SS' fangeleirer i Norge i praksis fungerte på samme måte som SS' verste konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland og det naziokkuperte Polen. SS hadde ingen skriftlige instruksjoner som er bevart, men ut fra kilder fra åpningsord som kommandantene hadde i fangeleirene, kan jeg finne spor av deres tenkemåte angående de jugoslaviske fangene. Andre vitner som vakter kan beskrive noe av det samme. De jugoslaviske fangene skulle dø i Norge etter å ha arbeidet så mye de klarte. Det var to faser der fangene først ble oppfattet som arbeidskraft, men som etter et par uker var både potensielle drapsmenn og samtidig smittefarlige. SS og sannsynligvis Terboven iverksatte store massedrap og etterpå ble det hardere forhold og drap ble dagligdags. Både SS-offiserer, Ordnungspolizei og Hird-vaktene deltok i både massedrap og enkeltdrap i alle fangeleirene. De syke ble skutt i større massehenrettelser. Hvordan mennesker kan drepe andre, prøver jeg å svare på ved å vise til blant annet Nils Christies funn i sine intervjuer av de norske vaktene. Han konkluderer med at spesielt yngre menn med indoktrinering i en gitt situasjon lettere kan drepe. Christopher Browning i sin studie av Ordnungspolizei' massedrap av jøder, mener at gruppepresset også har mye å si for å delta i slikt. Hele systemet med en slik fangeleir som likner på en konsentrasjonsleir, blir et system der alle normer snus opp ned og en adlyder SS-offiserene. Noen som var tilskuere til mishandlingen og drapene var dem som sto for arbeidet, Organisation Todt og Statens vegvesen. Hvilket handlingsrom hadde de? Organisation Todt sto for arbeidet og deres planer tilsa et mål

for når veiene skulle være ferdige, men SS drepte arbeidskraften. Organisationslederne prøvde å endre mindre ting for at arbeiderne skulle arbeide bedre, men det virket ikke som om de kunne presse SS til noen endringer. Statens vegvesen hadde en form for deltakerrolle i arbeidet, men var først og fremst tilskuer. De observerte drap, men kunne ikke gjøre noe for å stoppe det. Noen prøvde å si fra til SS, men det hjalp ikke. Vegdirektør Baalsrud trakk heller ikke vegvesen-arbeiderne ut fra arbeidet.

11. kapittel. Det store vendepunktet

I dette kapitlet tar jeg for meg det store vendepunktet i situasjonen for de jugoslaviske fangene i Norge. Avgjørelsen om endring ble tatt rundt februar 1943 med virkning fra april 1943. SS mistet alt ansvaret for dem. Myndigheten over fangene ble overført til Wehrmacht, og forholdene ble mye bedre for fangene. Hva var årsaken til endringen, og hvilke aktører var de viktigste i dette? I dette kapitlet tar jeg for meg årsakene til endringen og perioden frem til den ble satt i funksjon for fangene. Vendepunktet for de jugoslaviske fangene i april 1943 i Norge skyldtes en kombinasjon av flere forhold.

Lang vei til endring

Første kimen til endring kan vi øyne allerede før de jugoslaviske fangene kom til Norge. Dette har jeg utførlig beskrevet i første del og i kapittel 8, derfor viser jeg bare kort de lange linjene her. Allerede våren 1942 med Organisation Todts inntreden i Norge var deres mål å få kontroll over all den utenlandske arbeidskraften, både jugoslaviske fanger, sovjetiske krigsfanger og andre europeiske arbeidere. Wehrmacht skulle ha ansvaret for fangene, og Organisation Todt skulle bare bygge brakkene og lede arbeidet. Et stort skritt angående de jugoslaviske fangene ble tatt på et møte i Berlin 20. august 1942, da representanter for både Oberkommando der Wehrmacht og Organisation Todt møttes for å planlegge den fortsatte bruken av arbeidskraft i Norge. Dette møtet tok spesielt opp hvordan de skulle få sendt jugoslaviske fanger fra Beograd til Norge.

Et av de viktigste momentene som ble avtalt og vedtatt, var at de jugoslaviske fangene så fort som mulig skulle innlemmes i Wehrmachts organisasjon i Norge.⁸¹⁸ Terboven eller SS hadde ingen representanter på møtet, selv om SS fremdeles hadde alt ansvar for de jugoslaviske fangene. Den nye ordningen som ble avtalt, fikk da bare følger for de fangene som dro fra Beograd i oktober 1942. De kom først til en fangeleir

---

⁸¹⁸ BA-B. R 3901/20172. Notat «Norwegeneinsatz» av Ewald Diemer-Willroda, 20.8.1942. Punkt 1

for krigsfanger i Østerrike og fikk id-merker og ble behandlet som krigsfanger. Men de kom til leirene i Norge så sent som 11. april 1943, og da var overføringen til Wehrmacht allerede skjedd. Et spørsmål kan være hvordan disse fangene ville blitt behandlet hvis de hadde kommet til Norge før april 1943. Kanskje de hadde blitt plassert i egne fangeleirer? Da møtet fant sted i Berlin 20. august, var allerede en gruppe på 856 fanger på vei fra Tyskland til Organisation Todts arbeid i Trøndelag. Denne gruppen ble ikke innordnet i Wehrmachts krigsfangesystem i Norge, men ble lagt under Organisation Todt og noen av dem under SS.

De første planene for hvor mange fanger som skulle komme til Norge til veiarbeid i 1941, var på 6750 sovjetiske krigsfanger. I august 1942 var tallet steget til 12 000 jugoslaviske fanger, til arbeid for Organisation Todt.⁸¹⁹ Siden mange tusen døde i leirene ved Beograd og i Jasenovac-leiren, kom det aldri så mange. Bare 4049 fanger kom til Norge.

I det materialet som finnes, er det ingen direkte dokumentasjon på hvilken meningsutveksling som har foregått mellom Oberkommando der Wehrmacht / Organisation Todt og SS/Reichskommissariat i Norge i perioden mellom august 1942 og januar 1943. Det må ha vært en diskusjon om de jugoslaviske fangenes status generelt og mer spesifikt om dem i Norge. Dessverre er det ikke bevart noe skriftlig som viser diskusjonen mellom partene, bare informasjon som viste en av partenes innspill, Organisation Todts. Utover høsten fortsatte drapene i regi av SS i leirene. Organisation Todt sto bare ansvarlig for arbeidet mens Wehrmacht sørget for sporadisk legetilsyn. Utenom legetilsyn hadde ikke Wehrmacht noe med fangene å gjøre.

Organisation Todt i Berlin tok et initiativ i januar 1943 da den søkte Oberkommando der Wehrmacht om at vaktholdet over fangene skulle bli overført til Wehrmacht.⁸²⁰ Dette hadde nok en sammenheng med de jugoslaviske fangene som nå var i krigsfangeleir Stargard II D utenfor Stettin og snart skulle transporteres til Norge for å bli satt i arbeid. Disse var nå blitt behandlet som krigsfanger i flere måneder og

---

⁸¹⁹ BA/MA. RW 39/166. AOK Norwegen TB 8/1942, s. 15

⁸²⁰ BA/MA. RW 39/175. AOK Norwegen TB 1/1943, s. 3

Organisation Todt skjønnte at det kunne ikke være to system med både SS- og Wehrmacht-leirkommando og vakter på samme tid i Norge.

Rediess foreslo derimot i februar 1943 at de norske vaktene skulle fortsette som før. Det foreslås videre at antall norske vakter skulle økes i antall. Organisation Todt ventet et antall på 15 000 konsentrasjonsleirfanger og jøder fra Tyskland.⁸²¹ Kanskje var det Terboven som sto i kulissene? Men dette ble ikke gjennomført. I samme månedsrapport fra Armeoberkommando Norwegen for februar 1943 ble den store endringen introdusert. Nå hadde Oberkommando der Wehrmacht i Berlin bestemt at de serbiske konsentrasjonsleirfangene skulle være helt underlagt Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten i Norge, og da behandles som krigsfanger.⁸²² Wehrmacht skrev i september 1943 at det ble laget en avtale med Reichskommissar Terboven i mars 1943.⁸²³ Men det var altså Oberkommando der Wehrmacht i Berlin som i februar 1943 først kom med avgjørelsen om å overføre de jugoslaviske fangene til Wehrmacht.

Da SS trakk seg ut av de første fangeleirene i begynnelsen av mars, ble også de norske vaktene trukket ut. Det virker som om det hadde foregått en lang dragkamp mellom SS og Terboven på den ene siden og Organisation Todt og Wehrmacht på den andre, som endte med disse endringene. Det var også en utvikling i Rediess og Hüttigs enhet Inspektion zur besonderen Verwendung (z.b.V) beim Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Det var en utvikling der SS kan ha vurdert å la jugoslavene bli overtatt av andre myndigheter. Det første var Hüttigs ord i oktober 1942 til de norske vaktene om at en annen vaktjeneste ventet, denne gang vakthold over fabrikkanlegg.

Mulige årsaker til endringen i regimet for de jugoslaviske fangene

Hva var det som gjorde at SS, og først og fremst Terboven i Reichskommissariat til slutt godkjente endringen i februar-mars 1943? For det første var det som jeg viser over i gjennomgangen fra april 1942 og fremover, en indre tysk maktkamp mellom Organisation Todt og Wehrmacht og SS om arbeidskraften og dermed

---

⁸²¹ BA/MA. RW 39/178. AOK Norwegen TB 2/1943, s. 4

⁸²² BA/MA. RW 39/178. AOK Norwegen TB 2/1943, s. 4

⁸²³ BA/MA. RW 39/67. Fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen til Oberkommando der Wehrmacht 12.9.1943

arbeidsprosjektene. For det andre hadde det vært problemer med fangene som ankom leirene fra juni 1942. Flere fanger flyktet til Sverige og fortalte omverdenen via internasjonale medier om SS og massedrap. Under en flukt ble en tysk vakt drept. Drapet førte til at Terboven og Ribbentrop måtte prøve å få ut drapsmennene fra Sverige, noe som ble en diplomatisk hodepine som endte med at Sverige lot drapsmennene slippe unna til England.⁸²⁴

Det som videre ble vanskelig for Terboven og SS, var at de trodde at mange av fangene hadde farlige smittesykdommer som kunne overføres til den tyske okkupasjonsmakten eller den norske lokalbefolkningen. Terboven beordret mest sannsynlig da selv som løsning at syke fanger i Beisfjord skulle skytes, og måtte vel også være informert om at SS i leirene skjøt mange syke fanger. Antallet fanger sank drastisk utover høsten og vinteren. Det kom dessuten ikke noen nye tilførsler med fanger siden det døde så mange fanger i fangeleirene i Jugoslavia, og SS nektet å ta imot nye fanger fra Kroatia blant annet på grunn av at de sendte fra seg syke fanger. Til sjuende og sist medførte dette at ved utgangen av 1942 var det få fanger igjen som kunne utføre arbeid. Hans Loritz ankom til Norge i september 1942 og ble leder for avdelingen for arbeidsinnsatsen, men ingen endringer kan sees, en bare fortsetter med den samme dårlige behandlingen. Loritz ble derimot foreslått forfremmet, allerede i januar 1943.⁸²⁵

Det var flere krefter i sving for å få til endringer mellom august 1942 og april 1943. Det skrives ikke noe om eventuelle humane hensyn som gjorde at Organisation Todt og Wehrmacht ville overta de jugoslaviske fangene. Sannsynligvis ville de overta de jugoslaviske fangene fordi det ga dem noen tusen flere tvangsarbeidere. Noen som i hvert fall av humane hensyn arbeidet for å endre forholdene for fangene, var Den internasjonale Røde Kors-komiteen, som presset på for å få inspisere fangeleirene i Norge. I tillegg var det press fra utenlandske massemedier i de vestlige landene som hele høsten 1942 skrev om blant annet massedrapene i Beisfjord. Jeg vil ta opp disse to vesentlige årsakene for endringen, som både andre forfattere og jeg mener har mye å si

---

⁸²⁴ 1) Mladenović 1991:524. Faksimiler av dok. fra tysk arkiv. Terboven til Ribbentrop 18.8.1942 og Ribbentrops svar 11.9.1942. 2) Dulić 2011:762, se note 61

⁸²⁵ Riedel 2010:312

for endringen. Deretter lar jeg andre, hovedsakelig forfattere fra det tidligere Jugoslavia komme med andre mulige årsaker til at Wehrmacht overtok ansvaret for de jugoslaviske fangene i Norge.

Den internasjonale Røde Kors-komiteen

Den internasjonale Røde Kors-komiteen sitt ansvar for krigsfanger, besto først og fremst i å gi informasjon og koordinere hjelpeforsendelser.⁸²⁶ I tillegg får de en mulighet, ikke rett til å inspisere krigsfangeleirene. Ifølge Genèvekonvensjonene artiklene 77 og 79 skal det landet som har krigsfanger, opprette et kontor som tar seg av å sende informasjon fritt til pårørende direkte eller gjennom et kontor i et nøytralt land.⁸²⁷ Den internasjonale Røde Kors-komiteen kom tidlig inn i bildet for å skaffe informasjon om de jugoslaviske fangene, da det ikke var gjort kjent for dem fra Tysklands side. Det første omverdenen fikk høre om forholdene i fangeleirene i Norge, kom fra fanger som flyktet til Sverige. Fra leiren Osen flyktet enkeltfanger allerede 6. juli 1942. Den jugoslaviske legasjonen i Sverige fikk dermed førstehåndskunnskap om forholdene i Norge. Den formidlet deretter informasjon om fangene til sin legasjon i Sveits.⁸²⁸ Legasjonen i Sveits tok deretter kontakt med Den internasjonale Røde Kors-komiteen i Sveits, som allerede 5. august 1942 formidlet kontakt med utenriksdepartementet i Tyskland.⁸²⁹ Dr. Roland Marti, som var Den internasjonale Røde Kors-komiteens hoveddelegat i Tyskland, fikk i begynnelsen av september bekreftet fra Oberkommando der Wehrmacht at det var jugoslaviske krigsfanger i Norge, og Røde Kors skulle få lov til å inspisere fangeleirer der.⁸³⁰ 22. september 1942

---

⁸²⁶ Gaute Rønnebu. Mellom Solferino og Berlin. Norges Røde Kors under andre verdenskrig. Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø 2021:60 f.

⁸²⁷ Artikkel 79. Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. International Humanitarian Law Databases. Tatt ut 20.3.2024. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=historical>

⁸²⁸ Mladenović 1991:195 skriver at datoen for brevet var 10. august

⁸²⁹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/00. Generell korrespondanse. Notat 17.9.1942

⁸³⁰ Dr. Roland Marti ble med i Røde Kors i 1936, bidro humanitært under den spanske borgerkrigen, og etterpå ble han delegat i Berlin for Det internasjonale Røde Kors. Dr. Marti ble etter krigen leder av først den medisinske avdelingen, deretter nødhjelpsavdelingen i Det internasjonale Røde Kors. Han døde i 1978. 1) Jean-Claude Favez. *The Red Cross and the Holocaust*. Cambridge 1999:7. Engelsk

informerte Dr. Roland Marti den internasjonale komité ved Røde Kors i Sveits om at «den planlagte reise til Norge mest sannsynlig vil gjennomføres i april neste år, ettersom alle krigsfangene enda ikke er kommet til Norge».⁸³¹ Dette var korrekt, hvis en tenkte på den gruppen av fanger som var underveis, og andre som var planlagt å komme. 16. november 1942 skrev utenriksdepartementet i Tyskland til Røde Kors at: «besøket på anstaltene i Norge ikke kan gjennomføres enda ettersom anstaltene skal omorganiseres, noe som krever en viss tid. Når dette er gjort, har utenriksdepartementet ikke noe imot å motta representanter fra den internasjonale komité (av Røde Kors M.S.)».⁸³² I et senere dokument omtales denne omorganiseringen på en måte som tyder på at det dreide seg om flyttingen av fanger som pågikk fra Beisfjord i oktober og Karasjok i desember til leirer lenger sør. Uansett, tiden gikk og Røde Kors måtte vente til alt var klart. 29. januar 1943 utsatte Oberkommando der Wehrmacht besøket på ubestemt tid. 22. februar 1943 hadde det jugoslaviske Røde Kors klargjort en forsendelse bestående av pakker til to tusen fanger med bistand fra det amerikanske Røde Kors. Men da var ikke Wehrmacht forberedt på å motta noe i Norge, de nektet for at det var det de kalte jugoslaviske krigsfanger, i Norge.⁸³³ Det ble ingen inspeksjonstur for Røde Kors til Norge før i august 1943. Den 30. august 1943 inspiserer dr. Marti sykeleiren Øysand i Trøndelag. Det virker som om den tyske overkommandoen halte ut tiden for å unngå en inspeksjon til leirene slik de var i 1942 og våren 1943.

Den internasjonale Røde Kors-komiteen hadde generelt en stor påvirkningskraft når det gjaldt forholdene i fangeleirene i Nazi-Tyskland, som de inspiserer regelmessig. Dette gjaldt fangeleirer for amerikanske, britiske, franske, polske og jugoslaviske krigsfanger. Alle disse landenes regjeringer hadde underskrevet Genèvekonvensjonen av 1929, noe som ga Røde Kors mulighet til å inspiserer leirene. Det ble skrevet rapporter fra inspeksjonene, og inspektørene kom med oppfordringer

---

oversettelse av bok fra 1988. 2) International review of the Red Cross nr. 207. Tatt ut 4.3.2024.
<https://international-review.icrc.org/articles/death-dr-roland-marti>

⁸³¹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Jugoslaver i Norge. Notat vedr. representantens besøk på anstaltene i Norge. 13.5.1943

⁸³² International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Jugoslaver i Norge. Notat vedr. representantens besøk på anstaltene i Norge. 13.5.1943

⁸³³ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G 17/05/185. Korrespondanse med legasjonen i Bern. Delegat i det jugoslaviske Røde Kors. 10.8.1943

til kommandantene om at reglene måtte følges. Men som jeg viser over, var det begrensninger på inspeksjonene. Røde Kors fikk egentlig ikke komme til andre fangeleirer enn krigsfangeleirene, men i Tyskland var de fra juni 1944 i noen få konsentrasjonsleirer.⁸³⁴

Massemediene i de frie landene

Den andre faktoren som sannsynligvis bidro til endring, var nyhetsoppslagene i mange store frie land i verden om lidelsene til de jugoslaviske fangene i Norge. Foruten å kontakte Den internasjonale Røde Kors-komiteen, tok den jugoslaviske legasjonen i Sverige også jobben med å formidle historiene fra flyktede fanger til pressen. Et viktig bidrag til å spre korrekt informasjon sto Asmund Rørslett fra Sørreisa for. Han arbeidet de første krigsårene som lærer på Straumsnes ved Narvik før han flyktet.⁸³⁵ Han flyktet til Sverige der han ga forklaring på Kjesäter 27. august 1942.⁸³⁶ Med seg hadde han historier om massedrap i Beisfjord. Rørslett hadde samlet inn mye informasjon om hva som hadde skjedd med jugoslavene i Narvik-området. Først ga Rørslett sin informasjon til det norske flyktningsenteret i Kjesäter, der en med en gang sendte det videre til den norske regjeringen i London. 7. september 1942 kom historien på radio. Deretter kontaktet Rørslett svenske aviser med sin historie, og noen tok det inn. Han fikk det også sendt til avisredaksjoner i for eksempel Amerika, selv om mange var skeptiske til sannhetsgehalten i en slik historie.⁸³⁷ Samme dag som det kom i radioen i England, var den svenske avisen Eskilstuna-Kuriren ute med en artikkel om at 300 jugoslaviske fanger var skutt i Beisfjord. Andre aviser i Sverige kom med utfyllende informasjon. 15. oktober 1942 var det svenske ukebladet SE først ute med å publisere tre fotografier fra fangenes reise i lektere fra Beisfjord til Trældal og av leiren ved Øvre Jernvann etter at den var forlatt.⁸³⁸ Den tyske ambassaden i Sverige sendte en protest til den svenske regjeringen der de hevdet at alt som var publisert i svensk

---

⁸³⁴ Favez 1999:27

⁸³⁵ Fremover 22.6.1985. S. 15. Fornavnet skrives Asmund, ikke Aasmund som Mladenović bruker, 2013:180

⁸³⁶ RA. Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm. Serie Da. Rapport 27.8.1942

⁸³⁷ Mladenović 2013:182

⁸³⁸ Mladenović 2013:202

presse, var rent oppspinn.⁸³⁹ Den svenske utenriksministeren tok da inn dette i en tale i riksdagen i november 1942, og sa at de tyske militæres represalier mot krigsfanger i Norge ikke kunne aksepteres.⁸⁴⁰

Historien ble publisert i en engelsk avis i oktober, og til slutt ble historien om lidelsene til fangene i Beisfjord slått opp på førstesiden i New York Times 23. januar 1943. I august 1943 kom det nye artikler i England, disse knyttet nå Terboven til massakren i Beisfjord. Dette avstedkom en brevveksling mellom Oberkommando der Wehrmacht i Berlin og Wehrmacht i Norge.⁸⁴¹ Brevvekslingen viser at Reichskommissar ikke besvarte Wehrmachts spørsmål om hvorvidt han hadde gitt ordre til massedrapet i Beisfjord. I tillegg var det en lang artikkel i den norske avisen Norsk Tidend i London. Der kom en anonym nordmann som kjente historien fra Beisfjord med anklager mot leder Willi Henne i Organisation Todt, der Henne fikk ansvaret for å ha sendt fangene til Bjørnfjell.

Ljubo Mladenović hevdet i boken Beisfjord-tragedien i 1989 at massemedienes offentliggjørelse hadde størst betydning for at SS ga fra seg ansvaret for de jugoslaviske fangene. Han mente at alt startet med nordmannen Asmund Rørslett, som var aktiv i Sverige og deretter i England med publisering av materiale om Beisfjord-massakren.⁸⁴² Mladenović kjente ikke til dokumentene fra Wehrmacht angående diskusjonen om endringer. Mladenović har i sin bok også opplysninger om den fangegruppen som i oktober 1942 kom til Trøndelag til leirene under Organisation Todt. Siden gruppen fikk komme til Trøndelag under Organisation Todt i stedet for å komme til SS i Nord-Norge, var det et tegn på en utvikling mot mildere behandling, mener han.⁸⁴³ Men Mladenović resonnerer litt feil her. Allerede i desember 1941 viser tyske dokumenter at det forelå en plan som indikerte at 300 fanger skulle arbeide for Organisation Todt i Trøndelag. Den aktuelle gruppen ankom til Trøndelag 1. oktober

---

⁸³⁹ Mladenović 2013:205

⁸⁴⁰ Sveriges neutralitetspolitikk. Utrikesminister Chr. Günthers tal i Riksdagen 7. nov. 1942. S. 7

⁸⁴¹ RA. Documents section. Serie V-mikrofilm nr. 56. Mappe 3. Serial nr. 0373. I.C. file relating to Prisoners of War. Korrespondanse mellom Wehrmachtbefehlshaber Norwegen og Oberkommando der Wehrmacht fra 19.8.–17.11.1943. Se også BA/MA. RW 39/67

⁸⁴² Mladenović 2013:216. Reidar Hirsti i boken Partisanen fra 1990 gjentar dette og korrespondansen på s. 96–98. Jeg mener at Hirsti misforsto Mladenović og trodde at korrespondansen var fra før endringen i februar 1943

⁸⁴³ Mladenović 2013:215

1942 til arbeid for Organisation Todt. I tillegg ser Mladenović på fangeflyttingen fra Beisfjord-leiren som enda et tegn på endring. Dette har jeg diskutert i kapittel 9. Jeg mener at det ikke har noe å si for endringen som skjedde noen måneder senere.

At Oberkommando der Wehrmacht i Berlin høsten 1943 tok kontakt med Wehrmacht i Norge for å finne ut om Terboven sto bak massedrapet i Beisfjord, viste at Wehrmacht brydde seg om hva som ble skrevet i avisene. Men det tok lang tid før de reagerte, da det også var skrevet om dette ti måneder før. Wehrmacht i Norge sendte ut en offiser som inspiserer Botn-leiren høsten 1943, og han fortalte til de jugoslaviske fangene at det var skrevet om dem i utenlandske aviser. Derfor var han sendt for å inspiserer leirene. Dette var nok de artiklene som var publisert i engelske aviser i august.

Tidligere fangers forståelse av årsak til endringen

Da har jeg undersøkt flere mulige årsaker til endringen av forholdene for de jugoslaviske fangene, fra SS-regime til Wehrmacht. Jeg har vist til de interne spenningene og maktkampen hos de tyske sivile og militære myndighetene, deretter har jeg vist Den internasjonale Røde Kors-komiteens og massemediens mulige betydning for at jugoslavene ble overført. De tidligere fangene har i ulike bøker pekt på hvilke faktorer de mener var viktigst for endringen. Mladenovic nevner i sin første bok om Beisfjordtragedien fra 1988 sin teori som gikk ut på at massemediens press var hovedårsak til endringen. I sin bok fra 1991, som skulle vise den samlede historien om fangene i Norge, trekker han frem fem ulike årsaker som fangene har nevnt for ham. Det er følgende:

1. Internasjonalt press på nazistene angående terror som hadde foregått i jugoslaviske leirer i Nord-Norge
2. Endrede maktforhold for nazistene etter nederlaget ved Stalingrad
3. Gradvis tysk aksept av partisanenes kamp som en folkelig frigjøringskamp
4. Internasjonalt Røde Kors-press

5. Press fra norske antifascistiske krefter⁸⁴⁴

Punktene 1 og 2 mener Mladenović er viktigst: massemedienes press som nevnt over og de nye forholdene for nazistene etter nederlaget ved Stalingrad.

Punkt 1 som tar for seg massemedienes press, har jeg nevnt over. Den tidligere fangen, Cveja Jovanović mente i sin bok fra 1985 at punkt 2 var den utløsende årsak til endringen. Jovanović beskrev i sin bok, basert på dagboknotater, hvordan fangene observerte at de tyske militære 17. februar utenfor fangeleiren Osen sørget over å ha tapt slaget om Stalingrad.⁸⁴⁵ Fangene trodde at overføringen av ansvar fra SS til Wehrmacht bare tre uker senere hadde sammenheng med nederlaget ved Stalingrad. Hvis nazistene tapte krigen, ville de få straff som krigsforbrytere. Derfor flyktet SS fra ansvaret for fangeleirene og lot Wehrmacht behandle fangene bedre, skriver Mladenović etter å ha innhentet informasjon fra tidligere fanger. Jeg vil innvende at nederlaget ved Stalingrad skjedde i februar 1943, samme måned som avgjørelsen om endringen kom. Ut fra at Wehrmacht kom til leirene Korgen og Osen fra Tyskland første gang 27. februar og nederlaget ved Stalingrad skjedde 2. februar, kan ikke SS og Wehrmacht så raskt ha avtalt endring og fått sendt nye vaktavdelinger til Norge. Mladenović utdyper Jovanovićs tolkning i boken fra 1991: «Tyske historikere skriver om forsterket konflikt mellom SS og Wehrmacht. Wehrmacht måtte stå i harde kamper på fronten mens SS drev med helt perifert arbeid. Wehrmacht krevde at SS gikk ut til fronten, og at enkelte Wehrmacht-enheter fikk enklere oppdrag og hviletid.»⁸⁴⁶ Mladenović har dessverre ingen noter til dette, og jeg vet derfor ikke hvilke tyske historikere som er hans kilde.

Koblingen mellom SS og krigsforbrytelser kan godt stemme, men jeg ser ikke sammenhengen med at SS mistet ansvaret for fangene. Som jeg beskrev i et tidligere kapittel, var bare 14 av 48 SS-offiserer godkjent for tjeneste ved fronten. Det var derfor ikke så mye å vinne på å fjerne SS-ledelsen fra fangeleirene. Jeg vil derfor mene at dette er en tolkning som er fundert på det som fangene observerte i deres nærhet under krigen, og ikke på tyske dokumenter.

---

⁸⁴⁴ Mladenović 1991:104 ff.

⁸⁴⁵ Jovanović 1985:116 f. Slaget var egentlig over 2. februar

⁸⁴⁶ Mladenović 1991:104 ff.

Mladenović trekker også frem en annen årsak til at Wehrmacht overtok ansvaret for fangene: «Det var planlagt å få prosjektene ferdig, men massehenrettelser av de serbiske fangene forhindret gjennomføring av planen. Oberkommando der Wehrmacht tok da ansvaret og overtok de jugoslaviske fangene for å få realisert det forsinkede arbeidet.»⁸⁴⁷ Mladenovićs teori om at Wehrmacht presset gjennom ansvaret på grunn av at det ble for få fanger til å få gjennomført prosjektene, høres plausibel ut. Dessverre vet vi ikke det endelige svaret på hvorfor Wehrmacht presset på, annet enn at Organisation Todt var utvalgt til å gjennomføre arbeidsprosjektene i Norge og derfor ønsket å få ansvar over all arbeidskraft. At det under SS døde mange fanger, kan ha vært en medvirkende årsak til at Wehrmacht og Organisation Todt presset SS, men vi kan ikke si det for sikkert. SS kunne som privilegert enhet i det nasjonalsosialistiske styret, nekte Wehrmacht myndigheten over fangene så lenge de ønsket.

Mladenović har i punkt 3 en årsak som han kaller: «gradvis tysk aksept av partisanenes kamp som del av en folkelig frigjøringskamp». Ifølge Branko Petranović går dette ut på at Hitler i desember 1942 hadde uttalt at: «Den folkelige frigjøringskampen og «Titos stat» må knuses.»⁸⁴⁸ Dette tar Mladenović til inntekt for at siden partisanene utgjorde en maktfaktor i Jugoslavia, noe som medførte at nazistene måtte innrømme at fangene var krigsfanger. Logikken til Mladenović stemmer delvis. Titos frigjøringshær ble sterkere og akseptert av de allierte som Jugoslavias kommende ledelse, og Wehrmacht begynte faktisk å endre sin behandling av partisaner både i Sovjetunionen og Jugoslavia, viser et dokument fra den tyske overkommando fra juli 1943. Det viser at partisaner både i Sovjetunionen og Jugoslavia skulle behandles som krigsfanger.⁸⁴⁹ Jeg kommer tilbake til dette i neste kapittel.

Den fjerde årsaken som Mladenović nevner, er press fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen. Det har jeg beskrevet over. Den femte årsaken som beskrives, er press fra norske antifascistiske krefter. Mladenović mener at de tyske militære måtte

---

⁸⁴⁷ Mladenović 1991:104 ff.

⁸⁴⁸ Mladenović 1991:104 ff. 18. eller 19. desember 1942 i Rastenburg. Kilde: Branko Petranović: *Istorija Jugoslavije 1918–1978*. Nolit Beograd 1980:302

⁸⁴⁹ BA/MA. RW 41/13. Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht. 8. juli 1943

forholde seg mer og mer til det norske folks negative reaksjoner på hvordan fangene ble behandlet. Terboven måtte forholde seg til om det norske samfunnet var negativt eller positivt til det som det tyske okkupasjonsstyret gjorde. At Terboven brydde seg mye om hvordan det norske samfunnet reagerte, viser vel ikke de ulike ordrene om for eksempel nedbrenning av bygda Telavåg i april 1942 og deportasjon av befolkningen til fangeleir i Tyskland eller til leirer i Norge.⁸⁵⁰ Et annet eksempel fra samme periode er drapene på 34 personer, deriblant ti såkalte sonofre, under unntakstilstanden i Trondheim oktober 1942.⁸⁵¹ Terboven ga ordrene til begge de grusomme hendelsene, og begge er fra samme år da han mest sannsynlig ga ordre om massedrap på syke jugoslaver. Ut fra Terbovens handlemåte tror jeg ikke at denne faktoren var så viktig. Et tenkelig moment her kunne ha vært at han kanskje kunne latt seg påvirke litt hvis det var slik at Quisling presset på for endring for jugoslavene. Men det er også tvilsomt. Flere mener at Terboven gjorde som han ville, og var veldig hard i for eksempel bruk av dødsdommer i Norge.⁸⁵²

Oppsummering og drøfting av ulike årsaker

Etter denne redegjørelsen for de ulike aktørene som hadde myndighet og ansvar for fangene, og andres påvirkningskraft, vil jeg forsøke å konkludere med noen mulige årsaker til endringen. Endringen hadde altså sitt grunnlag først og fremst i et internt tysk press fra Organisation Todt og Oberkommando der Wehrmacht på SS i Tyskland og Norge, og Reichskommissar Terboven. Dette gikk spesifikt for Organisation Todts del ut på å ha kontroll over arbeidskraften, i dette tilfellet de jugoslaviske fangene. Det fremgår ikke noe sted at Organisation Todt eller Oberkommando der Wehrmacht tenkte på fangenes beste, og at dette var en medvirkende årsak til at de ønsket endringer i behandlingen av fangene. Møtet 20. august 1942, der de bestemte seg for å jobbe for å få de jugoslaviske fangene overført til Wehrmacht, kom etter at mange var

---

⁸⁵⁰ Nøkleby 1992:212. 72 menn mellom 16 og 60 år ble sendt til konsentrasjonsleir i Tyskland, der 31 døde. Kvinner og barn ble sendt til midlertidige leirer i Hordaland, nå Vestland frem til mai 1944. Telavåg. Skrevet av Thor Ingvart Karlsen og Geir Thorsnæs, sist redigert 3.7.2017.

<https://snl.no/Telav%C3%A5g>

⁸⁵¹ Berit Nøkleby. *Gestapo i Norge*. Oslo 2003:175 f.

⁸⁵² Nøkleby 2003:233 f. For eksempel SS-dommer Hans Latza beskrev ham slik etter krigen

døde i leirene i Norge. Det kan uansett ha vært et ønske å holde fangene i live, fordi de var verdifull arbeidskraft. Argumentene i referatet fra møtet viser i hvert fall at de ville gjøre noe for å holde dem i live på vei til Norge. Deretter gikk det imidlertid fem måneder mellom august 1942 og januar 1943 før Organisation Todt gjorde et fremstøt overfor Oberkommando der Wehrmacht i Berlin. Det virket ikke som om de hadde dårlig tid av hensyn til fangene.

Oberkommando der Wehrmacht var klare til å overta ansvaret for de jugoslaviske fangene. Organisation Todt presset på allerede fra april 1942, og Wehrmacht hadde godkjent å ta ansvaret i august 1942. Som jeg beskrev i første del, hadde Reichskommissariat i februar 1942 tappt maktkampen mot Wehrmacht over hvem som skulle ha ansvaret for sovjetiske krigsfanger. Skulle nå Terboven og SS miste kontrollen over den jugoslaviske fangegruppen også? Organisation Todt hadde ansvaret for selve byggeprosjektene, men SS hadde ansvaret for fangene. SS og Terboven sto imot presset hele høsten. Wilhelm Rediess og Reichskommissar Terboven må til sist ha forstått at de ikke kunne beholde ansvaret for de jugoslaviske fangene. Oberkommando der Wehrmacht i Berlin bestemte i februar 1943 at overføringen skulle skje. Det som deretter skjedde, er at det var Terboven selv som laget den konkrete avtalen med Wehrmacht i mars 1943 om overføringen av de jugoslaviske fangene.

Samtidig med de tyske sivile og militære myndighetenes interne press har det vært et eksternt press fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen og massemediene i vestlige land. Jeg tror at det utslagsgivende var følgene av de nye gruppene fanger som skulle komme til Norge, der det måtte være et helhetlig fangesystem for jugoslavene i Norge. Organisation Todts henvendelse til Oberkommando der Wehrmacht gjorde at det måtte skje en endring, enten at de nye fangene måtte komme inn i SS-systemet eller at alle måtte behandles som krigsfanger.

Etter krigen tok flere aktører litt ære for at fangene ble overført fra SS til Wehrmacht. Både Henne i Organisation Todt og Røde Kors bedyrer at de gjorde sitt for at fangene skulle komme fri fra SS. De tidligere fangene, representert ved Mladenović i to bøker og Jovanović i en annen, fremhever andre årsaker enn jeg som de viktigste. Mladenović peker altså i det jugoslaviske standardverket på fem årsaker,

der de internasjonale massemedienes påvirkningskraft sammen med tyskernes tap ved Stalingrad er viktigst for endringen. Røde Kors' arbeid er også med i hans liste, men først som grunn nr. 4. Jeg vil være enig i at de internasjonale mediene skal komme høyt opp for sitt arbeid i å presse nazistene. Men nederlaget ved Stalingrad mener jeg har lite å si for endringen, da endringen skjedde så kort tid etter at kampene sluttet.

Konklusjon av andre del

Størsteparten av de 4049 jugoslaviske fangene som ble sendt til Norge, gjennomgikk en lidelse som få andre fanger i Norge fikk erfare. 2671 av dem kom til SS, som etablerte fangeleirer der det skulle bygges vei. SS i Tyskland hadde utpekt spesielle personer til hovedledelsen i Oslo og som leirkommandanter. To av de fem leirkommandantenes var erfarne i tjeneste i tyske konsentrasjonsleirer. Fangene kom svake til Norge og fikk for lite mat her. Dette gjorde at mange ble syke, og SS skjøt syke fanger. Uvanlig mange fanger døde på kort tid i Norge av denne første gruppen. Totalt 1968 fanger eller 73 prosent døde på ni måneder. Fangegruppen besto av en kombinasjon av sivile partisaner og andre sivile som var arrestert mistenkt for å ha hjulpet partisanene. De fleste av de sivile var bønder fra Kroatia og Serbia i 20–30-årsalderen og hadde sannsynligvis ikke gjort noe ulovlig. Fangene ble behandlet grusomt, SS kalte dem banditter, og hendelser tidlig i leirenes historie gjorde at SS begynte med massedrap. Fangene skulle egentlig arbeide på veibygging på noen veistrekninger i Nordland og en strekning i Finnmark. Organisation Todt hadde ansvaret for arbeidet, og ingeniører planla og fulgte opp. Statens vegvesen hadde allerede arbeid på noen av strekningene, og deres arbeidere arbeidet tett med fangene. SS hadde fått den norske Hirden til å avgi folk til å være vakter over fangene, spesielt mens fangene var i arbeid. De fikk et kort kurs på to måneder for å lære vakttjeneste. Den første gruppen av norske vakter var for det meste medlemmer av Nasjonal Samling, de var ofte unge, og de lot seg påvirke av propaganda om hvor farlige fangene var. Det var også tyske vakter fra Ordnungspolizei i leirene, flest i Beisfjord. De var unge og hadde også fått en kort utdanning på noen måneder i Tyskland før de kom til Norge. De ble tatt ut av vakttjeneste langs kysten på grunn av mangel på norske vakter og satt til vakttjeneste over fanger, noe de ikke var utdannet i. SS utførte massedrap på 287 syke fanger på én natt i Beisfjord i juli 1942, det største enkeltdrap på fanger i Norge under andre verdenskrig. SS tok represalier i Korgen- og Osenleirene og drepte 60 fanger da to fanger på flukt drepte en tysk vakt. Disse to hendelsene førte til en brutalisering i behandlingen av fangene, en dreining i retning av å oppfatte fangen ikke bare som en ukjent mulig fiende, men til å være potensielt farlig

og smittsom. SS pleide å skyte syke fanger i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland fra 1941, og fortsatte med det i Norge. Leirkommandanter og vakter mishandlet fanger så hardt at de måtte til sykebrakken i leiren. Derfra tok SS rutinemessig og skjøt grupper av fanger. Sannsynligvis var de fleste utslitt på grunn av for lite mat og for hardt arbeid. SS' regime varte til mars-april 1943. Hvordan kunne leirkommandanter og vakter motiveres til dette? Analysen av dette bygger blant annet på Nils Christies fremstilling i hans magisteravhandling etter at han har gjennomgått intervjuer og sett på mange av de norske vaktene forbrytelser og saker. Han skrev i 1952 at enhver ung person som blir indoktrinert og blir ledet inn i et nytt normsystem, kan bli en drapsmann. Christie viser til at de norske vaktene var i Hirden og da sannsynligvis hadde fått propaganda på møter, i blader og aviser. Christopher Browning, som undersøkte en politienhet som drepte jøder i det naziokkuperte Polen, har systematisert årsaker til massedrap på østfronten. I tråd med han, vektlegger også jeg som en viktig årsak gruppepress som gjør at mennesker kan drepe forsvarsløse mennesker i et stort antall.

Jugoslavene erfarte en stor endring i mars-april 1943, at de ble overført fra SS til Wehrmacht. Denne endringen har mange forfattere og forskere forsøkt å forklare og finne årsaker til. Det er flere årsaker, både indre og ytre påvirkning på SS, som medførte at de til slutt ga fra seg fangene. Den indre påvirkningen kom fra både Wehrmacht og Organisation Todt, som ville ha styring med all fangearbeidskraft i Norge. Den ytre påvirkningen er internasjonale medier som omtalte hva SS gjorde i Norge, og som for eksempel slo opp massedrapene i Beisfjord. Ut fra artiklene sendte også flere land sine noter til den tyske ambassaden. Også Den internasjonale Røde Kors-komiteen presset på gjennom sine kanaler. Hovedpåvirkningen har nok vært det indre press fra Wehrmacht og Organisation Todt og den utslagsgivende årsaken til endringen de nye gruppene med fanger som skulle komme til Norge våren 1943.

Tredje del

Under Wehrmacht april 1943 til mai 1945

I denne delen er hovedsaken å bruke komparasjon, for å undersøke hvordan forholdene ble endret i fangeleirene fra SS' til Wehrmachts regime. Wehrmacht overtok administrasjonen og vaktholdet av fangene våren 1943, og da sank dødsraten betraktelig. En delproblemstilling er om Wehrmachts behandling av jugoslavene var den samme i ulike fangeleirer. Dette tar jeg opp i kapittel 13. Da jugoslavene kom under Wehrmachts regime, hadde de ansvaret for andre krigsfanger fra før. Jeg vil sammenligne behandlingen av jugoslavene, og se om den var lik den behandling de sovjetiske og polske krigsfangene fikk. Var det noe særegent ved Wehrmachts behandling av jugoslavene? Hvis det er ulik behandling, hva var da leirkommandantens rolle i ledelsen av fangeleirene? Dette vil jeg undersøke i kapittel 15, med bakgrunn i Marianne Soleims teorier angående leirkommandanter for sovjetiske krigsfanger. Til slutt i tredje del, i kapittel 16, vil jeg undersøke Røde Kors' betydning for de jugoslaviske fangenes lave dødelighet og bedre helse i slutten av krigen. Men jeg vil starte i kapittel 12 med å undersøke om endringen fra SS til å være under Wehrmachts regime også medførte krigsfangestatus.

12. kapittel. Endringen for fangene i april 1943

I dette kapittelet vil jeg undersøke når endringen fra SS-regime til Wehrmacht-regime kom, og spesielt om det store vendepunktet innebar at de jugoslaviske fangene fikk krigsfangestatus eller ikke.

Tidspunkt for overtakelse

Fangene i Korgen- og Osen-leiren var de første som 6. mars 1943 erfarte endringen ved at SS-mannskapene forlot fangeleiren, og Wehrmacht overtok. Endringen var formelt avgjort i februar 1943. Det er litt vanskelig å tidfeste nøyaktig når

overføringen av myndighet fra SS til Wehrmacht skulle skje i leirene. I februar-rapporten var det ikke angitt noen dato for når endringen skulle innføres. En forordning fra Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant angående jugoslavene er datert 20. mars 1943, men dato for endring er ikke nevnt.⁸⁵³ Chefintendanten fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen skrev i en månedsrapport for januar til mars 1943 at Oberkommando der Wehrmacht i Berlin ga ordre om en endring. Endringen gikk ut på at Organisation Todt i Norge ikke lenger skulle stå ansvarlige for forsyninger til de jugoslaviske fangene. Derimot skulle Wehrmacht overta det ansvaret.⁸⁵⁴

I et brev Wehrmachtbefehlshaber Norwegen sendte til Oberkommando der Wehrmacht i Berlin i september 1943, forklarte Wehrmacht i Norge at fangene ble overført i mars 1943. Dette var gjort etter avtale med Reichskommissariat.⁸⁵⁵ Røde Kors i Sverige skrev i april 1944 at jugoslavene nå ble behandlet som krigsfanger, og at endringen skjedde 1. april 1943.⁸⁵⁶ Både dr. Marti – i en rapport fra november 1943 – og en Røde Kors-representant i mars 1945 bekrefter at endringen skjedde i begynnelsen av april 1943.⁸⁵⁷

Jovanović skriver i sine notater fra fangeoppholdet fra Osen-leiren at overtakelse av leiren, med de første Wehrmacht-soldatene som vakter under arbeidet, kom 27. februar. Deretter var det noen dager da det var frem og tilbake med SS- og Wehrmacht-ledelse. Ikke før 6. mars overga SS-kommandant Dolp definitivt leiren til Wehrmacht. Det samme gjentok seg på samme tid i Korgen-leiren.⁸⁵⁸ På den tiden var bare tre fangeleirer under SS i funksjon. Botn-leiren fikk ikke ny ledelse og vakter før 13. april 1943.⁸⁵⁹ Dette var på grunn av en forsinkelse, fordi en ventet på Wehrmacht-

---

⁸⁵³ RA. Heer. Armee-Oberkommando Norwegen. F. eske 2. Der Höhere Kommandeur der Kgf. Merkblatt über die Behandlung in verwaltungsmässiger Hinsicht der in Norwegen eingesetzten Kgf. 1.2.1945. S. 13

⁸⁵⁴ NARA. T501, roll 314. Tätigkeitsbericht der Dienststelle Chefintendant b. Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen für die Monate Januar, Februar, März 1943. Sachgebiet II, side 11.

⁸⁵⁵ RA. Documents section. Serie V-mikrofilm nr. 56. Mappe 3. Serial nr. 0373. I.C. file relating to Prisoners of

War. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen til Oberkommando der Wehrmacht 12.9.1943. Originaler i BA/MA. RW 39/67

⁸⁵⁶ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Jugoslaver i Norge. Delegasjonen av Røde Kors i Sverige. 4.4.1944

⁸⁵⁷ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Korrespondanse mellom legasjonen i Bern. 31.3.1945. S. 9

⁸⁵⁸ Jovanović 1988:114 ff.

⁸⁵⁹ Jovanović 1985:157. De nye fangene ankom 11. april, men Wehrmacht overtok ikke før 13. april. I et håndskrevet hefte med oversikt over alle døde med dødsdato merkes det i heftet med en tykk strek

vakter som skulle komme med en ny fangetransport fra Tyskland.⁸⁶⁰ Den eneste leiren der de nye vaktene fra Tyskland kom til den dato som var avtalt, var Austrått-leiren på Ørland. Radovan Rajić skrev i dagboken sin at Wehrmacht-soldater kom og overtok fangeleiren den 30. mars. Samme dato noterte også Dušan Azanjac i sin dagbok. Hauptmann Leonhard Clausen beskrev etter krigen at han kom og overtok leiren 29. mars.⁸⁶¹ Den samme dato står på et fangekort, Personalkarte I som Wehrmacht brukte, angående en død fange fra Austrått.⁸⁶² Overtakelsen av leiren og registreringen av fanger kan ha vært gjort administrativt den 29. mars, mens vaktholdet for fangeleiren mer sannsynlig ble overført den 30.⁸⁶³ Trolla-leiren i Trøndelag ble overført til Wehrmacht 30. mars. Det virker som om en ikke byttet ledelse i den siste leiren under Organisation Todt på Bjøllånes i Nordland. Leiren ble nedlagt, og fangene flyttes den 23. april.

Selv om det kom et skifte allerede i begynnelsen av mars i to av SS-leirene, er det mest sannsynlig at datoen for endring var satt til 1. april. At det kom nye vakter fra Tyskland senere enn 1. april til Botn-leiren, hadde sammenheng med at det var mangel på vakter, og at det tok litt tid å få dem til Norge.

Krigsfangestatus eller *handles som* krigsfanger?

Fangene fikk ikke krigsfangestatus, men skulle *handles som* krigsfanger. Det var en vesentlig forskjell som stemte overens med Nazi-Tysklands offisielle syn på partisanene i Jugoslavia. Cirka 200 000 krigsfanger fra den korte krigen i april 1941 fikk med én gang krigsfangestatus. De ble sendt til krigsfangeleirer i Tyskland. Her fikk de behandling etter Genèvekonvensjonen. Krigsfangestatus vil si at den makt som tar krigsfanger, soldater i kamp, skal følge Den internasjonale Røde Kors-komiteens

---

rett før en som døde 12. april. Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944

⁸⁶⁰ 1) Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold 18.12.1975. Dok. nr. 20, fra 20.11.1943, det står 11. april. 2) BA/MA. RW 39/178. TB 3/1943

⁸⁶¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør 1.9.1945

⁸⁶² Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG. I-H. 3/081. Miletitsch, Wladimir

⁸⁶³ 1) Rajić 1996:41. 2) Dušan Azanjac. Ikke publisert dagbok fra mai 1942–nov. 1943. 30.3.1943. 3) Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG.

konvensjon om behandling av krigsfanger fra 1929, som de fleste krigførende land hadde ratifisert før andre verdenskrig. At landene fulgte Genèvekonvensjonens mange punkter om behandlingen av krigsfangene, ble Røde Kors' oppgave å undersøke. Sivile med våpen som ble tatt i Jugoslavia etter 18. april 1941 og fremover, ble ikke regnet som krigsfanger. Men 7. juli 1943 kom Hitler via Oberkommando der Wehrmacht med en forordning som Wehrmacht sendte ut 8. juli. Der står det at sivile som er tatt som partisaner (Bandenkämpfen) i Sovjetunionen, det tidligere Polen eller Balkan, heretter skal gjelde fremover som (gelten künftig als) krigsfanger og sendes til krigsfangeleirer.⁸⁶⁴ Marianne Soleim mener at denne ordren gjaldt alle jugoslaviske fanger.⁸⁶⁵ Ble ordren fulgt opp i nazistenes behandling av tilfangetatte sovjetiske og jugoslaviske partisaner? Det er ikke funnet kilder som viser det. Røde Kors sendte så etter 7. juli 1943-forordningen en forespørsel som Oberkommando der Wehrmacht 18. oktober besvarte unnvikende, angående at jugoslaviske fanger skulle behandles som krigsfanger. Da Den internasjonale Røde Kors-komiteen fortsatte med å spørre om det betydde at de jugoslaviske fanger da hadde fått status som krigsfanger, fikk de ikke noe svar. Heller ikke en forespørsel i august 1944 ga noe mer utfyllende svar.⁸⁶⁶ I september 1943 i Norge hadde dr. Marti fra Røde Kors en samtale med Generalmajor Hugo Kiehl. Han var Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant ved Wehrmacht. Kiehl uttalte at: «fangene ikke var ekte krigsfanger: de var partisaner eller banditter, røvere, tyver og leiemordere.»⁸⁶⁷ Røde Kors skrev 2. november 1943, etter en inspeksjon i en sykeleir for jugoslaver i Norge, at de tyske myndighetene bestemte seg for å vurdere fangene som krigsfanger. Deretter skrev Røde Kors-representanten i Tyskland, dr. Marti: «Begrepet krigsfanger er ikke helt presist å bruke på jugoslavene. De tyske myndighetene regnet dem fremdeles som politisk innsatte».⁸⁶⁸ I et notat til dr. Voegeli i det jugoslaviske Røde Kors i november 1943, skrev Røde Kors at jugoslavene lå

---

⁸⁶⁴ BA/MA. RW 41/13. Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht. 8. juli 1943

⁸⁶⁵ Soleim 2016:199, note 445

⁸⁶⁶ Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the Second World War. Vol. 1. 1948:527 ff.

⁸⁶⁷ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G 17/05/185. Rapport fra Dr. Marti om inspeksjon i Norge pr. 15. 9.1943. 4.10.1943 s. 6 f. Hugo Kiehl var leder frem til 6.10.1943

⁸⁶⁸ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Jugoslaver i Norge. Rapport fra sykeleiren på Øysand 30.8.1943 og G.17/94/00. Generell korrespondanse. Notat til dr. Voegeli, repr. for Røde Kors i Beograd 2.11.1943.

under Oberkommando der Wehrmachts administrasjon. De ble ansett og behandlet som krigsfanger.⁸⁶⁹ Igjen ser jeg at uttrykket «behandlet som krigsfanger» brukes. De jugoslaviske fangene i Norge hadde altså ikke status som krigsfanger, slik som andre allierte soldater og jugoslaver fra krigen i 1941, og som var krigsfanger i Stalag-leirer i Nazi-Tyskland. Jugoslavene i Norge ble ikke krigsfanger, men ble likevel behandlet forvaltningsmessig fra Wehrmachts side som krigsfanger. Som dr. Marti observerte fra sin inspeksjon i Norge, oppfattet Wehrmacht dem fremdeles som politiske eller kriminelle fanger, men behandlet dem som krigsfanger. Om fangenes status i Norge ikke ble endret, regnet Wehrmacht dem likevel som krigsfanger, slik som de polske, franske, britiske og de andre krigsfangene. For jugoslavene hadde det derfor liten praktisk betydning, så lenge de fikk alle fordelene som krigsfangestatus innebar. Nå kan det tenkes at nazistene hadde innført en særordning for denne gruppen, at bare jugoslavene i Norge fikk status som krigsfanger. Gunnar D. Hatlehol presenterer i sin doktoravhandling en slik teori:

«I offisiell statistikk fra Wehrmachts krigsfangevesen ble de konsekvent omtalt som krigsfanger allerede fra april 1943, og Einsatzgruppe Wiking anvendte samme betegnelse om jugoslavene i sin statistikk fra og med mai 1944. Nettopp det at de direkte ansvarlige, overordnede tyske instansene konsekvent betegnet jugoslavene som krigsfanger, tilsier at denne statusen faktisk var reell. Den internasjonale Røde Kors-komiteens adgang til å besøke jugoslavenes leirer og dele ut Røde Kors-pakker, et av krigsfangestatusens mest umiskjennelige kjennetegn, underbygger dette sterkt».⁸⁷⁰

Det var Røde Kors som hadde mulighet for å undersøke at krigsfanger fikk den hjelp de hadde krav på ifølge Genèvekonvensjonen. Siden de ikke fikk svar fra Tyskland om deres status, og Røde Kors skriver at jugoslavene ikke har status som krigsfanger, var de ikke det. Men Hatlehols tese ser ut til å stemme: De jugoslaviske fangene i Norge var unike i sin overgang fra å være fanger til å bli behandlet som krigsfanger. Det virker faktisk til å være en særordning for Norge. Endringen fikk ikke følger for

---

⁸⁶⁹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/00. Generell korrespondanse. Notat til dr. Voegeli, repr. for Røde Kors i Beograd 2.11.1943

⁸⁷⁰ Hatlehol 2015:286

tilfangetatte partisaner i Jugoslavia, selv ikke etter at Hitler ga den nye ordren 7. juli 1943.⁸⁷¹ Historiker Milan Koljanin mener at det ikke ble endring for jugoslaviske partisaner i det hele tatt under andre verdenskrig. De fikk aldri status som krigsfanger.⁸⁷² Men fra oktober 1943 ble også partisaner som ble tatt til fange i Jugoslavia, sendt til Dulag 172.⁸⁷³ Durchgangslager 172 var en leir som ble opprettet ganske nær Sajmište-leiren. Denne fangeleiren ble administrert av Wehrmachtbefehlshaber Südost. Til denne fangeleiren ble det sendt både italienske militærfanger og krigsfanger av andre nasjonaliteter.⁸⁷⁴ Også noen jugoslaviske partisaner ble sendt til denne leiren. Det kan bety at det var en viss endring i behandlingen, også i Jugoslavia, av partisaner tatt til fange. Men partisaner som ble tatt til fange ble samtidig også sendt til konsentrasjonsleirer i Tyskland, frem til Beograd ble frigjort i oktober 1944.

Jeg vil imøtegå Hatlehols oppfatning av hva som sto i offisiell statistikk om jugoslavene. Han mener at de der hadde betegnelsen krigsfanger. Siden jugoslavenes offisielle status ikke var endret, finner jeg derfor i nesten alle oversikter over krigsfanger fra 1943 og fremover at de er «serbische Häftlinge». Et eksempel er månedsoversiktene fra Organisation Todt over alle fanger i Norge, der hver gruppe har sine symboler. På slike kart over Norge vises sovjetiske krigsfanger med en type symbol, og de «serbische Häftlinge» har sitt. Disse oversiktene, som finnes frem til april 1944, viser alle det samme: ingen endring i kategorisering av jugoslavene.

Hatlehol viser til at Einsatzgruppe Wiking, Organisation Todt i Norge anvendte tittelen krigsfanger om jugoslavene i sin statistikk fra og med mai 1944. Hvorfor endret ikke Organisation Todt begrepet i sine statistikker før 14 måneder etter endringen? Jeg bruker andre statistikker fra Organisation Todt, som viser noe annet. For eksempel viser en detaljoversikt for Organisation Todt fra 25. juni 1944 over alle arbeidere i Norge at jugoslavene sto under krigsfangekategorien, men med en merknad

---

⁸⁷¹ BA/MA. RW 41/13. Der Chef des Oberkommandos der Wehrmacht. 8. juli 1943

⁸⁷² Milan Koljanin i e-post 1.11.2022

⁸⁷³ Durchgangslager 172. The United States Holocaust Memorial Museum Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume IV: Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces. Megargee, Geoffrey P. (red) Indiana 2022:174 f.

⁸⁷⁴ Koljanin 1992:368 ff.

om at de er «serbische Häftlinge».⁸⁷⁵ SS og Wehrmachts Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant i Norge kalte dem så sent som 1. februar 1945 krigsfanger, men i parentes også for «Konzentrationslager-Häftlinge». Dette står i et sentralt dokument angående alle forskrifter for behandling av krigsfanger. De skriver at serberne forvaltningsmessig skal behandles som sovjetiske krigsfanger.⁸⁷⁶ Wehrmacht kalte dem derimot i sine månedsoversikter over antall krigsfanger i det tyske riket, fra april 1943, bare krigsfanger. Det er altså korrekt, som Hatlehol anfører. Men i disse oversiktene er det ikke plass til nyanser, da det bare er antall fanger som presenteres. Derimot er Organisation Todts statistikker mer presise med flere kategorier. På fangekortene fra Wehrmacht med informasjon om døde, for eksempel fra Botn, skrev de i september 1943 at fangen døde i KZ-lager Botn. Men da hadde fangeleiren vært under Wehrmacht i et halvt år.⁸⁷⁷ I Øysand-leiren ved Trondheim skrev de på fangekortet til en død jugoslav: K. Z. H., det vil si «Konzentrationslager-häftlinge». Men over de bokstavene sto det: Serb. K.G.F, det vil si «Serbische Kriegsgefangene». De jugoslaviske fangene levde med to betegnelser videre i fangenskapet under Wehrmacht.

Leirkommandanten ved Polizeihäftlingslager Falstad ved Levanger skrev et brev 4. desember 1942, der han omtalte en fange i leiren som en serbisk krigsfange. Visste ikke kommandanten på den tid hvilken status fangen hadde? Fangen, som het Ljuban Vuković, fortalte etter krigen at han hardnakket påsto overfor ledelsen i leiren at han var krigsfange, det vil si fra krigen i 1941. Dette kan ha medført at ledelsen i Sicherheitspolizei var litt mer tilbakeholdne. Faktisk unnlot de å drepe ham, og de beholdt ham som graver helt til freden. Dette er et sjeldent tilfelle. Vanligvis ble jugoslaviske fanger som ble innsatt på Falstad etter en tid drept. Registerkortene fra Falstad av fanger som ble arresterte og fengslede, viser at av de som har en betegnelse på kortet, har få jugoslaver betegnelsen «kriegsgefangene» før april 1943. Jeg finner bare tre tilfeller før april. Den første er fra 27. januar, noen fra 26. februar og én fra 3.

---

⁸⁷⁵ RA. Organisation Todt. Hh. Mappe 14. 91-III. Arbeitsbericht der Einsatzgruppe Wiking juni 1944. Übersicht über den angestellten- und Arbeitereinsatz

⁸⁷⁶ RA. Heer. Armee-Oberkommando Norwegen. F. eske 2. Der Höhere Kommandeur der Kgf. Merkblatt über die Behandlung in verwaltungsmässiger Hinsicht der in Norwegen eingesetzten Kgf. 1.2.1945. S. 13

⁸⁷⁷ Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG

mars. Risto Nilssens påstand i sin artikkel i 2010, om at flere jugoslaver før året 1943 hadde krigsfangebetegnelsen på fangekortet, kan jeg ikke se at stemmer.⁸⁷⁸ Jeg ser derfor bruken av begrepet krigsfange fra januar ut mars 1943 som enkeltunntak fra regelen om at jugoslavene i Norge var fanger (Häftlinge). Fra april 1943 og frem til mai 1945 ble de også samtidig betegnet som fange og krigsfange i både Wehrmacht og Organisation Todts oversikter. At de ikke fikk status som krigsfange, gjør at jeg gjennom begge perioder kaller jugoslavene for fanger. Siden jugoslavene likevel ble behandlet som krigsfanger fra april 1943, fikk Røde Kors uansett lov til å inspisere leirene. Fangene fikk skrive brev fra høsten 1943 og begynte å få Røde Kors-pakker fra februar 1944. Dette medførte at de fikk bedre forhold enn de sovjetiske krigsfangene i Norge. De syke fikk komme til noenlunde bra sykeleirer lenger sør i landet, og dødstallet sank drastisk de fleste steder. Dette vil jeg undersøke i detalj i neste kapittel.

Oppsummering

Etter ni måneder under SS' regime, ble de jugoslaviske fangene overført til Wehrmacht. Flere institusjoner, som Den internasjonale Røde Kors-komiteen og andre, forteller at tidspunkt for overføring var 1. april. Det kom en ordre 20. mars 1943 fra Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant i Norge, men den er ikke funnet i arkivene. I praksis var det bare to fangeleirer som ble overført til en ny kommando nærmest 1. april, på Austrått på Ørland og Trolla-leiren ved Trondheim. At det ble slik har å gjøre med at de vakter som skulle overta fangeleirene enten kom for tidlig eller senere enn 1. april. Fangene i Korgen og Osen fikk nytt styre allerede 6. mars. I Botn kom vaktene med en ny gruppe fanger 11. april og overtok den 13.. Leiren Bjøllånes ble lagt ned, og fangene ble overført til andre leirer først 23. april.

I avhandlingen gjør jeg et poeng ut av at de jugoslaviske fangene ikke fikk krigsfangestatus, men skulle *behandles som* krigsfanger. Derfor bruker jeg begrepet fanger gjennom hele avhandlingen. Den internasjonale Røde Kors-komiteen, som

---

⁸⁷⁸ Risto Nilssen 2010:16. Min gjennomgang viser at en som ble satt inn på Falstad 16.11.1942, har betegnelsen «serbische Gefangene»

handler ut fra hvordan et land definerer sine krigsfanger, vil da sette i gang apparatet med registrering, inspeksjoner og hjelp. Røde Kors fikk ikke noe svar fra Wehrmacht på sine gjentatte forespørsler om jugoslavene hadde fått status som krigsfanger. Men Nazi-Tyskland ser ut til å ha behandlet dem som krigsfanger, da de leirene som var lettest å besøke, og der det var best forhold, fikk inspeksjon fra Røde Kors-representanter. I juli 1943, noen måneder etter at jugoslavene i Norge ble overført til Wehrmacht, kom også en ordre fra Hitler via Oberkommando der Wehrmacht, som klart beskrev at alle som var sivile og tatt til fange som partisaner skulle behandles som krigsfanger. Men som forskere i Serbia påpeker, skjedde dette bare i liten grad for de som ble tatt til fange der fra 1943 og fremover. Det er også en annen grunn til at jeg kaller dem bare for fanger. Dette gjorde nemlig også Organisation Todt i 1944 og ledelsen, SS og Wehrmachts Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant i Norge. Så sent som 1. februar 1945 i en forskrift for krigsfanger i Norge, sto det først «Jugoslaviske krigsfanger», men i parentes sto det «Konzentrationslager-Häftlinge». Jugoslavene forble altså fanger som ikke hadde status som krigsfanger, men ble heldigvis behandlet som krigsfanger.

13. kapittel. Wehrmachts regime i fangeleirene

I forrige kapittel har jeg sett på endringen i regimet for de jugoslaviske fangene våren 1943. I dette kapitlet vil jeg undersøke hva endringen medførte for arbeids- og levevilkårene for de jugoslaviske fangene. Først vil jeg beskrive Wehrmachts organisering av fangene, både overordnet og ved kort å beskrive offiserene og soldatene i det som ble kalt arbeidsbataljoner. Deretter vil jeg undersøke forholdene i tre fangeleirer under Wehrmacht. Jeg foretar en komparasjon først sett i forhold til perioden før i samme fangeleir, under SS og Organisation Todt. Deretter foretar jeg til slutt en komparasjon mellom de tre fangeleirene som var i funksjon på samme tid. Siden alle tre fangeleirer er underlagt Wehrmacht, skulle en tro at det ville bli like forhold i alle leirene for de jugoslaviske fangene i Norge.

Organiseringen av Wehrmacht-ledelsen og vakttjenesten

Som jeg beskrev i kapitlet om Organisation Todt, hadde Wehrmacht allerede erfaring med sovjetiske krigsfanger, helt fra de første fangene kom til Norge i august 1941. Forskjellen som oppsto da Organisation Todt kom inn i fangesystemet våren 1942, var at Organisation Todt fikk ansvar for arbeid og innkvartering. Wehrmacht hadde på sin side, ved Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten, det formelle ansvaret for alt det andre, som forpleining, klær og straffereglement.⁸⁷⁹ Wehrmacht-ledelse og vakter var utplassert i alle de sovjetiske krigsfangeleirene fra 1941. Kommandantene og vaktene i fangeleirer som var i arbeid for Organisation Todt, ble også rekruttert fra Wehrmacht. Disse vaktene var oppsatt i såkalte Landeschützen-bataljoner.⁸⁸⁰ Muligens var det 90 offiserer og 450 menige i hver bataljon.⁸⁸¹ Av en transportliste for et kompani som hadde vakthold over jugoslaviske fanger, fremgår det at den besto av 100 mann, av

---

⁸⁷⁹ Soleim 2004:90

⁸⁸⁰ RA. DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945. RA. Krigsgravtjenesten. Eske 52. Det lå en bataljon under hver Stalag, blant annet nr. 309, 444 og 884. Senere kom også bataljonene nr. 366, 372 og 668. Disse seks endret navn til «Sicherungsbataillone» i 1944. Bataljonene nr. 572 og 922 er også kjent, men det er usikkert om disse var vakter i fangeleirer eller hadde andre oppgaver

⁸⁸¹ Soleim 2009:89

dem 21 offiserer og 79 menige.⁸⁸² Vaktene i Landeschützen-bataljonene kom fra Ersatzheer-bataljoner. Fra 1939 var det erstatningsdivisjoner i hvert militærdistrikt i Nazi-Tyskland. Tyskland og de annekterte delene av Polen og Tsjekkia var delt opp i 19 militærdistrikter, på tysk Wehrkreis. Erstatningsdivisjonene i hæren kom totalt opp i 2,5 millioner soldater i desember 1944. Disse erstatningsdivisjonene tok normalt opp igjen dem som var sendt hjem når de ble skadet ved fronten eller ble syke. Soldatene fikk da opplæring før de ble sendt ut i videre militærtjeneste. Men erstatningsdivisjonene tok også opp nye rekrutter, som gjennomgikk en tre til åtte ukers grunntrening, før de ble sendt til utdanningskompanier for mer avansert trening.⁸⁸³ Av disse erstatningsdivisjonene, som besto av bataljoner, ble det tatt ut soldater til Landeschützen-bataljonene, som også administrativt lå under erstatningsdivisjonene. Landeschützen-bataljonene ble derfor også opprettet i 1939. I begynnelsen hadde disse bataljonene vaktoppdrag i krigsfangeleirer, på installasjoner, broer, transporter osv. Etter hvert ble det opprettet egne avdelinger for andre oppdrag enn vakthold for krigsfanger.⁸⁸⁴ Landeschützen-bataljonenes tjeneste ble derfor etter hvert redusert til bare å ha vakthold over krigsfanger.

Når det trengtes soldater til vakthold over sovjetiske krigsfanger i for eksempel Norge, ble det tatt ut soldater fra ulike Landeschützen-bataljoner. For eksempel gjaldt det til Organisation Todts 185. bataljon i Norge, som ble etablert 21. september 1942 i Tyskland. Her ble det rekruttert 300 soldater fra ni Landeschützen-bataljoner fra fem forskjellige militærdistrikter.⁸⁸⁵ Siden det var viktigst med soldater som kunne gjøre tjeneste ved fronten, ble de soldater som var skadet eller for gamle, brukt i vaktjeneste i Norge. De fikk da betegnelsen gvH, som betyr: garnisonsverwendungsfähig Heimat. Benevnelsen nevnte jeg i forbindelse med SS-offiserenes bakgrunn, der de fleste hadde denne betegnelsen. GvH betydde at de bare kunne gjøre tjeneste i hjemlandet, ikke ved fronten. Tjeneste i Norge ble regnet på samme måte som tjeneste i hjemlandet, siden

---

⁸⁸² RA. Organisation Todt. Fab. Eske 82. Mappe 2. Einsatz Mittelnorwegen. Vermerk 6.4.1943

⁸⁸³ The German replacement army. Axis History. John Mulholland. Tekst henvist til note 3 fra: W. Victor Madej. *German Army Order of Battle 1939 – 1945, Volume I*. 2002:55 og tekst henvist til note 9 fra Walter Scott Dunn, Jr. *Second Front NOW – 1943*. 2009:148. Tatt ut 6.3.2024. <https://www.scribd.com/document/115188453/German-Replacement-Army-1939-to-1945>

⁸⁸⁴ What are Landeschützen? Axis History Forum. Tatt ut 20.4.2019.

<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=102908>

⁸⁸⁵ BA/MA. RW 49/15. Stammtafel des Kriegsgefangenen Arbeits-Bataillone 185

det ikke var kamper der. Det var også mulighet til å søke seg til fronten. Underoffiser Johannes Hennig, som blant annet tjenestegjorde i Organisation Todts 184. bataljon i 1944, fortalte i sin dagbok at en kunne søke seg fra vaktjeneste til fronttjeneste. Dette var i desember 1944, og på grunn av faren for nederlag på den tiden var det sannsynligvis lettere for en vaktssoldat å få komme til fronten.⁸⁸⁶ Vanligvis var det mangel på vakter i Norge. De fleste vaktene i Wehrmacht som var i Norge, kom enten fra et sivilt yrke, eller som en rekonvalesent fra fronten. En oversikt fra april 1945 som Wehrmacht overga til de allierte etter krigen, viser hvem som var i kommandostaben i bataljonene. Opptil 14 personer er nevnt i hver bataljon, med navnene på ledelsen for opptil fire kompanier. Nesten alle i staben var fra erstatningshæren. På kompaninivå var alle kommandanter fra erstatningshæren. Av totalt 20 bataljoner i arbeid for Organisation Todt var 13 kommandanter fra erstatningshæren.⁸⁸⁷

Benevnelsen på avdelingen som fangene utgjorde i Norge under Organisation Todt, var Kriegsgefangenen Bau- und Arbeitsbataillone. Byggebataljoner var den vanlige bevnelsen som både Marinen, Hæren og flyvåpenet brukte. Et kompani i en Organisation Todt-bataljon besto av cirka 1000 fanger. Hver bataljon skulle ha tre kompanier, noen fikk senere et fjerde. Vaktene ble fordelt etter antall fanger i hver leir. I august 1942 skriver kommandanten for Stalag 303 at det må minst være én vakt pr. tiende fange.⁸⁸⁸ Wehrmachtbefehlshaber Norwegen mente at ideelt sett skulle det være én vakt pr. 15 fange, altså burde det være cirka 70 vakter på 1000 fanger, det vil si et kompani.⁸⁸⁹ Dette ble forsøkt økt til 20 fanger pr. vakt, da det var stor mangel på vakter.⁸⁹⁰ Organisation Todts leder i Norge, Willi Henne, mente etter krigen at de strenge bevoktningsreglene var én vakt pr. femtende fange.⁸⁹¹ Det vanlige eksemplet på antall vakter over sovjetiske krigsfanger og jugoslaviske fanger som jeg har funnet, er én vakt pr. tiende fange. Det virker som om en offiser av samme eller høyere rang

---

⁸⁸⁶ Johannes Martin Hennig. (Red.): Nøkleby, Berit. *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge*. Oslo 2002:149

⁸⁸⁷ RA. DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945. Vedlegg nr. 4 og 7

⁸⁸⁸ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.6. Punkt C.VI

⁸⁸⁹ BA/MA. RW 39/184. AOK Norwegen TB 8/1943

⁸⁹⁰ Soleim 2009:103

⁸⁹¹ Willi Henne. Akershus fengsel okt./nov. 1945. Organisation Todt in Norwegen, s. 19. Johan Ditlev-Simonsens samling. Fra Gunnar D. Hatlehol

enn Hauptmann som regel skulle være leirkommandant. Under ham kom en Oberleutnant.⁸⁹² Unntaksvis ser det ut til at også underoffiserer kunne være leirkommandanter, men de var som oftest ikke fast stasjonert i større fangeleirer.

Organisation Todt var ansvarlig for jugoslaviske fanger i noen fangeleirer fra 1. oktober 1942. Sovjetiske krigsfanger kom til Organisation Todts arbeidssteder fra september 1942. Det ble offiserer og vakter fra 180., 185. og 187. bataljon som fikk ansvar for ledelsen av fangeleirene for jugoslavene. 2. kompaniet i hver bataljon var da forbeholdt jugoslaver, selv om de ikke var så mange som 1000 fanger. Staben for en bataljon holdt til på et sentralt sted, og kompaniene kunne være fordelt på større avstander fra ledelsen av hele bataljonen. Lederne for hvert kompani ble ofte leirkommandanter for den største leiren i kompaniet. Hvert kompani på 1000 fanger var ofte fordelt på flere fangeleirer.

180. bygge- og arbeidsbataljon hadde sin stab i Trondheim. Kompaniene var litt spredt. 1. kompani med sovjetiske krigsfanger var i arbeid i Trondheim, 2. kompani, der jugoslavene var, var forlagt på Austrått på Ørland, på utbyggingen av kystbatteriet der. 3. kompani var langt sør, i Kristiansand, der det også var arbeid på et kystbatteri. 185. bataljon hadde sin kommandostab i Fauske. Bataljonen ble satt i arbeid på Nordlandsbanen. Tyske arkiver viser at bataljonen ble opprettet i Tyskland 21.9.1942.⁸⁹³ 187. bataljon hadde staben i Mo i Rana. Den bataljonen hadde også sitt arbeid på Nordlandsbanen.

2. kompani i disse tre bataljonene fikk som forklart over ansvaret for jugoslavene. 1. og 3. kompani hadde bare sovjetiske krigsfanger. 1. kompani i hver bataljon var allerede kommet til Norge med sovjetiske krigsfanger før april 1943. Derfor ble de jugoslaviske fangene 2. kompani i hver bataljon. Som andre fanger som kom til Norge, ankom vaktene til fangeleiren i Tyskland eller det annekterte Polen. Derfra fulgte vaktene fangene på transporten til Norge og til fangeleiren. Vaktene kunne ha vaktjeneste over samme fangegruppe hele tiden, men det forekom også utskiftninger. Den avdelingen som reiste først til Norge for å ha vaktjeneste over jugoslaver, hadde ikke med seg fanger.

---

⁸⁹² Hennig 2002:42 f.

⁸⁹³ BA/MA. RW 49/15. Stammtafel des Kriegsgefangenen Arbeits-Bataillone 185

2. kompani av 187. krigsfangebataljon var den avdelingen som først overtok en leir med jugoslaver. Kompaniet reiste fra Aarhus 19. februar 1943 via Oslo til Trondheim og deretter med tog videre til stasjonen Bjerka, som lå nær Korgen. De ankom til fangeleirene Korgen og Osen cirka 26. februar.⁸⁹⁴ Kompaniet besto av 100 mann, av dem 3 offiserer og 97 underoffiserer og menige.

2. kompani av 185. krigsfangebataljon skulle derimot ta med en gruppe med fanger fra Tyskland. Kompaniet møtte fangene i fangeleiren Stalag II D Stargard, nåværende Stargard Szczeciński i Polen, nordøst for Berlin. Dit kom vaktmannskapet i januar 1943. Vakten Wilhelm Binhold fortalte at han som infanterist i Wehrmacht først ble beordret til leiren Stablack-Süd i Øst-Preussen. Her ble de som vaktpersonell satt sammen i grupper. Deretter ble de sendt som samlet gruppe til Vest-Pommern, til Stargard-leiren. Dette var en stor krigsfangeleir for mange nasjonaliteter, i januar 1943 var det 33 000 krigsfanger der.⁸⁹⁵ 18. mars 1943 var avreise med skipet Donau med 501 jugoslaviske fanger fra Stettin til Oslo. En av dem var en jugoslavisk lege fra fangeleiren som ble med til Norge. Oberleutnant von Barschikowski fra 187. bataljon ledet transporten.⁸⁹⁶ Om bord var også 1000 sovjetiske krigsfanger som var i Organisation Todts 182. bataljon. Vaktene fra 182. bataljon vaktet også jugoslavene. Ledelse og vakter fra 2. kompani ved både 180. og 185. bataljon reiste derimot med skip fra Aarhus til Oslo, der de ankom 23. mars. De 200 offiserene og menige skulle fordeles på tre områder, Trøndelag og Korgen og Botn i Nordland. De 500 jugoslaviske fangene som kom med tog fra Oslo, ble 25. mars sendt til leir nr. 5 på Øysand. Vaktene kom umiddelbart etterpå til Øysand, og derfra fordelte vaktene og fangene seg på tre steder. To transporter med fanger ble sendt nordover, og en gruppe med vakter dro til Ørland uten fanger. 30. mars 1943 kom cirka 30 vakter fra Øysand til Austrått på Ørland og overtok fangene fra Organisation Todts regime.⁸⁹⁷ 15 av de 500 fangene var for syke til å reise nordover, de ble værende i en sykeleir som på den

---

⁸⁹⁴ Jovanović 1988:113 f.

⁸⁹⁵ BA/MA. RW 6/450-452. Bestand an KGF. Januar 1943

⁸⁹⁶ RA. Organisation Todt. Fab. Eske 82. Mappe 2. Einsatz Mittelnorwegen. Transportlister Trondheim og nordover. Jan.-Sept. 1943

⁸⁹⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Hauptmann Schulte mente det var 29. mars. To fanger skrev i dagbøkene sine 30. mars, både Rajić 1996:41 og Azanjać, Dušan. Dagbok fra mai 1942–nov. 1943

tiden ble opprettet på Øysand, i leir nr. 3. Den jugoslaviske legen Milorad Selenić, som var med som frivillig til Norge, ble værende i sykeleiren på Øysand. Han reiste senere også til Ørland av og til for å hjelpe til i fangeleirene der.

85 fanger dro fra Øysand til Korgen 5. april med tog, og dagen etter dro 400 fanger med skipet Kong Dag til Rognan og ankom til Botn-leiren 11. april. Sammen med de 400 fangene dro vakter fra 2. kompani av Organisation Todts 185. krigsfangebataljon. Etter april 1943 kom det ikke flere nye jugoslaviske fanger fra Tyskland til Nord-Norge, bare en liten gruppe på 91 fanger til Trøndelag.

Leirene Austrått, Korgen og Botn under Wehrmacht

Fra april 1943 var bare fire fangeleirer i bruk for jugoslaviske fanger. Fra juli økte dette med tre nye fangeleirer på kysten av Nordland. Det var behov for fangenes arbeidskraft på kystfort. Både i Sandnessjøen, på Lund i nærheten av Sandnessjøen og på Ylvingen ble det opprettet mindre leirer på mellom 50 og 120 fanger. Disse fangene kom fra de tre hovedleirene og var omplassert etter å ha vært i rekonvalesens i sykeleiren på Øysand. Det kom også nye fangeleirer i Trøndelag fra høsten 1943, både i Hasselvik, Bretting og Hovde på Ørland. Antallet fanger var på mellom 70 til 150. De tre største hovedleirene for fanger som både var i bruk fra 1942 og videre i perioden 1943–1944, var leirene i Korgen og Botn i Nordland og Austrått på Ørland i Trøndelag. Fangene i Korgen og Austrått erfarte en stor positiv endring sammenlignet med fangene i Botn-leiren. I Botn-leiren var det dårlige forhold over et halvt år etter at Wehrmacht overtok.

-Selv om mange forhold i leirene lignet på hverandre, fikk fangene ulik behandling i ulike fangeleirer. Wehrmacht administrerte alle fangeleirene, og det skulle i utgangspunktet være samme behandling av fangene. Kan det være slik som jeg presenterte leirene under SS, at hver leir av ulike grunner får sin unike historie? Jeg vil undersøke de tre hovedleirene med hensyn til punktene angående livs- og arbeidsforholdene som jeg tidligere har brukt for å karakterisere fangeleirene under SS. Deretter vil jeg sammenligne tilværelsen for fangene under Wehrmacht med tilværelsen for fangene under SS. Til slutt vil jeg sammenligne forholdene i de tre

leirene i perioden mars–april 1943 til juni 1944. Når det gjelder Austrått-leiren, følger jeg leirens historie frem til april 1945. Kronologisk sett fikk Korgen- og Osen-leirene først ny ledelse, fra SS og over til Wehrmacht. Osen-leiren ble raskt lagt ned, og fangene ble flyttet til Korgen, tre måneder etter at Wehrmacht overtok. Deretter fikk Austrått-leiren endring fra Organisation Todt-ledelse til Wehrmacht-ledelse, og til slutt fikk Botn-leiren ny ledelse fra SS til Wehrmacht. Jeg følger dem ikke kronologisk under, da de to leirene som tidligere lå under SS bør tas etter hverandre for å lettere foreta en komparasjon.

1. Austrått på Ørland

Austrått var den største fangeleiren for jugoslaver i Trøndelag, Trolla-leiren, som lå ved Trondheim, ble lagt ned av Organisation Todt 30. mars 1943, og fangene ble overført til Wehrmachts leir på Austrått. Det samme skjedde også med Bjøllånes-leiren i Nordland, den ble nedlagt, og fangene ble overført til Korgen. Dermed blir det i Trøndelag bare Austrått-leiren som kan undersøkes fordi den var i bruk både før og etter endringen våren 1943. Totalt i Austrått-leiren var det rundt 500 fanger fra våren 1943 til april 1945.

Major Engel var første kommandant for hele 180. bataljon. Han holdt til på Strinda i Trondheim. Fra 15. januar 1944 frem til kapitulasjonen var SS-Sturmbannführer, tilsvarende major, Paul Anton Helle, født 1898, kommandant. Han hadde tjenestegjort i flere konsentrasjonsleirer før han ankom fra Holland til Norge.⁸⁹⁸ Hauptmann Clausen, som i en periode var leder for 2. kompani av 180. bataljon, holdt til i Trondheim. Ved kapitulasjonen var Hauptmann Stiller leder for 2. kompani. Clausen var våren 1943 en gang i måneden i Austrått-leiren på inspeksjon, før han fra august 1943 var fast stasjonert i leiren. 5. september 1945 begikk han selvmord, i leiren Rotvoll ved Trondheim.⁸⁹⁹ Fire dager før ble han forhørt av den britiske

---

⁸⁹⁸ RAFA-3915. Forsvaret, Forsvarets overkommando II Db. Eske 12. CI Questionnaires. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. Tyskere., 1945-1946. Helle, Paul

⁸⁹⁹ 1) RA. Krigsgravtjenesten. E. 38. Oppført på liste over tyskere død etter 8.5.1945. 2) Info. på Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge sin nettside. Tatt ut 14.9.2015. <http://www.volksbund.de/graebersuche.html>

krigsforbryterkommisjonen. Leonhard Emil Kristian Clausen, født i Rodenz, Schleswig-Holstein, av yrke statsfunksjonær, 61 år gammel, forteller at avdelingen ankom til Ørland 29. mars 1943. Det var omkring 450 serbiske krigsfanger der. Løytnant Weiss ble utpekt som kommandant for leiren på vegne av bataljonen, og han ble der til mai 1943. Weiss ble senere drept på østfronten. Oberfeldwebel Heinrich Dose var kommandant fra begynnelsen av juni til slutten av august 1943.⁹⁰⁰

Fem tyskere fra ledelsen og vaktmannskapet på Austrått ble etter krigen arrestert og i Beograd i 1946 dømt for drap og mishandling av fanger. I tillegg ble en Abwehr-offiser dømt. Tre andre offiserer fra Wehrmacht ble siktet, men ikke funnet. 25 tidligere fanger og en nordmann var vitner mot dem. Bakgrunnen til de fem som ble dømt, viser at de var mellom 37 til 59 år gamle i 1943, hadde mange barn og hadde yrker som skomaker og gårdbruker.⁹⁰¹

Hauptmann Clausen fortalte i forhøret september 1945 om Heinrich Dose, som var kommandant i leiren noen måneder, at vaktene kunne slå fanger og drepe dem om de gikk mer enn ti meter fra arbeidsområdet. Hauptmann Clausen la her all skyld på Dose. Derimot ga en annen vakt som ble tatt, Max Reinke, en forklaring som gikk ut på det motsatte. Reinke forklarte at leirkommandant Clausen uttalte følgende: «Vaktene er strengt forpliktet til å passe på og hindre at fangene har noen som helst kontakt med nordmenn. Hver vakt som lot dette skje, ville bli strengt straffet.» Max Reinke: «Jeg hørte aldri eller så at det var noen ordre der det står at det er forbudt å slå fangene. Tvert om hørte jeg mange ganger Hauptmann Clausen si at vi måtte slå fangene med geværkolben hvis de ikke adlyder våre ordrer.»⁹⁰² Nå var også Reinke siktet for å ha skutt en fange som var gått utenfor arbeidsstedet. Han kan derfor ha skyldt på en som ikke var der, som var død, mens Dose også sto tiltalt. Derfor er det vanskelig å si hvem som ga ordrer om mishandling, og eventuelt tillot å skyte fanger.

---

⁹⁰⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør 1.9.1945. Ifølge Dose selv var han kommandant til 1. august

⁹⁰¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Heinrich Dose, Oberfeldwebel, født 1884 i Selbrücken, gift og et barn, av yrke selger. Gustav Vesselek/Wessolek, underoffiser, født 1902 i Drushifzen i Øst-Preussen, gift og far til tre barn, yrke gårdbruker. Emil Brejora, underoffiser, født 1902 i Groserzen i Øst-Preussen, gift og far til 8 barn, yrke skomaker. Max Reinke, Obergefreiter, født 1906 i Rasenburg i Øst-Preussen, gift og 5 barn, yrke melkemann. Og sist Walter Müller i saniteten, født i Mühlhausen i Thüringen, gift og far til 3 barn, av yrke avdelingsleder i en tekstilfabrikk

⁹⁰² Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

Fanger kan uansett bekrefte at det var en del mishandling, og to fanger ble skutt for å ha gått utenfor arbeidsstedet. Begge ble skutt under leirkommandant Dose. Hauptmann Clausen fortalte at han så behovene hos fangene og gjorde en del for å avhjelpe dem:

«Jeg så de serbiske fangene for første gang omkring 15 dager etter at jeg og min enhet ankom. De så svært underernært ut, og hadde svært dårlige sivile klær. Leiren var bygd på myrjord, og derfor led alle fangene av lus. Jeg sendte omkring 80 fanger til sykehus i Øysand. Deretter forandret jeg på leiren og rengjorde og reparerte brakkene. På samme tid fikk fangene nye klær og nytt undertøy. Siden jeg hadde inntrykk av at fangene ikke hadde fått de fulle matrasjonene de skulle ha, tok jeg nødvendige steg for å forsikre meg om at de fikk den maten de skulle ha.»⁹⁰³

En del av dette stemmer, som for eksempel at de fikk nye klær. At fangene fikk militæruniformer, bekreftes i månedsrapportene til Wehrmacht i Norge. Wehrmacht konstaterte med en gang i mars 1943 at «fangenes klessituasjon var så dårlig at deres arbeidsinnsats ikke kunne garanteres.» Derfor ble det levert uniformer til alle fanger. Åtte godsvogner med klær ble på kort varsel levert med jernbane.⁹⁰⁴ Poenget er at det var hard justis ved siden av bedre leveforhold. Noen av vaktene handlet ut fra egen vilje, eller så lot Hauptmann Clausen slike handlinger få lov til å skje. Den jugoslaviske militære domstolen uttalte i 1946 om noen vakter:

«Sanitetsmann Walter Müller i Austrått-leiren slo fanger som kom til sykestuen for å be om medisiner. Han ville ha bestikkelser i form av sigaretter eller andre gaver før han ville behandle noen. På grunn av dette var det noen han ikke ville behandle. En fange ved navn Ratko Papaz, som hadde Angina pectoris (hjertekrampe), ville ikke Müller sende videre til sykeleiren på Øysand for operasjon. Papaz døde på mannskapsbrakken etter et par dager.»⁹⁰⁵

På fangekortet til Papaz med dødsdato 24.9.1943, er også dødsårsak Angina påført.⁹⁰⁶ Domstolen uttalte videre: «Vakten Gustav Wessolek har slått fangene med trestokk,

---

⁹⁰³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør foretatt 1.9.1945 av kaptein Jacobs og kaptein Chamberlain fra den britiske krigsforbryterkommisjonen

⁹⁰⁴ BA/MA. RW 39/179. AOK Norwegen. TB 3/1943. 2.4.1943

⁹⁰⁵ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen 23.10.1946

⁹⁰⁶ Bundesarchiv Berlin-Reinickendorf. (PA) B 563-3 Kartei JUG. I-A 505/0152 Papaz, Ratko.

sparket, slått med sitt militærbelte, noen ganger slått fangene i hodet med revolveren sin. Han tvang fangene til å arbeide overtid, han stjal fra fangene når han ransaket dem, tok fra dem mat og sigaretter som de fikk fra Røde Kors.»⁹⁰⁷ Gustav Wessolek forklarte seg slik i retten:

«Jeg var alltid til stede når fangene fikk mat. I løpet av de første to månedene brukte de å være svært oppspilte når de fikk maten. Det var på grunn av sin store sult, og derfor hørte de ikke på min ordre. Siden mine ord og ordrer ikke hadde noen effekt på dem, måtte jeg nå og da slå dem med mine hender, og gi dem noen slag over ansiktet.»⁹⁰⁸

Tidligere fanger kan bekrefte mishandling da de ble avhørt i 1946 om forholdene i leiren. Vojislav Rakić: «Etter at Wehrmacht tok over, og etter slaget ved Stalingrad ble forholdene i leiren noe bedre, men tortur og slag var fortsatt på den daglige agenda.»⁹⁰⁹ Kåre Nasset, en nordmann som var forpakter på Austrått gård og bodde nær leiren, kunne også bekrefte bedre forhold. Han fortalte: «I slutten av mars 1943 ble Todt-ledelsen erstattet av Wehrmacht. Umiddelbart noterte jeg meg at de fikk bedre klær, og at kvaliteten på maten forbedret seg, men porsjonene var fortsatt utilstrekkelige.»⁹¹⁰ Radovan Rajićs dagbok er en god kilde for å vise forholdene i Wehrmacht-tiden. Men han skriver etter krigen at han holdt igjen kritikk da han skrev under krigen i fangeleiren. Likevel viser notatene godt at det ble en endring:

«21. april 1943: Noe er nytt. De tok fra oss alle sivile klær, og de ga oss tyske militæruniformer som var farget grønne. Nå ser vi pene ut, og spesielt liker jeg luen. Vi ser nesten ut som soldater, det eneste som mangler, er militærbelte og en kniv. De mange farger på våre opprevne klær er borte, de røde merkene, store bokstaver KZH (Konzentrationslager-Häftlinge M.S.) skrevet med fete hvite bokstaver på ryggen er borte, alt dette som fikk oss til å likne på monstre, er borte. Nå ser vi ordentlige ut. 31. mai 1943: I mai det samme som i april. Det er ingen hvile, arbeid, arbeid og bare arbeid. Vi fikk bare en fridag, første

---

⁹⁰⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen 23.10.1946

⁹⁰⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør foretatt 19.9.1945 av kaptein Jacobs og kaptein Chamberlain fra den britiske krigsforbryterkommisjonen

⁹⁰⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Vitneavhør i Beograd 15.10.1946

⁹¹⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forhør foretatt 1.9.1945 av kaptein Jacobs og kaptein Chamberlain fra den britiske krigsforbryterkommisjonen

påskedag. Jeg føler meg forferdelig utslitt. 1. juni 1943: Siden hæren tok over ansvaret for oss, er resultatet i disse to månedene som følger: Maten er blitt noe bedre. Behandlingen er noe bedre. De hygieniske forhold, sammenlignet med tidligere, er svært bra. Vi vasker klær, og vi tar et bad hver søndag. Vi skifter også klær. Vi vasker ansiktene hver dag, og det er nok vann i leiren. Jeg vil si at frykten for tyfus er bak oss. 22. juli 1943: Den lykkeligste dagen i mitt liv!! I dag fikk jeg kort hjemmefra. Ljubica og Liljana er i live. Fra i dag vil ikke slaveriet bli så vanskelig. Jeg vet hvorfor jeg er slave, og når friheten kommer, vil jeg ha dem å dele lykken med.»⁹¹¹

Fra 25. april 1943 fikk de lov til å skrive brev og sende spesielle postkort for krigsfanger. I september begynte de å få pakker fra Serbia. Men det var ikke mye familiene i Serbia kunne sende når de hadde lite selv. Ikke før 15. februar 1944 kom de første store masseforsendelsene av Røde Kors-pakker til hele fangeleiren. Den første inspeksjonen fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen til to fangeleirer på Ørland kom 5. juni 1944.

5. august 1943 var Vladimir Bosiljević, en offiser med kapteins grad fra Den uavhengige staten Kroatia, i leiren og snakket med alle fangene fra Kroatia. Bosiljević hadde siden mai 1941 vært i Berlin som representant for det kroatisk utenriksministeriet. Hans oppgave var å bringe krigsfanger fra Kroatia ut av tysk fangenskap og få dem sendt hjem. Men han klarte bare å få ut cirka 5 prosent av de 20 000 som han fant pr. desember 1941.⁹¹² Bosiljević hadde sagt at Kroatia brydde seg om dem, og han ville gjerne vite hvor mange av dem som var her, og hvilken religion de tilhørte. Han ville gjerne vite hvor mange katolikker, muslimer/bosnjaker og ortodokse som var blant dem. Han lovet at de skulle bli overflyttet til Tyskland slik at katolikkene og muslimene/bosnjakene ble videresendt til Kroatia, mens ortodokse serbere skulle være frie arbeidere i Tyskland. Det siste må regnes for å være ren propaganda. Ingen serber kunne bli en fri arbeider etter at de var blitt fanger. Det var en avtale mellom Den uavhengige staten Kroatia og Nazi-Tyskland om at fanger fra Kroatia skulle få lov til å komme tilbake, men da sannsynligvis til tjeneste i den

---

⁹¹¹ Rajić 1996:41 f.

⁹¹² Schölzel 2013:33

kroatiske hæren, Domobrani. Til sammen 24 fanger ble sendt hjem fra ulike leirer ifølge Mladenović, som har fått informasjon fra tidligere fanger. Fra Austrått ble én sendt hjem til Kroatia i 1943 og én i 1944.⁹¹³

I tillegg til Austrått-leiren på Ørland, som var i bruk helt til 20. april 1945, var tre fangeleirer i Trøndelag i bruk i henholdsvis tre måneder, et halvt år og ett år og fire måneder. Leirene Hasselvik og Bretting ved Trondheimsfjorden og Hovde på Ørland var leirer med et antall i april 1945 med henholdsvis 72, 110 og 252 fanger. Den siste fangetransporten, 91 fanger fra Stalag II D-leiren i Tyskland, kom til Hasselvik-leiren i september 1943. De tre leirene var forholdsvis gode med lite mishandling, og bare i én leir døde en fange, og han døde i en arbeidsulykke. Derfor kan en si at disse mindre leirene kan sammenlignes med de andre nye små leirene som ble opprettet sommeren 1943 på kysten av Nordland. Dette var i all hovedsak mindre leirer, de var generelt i bruk i kortere tid, og det var få eller ingen døde.

Komparasjon med forholdene på Austrått under Organisation Todt og Wehrmacht

Leirledelsen, som var fra Wehrmacht i den første perioden, var ansatt i Organisation Todt i den første perioden fra oktober 1942 ut mars 1943. Leirkommandanten, som var fra Wehrmacht, sa at han hadde myndighet fra ledelsen i Berlin til å slå fanger om de ikke adlød ordre. Dette gjorde også både ledelsen og vaktene. Etter at Wehrmacht overtok, hadde Organisation Todt ansvaret bare under arbeidet, og det virker ut fra fangenes uttalelser som at personalet fra Organisation Todt og tyske firma ikke var like voldelige som de var i den første perioden fra oktober 1942 ut mars 1943.

Wehrmacht hadde ulike leirkommandanter i det første halvåret fra april 1943, deretter var det samme leirkommandant fra august 1943 til april 1945. Ledelsen ser ut til å ha gitt ordre om at fangene kunne bli slått hvis de ikke adlød ordrer. Wehrmacht fulgte altså samme fremgangsmåte som Organisation Todt. Tidligere fanger bekreftet dette og uttalte at noen vakter var veldig dårlige. Noen vakter ser ut til å ha utnyttet

---

⁹¹³ Mladenović 1991:735

muligheten til å slå ekstra slag. Vilkårige drap var det sannsynligvis ingen av under Organisation Todt, men under Wehrmacht var det to enkeltvakter som drepte to fanger. Begge fangene ble skutt under flukt, sa vaktene, men egentlig skulle fangene bare hente mat som var gjemt. Leirkommandanten bekreftet at en ordre var gitt av kommandanten for bataljonen om at det var lov å skyte en fange som gikk mer enn ti meter bort fra arbeidsstedet.

Antall døde under Organisation Todt er enten de 41 som ble gravd opp i 1953, eller, som de tidligere fangene selv hevdet, 65 personer. Hvis jeg går ut fra 41 døde, fordeler dette seg på 32 døde på et halvt år under Organisation Todt, deretter døde seks syke den første uken som Wehrmacht overtok, en døde senere og de siste to ble skutt av Wehrmacht i løpet av to år. Dette viser klart forskjellene i forholdene for fangene. Det var mange syke som døde i leiren under Organisation Todt. Under Wehrmacht ble alvorlig syke sendt bort, og noen få døde nok i sykeleiren på Øysand. Likevel blir det en stor forskjell i dødstall og i prosent, fra 11 prosent over et halvt år ned til 0,5 prosent over to år. Noen som prøvde å flykte og ble tatt, ble skutt på Falstad. De er ikke tatt med i akkurat denne beregningen over dem som døde i selve leiren, da det ikke viser hvordan Organisation Todt direkte styrte fangeleiren.

I Radovan Rajićs dagbok er det i slutten av boken, etter mai 1945, en forklaring der han innrømmer at han holdt igjen kritikk av Wehrmacht i den delen av dagboken som angikk årene under fangeoppholdet. Han holdt igjen kritikk i tilfelle leirmyndighetene kom til å finne dagboken. Han skriver derfor i slutten av 1945 en oppsummerende kritikk av de to ulike leirregimene:

«Under Organisation Todt var det vanskelig arbeid, umenneskelig behandling, mangel på mat, dårlige klær under dårlige værforhold som resulterte i sykdom, og død som mulig resultat. Hvis jeg skulle sammenligne dem (Wehrmacht) med (...) Todt-medlemmene, ville det blitt: det samme, bare litt forskjellig. For å si det mer direkte – til frigjøringen var våre kommandanter uvennlige med oss, egentlig var de alle fascister.»⁹¹⁴

Arbeidet var det samme under begge fangeregimene, fangene arbeidet med å bygge på kystbatteriet og hadde diverse losseoppdrag. Det var like hardt arbeid i begge perioder,

---

⁹¹⁴ Rajić 1996:101

og de arbeidet hele uken. Wehrmacht lot ikke fangene få fri på søndager før februar 1944. Når det gjelder helseforholdene, var det dårlige forhold under Organisation Todt. Den tyske leirledelsen benyttet til leirpoliti jugoslaver som var kriminelle, og fanger som ville utnytte situasjonen og få fordeler. Denne gruppen overløpere styrte sykebrakken, og mange fanger døde der, neglisjert og mishandlet av overløperne. Under Wehrmacht ser det ut til å ha vært bedre forhold da de som var alvorlig syke eller skadet, ble sendt til sykeleiren på Øysand. Men sanitetsoffiseren misbrakte sin stilling til å forlange bestiktelser for å la fanger være i sykebrakken. Dermed døde minst én fange. Når det gjelder forpleining, har jeg en oversikt i kapittel 7 der jeg viser at det var ingen endring før desember 1943. Det kan stemme, da fangene forteller om omtrent samme mengde mat under både Organisation Todts og Wehrmachts regime. Under Organisation Todt hadde fangene de samme arbeidsklærne de hadde fått i Østerrike i mai 1942. Under Wehrmacht fikk fangene raskt nye klær, som var gamle tyske uniformer.

Konklusjonen blir at en del forhold ble endret for fangene da de gikk over fra å bli styrt av Organisation Todt til Wehrmacht. Men det virker som om selve innstillingen til fangene, at en kunne slå fangene om de ikke fulgte ordre, var den samme. Det medførte også at noen vakter gikk lenger og ofte mishandlet fanger. Men at færre døde i leiren, viser ganske klart en generelt bedre behandling.

2. Korgen

Stab og vakter i 2. kompani i 187. bataljon ankom til Norge i februar 1943. 2. kompani fikk ansvaret for leirene Korgen og Osen og fra juli 1943: leirene i Sandnessjøen, Lund nær Sandnessjøen og på Ylvingen utenfor Brønnøysund. Høsten 1944 ble fangene fra Lund flyttet til Nesna for noen måneders arbeid der. Det kom også nye fanger til Korgen-leiren. Fra Tyskland kom 85 fanger rundt 6. april 1943, deretter kom 97 fanger fra Bjøllånes 18. april 1943 og resten av fangene fra Osen-leiren, som ble nedlagt 19. juni 1943. Fra våren 1943 var Korgen hovedleir for deler av Helgeland med gjennomsnittlig 350 fanger og de andre tre leirene for jugoslaviske fanger hadde mellom 50 og 150 fanger.

Oberstleutnant Reinhold Schulze var kommandant for hele bataljonen. Han var født i 1891 i Stade.⁹¹⁵ Schulze begikk selvmord 13. juni 1945.⁹¹⁶ Kommandant for 2. kompani og Korgen-leiren var Hauptmann Heinrich Schulte. Schulte var født i 1896 i Hannover, gift og far til ett barn. I det sivile liv var han sekretær. Schulte tjenestegjorde som kommandant i flere fangeleirer: Korgen, Pothus og Polarsirkelen i perioden april 1943 til august 1944. Schulte var lengst tid i Korgen og bare en uke i Polarsirkelen-leiren, som jeg vil beskrive i neste kapittel. Nestkommanderende til Schulte var Oberfeldwebel Otto von Barschikowski. Han var født i 1898 i Trakennen, Hildesheim i Øst-Preussen, gift og far til fire barn. I det sivile var han veioppsynsman. Barschikowski hadde ansvaret for andre mindre fangeleirer også, men da han ble fast stasjonert i Korgen-leiren, innsatte han leirkommandant i hver av de tre mindre leirene lenger sør ute ved kysten. Dette gjaldt fangeleiren på Ylvingen, i Lund og Sandnessjøen i perioden juli 1943 til januar 1944. Ved kapitulasjonen var Barschikowski ansvarlig for arbeidsinnsatsen til fangene i hele bataljonen.⁹¹⁷ Et eksempel på en kommandant i en mindre fangeleir var Oberfeldwebel Karl Fleckstein, som var i Ylvingen-leiren. Han var født i 1900 i Hannover, gift og hadde ingen barn, av yrke frisør. I løpet av perioden fra februar 1943 til kapitulasjonen tjenestegjorde han i leirene Korgen, Ylvingen, Pothus og Polarsirkelen. Én vakt ble siktet og arrestert etter krigen av den britiske krigsforbryterkommisjonen: Adolf Wenzel, Obergefreiter, født i 1895 i Magdeburg, gift og far til tre barn, yrke selger. I løpet av krigen tjenestegjorde han i leirene i Korgen, Pothus og ved Polarsirkelen fra 28. februar 1943 til kapitulasjonen.

De fire nevnt over ble arrestert etter krigen og dømt i Beograd i oktober 1946. Hauptmann Heinrich Schulte fikk dødsstraff, det samme gjorde Karl Fleckstein, som ga ordre om at to fanger i Ylvingen skulle skytes. Otto von Barschikowski fikk 20 års fengsel, mens Adolf Wenzel fikk fem år. To andre vakter ble siktet for medvirkning til

---

⁹¹⁵ RA. DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945. Vedlegg 7. Verst. Kgf.-Arbeitsbataillone. Stand 8.5.1945

⁹¹⁶ Ifølge Hauptmann Heinrich Schulte begikk Reinhold Schulze selvmord etter kapitulasjonen. Oppført som død uten dødsårsak på liste i RA. Krigsgravtjenesten. E. 38 og på Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge sine lister. Tatt ut 28.8.2015. <http://www.volksbund.de/graebersuche.html>.

⁹¹⁷ RA. DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945. Vedlegg 7. Verst. Kgf.-Arbeitsbataillone. Stand 8.5.1945

drap på to fanger på Ylvingen, men de ble ikke funnet. Ingen andre vakter ble siktet for annet i Korgen-leiren eller i de andre mindre leirene. Den jugoslaviske domstolen kom frem til følgende anklage mot Hauptmann Heinrich Schulte:

«Som kommandant for leiren i Korgen fra mars 1943 til mai 1944, leiren i Pothus fra mai 1944 til august samme år og leiren ved Polarsirkelen fra august 1944 har han behandlet fangene uten hensyn til Genèvekonvensjonen av 1929, ved å utføre umenneskelige handlinger mot fangene og ved å tillate vaktene å slå fangene. I 1943 holdt han tilbake i sju måneder mulighet for fangene til å skrive til sine familier, med den unnskyldning at han manglet formularer. På uidentifisert dato i 1943, fra leiren i Korgen, sendte han på eget initiativ fangen Jusuf Filipović til Sicherheitspolizei i Trondheim, med den påstand at han var hovedperson i å organisere flukt. Filipović ble skutt av Sicherheitspolizei.»⁹¹⁸

Ifølge et «Haftkarte» på Falstadsenteret begikk Jusuf Filipović selvmord i Sicherheitspolizei sin fangeleir på Falstad 19. desember 1943.⁹¹⁹ Schulte ble også dømt for den 16. juli 1944 å ha gitt ordre til å skyte på fanger i Pothus-leiren, og han sendte ytterligere fem fanger til Falstad-leiren. Han ga også ordre til å skyte en mentalt forstyrret fange i Polarsirkelen-leiren i august 1944. Under rettssaken i Beograd etter krigen innrømmet ikke Schulte å ha begått noen forbrytelse mot fangene.

Schulte har fått en litt bedre omtale om hans inntreden som kommandant i både Ašković mfl. sin bok, Jovanovićs bok og Lisińskis bok. Den første dagen han er i fangeleiren, både i Korgen og Osen, holder han en tale som beskriver det nye regimet. Schulte fortalte at de skulle få mer mat og at de syke skulle sendes på sykehus. Fangene skulle få sende brev og motta pakker, også fra Røde Kors. Det skulle være orden, men ingen skulle bli slått mer. Jovanović bekrefter at det også ble bedre forhold.⁹²⁰ En fra lokalbefolkningen i Korgen, Sverre Kibsgaard, kalte den nye kommandanten «en kultivert mann». Kibsgaard observerte fangene både under SS- og Wehrmacht-perioden. Han mente at fangene fikk det mye bedre under Wehrmacht. De fikk bedre mat, klær og et diettkjøkken for de syke.⁹²¹ Gunvald Villmones, som

---

⁹¹⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹¹⁹ Haftkarte. Fangekort på jugoslaviske fanger fra Falstad. Kortene er opprinnelig fra Riksarkivet

⁹²⁰ 1) Ašković mfl. 1979:212. 2) Jovanović 1988:114. 3) Lisiński 1980:152

⁹²¹ Kibsgaard 20.6.1971. S. 2

arbeidet for Vegvesenet, bekreftet at de fikk lov av de tyske Wehrmacht-vaktene til å gi mat til fangene da de var på arbeid sammen med dem, men ikke når offiserene kunne se det. Dette var helt forbudt under SS-regimet.⁹²² Vekten Adolf Wenzel fikk denne domsavsigelsen i Beograd:

«Fordi han som vakt i leirene for jugoslaviske krigsfanger/internerte i Korgen fra mars 1943 til mai 1944, Pothus fra mai 1944 til august 1944, og Polarsirkelen fra august 1944 til den tyske kapitulasjon, har slått fangene i alle disse fangeleirene, har klaget til leirledelsen om at de arbeidet dårlig, med den følge at fangene ble straffet. Han tvang dem til å arbeide utover arbeidstid, og i det hele tatt har han behandlet dem grusomt og på tvers av reglene i Genèvekonvensjonen.»⁹²³

Schulte ble dømt for å ha tillatt vaktene å slå fangene. Vekten Wenzel ble dømt også for å ha slått fanger. Mishandlingen som fangene var vant med fra SS-tiden, fortsatte, om enn i mindre grad enn før. Spesielt etter at noen hadde flyktet fra leiren, ble fangene slått. Deretter roet det seg. Leirkommandanten ga etter en flukt alle fangene i leiren en straff ved at han tok bort tobakkasjonene i en uke.⁹²⁴ En del fanger klarte å flykte fra fangeleirene da det var lettere å flykte under Wehrmachts regime. 26. april 1943 flyktet tre fanger, og på veien til grensen mot Sverige drepte de to tyske Ordnungspolizei. To av fangene ble tatt og drept med en gang, og én ble tatt med og hengt i Osen-leiren 13. mai 1943.⁹²⁵ Det skjedde ikke noen represalier mot de andre fangene, dette var en stor endring fra tidligere, for under SS ble 20 fanger skutt i samme leir da en vakt ble drept av to fanger på flukt.

Hva var antallet døde under Wehrmacht i Korgen-leiren? Fangen Cveja Jovanović skrev under krigen om de som døde under Wehrmacht. Han mener at én fange ble skutt, én døde av sykdom og noen flere døde i de 14 månedene leiren var i funksjon under Wehrmacht. Det høres ikke ut som et stort antall som døde i den perioden. I august 1945 laget noen av de tidligere fangene en liste over alle personer som de mente døde i Korgen-leiren, både under SS og Wehrmacht. Listen har 195

---

⁹²² Finnbakk 1995:61

⁹²³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹²⁴ Jovanović 1988:138 f.

⁹²⁵ Jovanović 1985:192–195

navn og ifølge dødsdatoer som er tatt med på listen, kan en se at 176 døde under SS frem til 6. mars 1943. I 1952 ble derimot 205 døde funnet da gravene ble åpnet og likene ble flyttet til en samlegravplass i Botn ved Rognan. I tillegg ble to lik funnet i 2018. Antallet døde kommer derfor opp i 207.⁹²⁶ Derfor må det legges til 12 døde til listen fra 1945 med 195 døde.⁹²⁷ Disse 12 skal da sannsynligvis legges til perioden under SS, da det var mer kaotiske forhold og en ikke hadde så god oversikt over hvor mange som døde. Under Wehrmacht døde få, og det var da lettere å holde oversikt. Ifølge dette resonnementet blir det da 188 av totalt 207 som døde under SS, og 19 som døde under Wehrmacht. Jovanović mente at mange av dem som døde under Wehrmacht, var svake etter den forferdelige behandlingen under SS.⁹²⁸ Dette kan stemme, da tolv av de 19 døde allerede i mars–april 1943. Deretter ble alle alvorlig syke sendt bort til sykeleirer i Sør-Norge, noe som gjorde at dødstallet sank. Seks fanger døde om høsten, og den siste døde 24. desember 1943. Etter dette døde ingen frem til mai 1944, da fangene ble flyttet. Seks syke fanger døde også i Drevjamoenleiren, der de var sendt fra Botn-leiren. Dette var Stalag 380, som var hovedleir for sovjetiske krigsfanger i størsteparten av Nordland. Den lå cirka 30 kilometer sør for Korgen-leiren. Et totaltall på 19 døde av et fangetall på cirka 350 gir en dødsprosent på 5 under Wehrmacht.

Fra juni 1943 var det et noenlunde stabilt antall fanger der, da fangene fra Osen ankom og en del syke ble sendt til Øysand ved Trondheim. Men flere ble flyttet til andre leirer utover høsten og vinteren 1943, slik at det var 309 fanger i leiren i mai 1944, da de ble flyttet. Når det gjelder arbeidsforholdene, skrev Cveja Jovanović i sine notater under krigen at arbeidet tross alt var litt bedre under Wehrmacht enn under SS. De fleste vaktene var ikke interessert i om det ble arbeidet hardt eller ikke, mente han. Men noen få vakter var litt farlige.⁹²⁹

I begynnelsen av juni 1943 fikk alle fangene nye fangenummer og i oktober en ny id-brikke av metall med fangenummer på som erstattet den gamle de hadde båret rundt halsen. 8. november 1943 fikk de postkort for krigsfanger som de kunne sende

---

⁹²⁶ Rana blad 28.6.2018

⁹²⁷ Ašković mfl. 1979:159

⁹²⁸ Ašković mfl. 1979:158 f.

⁹²⁹ Jovanović 1988:117 f.

hjem. Kortet var todelt slik at mottakeren kunne sende tilbake en del av postkortet med påtrykt feltpostnummer. De fikk også pakksedler som de kunne fylle ut for å få pakker fra familien i hjemlandet.⁹³⁰ Mange fanger fikk svarbrev og pakker i januar 1944. Det som spilte en stor rolle og gjorde at fangene fikk det mye bedre, var at fangene fikk Røde Kors-pakker. Det var likt i alle fangeleirene at fra februar 1944 av fikk hver fange en pakke cirka hver måned. Selv om de tyske vaktene åpnet noen pakker og tok litt selv, var det nok til at fangene fikk ekstra mat og kunne bytte sigaretter mot mat. Fangene selv fortalte at maten ble forbedret, og at de fikk regelmessige forsyninger av sigaretter.⁹³¹ Fangene sa at de tyske sigarettene ikke var noe særlig. Da de fikk amerikanske sigaretter i de amerikanske Røde Kors-pakkene, kunne de bestikke de tyske vaktensoldatene og få brød eller få hvile i stedet for å arbeide.⁹³²

Når det gjelder helseforholdene, ble de syke nå også sendt til Øysand, til den nyopprettede sykeleiren der. Ifølge en oversikt laget av Mladenović ble totalt 159 syke sendt dit.⁹³³ To medisinstudenter ble sendt fra Osen-leiren til Korgen-leiren, Nikola Lukić og Nenad Obradović ankom allerede 25. mars. I tillegg kom en lege som het Dionisije Đorović, dit fra Osen. Hygieneforholdene i mannskapsbrakkene ble også mye bedre da dokaggene ble tatt ut av brakkene, de kunne nå gå på do i latrinebrakken om natten. Brakkene ble nå ikke låst om natten, og de fikk bord og benker inn på rommene. Etter hvert fikk de også strøm inn i brakkene.⁹³⁴ Fangene fikk også nye klær 21. april 1943. Som i Ørland-leiren fikk også fangene i Korgen-leiren gamle tyske uniformer. På fotografier fra arbeidet på veien sommeren 1943 kan en observere at fangene har uniformer og støvler eller militærstøvler.

Da Wehrmacht overtok fangene, fikk noen ytterst få fanger muligheten til å bli sendt hjem, det gjaldt bare dem som tilhørte Den uavhengige staten Kroatia, og det gjaldt sannsynligvis bare etniske kroater og muslimer/bosnjaker. Dette gjaldt altså ikke etniske serbere fra Kroatia, som nesten halvparten av fangene var fra. Som i Austrått-leiren kom Vladimir Bosiljević, en kaptein fra den kroatiske hæren, sammen med

---

⁹³⁰ Jovanović 1988:140 f.

⁹³¹ Ašković mfl. 1979:212

⁹³² Intervju med Nenad Obradović 5.3.2013

⁹³³ Mladenović 1991:50

⁹³⁴ Ašković mfl. 1979:213

leirens kommandant, og raskt ble alle fangene fra Kroatia samlet. Bosiljević sa det samme som på Austrått og ga løfter om å flytte katolikker og muslimer/bosnjaker til Kroatia. Ingen av dem som var fra Kroatia i Korgen-leiren, ble sendt tilbake, ifølge Mladenovićs oversikt fra 1991.⁹³⁵ Derimot ble en offiser, oberst Stanko Diklić, sendt til Oflag VI B, en fangeleir for offiserer i Tyskland som het Osnabrück. Dette bekreftes av både fangekortet, ham selv og Mladenović. Offiserer skulle etter Genèvekonvensjonen ikke være i samme leirer som menige.⁹³⁶

I de andre tre fangeleirene i Nordland i samme periode, Ylvingen, Sandnessjøen og Lund, var det ganske bra forhold. To fanger ble drept i Ylvingen-leiren, ellers var det ingen døde. Små leirer med færre fanger ser ofte ut til å gi bedre forhold for fangene, da nærhet til mennesker kan føre til mer sympati. Men det virket som om enkeltpersoner i ledelsen misbrukte sin makt. Karl Fleckstein, som var leirkommandant på Ylvingen, fortalte: «Da vi tok over fangene, ble vi fortalt av våre overordnede at disse er dømte fanger, og at vi trenger å opprettholde meget streng disiplin.»⁹³⁷ Den jugoslaviske domstolen uttalte: «Fleckstein var blant de med brutal behandling av fangene, ved å tillate vaktens mishandling og ved selv å delta i å stjele fra pakkene fra Røde Kors. Fleckstein truet til seg sigaretter som fangene fikk fra Røde Kors, og torturerte dem når han ikke fikk hva han ville ha.»⁹³⁸ At Fleckstein ble beskyldt for å ta fra pakkene, ser ut til å være årsaken til at han beordret vaktens Zimmermann til å skyte fangen Adam Gavrić, da han fortalte andre hva Fleckstein gjorde.⁹³⁹

De 309 gjenværende fangene fra Korgen-leiren ble 6. mai 1944 transportert til leiren Pothus, som var omkring 15 kilometer sør for Rognan.

Komparasjon med forholdene i Korgen under SS og Wehrmacht

---

⁹³⁵ Mladenović 1991:735. Se også omtale av Diklić fra Beisfjord-leiren i Mladenović 2013:54 f.

⁹³⁶ 1) Røde Kors i Serbia, Beograd. Arkivet. Tyske registerkort. Diklić, Stanko. 2) Mladenović 1991:736

⁹³⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹³⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹³⁹ Dette skjedde 22. mars 1944, ikke i september 1944, som retten anførte. I september 1944 var alle fangene flyttet til Polarsirkelen-leiren

Under SS var det én kommandant størstedelen av perioden, en kortere periode i 1943 var det en annen. Kommandant Hesse var selv med og slo fanger og ga belønning til vakter som skjøt fanger som prøvde å flykte. Under Wehrmacht var det samme kommandant i hele perioden. Hauptmann Schulte ble dømt for å ha tillatt vaktene å slå fangene, men han dømte ikke noen til å bli drept eller beordret noen større represalier overfor fangene. De verste periodene som fangene erfarte, var da noen flyktet. Da ble det en kort periode med mishandling før det gikk tilbake til det vante igjen. Vilkaarlige drap skjedde hele tiden under SS, og mange av dem ble utført av de norske vaktene på arbeidsstedene. Under Wehrmacht ser det ut til at bare én ble skutt. Wehrmacht-kommandanten ble heller ikke siktet for noen spesifikke drap i Korgen-leiren. Heller ikke ble noen andre vakter siktet for vilkaarlige drap. Veldig mange fanger døde under SS, hele 188 av 536 fanger døde på ni måneder. Det gir en dødsprosent på 35. Mange døde av sykdom og av underernæring. Det siste bekreftes av SS-leger, som obduserte en død fange høsten 1942. En del av fangene ble skutt under arbeid. Under Wehrmacht i de etterfølgende 14 måneder døde 19 fanger. Av antallet på gjennomsnittlig 350 fanger blir det en dødsprosent på 5. De fleste døde av sykdom, blant annet sykdom de hadde pådratt seg fra SS-regimet. Det er interessant å merke seg at ingen døde det siste halvåret.

Arbeidet var det samme i begge periodene. Ledelsen i SS ga mindre mengder mat om fangene skulle straffes for noe. I utgangspunktet var det lave rasjoner, og fanger døde rett og slett av underernæring. SS-legen påpekte dette flere ganger i sine månedsrapporter, men så lenge ledelsen påsto at de ga fangene nok mat, kunne ikke legen gjøre noe mer. Under Wehrmacht døde ingen av underernæring, for da fikk de større mengder og bedre mat. Wehrmachts forpleiningsrasjoner for krigsfanger i arbeid for Organisation Todt var likevel bedre fra desember 1943 enn Wehrmachts tidligere rasjoner for krigsfanger i arbeid. Helseforholdene var veldig dårlige under SS-perioden. Da var det en egen sykebrakke, men ingen faste tyske eller jugoslaviske leger. Fanger døde av dysenteriepidemier og underernæring. Under Wehrmacht ble syke fanger raskt sendt til sykeleirer, og det fortsatte ledelsen med i hele perioden, men noen døde også av sykdom i Wehrmacht-perioden.

Under SS-perioden hadde fangene sivile klær og noen få arbeidsklær. Under Wehrmacht fikk fangene gamle militæruniformer som de brukte også under arbeid. Under SS hadde fangene bare tresko. Fangene under Wehrmacht fikk støvler eller militærstøvler. Som en oppsummering kan jeg fastslå at mye ble endret fra SS' regime til Wehrmachts regime. Alt ble bedre angående leirforholdene. Viktigst er at fanger ikke døde i stort antall eller ble mishandlet slik de ble under SS. Også her kan en si at innstillingen overfor de jugoslaviske fangene var den samme: At en kunne slå fangene om de ikke fulgte ordre. Noen kommandanter og bare én vakt ble siktet for drap og mishandling.

3. Botn

2. kompani av Organisation Todts 185. krigsfangebataljon ankom til Botn-leiren 11. april. Det 100 mann sterke kompaniet hadde med seg 400 fanger fra Tyskland.⁹⁴⁰ De overlot fangene til SS, og to dager senere forlot SS leiren, og Wehrmacht-avdelingen overtok administrasjonen. Fra før var 179 fanger i live av de 463 jugoslavene som ankom til Botn i juli 1942. Det var altså 579 fanger i leiren da Wehrmacht overtok.

Kommandant for hele 185. krigsfangebataljon fra 1. mai 1942 til 23. oktober 1944 var major Maximilian Petters, født i 1885 i Zuckmantel ved Teplitz. Han og staben hadde sitt kontor i Fauske. Petters var sjelden på inspeksjon i de enkelte fangeleirer. Leder for 2. kompani og den første leirkommandanten for Botn-leiren var Hauptmann Karl Weustefeld. Han var født i 1893 i Milspe i Westfalen. Han overlevde krigen, ble ikke straffet og døde i 1962. Nestkommanderende var leirleder, Stabsfeldwebel Erwin Reinhard. I begynnelsen av Wehrmacht-perioden kom høyere offiserer fra Wehrmacht på flere inspeksjoner. Den første inspeksjonen kom i mai 1943, der en tysk general lyttet til de fangene som kunne tysk, og generalen forklarte at nå skulle det bli en annen behandling enn under SS. Mishandling og mord skulle det bli slutt på, men en måtte spare på maten. Dette sa han, ifølge fangene.⁹⁴¹ Offiserer fra Organisation Todt kom også til leiren, men de forlangte bare bedre innsats i arbeidet. I

---

⁹⁴⁰ RA. Organisation Todt. Fab. Eske 82 og Krigsgravtjenesten. Eske 52. Kriegsgefangenen-Einsatz

⁹⁴¹ Jovanović 1988:157

oktober 1943 kom en ny kommisjon på inspeksjon, også nå av en general som igjen snakket med fangene. Han henviste til at medier i utlandet skrev om at jugoslaviske fanger ble drept i Norge av Wehrmacht.⁹⁴² Vakten Obergefreiter Otto Neumann forklarte i 1946 at Hauptmann Weustenfeld ble stilt for en militær rett i Fauske etter klager fra underoffiser Schmidt. «Så langt jeg vet, ble han dømt til 6 ukers fengsel i tårnet, og deretter sendt til Akershus festning.»⁹⁴³ Weustenfeld ble siktet og etterlyst for krigsforbrytelser, men ikke funnet etter krigen.

Leirkommandant Weustenfeld ble altså byttet ut med en annen kommandant.⁹⁴⁴ Sannsynligvis var dette Hauptmann Hermann Hübler, født 1888. Hübler, den nye midlertidige kommandanten, ble omtalt av fangene som en god leder, men han var der bare en kort tid. Han skal ha vært dommer i Berlin. Han ga mer mat til fangene og ga beskjed om at det var forbudt å slå fanger. Ingen ble heller straffet når fanger flyktet. Mellom april og desember 1943 flyktet 19 fanger. I november 1943 overtok Hauptmann Georg Probst, som av fangene ble betegnet som litt verre i behandlingen av fangene.⁹⁴⁵

Over 40 navn fra den tyske ledelsen og vaktene er kjent fra etterforskningen av krigsforbrytelser etter krigen. Den britiske krigsforbryterkommisjonen etterforsket sakene fra Botn og siktet tolv tyske offiserer og menige for mishandling og drap av fanger. Bare en ble arrestert, offiseren Karl Kalinowski. Han ble siktet for drap på to fanger. Flere av de andre vaktene var også mistenkt for flere drap, tidligere fanger uttalte seg detaljert med navn på tyske Wehrmacht-soldater og hvilke fanger de drepte. Wilhelm Binhold ble avhørt i 1974, da rektor, mistenkt for å ha begått krigsforbrytelser i Botn.⁹⁴⁶ I 1943 var han 41 år gammel og Gefreiter. Hans tjeneste var i skrivestuen i leiren, og han benektet både å ha begått noen mishandling selv og å

---

⁹⁴² Jovanović 1988:161 f. Sannsynligvis den korrespondansen fra august–september 1943 som er diskutert i kapitlet om endringen

⁹⁴³ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Otto Neumann 5.7.1945. Weustenfeld er ikke funnet i oversiktene fra Riksarkivet over fengslede på Akershus festning.

⁹⁴⁴ Ifølge dr. Krstić selv klaget han til en overordnede som var på inspeksjon over denne kommandantens oppførsel overfor fangene. Kommandanten ble da byttet ut. AiN. A-08/154. Hans Breckans samling. Eske 6. Avhør i London 8-9.5.1948, s. 3

⁹⁴⁵ BA-L. B 162/9064. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. Einstellungsverfügung 28.2.1978. S. 46–49. Lagerleitung und bewachungspersonal

⁹⁴⁶ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold 18.12.1975

ha sett noe særlig hva de andre gjorde. Binhold omtalte mange av sine kamerater i kompaniet, og omtalene var ganske positive. Tidligere fanger kan fortelle en ganske annen historie, og i rettssaken mot en vakt fastslo retten hvordan Botn-leiren var under Wehrmacht, etter å ha gjennomgått uttalelser fra både tyske siktede og norske og jugoslaviske vitner:

«Forbedringene (under Wehrmacht M.S) gjaldt for alle leirer med unntak av Botn, der kommandoen fra SS-troppen ble tatt over av Weustenfeld, som av natur var sadist, og som fortsatte metodene fra SS med tortur og drap på fangene. Det er lett å bevise denne påstanden ved antallet døde og henrettelser i løpet av Wehrmacht-tiden, som var på 80 fanger.»⁹⁴⁷

Antallet døde var ikke fullt så høyt, det er registrert 65 døde i 1943 fra en tysk og 62 fra en jugoslavisk oversikt, begge skrevet under krigen.⁹⁴⁸

Den jugoslaviske domstolen dømte vakten Emil Kalinowski til døden. I 1943 var han 43 år, gruvearbeider fra Øst-Preussen, var gift og hadde fire barn. Retten uttalte: «Kalinowski tilhørte Wehrmacht og var vakt i leiren i Botn. (...) Kalinowski var førsteassistent til kommandanten ved leiren, Hauptmann Weustenfeld. Han var blant de mest brutale i daglige slag og tortur av fangene, i leiren så vel som på arbeidsstedet. (...) Han drepte personlig to fanger, 12. og 22. september 1943. De drepte var Grigor Misljenović og Milan Marinković.»⁹⁴⁹ Kalinowski forklarte til retten:

«Jeg innrømmer bare at jeg har henrettet en sigøyner, og jeg fant senere ut fra den engelske avhører at hans navn var Marinković. Jeg drepte denne sigøyneren fordi jeg trodde at han planla å rømme, fordi han saboterte arbeidet, fordi han var uvennlig mot sine kamerater, fordi han overtalte fangene til ikke å arbeide, og fordi han sølte en tallerken suppe på meg som jeg vurderte som et angrep. Men til tross for dette hadde jeg ikke til hensikt å drepe han, og drapet skjedde

---

⁹⁴⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl

⁹⁴⁸ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. 9.3.1976. Vedlegg. Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944

⁹⁴⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dokumentene fra rettssaken har variantene av navnene som Gligor Misiljenović og Milutin Marinković og at begge døde 22. september.

ved et uhell. Jeg siktet på ham, og da kulen forlot geværet, beveget denne sigøyneren Marinković seg i en retning som gjorde at kulen traff ham på høyre siden av brystet og kom ut på den venstre siden. Marinković døde på stedet. Jeg skjøt ham på en avstand av 10–15 meter. Marinković var egentlig på en vogn, og da han hoppet av vognen, hoppet han direkte på kulen. Han var den eneste blant fangene som jeg drepte.»⁹⁵⁰

Den tidligere fangen Niko Sakić fortalte for domstolen i Beograd 24. juli 1946 om sine erfaringer med Kalinowski i Botn-leiren:

«Kalinowski kom med Wehrmacht under kommando av den velkjente blodtørstige Hauptmann Weustenfeld i april 1943. Denne gruppen, fra den første stund etter å ha tatt over leiren, brukte slik terror som var ukjent selv under SS-kommandoen. Kalinowski var en av de mest iherdige til å utføre alle Weustenfelds ordrer. Vaktene brukte å bryte seg inn i leiren og ta alle fanger ut, rom for rom, og deretter tvinge dem til å løpe rundt brakkene, der det i tillegg var satt opp hindre. Tyskerne sto i en sirkel med stokker i hendene, og slo uten nåde fangene idet de passerte. I denne mishandlingen om nettene var Kalinowski den mest ivrige.»

Den tidligere fangen Dragisa Jovanović fortalte til den jugoslaviske domstolen i 1946:

«Kommandant for enheten var Hauptmann Weustenfeld. Han brukte samme metoder som SS-medlemmene. Han slo oss hele tiden, og ga konstant ordre til vaktene om å slå og drepe oss. Hans høyre hånd var Deichmüller, mureren. Han drepte personlig åtte personer. Obergefreiter Limburg ville bevise for Hauptmannen at han var en virkelig tysker, han drepte personlig ni personer. Delvis var det etter eget initiativ, delvis etter ordre. Underoffiser Stigel var også blant de største sadister. Feldwebel Haag ga to ganger ordre om henrettelse til Limburg. Stabsfeldwebel Reinhard var leder for leiren, og han behandlet fangene på den mest bestialske måte. Med sikkerhet kan jeg si at han er ansvarlig for minst ti liv. Ved siden av dette stjal han alltid mat fra oss og

---

⁹⁵⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

pakker fra Røde Kors som han brukte selv. Alle de andre på listen er ansvarlig for minst ett–to liv.»⁹⁵¹

Ikke bare tidligere fanger, men også tidligere vakter bekreftet det fangene sa, hvis en unntar antallet drepte, som er altfor høyt. En tysk vakt fortalte i 1946 om Obergefreiter Limburg: «Han fikk Ridderkorset for å ha drept seks eller sju serbiske fanger. Limburg sa at han drepte dem for forsøk på flukt. Så vidt jeg vet, ble denne form for forklaring brukt svært ofte, og det ble aldri gjennomført undersøkelse fra overordnede i denne type saker.»⁹⁵² Weustenfeld ser ut til ikke bare å overse om noen vakter mishandlet fanger, men han ga tydeligvis ordre og tok selv del i mishandling. Selv om det ikke var noen massedrap, ble flere skutt under hans ledelse. En tysk rapport fra desember 1943 oppgir at ti fanger ble skutt, av ulike årsaker.⁹⁵³

65 fanger døde på åtte måneder under Wehrmacht-kommandoen. Spesielt de første månedene døde mange, siden sank dødstallet betraktelig utover høsten i 1943. 47 døde på tre og en halv måned, frem til august. Deretter døde 18 fanger frem til 26. desember 1943. Ingen døde fra januar frem til fangene ble flyttet i juni 1944. En teori som forklarer hvorfor mange døde i begynnelsen, var at den første syketransporten fra Botn til sykeleiren på Øysand ble sendt sent. Først 7. juni ble den første gruppen med 35 syke sendt. Den vakten som hadde ansvar for arkivet, Binhold, laget i 1943 en grov oversikt over antall døde og dødsårsak. Når en sammenligner dette med den boken som fangene selv skrev under krigen over hver enkelt fange som døde, er det meget stor grad av samstemmighet. Den tyske oversikten har frem til 20. november 1943 61 døde, den jugoslaviske har 62 med noen usikre innføringer.⁹⁵⁴ Etter 20. november døde fire fanger i desember 1943, totalt blir det 65. Av de 61 oppgir Binhold at 50 døde av sykdom, én døde i en arbeidsulykke, og ti ble skutt. Den tyske oversikten angir som årsak til at disse ble skutt: flukt, voldelige angrep og trusler. I dette tilfellet ser den tyske oversikten ut til å stemme nesten helt overens med den jugoslaviske

---

⁹⁵¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dragisa Jovanović 15.7.1946

⁹⁵² At Limburg drepte flere fanger, kan flere bekrefte. Dragisa Jovanović mener at Limburg drepte ni personer. Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹⁵³ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. 9.3.1976. Vedlegg

⁹⁵⁴ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold, dok. 1525

oversikten som ble skrevet under krigen, og som oppgir at ti ble skutt.⁹⁵⁵ Det var spesielt i månedene juli og september at fanger ble skutt. Kalinowski skjøt to av tre fanger som ble skutt i september. Den tidligere fangen Jovanović, som er referert over, forteller om to vakter som hver skal ha skutt åtte og ni fanger hver. I tillegg skulle andre vakter ha skutt en til to fanger. Dette tallet over døde ville da kommet opp i 20–30 som skulle være skutt. Det ser ut til at Dragisa Jovanović husker litt feil eller overdriver tallene. Dette kan sies med sikkerhet da de tidligere fangene etter krigen selv rettet opp feil i boken over døde som var laget under krigen, og la til dødsårsaker som de ikke kunne oppgi under krigen. Under krigen sto det bare som dødsårsak tuberkulose eller ulykke på alle, også dem som ble skutt under SS-kommando. 65 døde av 579 gir en dødsprosent på 11. Galgen fra SS-perioden var i leiren, men ble ikke tatt i bruk av Wehrmacht.

En forklaring på at det døde mange i Botn-leiren, kommer fra tidligere fanger i en bok fra 1979:

«Fra starten i april 1943 var Wehrmacht nesten like ille som SS. Dette skyldtes kommandanten og hans politikk med å få fangene til å gå mot hverandre. Nye fanger ble veldig misfornøyd med forholdene, mens de gamle fangene har tenkt at noe ble litt bedre under Wehrmacht. Etter at noen fanger flyktet fra leiren, startet ny terror for fangene, noen få ble også drept. Situasjonen ble for mange like ille som under SS-styret. Derfor bestemte flere seg for å flykte. Straffen til dem som hadde hjulpet dem til å flykte, ble grusom og utålelig. Dette har økt misnøyen blant alle fanger og økt motstanden og vilje til å flykte.»⁹⁵⁶

Dette er den onde spiralen, der dårlige forhold for fangene gjør at fanger flykter, som fører til represalier og enda dårligere forhold, som igjen fører til at fanger for å overleve forholdene i leiren må flykte for enhver pris. Derimot kan en se det motsatte det siste halvåret i Botn, da ingen fanger døde og ingen fanger flyktet, i motsetning til den første tiden under Hauptmann Weustenfelds ledelse. Bedre forhold førte sannsynligvis til at færre flyktet. Ifølge Kovacević i boken skrevet etter krigen, sa

---

⁹⁵⁵ Fra Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia. Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944

⁹⁵⁶ Ašković mfl. 1979:229–251

Weustenfeld til vaktene under morgeninspeksjonen 17. desember 1943: «Når veien er ferdig, må fangene være døde, ikke en eneste må overleve.»⁹⁵⁷ Dette sa han til vaktene mens fangene hørte på.

Arbeidet var det samme og var like hardt som under SS. At vaktene plaget dem under arbeid, forsterket lidelsen. Den tidligere fangen Niko Sakić fortalte for retten i Beograd i 1946 angående vakten Emil Kalinowski:

«I august drepte Kalinowski en kamerat, bare fordi han bøyd seg ned for å ta opp en sigarettneip fra bakken. På arbeidsstedet tvang han fangene til å løfte bort steiner som veide flere hundre kilo, som selvfølgelig ingen av oss kunne klare. Dette ga bare Kalinowski næring til sine bestialske instinkter, ved å slå dem som allerede var utmattet og syke. Han brukte svært ofte å dekke til fangene med jord i det håp at de skulle kveles. På samme tid lo han som en gal mens han nøt deres pinsler.»⁹⁵⁸

Organisation Todt sto nå som under SS-perioden for planleggingen av arbeidet. Statens vegvesen og et tysk firma var også med i arbeidet. Offiserer fra Organisation Todt kom på inspeksjon i leiren, men de kom bare for å forlange bedre innsats i arbeidet. Organisation Todt mente i juni 1943 at de hadde stoppet fysisk avstraffelse av fangene. Fangenes historier viste noe helt annet, at under kommandant Weustenfeld fortsatte det helt til i oktober. Hesse fra Reichskommissariat skrev også at det var truffet tiltak for å bedre fangenes arbeidsytelse. Det var noe så enkelt som å gi fangene suppe til lunsj. Organisation Todt regnet med at det ville være tilstrekkelig til å gi resultater på ytelsen.⁹⁵⁹

Et tysk firma var med i arbeidet fra sommeren 1943. Det var et byggefirma ved navn Hans Röllinger & Co. fra Fürth ved Nürnberg i Tyskland. Fangene kommenterer ikke det tyske firmaet ved navn, mest sannsynlig fordi arbeiderne og formennene gikk med armbind som viste at de var i Organisation Todt. Da trodde fangene at alle de sivile tyske arbeiderne og ingeniørene arbeidet i Organisation Todt. Et fotoalbum fra en i firmaet viste at de tok fotografier også av fangene i arbeid. To av de ansatte i

---

⁹⁵⁷ Kovacević 1959:139. Ifølge andre var ikke Weustenfeld tilbake i fangeleiren så sent som 17. desember 1943

⁹⁵⁸ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Niko Sakić 24.7.1946

⁹⁵⁹ RA. Organisation Todt. E2b. Eske 8. Hesse til Willi Henne, 15.6.1943

firmaet Röllinger & Co. ble tatt med i en liste over folk som skulle forhøres om krigsforbrytelser. De kom ikke inn på den avgjørende listen over siktede og etterlyste etter krigen.⁹⁶⁰ Ostoja Kovacević forteller etter krigen i sin bok om fangeoppholdet at en Organisation Todt-leder i 50-årene var positiv til ham, andre fanger sa at lederen alltid var blid.⁹⁶¹ Kovacević forteller også om en tsjekker i Organisation Todt som var lavere på rangstigen, og som også var positiv til fangene. Han sa at han hatet nazismen. Tsjekkeren hjalp til og med Kovacević med å tegne et kart over fjellene mot Sverige slik at Kovacević kunne flykte.⁹⁶²

Botn-leirens interiør var nok det samme som under SS. Det er ikke kjent om det ble gjort noe fysisk i selve brakkene for å forbedre dem. Det var køyer i tre etasjer på slutten av SS-perioden. Det var 55 fanger på hvert rom i oktober 1943. På slutten av SS-perioden fikk fangene hver dag 250 gram brød, litt margarin, kaffeerstatning og en suppe med noen poteter i. En forpleiningsoversikt for fangene som den tidligere vakten Wilhelm Binhold hadde tatt vare på frem til han ble avhørt i 1974, viste hva fangene fikk av mat to uker i desember 1943.⁹⁶³ Forpleiningsmengdene stemmer delvis overens med nye forpleiningssatser for sovjetiske krigsfanger i arbeid for Organisation Todt som kom samme måned. Hatlehol skriver at Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten allerede 23. januar 1943 tok initiativ til å øke forpleiningen for krigsfangene som arbeidet for Organisation Todt. De skulle få samme forpleiningssatser som krigsfanger som arbeidet for Wehrmacht.⁹⁶⁴ Det virker ikke slik. Satsene som oppgis i brevet er de samme som er oppgitt i en oversikt fra Wehrmachtbefehlshaber Norwegen 9. november 1942, satt den 10. oktober 1942. Det var intet initiativ og ingen økning i januar 1943, brevet er bare en bekreftelse på tidligere ordre. Organisation Todt foreslo økte satser allerede i juni 1943, men det ble avvist.⁹⁶⁵ I november 1943 kom det derimot en ny ordre fra Oberkommando der

---

⁹⁶⁰ NA. WO 331/25

⁹⁶¹ Kovacević 1959:135

⁹⁶² Kovacević 1959:137, 147 f

⁹⁶³ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold. Speisenzettel 11.12-31.12.1943

⁹⁶⁴ 1) Hatlehol 2015:235. 2) RA. Organisation Todt. E7b. Eske 68. Tagesbefehl nr. 319/43. H. Kiehl. 23.1.1943

⁹⁶⁵ 1) RA. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet. Da. Eske 34. Rapport fra Dr. Köhler til Einsatzleiter Fickert. Cirka 10.6.43. 2) Eva-Ditte Donat. Krigsfangeleiren på Engeløya. I *Krig, okkupasjon og flyktninger*. 2018:66 f.

Wehrmacht i Berlin som gikk ut på at krigsfanger som arbeidet under Organisation Todt fra desember skulle ha samme forpleiningsrasjoner som andre frie utenlandske arbeidere.⁹⁶⁶ De nye forpleiningssatsene for krigsfanger som var i arbeid for Organisation Todt, var samme satser som andre utenlandske arbeidere fikk, «satz IV». Det var nokså gode rasjoner, basert på at Organisation Todt mente at arbeidernes innsats var viktig. Også krigsfanger fikk altså nå samme rasjon. Wehrmacht hadde derimot lavere rasjoner og benyttet flere nivå etter hvor hardt arbeidet var definert. De ulike satsenes kaloriverdi vises på en Organisation Todt-oversikt fra februar 1944. Ifølge den skulle sovjetiske krigsfanger i arbeid for Wehrmacht få totalt 17 900 kalorier hvis de var i arbeid og fikk Schwerarbeiter-satz. Sovjetiske krigsfanger i arbeid under Organisation Todt skulle derimot få 20 911 kalorier pr. uke, hvis de fikk alt på listen.⁹⁶⁷

20 911 kalorier pr. uke ble gitt til krigsfangene sør for 66. breddegrad, som går mellom Mosjøen og Mo i Rana. Fordelt på sju dager ble det 2987 kalorier pr. dag for en fange. Dette gjaldt da for leirene på Ørland. Nord for 66. breddegrad var det totalt beregnet at krigsfangene skulle få 23 284 kalorier pr. uke. Fordelt på sju dager ble det 3326 kalorier pr. dag. Dette gjaldt da for både Korgen og Botn-leiren. Det er fremdeles mindre enn det en person på 70 kilo som arbeider hardt trenger pr. dag, som kan være på 4200 kalorier.⁹⁶⁸ Når en sammenligner Organisation Todts forpleiningsoversikt for «satz IV» fra januar 1944, nord for 66. breddegrad, med den tyske leirkommandoens oversikt for Botn fangeleir 11.–17. desember 1943, ser jeg mange likheter. Egentlig skulle alt vært nøyaktig likt, siden de nye satsene skulle gjelde fra 13. desember 1943, men et brev fra Organisation Todt med de nye satsene ble først sendt ut 23. desember 1943. Jeg sammenligner her de fem viktigste matvarene med mye næringsinnhold. Organisation Todt oppgir at både fangene og andre arbeidere skulle få 4200 gram brød i uken, fangene i Botn-leiren fikk 11.–17. desember 1943 4900 gram brød, altså en del mer. De skulle ifølge oversikten få 440 gram kjøtt, de fikk 480. Fangene skulle få 211 gram margarin, de fikk 300. Og som en viktig del av deres næringsinnhold skulle de

---

⁹⁶⁶ RA. Organisation Todt. E3i. Eske 34. Verordnungsblatt des Wehrmachtbefehlshabers in Norwegen. Nr. 14-1944, side 87. Ordre 28.11.1943

⁹⁶⁷ RA. Organisation Todt. E3i. Eske 34. Kalorienwerte der Verpflegungswochensätze feb. 1944

⁹⁶⁸ RA. Organisation Todt. E3i. Eske 34. Verpflegungssatz für 7 tage in Norwegen, jan. 1944

ha 5250 gram poteter, men de fikk bare 4200. De jugoslaviske fangene i Botn-leiren fikk altså mer av noen viktige matvarer og noe mindre av én viktig del. Totalt sett ble det rundt 1500 flere kalorier i den lokale forpleiningen i Botn-leiren enn hva den generelle ga. Det er ukjent hvorfor de lokalt fikk så mye mat. Igjen vil jeg si at dette er hva de egentlig skulle ha, noe annet var hva de reelt sett fikk. Det som ga et viktig tillegg for fangene, var Røde Kors-pakkene. De begynte å komme i februar 1944, og da fikk fangene et viktig tilskudd til kosten. En del mat, som ris, ble lagt inn i den felles maten fangene fikk. Fangene kunne bytte amerikanske sigaretter mot brød eller annen mat mot de tyske vaktene eller andre. Den tidligere fangen Dragisa Jovanović mente at nestlederen i leiren, Stabsfeldwebel Erwin Reinhard, stjal fra Røde Kors-pakkene.⁹⁶⁹

Det var en tysk sanitet i leiren, og en tysk lege var innom av og til. Den 28. juni 1943 ble sykepleieren Nikola Lukić overført fra Korgen-leiren.⁹⁷⁰ Senere i oktober ble legen Jovan Krstić, som var fange, tatt til leiren. Han kom med den siste gruppen på 91 fanger til Trøndelag i september 1943. Krstić ble sendt videre til Botn-leiren, og jeg tar med et lengre sitat da han forklarer helsesituasjonen i Botn så godt:

«Da jeg ankom den 2. oktober 1943, møtte jeg ubeskrivelige forhold.

Halvparten av personene var bare skinn og bein. De kunne knapt bevege seg, men ble tvunget til å arbeide hver dag. De ble tvunget til å arbeide uansett værforhold. Maten var forferdelig dårlig, og de fikk mat to ganger om dagen. De hadde dårlige og opprevne klær, i brakkene bodde det 50–60 personer i hvert rom, der det optimale var 30 personer. Luften i rommene var uutholdelig, de tørket klærne der, og når du kom inn i rommene, stinket det slik at du knapt kunne puste. To tredjedeler av fangene hadde et stort antall infiserte blemmer over hele kroppen. Selv når de hadde litt tid for hvile, kunne de ikke sove på grunn av kløe som var uutholdelig. Det var omkring 30 tilfeller av åpen tuberkulose, mange hadde oppsvulmede bein på grunn av sult. I sykestuen fant jeg flere tilfeller av fanger med bein og armer som var brukket, og én med brukket kjeve som følge av slag. Det var ikke bad i leiren, og lus spredte seg

---

⁹⁶⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Dragisa Jovanović

⁹⁷⁰ Jovanović 1988:158

overalt. Fangene ble tatt til en innsjø i nærheten, der de ble tvunget til å bade i iskaldt vann og i kaldt vær. De syke og de med sår ble lastet på båre og kastet i innsjøen for å vaskes, og de ble tvunget til å vaske seg med en meget skarp skrubb. For å si det enkelt, dette stedet så ikke i det hele tatt ut som en arbeidsleir. Når det skjedde at den tyske legen beordret noen til sykestuen, ble de dagen etter beordret av kommandanten om å gå tilbake til arbeidet. Etter at jeg ankom, prøvde jeg å hjelpe til ved å ta opp situasjonen med kommandanten, men uten resultat. Hvis jeg tok en syk til sykestuen, kastet han ham ut med en gang. Hvis jeg la bandasje på sårene, tok han det umiddelbart av og tvang fangen tilbake til arbeidet. Tidlig etter at jeg kom i oktober 1943, tok jeg imot en fange som hadde skadet hodet på arbeidsstedet. Utenpå så det bare ut som et lite sår, men jeg så umiddelbart at det var et brudd på hodeskallen, og jeg informerte kommandanten. Kommandanten svarte at det var ingenting, og at fangen måtte gå tilbake til jobben. Han sa at jeg var ny i leiren, og at jeg ikke kjente folk, og at denne spesielle fangen var kjent som en lat fange. Den skadete fangen ble derfor tatt på jobb neste dag, og kort tid etter døde han på grunn av komplikasjoner i hjernen.»⁹⁷¹

En annen fange, Ostoja Kovacević, bekreftet i sin bok at det forekom bading i innsjøen. Allerede i april 1943, da de nye fangene kom, ble de jaget ut i vannet, som var fylt med isflak. Alle måtte bade grundig og lenge. Årsaken var at det ikke var vann i leiren, så de måtte bade der.⁹⁷² Men det var for kaldt, slik at flere fanger døde av dette, skrev legen Krstić. Dette viser ikke bare hvordan helsesituasjonen var på det tidspunktet, men også hvordan leirkommandant Weustenfelf forverret situasjonen for fangene. Ifølge en tysk oversikt fra 20. november 1943 var 59 fanger fordelt på tre transporter sendt til sykeleiren på Øysand.⁹⁷³ Men fangene selv oppga etter krigen et høyere antall, Mladenović skriver at hele 116 ble sendt til Øysand. Siste transport kan være den som står 18. oktober i den tyske oversikten, da en gruppe på 16 fanger ble

---

⁹⁷¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Rapport fra Stockholm 28.7.1944. Dr. Jovan A. Krstić, major. Annet avhør fra London 10.5.1948 i Jovanović 1988:161 f.

⁹⁷² Kovacević 1959:126 f.

⁹⁷³ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold

sendt. Dette var etter at legen Krstić ankom fangeleiren.⁹⁷⁴ Fangene fikk nye klær rundt 21. april 1943, på samme tid som i Austrått- og Korgen-leirene. De fangene som hadde vært i leiren under SS-perioden, var mer fornøyd med hvordan leiren var, de hadde grusomme forhold å sammenligne med. Den nye gruppen som ankom april 1943, og som hadde vært i en relativt god sykeleir i Østerrike i flere måneder, sammenlignet forholdene i Botn med der de kom fra.

Nordmannen Ludvik Pedersen som arbeidet på vegkontoret i Botn observerte tydelig endringen hos fangene og mente i april 1944 at behandlingene av fangene var blitt: «uendelig meget bedre» etter at Wehrmacht overtok vaktholdet. Han nevner forhold som bedre klær, mer mat, kanskje bedre enn for de sovjetiske krigsfangene. Og ikke minst at det ikke er mishandling, utenom enkelthendelser fra tyske soldater.⁹⁷⁵

Fangene gikk til streik våren 1944 for å få en rettferdig utdeling av Røde Kors-pakker. Ašković mfl. forteller i sin bok at det var antallet fanger som måtte dele på en pakke, som gjorde at de streiket: «I mai 1944 kom den første hjelpen fra Røde Kors, og fangene nektet å akseptere måten tyskere begynte å dele en kartong på åtte fanger på. Det ble organisert en første streiklignende aksjon som endte med at tyskerne måtte akseptere at to personer kunne dele en kartong. Dette var den første felles organiserte seier over tyskerne i leiren Botn.»⁹⁷⁶ Mladenović har flere detaljer, som at bataljonkommandant Petters kom til leiren for å løse saken. Ifølge Røde Kors' reglement er det en fange som utpekes som tillitsvalgt som skal dele ut maten til sine medfanger uten at de tyske myndigheter i leiren skal kunne gripe inn i hvordan han fordeler pakkene. I Botn-leiren fikk ikke fangene ha en tillitsvalgt.⁹⁷⁷

Også til Botn kom den kroatisk kaptein Vladimir Bosiljević i august 1943. Tre fanger ble sendt ut av Norge. To ble sendt til Kroatia, en av dem var en folketysker som var nevnt i en tysk liste fra 1943, og som står i Mladenovićs oversikt. Én kroat ble sendt til Østerrike for å arbeide der.⁹⁷⁸ 1. juni 1944 ble alle fangene fra Botn flyttet.⁹⁷⁹

---

⁹⁷⁴ Mladenović 1991:49

⁹⁷⁵ RA. Rikspolitisjefen. Ia. Eske 25. Mappe: utenlandske fanger i Norge. Rapporter fra flyktninger til Sverige. Ludvik Bert Pedersen. Kjesæter 21.4.1944

⁹⁷⁶ Ašković mfl. 1979:229–251

⁹⁷⁷ Mladenović 1991:317 f. Mladenović har med i sin bok at hver fange til slutt fikk én kartong, Ašković mfl. mente at to fanger til slutt delte én kartong

⁹⁷⁸ Mladenović 1991:735 f.

⁹⁷⁹ 1) Ašković mfl. 1979:252. 2) Jovanović 1988:148. 3) Mladenović 1991:49 har 25. juli

De 383 overlevende fangene ble transportert til leiren Pothus, 15 kilometer sør for Rognan, der de andre fangene fra Korgen var.

Komparasjon med forholdene i Botn-leiren under SS og Wehrmacht

Under hele perioden under SS var det én og samme kommandant i fangeleiren. Kiefer var kjent for selv å mishandle fangene. SS i Botn skjøt også syke fanger i stort antall, minst 124 ble skutt. Under SS hadde de norske vaktene her som i Korgen spillerom til å mishandle og drepe fanger i et større antall. Under Wehrmacht var det dårlige forhold en periode. Masseskyting av syke forekom ikke, men fanger ble vilkårlig skutt på arbeid av vakter, og leirkommandant Weustenfeld synes å ha vært ekstra brutal mot fangene. En uttalelse han ga til vaktene, synes å ha inspirasjon fra SS, der han sa at alle fanger skulle være døde når arbeidet var ferdig. Forholdene i Botn-leiren syntes å bli mye bedre da leirkommandant Weustenfeld ble flyttet bort fra oktober 1943. Få fanger døde etter det, og dødsårsakene var nå sykdom. Ingen ble heller skutt frem til fangene ble flyttet. Ingen flyktet i hele perioden 23. desember 1943 frem til mai 1944. Det kan bety at bedre forhold gjorde at det var mindre behov for å flykte over fjellet til Sverige. Et annet forhold var at det var vinter, og at det var vanskeligere å flykte.

Under SS drepte både kommandanten, ledelsen og vaktene fanger. To SS-offiserer ble siktet og dømt for drap og mishandling av fanger. Under Wehrmacht var noen vakter med på å drepe fanger, spesielt under arbeidet. Tolv blant ledelsen og vaktene ble siktet etter krigen, bare en ble arrestert og dømt. Antallet døde under SS var 285, og det gir en dødsprosent på 61 på ni måneder. Gjennom en periode på 13 måneder under Wehrmacht døde 65, noe som gir en dødsprosent på 11. Arbeidet var det samme for fangene i begge perioder, veibygging. Når det gjelder forpleiningen, var den meget dårlig i SS-perioden. For Wehrmacht-perioden har jeg for Botn en oversikt fra desember 1943 som skal være det fangene fikk. Rasjonene skal i utgangspunktet være blant det høyeste fanger fikk i Norge. Fangene selv sa ikke at de var fornøyde med forpleiningen. Helseforholdene for de syke var nesten like dårlige under Wehrmacht som under SS-perioden. Den store forskjellen for de syke var at under SS

ble alle som var syke i sykestuen, skutt, siste gang i januar 1943. Under Wehrmacht ble syke fanger etter hvert sendt sørover til en sykeleir i Trøndelag. Som i Korgen hadde de jugoslaviske fangene i Botn de samme sivile klærne fra Jugoslavia og arbeidsklær fra Østerrike som de hadde mottatt der. Allerede i april 1943 fikk fangene tyske militæruniformer og sannsynligvis militærstøvler, som i Korgen. Som en oppsummering kan en si at på det første halvåret ble lite endret fra SS-regimet til Wehrmacht-regimet. Først etter at leirkommandanten ble flyttet, ble leirforholdene bedre. Noen vilkårlige drap på arbeid forekom det første halvåret, men i det siste halvåret døde ingen fanger. Når det gjelder helse og forpleining, bedret forholdene seg etter hvert.

Oppsummering og drøfting

Wehrmacht-soldatene og flesteparten av offiserene som var i vaktavdelinger over krigsfanger i Norge, var fra erstatningsdivisjoner i Tyskland. De tre fangeleirene Austrått, Korgen og Botn hadde forskjellig historie før Wehrmacht overtok. Austrått-leiren gikk fra Organisation Todt-regime til Wehrmacht-regime, de andre to fra SS til Wehrmacht. Fra april 1943 var alle under Wehrmacht, og da kunne en kanskje forvente samme behandling av fangene. Det viser seg i oversiktene over de tre leirene at behandlingen ble høyst forskjellig. Alle leirene fikk bedre forhold med færre døde og generelt bedre behandling av fangene i forhold til før. Derimot var det en meget stor forskjell fra forholdene i Austrått-leiren med to døde på to år til Botn-leiren med 65 døde på 13 måneder. Nå var Austrått-leiren under Organisation Todt før Wehrmacht overtok, fangene der hadde allerede litt bedre forhold enn i leirene under SS. Allerede i perioden i leirene under Organisation Todt var det lave dødstall i forhold til i samme periode i SS-leirene i Nord-Norge.

Det som derimot er interessant, og som bør diskuteres i en større kontekst, er hvorfor forholdene i Korgen- og Botn-leirene var så vidt forskjellige under Wehrmacht. De to leirene hadde veldig mange fellestrekk. Fangene var i samme type arbeid, samme type leir, samme klima, og forskjellen var bare at ledelse og vakter var fra to ulike kompanier fra erstatningsbataljonene i Wehrmacht. I Korgen under

Wehrmacht-perioden var det totalt 19 døde av cirka 350 fanger. I Botn døde 65 av 579 fanger, det vil si 5 prosent kontra 11 prosent. Selv når en tar hensyn til et lavere antall fanger i Korgen, kommer Botn fremdeles mye dårligere ut. Korgen hadde 169 syke fanger som ble sendt til sykeleiren, Botn hadde 106 syke fanger. Det som kan innvirke på dødstallet i Botn-leiren, er at mange syke døde i leiren. Dette skjedde fordi det tok lengre tid før de syke fangene ble sendt bort, enn i Korgen-leiren. Det tok cirka en måned i Korgen og cirka to måneder i Botn før de syke ble sendt bort. En annen større forskjell mellom forholdene i Korgen-leiren og Botn-leiren var at flere ble skutt i Botn-leiren. Cirka ti ble skutt i Botn, sannsynligvis bare en i Korgen. Flere drap og generelt mer mishandling kan ha sammenheng både med kommandanten og hans innstilling til fangene og med vaktens behandling. Leirkommandant Weustenfeld later til å ha vært verre enn Schulte, selv om begge behandlet fangene dårlig. Fra Botn-leiren ble tolv personer fra ledelsen og vaktene etterlyst, fra Korgen bare to. Hvorfor var det flere som drepte og mishandlet i Botn-leiren, enn i Korgen-leiren? Kanskje var det gruppentalltet som slo inn her, som jeg diskuterte over når det gjaldt SS-perioden og alle drap som norske og tyske vakter foretok i leirene. I historiene over, både fra tyske vakter selv i Botn-leiren og fra fanger, beskrives en kommandant som selv mishandler og utfører handlinger som påvirker dødstallet. Han setter til side legens anbefaling og drar fanger ut fra sykebrakken og bader folk i isvann. Alt dette ga en større sannsynlighet for å dø. Slikt gjorde ikke kommandanten i Korgen-leiren. En teori kan derfor være at kommandantens generelle innstilling har veldig mye å si for hvordan vaktene behandler fangene, og forholdene i leiren generelt. Dette vil jeg diskutere i kapittel 15.

Denne undersøkelsen med komparasjon av leve- og arbeidsforhold i de tre største fangeleirene viser hvordan Wehrmacht generelt behandlet de jugoslaviske fangene. Fikk jugoslavene spesiell behandling, eller var behandlingen på linje med behandlingen av andre krigsfanger som Wehrmacht rådet over? Det siste punktet vil jeg også undersøke i kapittel 15. Grunnlaget for Wehrmachts behandling av jugoslavene ser ikke ut til å ha vært fundert på noen konkrete ordrer som var spesielt for dem. Uttalelsene fra kommandantene vitner ikke om at de skyldte på overordnede, heller ikke om at det var spesielle ordrer som lå til grunn for mishandling. Derimot så

vi i forrige del at mishandling og drap under SS hadde et grunnlag i at fangene skulle dø i løpet av arbeidet og at det ble forsterket til aktivt å drepe. Ledelsen for alle Organisation Todt-leirene hadde også fått spesielle ordrer om denne gruppen i Berlin. Wehrmacht-vaktene synes ikke å ha vært spesielt påvirket i noen retning angående behandlingen av jugoslavene. Ledelsen i leirene synes ikke å ha ønsket at vaktene mishandlet fangene mest mulig.

Fra andre del, kapittel 10 siterte jeg åpningsordene som ble sagt den første dagen i SS-leirene, det som satte tonen for behandlingen av fangene i leiren. Jeg har også funnet et åpningsord fra en leir under Wehrmacht. Fra Korgen-leiren skrev Michał Lisiński og Cveja Jovanović senere ned hva Wehrmacht-kapteinen sa første dag da han ankom fangeleiren. Kapteinen sa at de var anerkjente som krigsfanger, at de skulle bli registrert ved Den internasjonale Røde Kors-komiteen, og at syke skulle bli sendt til en sykeleir. Men han sa også at arbeidet skulle fortsette, og at disiplinen måtte være god. Som leirkommandant skulle han ha full forståelse for deres situasjon.⁹⁸⁰ Det ser ut til at det meste også ble satt ut i praksis. Men kommandanten ble også dømt for en del grove overtramp. Det ser for eksempel ut til at det fikk store følger når fanger flyktet eller brøt reglementet. Det kan kanskje forklares med at det var en slags stilltiende overenskomst mellom kommandant og vakter og fangene. Når den ble brutt, ble følgene for eksempel mishandling av de jugoslaviske fangene.

Når det gjelder hva som skjedde i praksis ut fra generelle ordrer, virker det ikke som det var noe uvanlig med behandlingen av jugoslavene under Wehrmacht. Faktisk ligner mishandlingen den som vanlige sovjetiske krigsfanger ble utsatt for. Den behandlingen var generelt dårlig, som jeg vil komme tilbake til under. Det vil si at dersom en sammenligner leirene for jugoslavene i Wehrmacht-tiden med SS-tiden, er det en del endringer som kan nevnes. Sammenligner en derimot med leirene for sovjetiske krigsfanger, er forholdene i leirene ganske like. Det vil si dårlige. Der var det også en del variasjon i behandling i de ulike leirene, etter hvordan ledelsen var, og hvor raskt arbeidet måtte gjøres ferdig. Både i leirene for sovjetiske og for jugoslaviske fanger var det alltid noen vakter som skilte seg ut ved at de plaget fangene på ulikt vis, og de ble drapsmenn. I leirene under Wehrmacht ble de tyske

---

⁹⁸⁰ 1) Jovanović 1988:114. 2) Ašković mfl. 1979:212

vaktene som drepte, få sammenlignet med hvor mange av de tyske og norske vaktene som drepte og mishandlet fanger i SS-perioden.

Før jeg vil foreta en komparasjon med forholdene i fangeleirer for sovjetiske krigsfanger under Wehrmacht i samme periode, vil jeg ta for meg forholdene i den siste perioden som jugoslaviske fanger var under Wehrmacht, fra mai 1944 til mai 1945. Da var nesten alle fanger i Nord-Norge samlet i én leir.

14. kapittel. 1944–1945. Siste krigsåret for fangene og totalantall fanger og døde

Jeg vil kort følge de jugoslaviske fangene det siste året frem til kapitulasjonen. Denne perioden er den beste for fangene, med få dødsfall. Hva er forskjellen fra det første året under Wehrmacht? Denne perioden er det også viktig at jeg tar for meg nå, da jeg i neste kapittel vil sammenligne forholdene for jugoslavene på Saltfjellet med sovjetiske og polske krigsfanger i samme område og tidsperiode. Jeg tar også med en oversikt over antall fanger og antall døde under Wehrmacht fra 1943 til 1945.

Fangenes arbeidskraft var på høyere administrativt nivå planlagt å bli brukt til et annet og viktigere arbeid, fra bygging av vei til bygging av jernbane. Et forslag til de endringer som skjedde med jugoslavene tre–fire måneder senere, var beskrevet på et kart over alle Organisation Todt-bataljonene i Norge pr. februar 1944.⁹⁸¹ Jugoslaviske fanger ble flyttet fra andre leirer og samlet i leiren på Pothus i Saltdal. Bare i Sandnessjøen ble det igjen cirka 30 fanger. 2. kompani av 187. bataljon i Korgen ble flyttet til Pothus-leiren i Saltdal og overtok da vakholdet over de jugoslaviske fangene fra 2. kompani av 185. bataljon som kom fra Botn.

Pothus

De 309 fangene fra Korgen var den gruppen som først ble flyttet til Pothus, 6. mai 1944. De 383 fangene fra Botn ble deretter flyttet 1. juni slik at det ble 692 fanger i leiren. Pothus-leiren var tidligere brukt av sovjetiske krigsfanger.⁹⁸² Jugoslavene arbeidet nå med byggingen av jernbanen. Allerede andre dagen etter at fangene kom fra Botn, ble to av fangene drept av medfanger. Den ene som ble drept, var lederen av fangene da de var i Botn, Vlado Konstantinović fra Prokuplje. Bakgrunnen for dette var at han lot medfanger bli drept i Botn-leiren. En tysk vakt fortalte at Konstantinović

---

⁹⁸¹ RA. Organisation Todt. Hh. Mappe 11. 90-IV. Kart over Norge med alle OT-bataljoner. Februar 1944

⁹⁸² Finn Rønnebu. Den førdømte guttungen. I Malstrøm. Nytt fra de kulturhistoriske formidlings- og forskningsinstitusjoner i Nordland. Vol. IV 2018

i Pothus kanskje ble slått i hjel med en hammer.⁹⁸³ Etter tre uker i Pothus-leiren flyktet fire fanger. 18. juli 1944 flyktet tre fanger, og deretter kom en større flukt fra leiren 23. juli, da sju fanger, overløpere fra leirpolitiet klarte å flykte.⁹⁸⁴ Wehrmacht besluttet sannsynligvis på grunn av de mange vellykkede fluktforsøkene å flytte jugoslavene til en annen fangeleir som lå mer øde til, og som var vanskeligere å flykte fra.⁹⁸⁵

Kommandant Heinrich Schulte fra Korgen gjorde seg skyldig i en krigsforbrytelse da han 23. juli ga ordre til en vakt i vaktårnet om å skyte på fangene i leiren. Ordren ble gitt fordi fangene ikke raskt nok fulgte ordren om å gå inn i brakkeene etter den store flukten, og ved den anledning ble en av fangene truffet og skadet.⁹⁸⁶ I tillegg ble Schulte dømt fordi han 1. august 1944 sendte fem fanger til Sicherheitspolizei i Trondheim med den påstand at de hadde planlagt en flukt. Disse fem fangene ble mishandlet og deretter sendt til en annen fangeleir. 20. august ble alle fangene sendt til Polarsirkelen-leiren, på Saltfjellet.

Polarsirkelen

Polarsirkel-leiren ble som sagt en samleleir for alle jugoslaver i Nordland. Først ble de da 651 fangene fra Pothus-leiren flyttet til leiren. Deretter ble nesten alle fangene som arbeidet på kystfortene i sørlige Nordland, også flyttet dit i løpet av høsten 1944. Ved freden var det 776 fanger i leiren. De første to ukene var sovjetiske krigsfanger i samme leir, bare atskilt av et piggrådsgjerde. Deretter ble de flyttet. Men på den korte tiden fikk jugoslavene gitt de sovjetiske krigsfangene mat, som kom fra Røde Kors-pakkene deres.⁹⁸⁷ Arbeidet ved Polarsirkelen var det samme som i Pothus, å arbeide under Organisation Todt og de tyske firmaene som bygde Nordlandsbanen. Arbeidet besto i å grave bort jord, bære stein, kjøre bort stein i vagger og legge på grus for skinnene som skulle legges der.

---

⁹⁸³ Staatsarchiv Nürnberg. Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 483. Wilhelm Binhold. Dok. merket 1514. 18.12.1975

⁹⁸⁴ Jovanović 1985:319 ff.

⁹⁸⁵ Jovanović 1985:355

⁹⁸⁶ Jovanović 1988:167

⁹⁸⁷ Jovanović 1988:171 f.

Det var relativt gode forhold i leiren, og ingen fanger døde av sykdom. Men fem fanger ble skutt. Leirkommandant Heinrich Schulte, som var i Korgen og Pothus, var kommandant bare en uke i Polarsirkelen. Schulte fulgte i den perioden en ordre fra sin overordnede som medførte at han fikk dødsstraff i Beograd etter krigen. Schulte fikk ordre om å skyte en sinnsforvirret fange i Polarsirkelen-leiren. Petar Jugović hadde begynt å gå bort fra arbeidsplassen den 24. august, og det ble regnet som forsøk på flukt. Han ble skutt på og såret. Deretter ble han først tatt inn i leiren og forbundet, deretter skutt utenfor leiren. Etter krigen ga Schulte en redegjørelse der det kom frem at etter vanlig prosedyre skulle leirkommandanten få ordre fra bataljonskommandanten om hvilken straff som var passende for den som prøvde å flykte. Ifølge Schulte ga bataljonskommandant Schulze ordre om å skyte fangen. Schulte mente at slike ordrer var basert på forordninger gitt fra Oberkommando der Wehrmacht fra 1942, signert av generaloberst Keitel. Senere ble ordrene angående flukt og straff for fanger forsterket i 1944. Men det sto ikke i forordningen fra 1942 at fanger tatt under fluktforsøk skulle skytes, heller ikke i ordrene fra 1944. En fange tatt for fluktforsøk skulle gis en passende straff, for eksempel enecelle eller slag, og hadde han ikke stjålet mat fra nordmenn eller gjort noe kriminelt, skulle han tilbakeføres til arbeidet. Det var bataljonskommandanten som hadde myndighet til å avsi dødsdom over krigsfanger. Men det er korrekt at en vakt hadde plikt til å skyte for å drepe ved fluktforsøk. Dette sto i punkt tolv i en forordning av 24. mars 1942 sendt fra Oberkommando der Wehrmacht i Berlin. Det sto også at varselsskudd ikke skulle benyttes.⁹⁸⁸ En av de tre vaktene som skjøt Jugović, var Adolf Wenzel. Retten i Beograd dømte ham ikke bare for at han deltok i en henrettelse, men også fordi han ifølge tidligere fanger virkelig nøt å plage og torturere fangene. Alle vitnene var enige om at han var en av de verste vaktene, og fangene var mest redd for ham. Adolf Wenzel fikk 20 års tvangsarbeid.⁹⁸⁹

Fem fanger ble altså skutt i perioden august 1944 til mai 1945. Foruten en som ble skutt uten grunn to dager før freden, ble tre skutt under et fluktforsøk 6. oktober 1944. Det var gjort en avtale med en tysk vakt om at han mot å få sigaretter og

---

⁹⁸⁸ BA/MA. RH 24-71/84. Territorialbefehlshaber Nord-Norwegen. Punkt 14 i vedlegg 1 i dokument av 24.7.1942. Behandlung sowj. Kriegsgefangener

⁹⁸⁹ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Mappe 8. Dommen 23.10.1946

sjokolade skulle se en annen vei. Men han varslet en annen vakt, som skjøt alle tre.⁹⁹⁰ Fem døde av 776 fanger gir en dødsprosent på bare 0,6. I totaltallet er ikke tatt med 13 syke fanger som ble sendt til sykeleiren i Øysand. Dødstallet ville da kanskje vært litt høyere hvis noen av de syke fangene døde. Oversikten over døde i sykeleiren på Øysand viser at bare fem fanger døde mellom august 1944 og frem til freden, og tre som døde, kom fra andre leirer. Så dødstallet ville nok bare eventuelt økt med en eller to til.

Bare en fange klarte å flykte til Sverige, selv om de var ganske nær grensen. Fremdeles var det muligheter til å få slippe fangenskap hvis en var etnisk kroat eller muslim/bosnjak. Fra Polarsirkelen i 1944 ble 14 personer sendt tilbake til Kroatia og Bosnia-Hercegovina. Fra Sandnessjøen ble åtte sendt hjem på samme tid.⁹⁹¹ Fangene fikk motta Røde Kors-pakker en del av tiden, men fikk større avbrudd i leveransene fra november 1944 på grunn av at veiene snødde igjen. Fra november 1944 fikk ikke fangene lenger brev fra Serbia, bare fra Kroatia. Dette var på grunn av at Serbia, som halvparten kom fra, var befridd med hjelp av Den røde armé. 20. mars 1945 overtok Hauptmann og kommandant over 2. kompani i 187. bataljon Josef Zwinger ledelsen av fangeleiren. Zwinger var født 1896 i Mennhof, Østerrike. Han var gift, hadde ett barn og var lærer i det sivile liv. Han fikk denne beskrivelsen fra retten i Beograd om sin ledelse:

« (...) behandlet han fangene på en umenneskelig måte, torturerte dem på ulike måter og overså reglene i Genèvekonvensjonen om behandling av fangene. I tilfeller av den minste mangel på disiplin eller når fangene ikke leverte forventet arbeid, låste han dem inn i et spesielt fengsel uten tilstrekkelig med mat eller klær slik at fangene frøs. Han tvang de lettere syke til hardt arbeid og straffet dem med fengsel når de ikke leverte det han forventet. Han reduserte matrasjonene, han straffet fangene, han forbød deling av pakkene fra Røde Kors og forlangte tolv timers arbeid idet han hevdet at dette var vanlig arbeidstid i Berlin.»⁹⁹²

---

⁹⁹⁰ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

⁹⁹¹ Mladenović 1991:735

⁹⁹² Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

Josef Zwinger fikk først fem års fengsel i retten i Beograd i oktober 1946. Etter en anke økte retten dette til ti år på grunn av at en vakt under hans kommando drepte en fange bare to dager før krigen sluttet.

Det siste året var altså de aller fleste jugoslaviske fangene samlet i én leir. Det var nå rimelig gode forhold med unntak av perioden under Zwinger og når en tar med at fem fanger døde i løpet av åtte måneder. Fem døde fanger er lite, sammenlignet både med Botn- og Korgen-leiren det foregående året. Men de fem ble skutt, og fire av drapene viser vakter som utnyttet sin situasjon til å drepe fanger.

Antall fanger under Wehrmacht 1943–1945

Antall fanger under Wehrmacht ble rapportert inn hver måned fra mars 1943.⁹⁹³ Det skal ha vært 1300 jugoslaviske fanger pr. 1. mars 1943, men dette er sannsynligvis et avrundet antall.⁹⁹⁴ Wehrmacht rapporterte høsten 1943 at de overtok 1315 fanger i mars 1943. I april 1943 kom 500 nye fanger, og det vises først igjen i 1. juni 1943-oversikten, da det var 1778 jugoslaviske fanger i Norge. Deretter sank det med 116 fanger frem til 1. oktober. Deretter steg det igjen til 1. desember 1943. Da er de 91 som kom i september, endelig kommet med i oversiktene, totalt er det da 1722 fanger. Fra 1. desember 1943 til 1. desember 1944 er det enklere å se nedgangen i fangeantallet, da ingen nye fanger ankom. Antallet går ned fra 1722 til 1638. Altså en nedgang på 84 fanger. I desember 1944 døde to, og våren 1945 døde tre. Da skulle det være 1633 fanger ved freden. Totalt 24 fanger ble sendt tilbake til Kroatia fra 1943 til 1945, cirka 55 flyktet over til Sverige, og 253 døde i perioden april 1943 til mai 1945. 25 fanger døde etter krigen.

Antall døde fanger under Wehrmacht 1943–1945

Til sammen 253 fanger døde i perioden da Wehrmacht styrte de jugoslaviske fangene. 210 døde fra mars-april 1943 til desember 1943. 39 døde i 1944 og tre på våren 1945.

---

⁹⁹³ BA/MA. RW 6/450-452. Bestand an KGF

⁹⁹⁴ BA/MA. RW 6/450-452. Bestand an KGF. Mars 1943

Hvis jeg regner ut fra et antall på cirka 1700 fanger, som er tverrsnittet på de to årene, får jeg en dødsprosent på 15. Men mange døde de første månedene etter at Wehrmacht overtok, av sykdom. Hvis jeg ser på oversikter over døde tre måneder etter Wehrmachts overtakelse, finner jeg at ut pr. mai 1943 døde minst 85 fanger. Dette er da syke fanger som jeg kan regne med er døde som et resultat av SS-regimet. Tar jeg da en ny utregning, finner jeg at dødsprosenten som følge av behandlingen under Wehrmacht egentlig vil være på 10.

Sammenligner jeg med andelen av sovjetiske krigsfanger som døde på landjorden, er den på 15 prosent. Tallene er da 11 000 døde sovjetiske krigsfanger når jeg trekker fra de 3000 som døde i to skipsforlis. Totaltallet sovjetiske krigsfanger har jeg regnet ut til å være 95 000. Dødeligheten blant polske krigsfanger var på 18 av cirka 1700 krigsfanger. Det tilsvarer cirka 1 prosent. I det neste kapitlet vil jeg gå nærmere inn på forskjellene og likhetene mellom de jugoslaviske fangene og de sovjetiske og polske krigsfangene under Wehrmacht-regimet.

15. kapittel. Komparasjon av ledelsen i leirene for jugoslaviske fanger, sovjetiske og polske krigsfanger

I dette kapitlet vil jeg sammenligne ledelsen og forholdene i leirer for jugoslaviske fanger med leirer for sovjetiske og polske krigsfanger som var i funksjon på samme tid og lå i samme område. Alle typer leirer hadde samme type ledelse, med reservister fra Wehrmacht i ledelsen og blant vaktene. Ved å sammenligne dem kan jeg kanskje få et bedre svar på hva som var den mest vanlige behandling av krigsfanger fra ledelse og vakter. Først vil jeg se på forskriftene som gjaldt for leirkommandanter og vakter, i den hensikt å kunne beskrive den generelle behandlingen av sovjetiske krigsfanger. Deretter vil jeg gjøre en komparasjon av noen fangeleirer på Saltfjellet som lå nær hverandre et års tid fra 1944 til 1945. Disse leirene var for jugoslaviske fanger og sovjetiske og polske krigsfanger, alle under Wehrmacht.

Forskrifter for ledelse og vakter i leirene for sovjetiske og polske krigsfanger

Min hypotese, som jeg vil utprøve, er at slik leirkommandanten behandlet fangene, slik behandlet vaktene også fangene. Dette har med kommandantens autoritet å gjøre, som alle må følge, i tillegg til det uuttalte forbildet som kommandanten viser. Dette var enkelt å se i SS-leirene, der noen kommandanter var utvalgt fra konsentrasjonsleirer og gikk foran med et negativt eksempel. Men gjaldt det samme for Wehrmacht-reservistene som ledet fangeleirene for sovjetiske og polske krigsfanger og etter hvert jugoslaviske fanger?

Først vil jeg se om det fantes forskrifter og instruksjoner som leirkommandanter måtte ha gjennomgått under opplæringen i Nazi-Tyskland før de ble kommandanter i Norge. Detaljerte instruksjoner for kommandanters behandling av fanger er ikke kjent, men det finnes generelle forskrifter for leirkommandanter for behandling av fanger for både Tyskland og Norge. En tidlig forordning fra Oberkommando der Wehrmacht utkom 8. september 1941 om behandlingen i alle fangeleirer for sovjetiske krigsfanger

i det tyske riket.⁹⁹⁵ I juli 1942 skrev kommandanten for Stalag 303 på Jørstadmoen ved Lillehammer, major Albrecht, en veiledning om behandling av sovjetiske krigsfanger. Forordningene var skrevet for å benyttes av leirkommandanter for underleirer og arbeidskommandoer. Flere av de første punktene om forholdet til fangene er sammenfallende i forordningen fra 1941 og fra Stalag 303 i juli 1942. Kommandant Albrecht på Jørstadmoen begynte med å fastslå at de sovjetiske krigsfangene var satt til et viktig arbeid. Det skulle derfor legges vekt på en høy arbeidsytelse. Deretter kom at den sovjetiske krigsfangen var en fiende.

«Overfor ham skal det vises ytterste vaksomhet og den sterkeste mistillit er på sin plass. Vilkårlighet og mishandling er strengt forbudt. (...) Med kald og korrekt behandling, unnlattelse av å bruke vold eller fornærmelser og ved å holde dem fra offentlig innsyn vil arbeidsytelsen med de sovjetiske krigsfangene bli forhøyet.»⁹⁹⁶

Bestemmelsene fra 1941, ett år tidligere, begynte med å slå fast at bolsjevismen er dødsfienden til det nasjonalsosialistiske Tyskland. Major Albrecht i Stalag 303 på Jørstadmoen hadde tatt bort alt det politiske ved bestemmelsene og slo bare fast at den sovjetiske krigsfangen var en fiende. Ordren om å behandle fangene kaldt, men korrekt er den samme i begge bestemmelser. Også beskrivelsene om hvordan vakten ved både ulydighet og passiv eller aktiv motstand skal bruke våpen, er like beskrivelsene i forskriftene i Norge. Det forventes en «hensynsløs og energisk aksjon ved den minste antydning til ulydighet, arbeidsvegning eller uaktsomhet».⁹⁹⁷ Bare ordren om å bruke bajonett er byttet ut med at en bare skal bruke flatsiden av geværet. Albrecht understreket at våpen bare skulle brukes i nødstilfelle. Stalag-kommandant Albrecht forklarte at bare offiserer skulle kunne gi disiplinærstraff til fangene.

Konklusjonen i forordningene fra september 1941 var at en sovjetisk soldat ikke hadde krav på beskyttelse fra Genèvekonvensjonen. Dette kunne Oberkommando der

---

⁹⁹⁵ Anordnungen für die Behandlung die Sowjetischer Kr.gef. in allen kgf.-lagern 8.9.1941. Tatt ut 9.4.2015. Se også Koch 1988:156.

http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0090_gef&object=translation&l=de 100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917–1991).

⁹⁹⁶ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.3. Punkt A.3. Oversatt

⁹⁹⁷ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.3. Punkt A.4. Oversatt

Wehrmacht fastslå siden en Røde armé-soldat var en politisk fiende som førte en kamp med alle midler og derfor ikke bare var soldat.⁹⁹⁸ De tyske nasjonalsosialistiske myndighetene mente derfor at de ikke var forpliktet til å følge konvensjonen angående krigsfangene fra Sovjetunionen, også på grunn av en viktigere sak. Sovjetunionen hadde ikke ratifisert Genèvekonvensjonen, men bare underskrevet i form av en note sendt rett etter invasjonen 22. juni 1941. Denne noten mente de tyske nasjonalsosialistiske myndighetene de ikke trengte å ta hensyn til, da artikkel 82 beskriver at bare de krigførende parter som har sluttet seg til konvensjonen, måtte følge den seg imellom.⁹⁹⁹

Det underlige er at Albrecht midt i et punkt om behandlingen av fangene ser ut til å legge inn et avsnitt fra Genèvekonvensjonens artikkel 2 om behandling av krigsfanger. I artikkel 2 står det: «De skal til enhver tid behandles med humanitet og beskyttes, særlig mot voldshandlinger, forhånelser og offentlig nysgjerrighet. Represalier likeoverfor dem er forbudt.»¹⁰⁰⁰ Albrecht skrev: «... ved å unngå vold, fornærmelser og beskyttelse fra offentlig innsyn vil arbeidsytelsen med de sovjetiske krigsfangene bli forhøyet. Å utføre represalier er forbudt.»¹⁰⁰¹ Det er valgt litt andre ord, men innholdet er det samme. Utenom dette punktet, som kan spores tilbake til Genèvekonvensjonen, ser det ikke ut til at konvensjonen følges videre i Stalag-kommandant Albrechts forordning.

Disse forordningene fra juli 1942 var grunnleggende for ledelsen av krigsfangeleirene. Utover krigen i 1943 og 1944 er det en mindre fiendtlig tone i mer forklarende forskrifter angående behandlingen av krigsfanger. Da legges det vekt på hvordan en skulle få krigsfangen til å arbeide og ikke behøvdde å mishandle ham. Fangen, dødsfienden, begynte nå å bli viktig som arbeidskraft. En oversikt med

---

⁹⁹⁸ Anordnungen für die Behandlung der Sowjetischen Kr.gef. in allen Kgf.-lagern 8.9.1941. Tatt ut 9.4.2015. Se kopi av dok. hos Koch 1988:26. Omtalt i Soleim 2004:117.

http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0090_gef&object=translation&l=de
100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917-1991)

⁹⁹⁹ Artikkel 82: I tilfelle av at i krigstid en krigførende ikke skulle ha sluttet seg til konvensjonen blir dennes bestemmelser ikke destomindre gjeldende mellom alle de krigførende som har sluttet seg til den. Side 30 i Genèvekonvensjonen av 27. juli 1945 om behandling av krigsfanger. Oslo 1945.

¹⁰⁰⁰ Side 12 i Genèvekonvensjonen av 27. juli 1945 om behandling av krigsfanger. Oslo 1945

¹⁰⁰¹ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.3. Punkt A.3. Oversatt

bestemmelser som 20. bergarmé i Norge utga 6. juli 1943, viste dette. Den slo fast at hver enkelt krigsfange er en verdifull arbeidskraft.

«En svekkelse av krigsfangenes ytelse betyr en begrensning av arbeidskraften som man i dag ikke kan stå ansvarlig for.» (...) «Krigsfangene må være klar over at den tyske holdningen til dem bare er betingelsesløst fiendtlig når de selv har en slik innstilling at de gjennom manglende arbeid eller gjennom åpen eller skjult sabotasje jobber mot tyske interesser.»¹⁰⁰²

Tonen i hele dokumentet er noe mildere og mer moderat enn tidligere. «... det er også utelukket at vi skal bruke behandlingsmetoder som er egnet til å gjøre krigsfangene mismodige eller bitre eller får dem til å trosse eller avvise oss.»¹⁰⁰³ Angående avstraffelse av fangene var fremdeles retten til ubegrenset å kunne gjøre bruk av våpen når det var nødvendig for å undertrykke motstandshandlinger, mytteri og lignende, eller for å opprettholde autoriteten. Men vilkårlig så vel som uautorisert behandling av krigsfangene var forbudt og straffbart.

Bare fem måneder senere, i desember 1943, utgir LXXI armékorps, som holdt til mellom den nordlige delen av Nordland og Vest-Finnmark, sine retningslinjer for behandling av krigsfanger. Det er interessant at et korps innenfor Wehrmacht kom med en oversikt over behandling som ikke tok utgangspunkt i noe som kom fra sentralt hold i Norge eller Tyskland. Disse retningslinjene tok utgangspunkt i lokale forhold og ville klargjøre mange ulike forhold for krigsfangene. Retningslinjene ser ut til å gå bort fra det som var skrevet fem måneder før fra 20. bergarmé. Armékorpsset skrev nå at uriktige oppfatninger og eget skjønn hadde ført til at «en betraktet de sovjetiske krigsfangene som mennesker med krav på forsiktig og storsinnet behandling».¹⁰⁰⁴ Vaktmannskapene skulle anstrenge seg for å få fangene til å arbeide, og da skulle de ikke bli straffet for det de måtte gjøre overfor fangene. Selvsagt skulle det vaktene måtte gjøre, være innenfor retningslinjene.¹⁰⁰⁵ Det ser ut til at det var nødvendig å stramme inn holdningen overfor fangene, og her går det over i at det er greit for

---

¹⁰⁰² BA/MA. RH 20-20/234. Oberkommando der 20. arme. TB Dok. 6.7.1943

¹⁰⁰³ BA/MA. RH 20-20/234. Oberkommando der 20. arme. TB Dok. 6.7.1943. Punkt 1

¹⁰⁰⁴ RA. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet. Da. Eske 34. Der kommandierende general LXXI A.K. Betr. Einsatz und Behandlung der Kriegsgefangenen. 6.12.1943

¹⁰⁰⁵ Se også Soleim 2004:120

vaktene å presse hardt på dem for å få dem til å arbeide. Retningslinjene ser ut til å variere og gå fra den ene siden til den andre, fra å behandle krigsfangene godt siden de er en verdifull arbeidskraft, til at en skal presse dem hardt for å få dem til å arbeide. Fra 1944 er det ikke funnet noen generelle bestemmelser, bare enkeltordrer angående mulighetene for å unngå flukt og straffemomenter ved tilfangetakelse.

Leirkommandantene ser ut til å ha fått både generelle og detaljerte instruksjoner fra overordnede i utdanningen og ikke minst nye retningslinjer utover i krigen om behandlingen av krigsfangene. Bestemmelsene slo helt fra den første forordningen fra 1941 fast at sovjetiske krigsfanger ikke vilkårlig skulle mishandles. Men når behandlingen av fangene likevel varierte mye med mange dødsfall i noen leirer og få i andre, vil jeg undersøke hva som er årsaken til det. Disse bestemmelsene gjaldt også for jugoslaviske fanger fra de kom inn i Wehrmacht-systemet fra april 1943.

Leirkommandantens betydning for leveforholdene for krigsfangene

Var det mye spillerom for den enkelte leirkommandant til å kunne skape bedre eller verre forhold for fangene i «sin» leir? Det må ha vært muligheter til det, da det i noen fangeleirer er få døde og i andre leirer titalls og over hundre døde. Jeg vil ta utgangspunkt i noe Marianne Soleim skrev i sin doktoravhandling i 2004 om leirkommandantene. Angående forståelsen av kommandantenes rolle i behandlingen av de sovjetiske krigsfangene konkluderte hun: «Selv om materialet er spredt, ser det ut til at de tyske vaktene og kommandantenes alder hadde noe betydning for hvordan de behandlet de sovjetiske krigsfangene, men andre personlige egenskaper ved den enkelte kommandant var trolig mer avgjørende.»¹⁰⁰⁶ Soleim knyttet senere to nye punkter til de to foregående i brev til meg. Hun mener at om leirkommandantene hadde kamperfaring fra østfronten, hadde det en del å si for hvordan de behandlet fangene, og om de betraktet fangene som en arbeidsressurs eller ikke.¹⁰⁰⁷ Jeg vil først gå gjennom disse fire faktorene: alder, personlige egenskaper, kamperfaring og

---

¹⁰⁰⁶ Soleim 2004:130 og 2009:74

¹⁰⁰⁷ Soleim i brev til Michael Stokke 17.3.2015

vurderingen av fangene, før jeg går inn på andre faktorer som jeg mener er viktige når en skal vurdere kommandanters behandling av fangene.

Leirkommandantenes alder

Når det gjelder alder, bruker Soleim i avhandlingen som eksempel fire leirkommandanter i fire ulike fangeleirer. To av leirene, Kalvik og Buvik, lå i Sørfold kommune i Nordland. Deretter har hun beskrivelse fra fanger av en kommandant i Hamarøy kommune og til slutt av en midlertidig kommandant i Os kommune ved Bergen.¹⁰⁰⁸ Alle ser ut til å ha vært i leirer som arbeidet under Organisation Todt. I de to første tilfellene er det en eldre og en yngre kommandant. Begge behandlet fangene dårlig, og den eldste som var i Buvik, var også mislikt av sine underordnede.¹⁰⁰⁹ Disse eksemplene viste ikke noe om hvorvidt alder hadde noe å si. Derimot var en eldre offiser i en leir på Hamarøy beskrevet av fangene som en god offiser som hadde fangenes tillit. Kommandanten på Os beskrives av fangene selv som en god mann. Alderen hans er ukjent.

Leirkommandantene for jugoslaviske fanger var i hovedsak voksne menn, det vil si fra 43 år og opp til 61 år.¹⁰¹⁰ Det virker som om jo høyere grad og ansvar de har, jo eldre er de. Det er også naturlig i militæret. Johannes Hennig, som var underoffiser og arbeidet i flere fangeleirer, fortalte at underoffiserene var mellom 35 og 40 år. Soleim beskrev hvordan fangene opplevde at eldre vakter var mye bedre enn yngre vakter. Men eksemplene hun brukte, er fra bare én sovjetisk krigsfange og ellers fra norske vakter under SS.¹⁰¹¹ Spørsmålet er om norske sivile som ble vakter under SS, kan sammenlignes med tyske Wehrmacht-reservister som ble vakter i krigsfangeleirer.

---

¹⁰⁰⁸ Soleim 2004:128 f.

¹⁰⁰⁹ Soleim bruker Harry Söderman som kilde, som blander sammen leirene Kalvik og Buvik. Inspeksjonens egentlige reiserute vises i en rapport fra 12.–13. mai 1945 og i en rapport av Gunnar Moe fra hjemmefronten, som var med på turen. 1) Harry Söderman. *Polititroppene i Sverige*. Oslo 1946:225 og 233 ff. 2) RA. Forsvaret, Major Leiv Kreybergers arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø. Eske 2

¹⁰¹⁰ Austrått 61 og 59 år. Korgen 47, Sandnessjøen 45, Ylvingen 43 og Polarsirkelen 49 år i 1943

¹⁰¹¹ Soleim 2004:127 ff.

Hva er det med alder som eventuelt gjør at en behandler fanger bedre? Det er slikt som erfaring og i dette tilfellet at nesten alle leirkommandanter var så gamle at de hadde tjenestegjort i første verdenskrig og erfart krig på kroppen. Mennesker som er modne og har levd en stund, vil ikke så lett la seg rive med ved å foreta harde tiltak når det oppstår uro, mishandling og drap i en fangeleir. Nå viser likevel mitt utvalg av leirkommandanter at alle seks leirkommandanter for jugoslaviske fanger i mitt utvalg var over 43 år, det vil si godt voksne, at de var gift og hadde barn. Alle ble dømt for krigsforbrytelser i Jugoslavia etter krigen. Når det gjelder alder, vil jeg derfor ut fra mitt lille materiale argumentere mot Soleim der hun hevder at høyere alder har en betydning for en god behandling av fanger. Det var ikke forskjell om hvorvidt en under Wehrmacht var leirkommandant for sovjetiske eller jugoslaviske fanger, alle kommandanter hadde samme bakgrunn. Jeg har også over påvist at det under Wehrmacht ikke var spesielle ordrer angående de jugoslaviske fangene.

Leirkommandantenes personlige egenskaper

Soleim konkluderte ut fra det spredte materialet hun hadde tilgang til, at kommandantenes og vaktens alder hadde noe betydning for behandlingen, men at personlige egenskaper trolig var mer avgjørende.¹⁰¹² Hun viste til grusom behandling fra enkelte kommandanters og vaktens side. Det er enklere å forklare at SS brukte grusom behandling, når en ser på konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland. SS var mer opplært til å være forkjempere for rasen, en elitegruppe i naziideologien. Wehrmacht-offiserene var yrkesmilitære eller tidligere soldater fra første verdenskrig, de var sannsynligvis opplært til at en krigsfange skulle behandles som en soldat, som et menneske. Men den nazistiske propagandaen hadde påvirket også dem til å se på en soldat fra Den røde armé som en dødsfiende.¹⁰¹³ Før invasjonen av Sovjetunionen samlet Hitler sine generaler og fikk dem til å sverge på å gå sammen i «tilintetgjørelseskampen» mot Sovjetunionen.¹⁰¹⁴ Forfatter Guido Knopp mener at

---

¹⁰¹² Soleim 2004:130

¹⁰¹³ Bartov 1992:182

¹⁰¹⁴ Knopp 2012:147 f.

stemningen i den tyske militæreliten var antibolsjevistisk. En forordning til Wehrmachts soldater om straffefritak for forbrytelser mot sivilbefolkningen kom 13. mai 1941. En egen «kommissærordre» fra 6. juni 1941 gjorde at de sovjetiske politiske offiserene kunne skytes etter å ha blitt tatt til fange.¹⁰¹⁵ På grunnlag av propagandaen og Wehrmachts ordrer drepte Wehrmacht sivile og deltok i massedrap på jøder på østfronten.

Behandlingen av fangene hadde mye å gjøre med om leirkommandantene var overbeviste nasjonalsosialister, ikke bare deres personlige egenskaper. Deres ideologiske bakgrunn ble ikke trukket inn under krigsforbrytterretts sakene i Jugoslavia. Det er deres handlinger som avgjorde saken. Jeg mener at Soleim kunne ha lagt sterkere vekt på ideologi som forklaring på at Wehrmacht-offiserer mishandler sovjetiske krigsfanger. Hvilke personlige egenskaper la Wehrmacht vekt på i krig? I 1934 ble følgende liste satt opp: En soldat skulle først og fremst ha et kampglad mot, ha hardhet, beslutsomhet og lydighet. Feighet var skammelig, nøling ikke godkjent.¹⁰¹⁶ Denne listen endret seg ikke vesentlig inn i andre verdenskrig. Interessant er det at Sönke Neitzel og Harald Welzer i boken *Soldater* mener at «nasjonalsosialismens ideologisk konnoterte endringer av det militære verdisystemet var av begrenset betydning».¹⁰¹⁷ De bygger det blant annet på vurderinger av soldater i hærens personalmapper. Der brukes ikke begrepet fanatisme, mens det er vanlig i personalmappene til SS. Begrepet «nasjonalsosialistisk holdning» ble brukt i Wehrmacht, men ikke gjort til et avgjørende vurderingskriterium. Torgeir Sæveraas går mot Neitzel og Welzers syn ti år senere og mener at nazismens verdensbilde var bestemmende for Wehrmachts handlingsmønster.¹⁰¹⁸ [...] (H)ele konteksten som soldatenes handlinger foregikk i og det konformitetspresset og den gruppedynamikken de måtte forholde seg til, var så til de grader ideologisk, noe som satte et uomgjengelig preg på soldatenes hverdag og krigstjeneste.¹⁰¹⁹ Hitlers drøm om å forme en «ny» nasjonalsosialistisk soldat der politiske og militære verdier smeltet sammen, ble aldri

---

¹⁰¹⁵ Knopp 2012:148

¹⁰¹⁶ Neitzel og Welzer 2011:58 f.

¹⁰¹⁷ Neitzel og Welzer 2011:60

¹⁰¹⁸ Sæveraas 2021:425

¹⁰¹⁹ Sæveraas 2021:426

virkelighet. Men kravene økte jo nærmere krigsslutt en kom. Det kan da virke som om det er litt tilfeldig hvilke verdier en offiser som ble sendt til Norge for å bli leirkommandant, hadde. Selv om offiseren var offiser i Wehrmacht, skulle han handle som nasjonalsosialist. Da skulle han være hard mot rikets rasemessige fiender, selv om de var blitt krigsfanger.

Den sovjetiske krigsfangen Ivan Pasjkurov var i flere ulike fangeleirer under Wehrmacht i Sør-Norge. Han beskrev senere i en bok at mye av hvordan behandlingen artet seg, var avhengig av leirkommandanten: «Var han et noenlunde skikkelig menneske, kunne fangeleiren være et tålelig bra oppholdssted. Men var han en utpreget rasist, ble leirlivet et rent helvete preget av tortur og fysisk mishandling.»¹⁰²⁰ Her bringer Pasjkurov inn det ideologiske momentet, om leirkommandanten var sterkt ideologisk preget. Flere nordmenn som observerte det tyske militæres fangebehandling i leirene under krigen, mente også at en viktig årsak til hvordan leirforholdene ble, var hvem som var kommandant.¹⁰²¹

Noen andre mulige forklaringer kan være hvorvidt offiserenes kamperfaring og møte med Den røde armé hadde ført til et større hat til alt som hadde med Sovjetunionen å gjøre. På den måten ville kommandantene ha en større antipati for den enkelte sovjetiske krigsfange. Hvis jeg lager en hypotese ut fra dette, ville kommandantene som kom fra det sivile liv, ha behandlet fangene bedre enn kommandanter som kom fra østfronten. Det virker ikke slik. Et annet spørsmål er hvorvidt leirkommandantenes syn på om fangene var regnet som en arbeidsressurs eller ikke, hadde noe å si for behandlingen.¹⁰²² Det som sto i forordningene, var at fangene var en arbeidsressurs og skulle vurderes som det. Som jeg viste over, varierte bestemmelsene for hvordan en skulle få krigsfangen til å arbeide godt. Bestemmelsene pendlet fra at en skulle behandle krigsfangen akseptabelt siden han var en verdifull arbeidskraft, til at en skulle presse ham hardt for å få ham til å arbeide. At bestemmelsene varierte etter om ledelsen i Oslo eller i et armékorps endret mening om behandlingen, har nok ført til usikkerhet hos leirkommandantene. Usikkerheten må ha

---

¹⁰²⁰ Ivan Pasjkurov. Tapte år. 1990:99 f.

¹⁰²¹ Pål Evensen. Fangene i Rana. I Årbok for Rana 1983:90

¹⁰²² Soleim i brev til Michael Stokke 17.3.2015

ført til at den enkelte leirkommandants personlige holdning spilte en enda større rolle for hvordan fangene ble behandlet.

Leirkommandantenes utdanning og tidligere yrke

Andre faktorer som jeg mener har noe å si for hvordan leirkommandanten behandlet krigsfangene, er hans bakgrunn eller, rettere sagt, hans utdanning eller mangel på utdanning til en slik tjeneste i krigsfangeleirene. Det finnes et eksempel på en som ble bataljonskommandant i Hamarøy for hele 184. bataljon, ti fangeleirer, major Henry Ernst. Han var først to måneder i Stalag 330 i Alta for å bli satt inn i administrasjon av fangeleirer.¹⁰²³ De reserveoffiserene som skulle bli leirkommandanter, må ha fått en viss opplæring i Nazi-Tyskland, men det er usikkert hvor grundig den var. Men tidligere bakgrunn ser ikke ut til å ha vært viktig for hvem som ble kommandant. Yrker som leirkommandantene hadde i mitt utvalg, spenner blant annet fra statsfunksjonær, sekretær og veioppsynsmann til frisør. Det som derfor ser ut til å ha innvirket på hvem som ble kommandant, er hans militære grad. Kapteiner ble kommandanter, bare unntaksvis underoffiserer i mindre leirer.

Den tyske presten Johannes Hennig var i staben i flere fangeleirer og møtte flere ulike kommandanter i fangeleirer i Sørfold i Nordland. Han skriver at alle var offiserer med ulik interesse for sin tjeneste i fangeleiren. Hennig fungerte ikke som prest i fangeleirene, men var underoffiser og hadde ulik administrativ tjeneste. For eksempel var en oppgave å planlegge forpleiningsrasjonene, både for den tyske vaktstyrken og krigsfangene. Hennig skrev en dagbok og mange brev som senere i 2002 ble publisert i forkortet utgave i bokform. Hennig var i leiren Rønvik ved Bodø fra 25. mars 1944. Der beskrev han ledelsen i leiren. Kommandanten der hadde grad av Oberstleutnant. I det sivile var han embetsmann. Hennig beskrev ham som «smålig, nøyaktig ... alltid med en barsk kommanderende tone, trolig fordi han er usikker. Han er naturligvis upopulær».¹⁰²⁴ En med sersjants grad fungerte midlertidig som leirkommandant. Sersjanten var godt likt fordi han ikke plaget underoffiserene eller de

---

¹⁰²³ RA. Forsvaret, 1. batteri/ 1. Norske brigade. Eske 7. Forklaring av Henry Ernst 18.7.1945

¹⁰²⁴ Hennig 2002:42 f.

menige. Hennig fortsetter med å beskrive en tredje person, underoffiser Paulsen fra Saarland, som var en ansvarsbevisst mann. Han fungerte som regnskapsfører og hadde både med kompanikontoret, kantinen og kjøkkenet å gjøre. I det sivile var han i tekstilbransjen. Alle underoffiserene var mellom 35 og 40 år gamle, og de fleste var fra Erzgebirge i Sachsen. Systemet med å lede en fangeleir for krigsfanger når en ikke hadde erfaring fra det tidligere, må ha ført til frustrasjon hos offiserene i ledelsen. Med lite utdanning i hvordan en drev fangebehandling, ble det høyst ulik behandling i de forskjellige fangeleirene.

Andre faktorer for hvordan leirkommandantene behandlet fangene

Krigstretthet kan også spille inn da størsteparten av kommandantene hadde tjenestegjort under første verdenskrig. De kan da være lei av krigføring, også i den pågående krigen og vil ikke da være så interessert i hvor mye fangene fikk bygd. Eventuelt kunne det også slå andre veien, veteranene kunne også utnytte situasjonen til å hevne seg på russere generelt som en kollektiv hevn på dem som et folkeslag. Reaksjoner overfor kommandanter eller vakter på at fanger ble unødvendig hardt behandlet, forekom sjelden. Ett tilfelle var da kommandanten i Botn-leiren ble avsatt. Et annet eksempel på det motsatte var vakter som ble satt i ti dagers arrest i Ørland-leiren på grunn av for god kontakt med fanger. Andre kommandanter eller vakter ble sendt til tjeneste på østfronten enten for drap eller for å ha gitt fangene for god behandling. Jeg har for få konkrete eksempler som grunnlag til å kunne lage noen generell tese om slike reaksjoner. Johannes Hennig mente at i flere fangeleirer, når krigen var slutt, satte fangene pris på sin tyske ledelse.¹⁰²⁵

Som en sammenfatning vil jeg mene at Soleims tese om at de personlige egenskapene var den viktigste faktoren hos en leirkommandant for behandlingen av krigsfangene, ser ut til å stemme. Selv om hun har lite materiale å bygge teorien på, synes mine funn fra flere kommandanter i leirene for jugoslaviske fanger å peke mot

---

¹⁰²⁵ Hennig 2002:175

samme resultat. To ulike leirkommandanter kunne utføre sin tjeneste ganske så forskjellig. Eksempelene med leirene Botn og Korgen viser det klart, med en leirkommandant i Botn som selv tok initiativ til mishandling og lot være å etterforske drap som vaktene utførte. Motsatt var leirkommandantens oppførsel i Korgen, der det var langt roligere forhold for fangene. Det var mange mulige faktorer som spilte inn for hvordan en leirkommandant oppførte seg og behandlet fangene. Det er umulig å spore disse uten først å gjøre en psykologisk dybdeundersøkelse av kommandanten før, under og etter krigen i den hensikt å avdekke hans motiv og ideologiske overbevisning for enten å mishandle eller å la være. Raseideologien var det grunnleggende elementet i behandlingen av de sovjetiske krigsfangene, som en del av «tilintetgjørelseskampen» mot Sovjetunionen. Derfor ble også Wehrmachts offiserer preget av dette, selv om ikke alle ble så overbeviste nasjonalsosialister som Hitler ønsket. Om vi for eksempel ser på det generelle skillet mellom SS' behandling og Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene, ser vi klart ulikhetene i grad av fanatisme. Vaktens behandling av fanger behandler jeg under, men jeg mener at kommandantens innstilling til fangene påvirket enkeltvaktens innstilling i så stor grad at en kan si at det var han som avgjorde hvordan behandlingen av fangene ble i en leir. Unntatt er situasjoner der enkeltvakter bryter reglementet eller den uskrevne normen som kommandanten mente skulle råde i fangeleiren.

Vaktens behandling av fangene

Mange instruksjoner finnes for vaktens behandling av krigsfangene. Dette var viktig for å unngå flukt og for at fangene skulle yte best mulig i arbeidet. Vaktene skulle opptre hardt og strengt, men ikke foreta handlinger som var «under deres verdighet». ¹⁰²⁶ De tyske forordningene fra september 1941 beskrev hvordan den tyske soldatens innstilling skulle være. «Følelsen av stolthet og overlegenhet som den tyske soldat har under bevokning av sovjetiske krigsfanger, må være synlig.» Leirkommandant Albrecht i juli 1942 i Norge beskrev videre hvilke egenskaper en god vakt burde ha:

---

¹⁰²⁶ Soleim 2004:122.

«Den pliktfølelse som en soldat har, vil gjøre at en kan gjennomføre en god vaktjeneste. Den strengeste disiplin, justis og ubestikkelighet forventes.»¹⁰²⁷ Siden vaktene hadde lov til å bruke geværet til å slå med, er dette noe som ble mest synlig for både nordmenn og fanger. Det ble slått mye med geværkolben, og det som for vaktene virket som passiv motstand ved at fangene arbeidet langsomt, kunne være et resultat av kroppslig svakhet hos fangene. Vaktene kunne utnytte det at de var alene med fangene. Vakter kunne utnytte systemet ved å skyte fanger uten grunn og gi beskjed til kommandanten, som får høre at fangen som ble skutt, prøvde å flykte. Dette var forskjellen på SS-systemet og Wehrmacht-systemet. I begge system sendte ledelsen melding oppover i systemet når en fange ble skutt. Men der SS kunne sende enkle, ofte falske dødsmeldinger som ikke ble undersøkt, krevde Wehrmacht-systemet rapporter og nærmere undersøkelse av hendelsesforløpet,¹⁰²⁸ Men dette kom an på kommandantens og kompanisjefens interesse, for eksempel angående Flecksteins drap på en fange på Ylvingen, som nevnt over, ble ikke drapet undersøkt nærmere av overordnede.

Vaktenes yrkesbakgrunn hadde et spenn fra melkemann til lærer. Det var også yrker som lærer, sekretær, frisør, gårdbruker, skomaker og gruvearbeider. Dette var et tverrsnitt av den tyske befolkningen. Som oftest var det få vakter med yrker med høyere utdanning. Vaktene som jeg kjenner til nøyaktig alder på i leirene for jugoslaviske fanger, var mellom 36 og 43 år. Alle var gift og hadde flere barn. De menige vaktene hadde ikke deltatt i første verdenskrig. Fra leiren Messingslett i Dunderlandsdalen nord for Mo i Rana skrev en som bodde nær fangeleiren, at vaktene var rekonvalesenter fra østfronten.¹⁰²⁹ Han mente også at det var hyppige utskiftninger av vakter i leirene. Kanskje var det for å unngå at vakter opprettet for nær kontakt med fangene eller lokalbefolkningen.¹⁰³⁰ Å bytte ut vakter var også vanlig i leirene for jugoslaviske fanger. Radovan Rajić skrev i mai 1945 et avsnitt om hvordan de

---

¹⁰²⁷ AiN. AS-08-137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern. S.3. Punkt B.5. Oversatt

¹⁰²⁸ Wachsmann 2015:169 f., 252 f.

¹⁰²⁹ Evensen 1983:98

¹⁰³⁰ Evensen 1983:90

jugoslaviske fangene på slutten av krigen på Ørland arbeidet for å få opprettet et samarbeid med vakter og at det i stor grad lyktes:

«Vi visste at lederskapet var fascistisk, men soldatene var enkle mennesker fra folket som var hjernevasket av propaganda. Svært fort klarte vi å se forskjellene, det er som å se forskjellen mellom det gode og det dårlige, og vi var smarte. Ofte brukte vi å gi sigaretter til de gode vaktene uten grunn, vi ga dem sigaretter selv når det ikke dreide seg om å ta mat inn i leiren. (...) Vi prøvde også å få dem til å tenke og observere. På den måten prøvde vi å presentere oss for dem, forklare hvem vi er, og hva vi hadde kjempet for i landet vårt. Vi prøvde også å forklare dem deres plass i Tyskland ved å spørre dem hva de kjempet for. Vi prøvde å få dem til å se at vi kom fra det samme lag av folk i begge våre land, at vi var enkle arbeidsfolk, og at det ikke er noen grunn til å hate hverandre. Tvert imot skulle vi begge kjempe for bedre forhold i hvert av våre land for folk som oss. Og så – ord for ord – etter en god stund begynte de å se på oss som virkelige mennesker, og de begynte å hjelpe oss ved å dekke over for oss og lot oss passere inn i leiren med mat. Uheldigvis ble fascistene på et tidspunkt klar over dette, og tok noen av vaktene i å bistå med denne tjenesten og begynte å straffe disse. Straffen for vaktene som hjalp slavene, var ti dager i arrest. Men de var sterke og gikk i fengsel for oss, og når de kom ut, fortsatte de å hjelpe oss. Mens de var i fengsel, sørget vi for sigaretter til dem og ofte også med mat. De visste at dette ikke var enkelt for oss, og verdsatte det derfor enda mer. Når denne fengselsstraffen ikke hjalp, begynte fascistene å holde foredrag for vaktene mot fangene, men sammen med vaktene gjorde vi narr av disse forsøkene og lo av det. Selvsagt var det skifte av vakter, og når nye ankom, begynte fascistene umiddelbart å holde disse foredragene for vaktene. De første dagene var derfor de nye vaktene svært strenge, de holdt geværene hele tiden i skuddklar posisjon, og de fulgte hvert skritt vi foretok oss. Men hva skjedde så? De eldste vaktene blant dem hengte geværet på brakkedøra, satte seg der, eller til og med tok seg en blund, mens vi delte mat i brakka og en av oss holdt vakt utenfor for å passe på at ingen

offiserer dukket opp. Da de nye vaktene så dette, fløy alle instruksjoner ut av hodet på dem, og de begynte å oppføre seg likedan.»¹⁰³¹

Det ser ut til å ha vært enklere å påvirke vaktene til å behandle fangene bedre enn det var å påvirke kommandantene. Mange situasjoner er beskrevet i bøker der vakter slo og drepte fanger. Det kan virke som om der kommandanten ikke hadde en klar standard for vaktens oppførsel, ble det mye verre forhold for fangene. Da ble det ofte gruppementaliteten som slo inn, og en norm ble gjengs på grunnlag av noen sterke personligheter blant vaktene.

Da har jeg undersøkt både hvordan kommandantene og vaktene fungerte i relasjon til reglementet og til hverandre. Nå vil jeg ta et eksempel ved å se på forholdene for fangene for de sovjetiske fangene på Saltfjellet, i naboleirene til hovedleiren der jugoslavene var i 1944–1945. Da vil jeg prøve å vise forskjeller og likheter og muligens få noe mer utfyllende svar på hvordan behandlingen var. I tillegg vil det vise hvordan kommandanten styrte de leirene, både de som var litt bedre, og de som var forferdelige. For å få et mulig svar på denne komparasjonen skal jeg fokusere særskilt på dødstill og dødsårsaker.

Forholdene for sovjetiske krigsfanger i noen leirer på Saltfjellet

Fra mai 1944 var jugoslavene i samme slags arbeid som sovjetiske krigsfanger i leirene som Wehrmacht og Organisation Todt drev langs Nordlandsbanen. Det vil gi et godt grunnlag for sammenligning. Leirene for sovjetiske krigsfanger i arbeidet på Nordlandsbanen var i bruk fra april 1943 til freden i mai 1945. 32 fangeleirer var bygd for å huse krigsfanger til å bygge Nordlandsbanen, fra Mo i Rana til Fauske.

Organisation Todt sto for arbeidet, og Wehrmacht hadde hovedansvaret for fangene. I utgangspunktet skulle det nå være samme reglement og da lik behandling av sovjetere, polakker og jugoslaver. Men det var et skille ved at polakkene og jugoslavene fikk litt bedre behandling da de fikk Røde Kors-pakker og lov til å sende og motta brev. De polske krigsfangene fikk i tillegg en mindre lønn.

---

¹⁰³¹ Rajić 1996:101 ff.

Å velge ut sammenlignbare fangeleirer for sovjetiske krigsfanger mellom Mo i Rana og Fauske under Wehrmacht og Organisation Todt er vanskelig. Blant de 32 fangeleirene ble noen fangeleirer omgjort til sykeleirer på slutten av krigen, og noen ble omgjort til samleleirer for fanger som hadde meldt seg til tjeneste i «Russlands frigjøringsarme» (Vlasov-armeen), altså til tysk militærtjeneste. Russlands frigjøringsarme ble ledet av General Andrej Vlasov fra høsten 1942. Han kjempet da på tysk side mot bolsjevismen, men ledet lenge en fantomhær da de som ble vervet, ble lagt til tyske avdelinger. Ikke før januar 1945 fikk han to divisjoner som han ledet, bare en av dem kom i kamp. Cirka en million sovjetiske krigsfanger vervet seg til ulike nasjonale bataljoner i Wehrmacht og til Vlasov-armeen.¹⁰³² Fem leirer i Saltdal og en i Rana var samleleirer for Vlasov-aspiranter våren 1945.¹⁰³³

Jeg vil velge fire fangeleirer for sovjetiske krigsfanger som var geografisk i samme område med omtrent samme klima. Alle var naboleirer til Polarsirkelen-leiren, der jugoslaviske fanger var. Det forekommer leirer med titalls døde og en leir med over 200 døde i samme område. Hva kan årsaken være til det? Naboleirene nord for leiren Polarsirkelen, der jugoslavene var fra august 1944 til freden, er leirene Bjørnelva og Kroknelva på Saltfjellet. De var også de to leirene med høyest dødelighet i hele Saltdal, med henholdsvis 207 og 133 døde.

Et tysk-russisk samarbeidsprosjekt har skannet og digitalisert fangekort på døde sovjetiske krigsfanger. Cirka 800 000 kort ligger nå tilgjengelig på russiske nettsider.¹⁰³⁴ Dette er hentet ut og sortert både av Falstadsenteret og Narviksenteret.¹⁰³⁵ Fangekortene fulgte fangene fra Tyskland til fangen eventuelt døde, og kortene ble da sendt med påskrift til WAsT i Berlin. På arkivet til dette kontoret ble kortene lagret til krigens slutt.¹⁰³⁶ Sommeren 1945 tok de allierte myndighetene beslag i alle fangekortene og ga de som gjaldt sovjetiske døde over til sovjetiske myndigheter.

---

¹⁰³² Catherine Andreyev. Vlasov and the Russian Liberation Movement. Cambridge 1987:2,7

¹⁰³³ RA. Forsvaret. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø. Eske 2. Mappe: Lister over leirer. Fortegnelse over russiske fangeleirer i Saltdal. Avsnittssjef doktor Frostad, Vensmoen

¹⁰³⁴ Forsvarsdepartementet i den russiske føderasjonen. Tatt ut 7.1.2019. https://obd-memorial.ru/html/Om_samarbeidsprosjektet_på_nettsidene_til_Stiftung_Sächsische_Gedenkstätten: <https://www.dokst.de/main/content/auskuenfte/sowjetische-buerger/kriegsgefangene/kriegsgefangene-ehemalige-sowjetische-buerger>

¹⁰³⁵ Falstadsenteret har nettsiden: Utenlandske krigsgraver i Norge. www.krigsgraver.no/nb

¹⁰³⁶ Otto 2011:537f.

Dødsårsak er med på de fleste fangekort, med dødssted og begravellessted beskrevet på kortet. Dessverre mangler nesten alle fangekort fra januar 1945 og frem til freden. Fra leiren Krokelta, der 133 fanger døde fra mai 1944 til mai 1945, er det bevart bare 12 kort. Ifølge påskriften på kortene ble tre av fangene skutt høsten 1944 for fluktforsøk. Leiren ble etablert 10. mai 1944.

Bjørnelva-leiren ble etablert 9. mai 1944. For de 207 som døde på et år, er 98 fangekort med dødsårsak tilgjengelige. Fangekortene er registrert med døde i tidsrommet 14.6.–30.11.1944. 79 fangekort viser at dødsårsakene var ulike typer sykdom. De fleste døde av lungesykdom, dysenteri og av det som Wehrmacht betegner som hjerte- og kretsløpssvakhet. Det er egentlig en betegnelse som skjulte at fangen var utslitt, kroppen klarte ikke mer. Ti ble skutt av dem som døde i denne perioden. Av dem ble tre skutt for fluktforsøk, to for motstand og fem av ukjent grunn.

Når det gjelder leirene Bolna og Randalsvollen rett sør for Polarsirkelen-leiren, er 17 av 41 dødsårsaker kjent. Tolv av de 17 døde av tuberkulose og andre sykdommer. Én begikk selvmord i desember 1944, samme måned som to ble skutt for fluktforsøk. At forpleiningssatsene ble nedsatt både 1. februar og igjen 21. mars 1945 for alle sovjetiske krigsfanger, både dem som var i arbeid for Wehrmacht og for Organisation Todt, forverret også situasjonen.

På de ti månedene som jugoslavene var i nabofangeleiren Polarsirkelen, døde bare fem fanger av 776. Alle ble skutt, flere under fluktforsøk. Det er en meget stor ulikhet med to leirer for sovjetiske krigsfanger nord for Polarsirkelen-leiren med 340 døde og, på sørsiden, to leirer for sovjetiske krigsfanger med 41 døde. Beskrevet på en annen måte: fem leirer er innenfor en radius på 24 kilometer, med fire leirer for sovjetiske krigsfanger der det til sammen døde 381 fanger, og én jugoslavisk leir der det døde fem fanger. Dette hadde nok en del å gjøre med klimaet, bare fra Bjørnelva sørover ned til Bolna er det stor forskjell, fra åpen vidde der vinden tar tak ved Bjørnelva, til Bolna, som ligger i en dal og er mer beskyttet. Antallet døde minker også for hver fangeleir nedover Saltdal til Rognan, der bare tre døde.

Når det gjelder sykdom og svekkede fanger i midten av mai 1945 i Saltdal og Rana, er Bjørnelva og Krokelta på gjennomsnittet, med 7 prosent syke, men til sammen henholdsvis 32 og 40 prosent totalt når en tar med de fangene som var

svekket ved freden. Det er et høyt antall som gjør at disse fangeleirene var blant de verste i Saltdal. På Rana-siden av Polarsirkelen-leiren er fangeleirene Bolna og Randalsvollen. Bolna har totalt 7 prosent syke og svekkede, Randalsvollen mangler det tall på. Blant jugoslavene var det 40 lettere syke i midten av mai 1945. I rapporten fra 14. mai 1945 beskrives forholdene som meget bra. «Fangene var godt kledd og hadde ekstraforpleining fra Røde Kors, USA og dessuten forsendelser fra Serbia.»¹⁰³⁷ Otto Hansen fra hjemmefronten var med og inspiserer noen fangeleirer i Saltdal i tiden 11.–14. mai 1945 og skrev i en rapport at «forholdene varierte meget sterkt fra leir til leir».¹⁰³⁸

Hvordan skal en forstå dette? Det er samme type arbeid, og fangene bor i omtrent samme type brakker. Samme Wehrmacht-regime. Klima er nevnt. Leirene i Rognan lå nær et tettsted med mange nordmenn som kunne gi fangene matpakker. På høyfjellet var det ingen hus. Det harde klimaet sammen med en kommandant som behandlet fangene dårlig, har sannsynligvis gjort utslaget for at det ble så mange dødsfall. Jeg mener at forholdene i fangeleirene for sovjetiske krigsfanger i Norge generelt kan karakteriseres som dårlige. Den vanlige fangeleir hadde dårlige forhold for fangene, men ikke nødvendigvis med så mange døde. Så er det noen fangeleirer som utmerker seg ved at det er mange døde og forferdelige forhold. På den motsatte siden er det noen få fangeleirer der det var meget få syke fanger og ingen døde. Nordmenn etter krigen kan til og med beskrive disse kommandanter som gode mot fangene.

Jeg har nå påvist at det var ganske dårlige forhold for sovjetiske krigsfanger i flere av leirene som var under Wehrmacht og Organisation Todt. Sammenlignet med dødshallene i for eksempel Polarsirkelen, der det var samme type arbeid under samme ledelse, er det en stor forskjell. Dette har så langt jeg kan se, mindre å gjøre med ledelsens generelle behandling av fangene, men mer sammenheng med at jugoslavene i lengre tid hadde mottatt Røde Kors-pakker. For arbeidet ved Polarsirkelen var hardt,

---

¹⁰³⁷ RA. Forsvaret. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø. Eske 2. Rapport fra befarig 14.4.1945 til fangeleirene Eiterå-Polarcirkel. 16.5.1945. Skrevet av Reidar Fodstad og Arne Langvik Hansen

¹⁰³⁸ RA. Forsvaret. Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere krigsfanger i Bodø. Eske 2. Rapport fra Otto Hansen 15. mai. Undersøkelse av fangeleirene Rognan, Mo i Rana i tiden 11.–14. mai

fortalte jugoslavene, men det var samme arbeid som for de sovjetiske krigsfangene. Nå hadde jugoslavene i tillegg fått nye klær i perioden før de kom til Polarsirkelen-leiren, det hadde nok ikke de sovjetiske krigsfangene. Selv om jugoslavene hadde nok mat og gode klær, kunne det ha vært en dårlig leir hvis kommandanten og vaktene mishandlet og drepte fanger. Det må altså ha vært en bedre kommandant og bedre vakter i Polarsirkelen-leiren, i motsetning til for eksempel i Bolna-leiren eller Bjørnelva- og Krokelvaleiren.

Jeg vil også se på forholdene for polske krigsfanger, spesielt i den siste perioden da de arbeidet på Nordlandsbanen. De hadde også rimelig bra forhold på linje med jugoslavene. For eksempel fikk de også motta Røde Kors-pakker. Var det da like gode forhold for de polske krigsfangene som generelt for de jugoslaviske fangene?

Forholdene for polske krigsfanger i to leirer i Saltdal og kommandantens rolle

I 1939 ble det tatt 587 300 polske krigsfanger da landet ble invadert av Nazi-Tyskland. Cirka 420 000 ble værende i krigsfangeleirer.¹⁰³⁹ Etter hvert fikk Wehrmacht flesteparten til å frasi seg sin krigsfangestatus for å bli sivil arbeider i Nazi-Tyskland. 80 000 mann nektet og noen få tusen krigsfanger ble senere satt inn i arbeidsbataljoner.¹⁰⁴⁰ Tre av bataljonene ble etter noen år i arbeid i Tyskland, sendt til Norge våren 1942. Til sammen cirka 1700 mann ble sendt til Norge og fordelt langs kysten fra Vest-Agder til Nordland for å arbeide på kystfort. De ble flyttet rundt etter behov, en bataljon ble værende i Sør-Norge. I Nordland var det fra høsten 1944 samlet to bataljoner. De polske krigsfangene var fordelt på to fangeleirer i Saltdal. Hensikten var at de skulle arbeide på Nordlandsbanen. Avdelingene som krigsfangene tilhørte, var Bau-Pioner-bataljon 28 og 41, og de var administrert av Armeepionierführer i

---

¹⁰³⁹ Tadeusz Panecki (red.) *Militarny udział Polski w II wojnie światowej [w:] Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej, Bilans, wnioski i doświadczenia.* [Polens militære deltakelse i andre verdenskrig. I: *Polens væpnede kamp i andre verdenskrig, balanse, konklusjoner og erfaring*] Warszawa 1999:20

¹⁰⁴⁰ Hatlehol 2015:244

Wehrmacht.¹⁰⁴¹ Tidligere var den ene bataljonen forlagt i ulike leirer i Møre og Romsdal og den andre i ulike leirer i Nordland. 1040 fanger var i de to leirene. Alle ble overført til arbeidet under Organisation Todt i august 1944 i forbindelse med et bytte av sovjetiske krigsfanger.¹⁰⁴² I motsetning til sovjetiske krigsfanger fikk polakkene utbetalt lønn for arbeidet de gjorde. Daglig skulle de ha mellom 0,90 og 1,70 riksmark, avhengig av utdanning og arbeidsområde. I tillegg hadde Wehrmacht bestemt at polakkene skulle få et ytelsestillegg på mellom 0,30 og 0,60 riksmark.¹⁰⁴³ De polske krigsfangene hadde også noen fordeler som de jugoslaviske fangene hadde, ved at de fikk Røde Kors-pakker. Det hadde de mottatt fra høsten 1942. Men også polakkene ble utsatt for mishandling og drap.

Kommandanten for hele 41. bataljon og for polakkene i 1. kompani, Hauptmann Barvich, ble etter krigen anklaget for krigsforbrytelser. Da en polsk krigsfange prøvde å flykte fra Rotelva-leiren i oktober 1944, ble han tatt og på vei tilbake til leiren drept. Hauptmann Barvich lot ham ligge to dager ved porten til skrekk og advarsel.¹⁰⁴⁴ Flere andre prøvde også å flykte, og to døde av kullosforgiftning i en hytte rett over grensen til Sverige, også i oktober 1944. Minst 32 flyktet to år tidligere, på høsten 1942, og noen av dem ble skutt. Etter høsten 1942 virker det som om de polske krigsfangene fikk såpass gode forhold at få behøvde å flykte av den grunn. Dette ser jeg på statistikken over flyktede fanger, med få fluktforsøk i 1943–1944. Færre døde også. Da de polske krigsfangene ble sendt til fangeleirer nær den svenske grensen, var det flere som prøvde å flykte igjen.¹⁰⁴⁵ Hauptmann Barvich ble også anklaget for helt siden 1940 i en leir i en del av Polen å ha gitt ordre om å slå fanger, mest på kinnet.

---

¹⁰⁴¹ RA. DOBN. Eske 8. Deutsche Verwaltung alliierter kgf. 4.9.1945

¹⁰⁴² BA/MA. RW 39/194. AOK Norwegen. TB 6/1944. 2000 sovjetiske krigsfanger ble sendt til Norge og overlatt til 20. bergarmé i Nord-Finland for å bygge forsvarsstillinger der i slutten av juni 1944. Wehrmachtbefehlshaber Norwegen sendte derfor 2050 krigsfanger til Organisation Todts arbeid på Nordlandsbanen, der halvparten av dem var polske krigsfanger. Med henvisning til Gunnar D. Hatlehol

¹⁰⁴³ BA/MA. RW 39/156. TB 4/1942.

¹⁰⁴⁴ NA. WO 331/43. Headquarters Allied Land Forces Norway. Prisoner of war executive, Polish section to Major MacDonald, PWX. HQ ALFN. 20.8.1945. Report Rotelva 19.6.1945. S. 1

¹⁰⁴⁵ Landsarkivet i Östersund, Sverige. Landsfiskalens i Arjeplogs distrikt arkiv. Protokoll rörande flyktingar och övriga utlänningar. 1944–1945. A IV:2. 16 polske krigsfanger prøvde å flykte fra Rotelva-leiren fra 7. august frem til 11. oktober 1944. 13 klarte å flykte til Sverige, to døde i Sverige og en ble skutt. Etter at den fangen som ble skutt, var tatt med til fangeleiren og vist frem, var det ikke flere som flyktet

Også fanger som prøvde å bringe matvarer inn i leiren, ble på hans ordre mishandlet med en gummislange av vaktene. Ni tidligere fanger vitnet etter krigen mot Barvich.¹⁰⁴⁶ Han skulle også ha latt en såret fange ligge og dø foran leirporten i Szymflis (ikke funnet på kart) i Øst-Preussen 21.–22. mai 1941.¹⁰⁴⁷ De polske krigsfangene anklaget mange tyske vakter for mishandling, helt fra forhold fra 1941 i Tyskland til 1945 i Norge. Til sammen 25 tilfeller av mishandling ble rapportert av tidligere fanger i 41. bataljon til representanten for polske borgere etter krigen. Nå er dette fordelt på 550 fanger over fire år. Da er det ikke mange hendelser totalt sett. At bare cirka 18 polske krigsfanger døde fra mars 1942 til mai 1945 i Norge, vitner om mye bedre forhold sammenlignet med forholdene for jugoslavene og sovjeterne som også var under Wehrmacht. 18 døde krigsfanger av 1711 som ankom til Norge, utgjør 1 prosent. Dødsårsaken er kjent for alle. Sju ble skutt, alle under fluktforsøk eller etter å ha blitt tatt. To døde under flukt til Sverige. Fire døde i arbeidsulykker, tre av ulike sykdommer, og to begikk selvmord, derav én under flukt.¹⁰⁴⁸

Den internasjonale Røde Kors-komiteens inspeksjoner i leirene for polske krigsfanger i august 1943 og juni 1944 viste at de tyske kommandantene sannsynligvis sjelden ga straff til fangene, og hvis de gjorde det, varte straffen i kort tid. Vanligvis var det fem til sju dagers arrest i en egen brakke. Noen satt også så lenge som tre uker som straff for dårlig utført arbeid og dårlig disiplin. Det forklares i rapportene fra Røde Kors at kommandanten i avdelingen kunne gi maksimum fem dagers arrest, mens bataljonkommandanten kunne gi tre ukers arrest.¹⁰⁴⁹ Fangene kunne også bli fratatt en eller to pakker med sigaretter for dårlig arbeid.¹⁰⁵⁰ I leiren i Sandnessjøen var det ingen som var satt i arrest under et års tid. Fangene sa selv at:

«Dette skyldtes i stor grad den energiske, men adekvate og rettferdige måte, sjefen for kompaniet leder leiren, han viser en sympatisk forståelse vis-à-vis

---

¹⁰⁴⁶ NA. WO 331/43. Headquarters Allied Land Forces Norway. Prisoner of war executive, Polish section to Major MacDonald, PWX. HQ ALFN. 20.8.1945. Report Rotelva 19.6.1945. S. 4

¹⁰⁴⁷ NA. WO 331/43. Headquarters Allied Land Forces Norway. Prisoner of war executive, Polish section to Major MacDonald, PWX. HQ ALFN. 20.8.1945. Report Rotelva 19.6.1945. S. 2

¹⁰⁴⁸ Michael Stokke. *Slit og fortvilelse. Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Nord-Norge 1942–1945*. Narviksenteret 2020:33 ff.

¹⁰⁴⁹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Inspeksjon 25.8.1943. 41. bataljon. Heen, Åndalsnes

¹⁰⁵⁰ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Inspeksjon 25.8.1943 og 14.–15.6.1944. 30. bataljon. Egersund og Lista

hver fange, som han personlig kjenner veldig godt. Kapteinen forstår fangenes psykologi, da han selv satt i flere års fangenskap under den forrige krigen.»¹⁰⁵¹ Dette er altså en kommandant som da må være nærmere 50 år. Forholdene i leirene for polske krigsfanger kunne være bra og kanskje bedre enn i leirene for jugoslavene. Polakkene hadde fått Røde Kors-pakker og litt lønn. Men også i disse leirene ble noen mishandlet, og rømte fanger ble skutt.

Oppsummering

Hva var det som avgjorde at forholdene kunne gå fra å være noenlunde akseptable til å være dårlige og grusomme i fangeleirene under Wehrmacht? Jeg har flere ganger brukt ulike bo- og livsforhold som utgangspunkt for å beskrive mange av de livsbetingelser som fangene erfarte i leiren og på arbeid. Hvis fangene fikk nok mat og hadde gode klær, skulle de kunne tåle hardt arbeid og dårlig vær uten å bli syke. Har en ikke nok mat og ikke varme klær og det er kaldt klima og hardt arbeid, blir en lettere syk og kan lettere dø hvis ikke forholdene i sykebrakken tillater at en kan bli frisk igjen. Blir en i tillegg mishandlet, mister fangen evnen til å tåle mye. Og mishandling i seg selv kan føre til død. Det vil da også være flere drap på grunn av fluktforsøk, som er siste utvei for fanger for å overleve dårlige forhold. Når en regner med å dø i en fangeleir i løpet av en tid, tar fanger sjansen på å flykte i ukjent område. Når det gjelder arbeidsforholdene, kan ikke ledelsen i leiren gjøre noe med dem. Forholdene generelt i fangeleirene under Wehrmacht var dårlige. Dette kom av de lave forpleiningsrasjonene, de dårlige klærne og skoene og det harde arbeidet.

De syke fangene ble dårlig behandlet, da sykebrakkene bare ble et oppbevaringssted frem til fangene døde. Er det ikke lege eller medisinsk hjelp å få når en blir syk, er det død i vente. Det var ikke alltid den enkelte kommandant kunne gjøre noe for de syke. De som var kronisk syke, skulle egentlig sendes til nærmeste hovedleir, en Stalag-leir. Det finnes eksempler på at fanger ble sendt fra Nordland til sykeleiren ved Lillehammer. Men der var det ofte overfylt av kronisk syke, for

---

¹⁰⁵¹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Inspeksjon 2.6.1944. 28. bataljon. Sandnessjøen

eksempel tuberkuløse, og da ble syke fanger heller værende i leirene. Hva som er det avgjørende for at det blir mange dødsfall, er altså vanskelig å si. Leirkommandantens rolle for hvordan forholdene i fangeleirene utviklet seg, er meget viktig.

Kommandanten hadde generelle forskrifter å forholde seg til, men kunne gjøre leveforholdene litt bedre eller verre i fangeleiren. Leirkommandantens personlige egenskaper diskuterte jeg over, og kom frem til at disse har mye å si for fangenes leveforhold. Leirkommandanten har en stor påvirkning på hvordan vaktene behandler fangene og om eventuelle begrensninger i forpleiningen eller sendrektighet angående nye klær og mye annet. Om en var nasjonalsosialist, var det ulike grader av hvordan dette påvirket behandlingen av en for nazistene, underordnet rase. De sovjetiske krigsfangene var mest omfattet av rasetenkningen, men også polakkene og jugoslavene fikk erfare diskrimineringen. Det var store forskjeller i behandlingen av de ulike gruppene som jeg har presentert over. Det vises klart i forskjellen på antall døde. De sovjetiske krigsfangene var klart krigsfanger, men ble behandlet mye dårligere enn de polske krigsfangene. Dette hadde også sammenheng med at de polske krigsfangene ble utnyttet som sivile arbeidere i Nazi-Tyskland.

16. kapittel. Det norske og internasjonale Røde Kors' rolle for de jugoslaviske fangene i Norge

Jeg har i kapittel 14 skrevet at Røde Kors' mat- og klespakker som fangene mottok fra februar 1944, var noe av det som gjorde at ingen jugoslaver døde av sykdom i Polarsirkelen-leiren det siste krigsåret. Det gjenstår da å undersøke konkret hva Den internasjonale Røde Kors-komiteen gjorde, og om det norske Røde Kors var med i arbeidet for å bedre forholdene i fangeleirene. Jeg vil også ta for meg sykeleirene som jugoslaver i større antall ble sendt til, og der mange døde.

Den internasjonale Røde Kors-komiteen

Som nevnt tidligere i kapittelet om endringen for fangene fra SS til Wehrmacht tok det nesten et år fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen fikk vite om de jugoslaviske fangene i Norge, til de faktisk fikk inspisere en leir. Dr. Marti fra det tyske Røde Kors skrev et notat etter inspeksjonen 30. august 1943 da han besøkte sykeleiren på Øysand i Trøndelag. Han påpekte:

«Det er omtrent 1700 innsatte, som alle er tidligere tilhengere av ... (ordet mangler i dok.). Antallet er stabilt. De ligger under Oberkommando der Wehrmachts administrasjon og blir ansett og behandlet som krigsfanger. Boforholdene og behandlingen de får, er tilfredsstillende, og arbeidsoppgavene er mindre krevende enn hva som gjelder for andre innsatte i landet. (...) (derfor er) det ikke lenger grunn til bekymring for disse jugoslavene.»¹⁰⁵²

Dr. Marti hadde ikke selv sett at boforholdene og behandlingen jugoslavene fikk i fangeleirene i Nord-Norge var tilfredsstillende, dette var informasjon fra Wehrmacht. Dr. Marti var bare i sykeleiren i Øysand på denne inspeksjonen. Senere inspeksjoner i fangeleirer for jugoslaver gikk fremdeles ikke lenger nord enn til Trøndelag. Et spørsmål er hvorfor Den internasjonale Røde Kors-komiteen ikke presset på for å inspisere leirene i Nordland i 1943, da de skulle ha anledning til det ifølge Genèvekonvensjonen, paragraf 86. Det kom ulike forklaringer på det spørsmålet fra

---

¹⁰⁵² International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/00. Generell korrespondanse. Notat til dr. Voegeli, repr. for Røde Kors i Beograd 2.11.1943

Røde Kors. Den første kom fra dr. Marti før han dro til Norge. «Ifølge Oberkommando der Wehrmacht er det to kategorier av jugoslaviske krigsfanger i Norge. Den ene kategorien vil vi få besøke, den andre vil ikke bli besøkt.»¹⁰⁵³ Kategoriene ble ikke nærmere forklart. Dette stemmer med forklaringen som ble gitt til det jugoslaviske Røde Kors i Beograd etter reisen til Norge: «I og med denne gruppen innsattes særegenhet fikk Dr. Marti ikke autorisasjon for å besøke dem (fangene i leirene nordover M.S.)».¹⁰⁵⁴

En annen forklaring gir dr. Marti selv i sin rapport internt i Røde Kors fra besøket i sykeleiren. «Siden behandlingen av fangene begynte å bli bedre, besøkte ikke delegaten noen krigsfangeleirer for jugoslaver. Han besøkte bare sykeleiren på Øysand. Han hadde sett at behandlingen av de jugoslaviske krigsfangene var normal og human.»¹⁰⁵⁵

En tredje forklaring ble gitt til det jugoslaviske Røde Kors i Sveits fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen den 24. oktober 1943: «Dr. Marti hadde planlagt å besøke alle jugoslaviske fanger i Norge under hans siste tur til Norge. Uheldigvis var han mot sin vilje hindret fra dette, av praktiske grunner. Dette hadde å gjøre med den ekstremt lange reiseveien mellom det sentrale Norge og Nord-Norge.»¹⁰⁵⁶ Dette forklares da med at dr. Marti hadde noe veldig viktig å gjøre et annet sted og ikke kunne bruke mer tid i Norge enn den måneden han var her. Det virker her som om Røde Kors i brevet til det jugoslaviske Røde Kors ikke oppga den reelle grunnen til at de ikke kunne besøke fangene i Nord-Norge. De hadde også oppgitt en annen grunn litt tidligere. Den internasjonale Røde Kors-komiteen ser ut til å ha vurdert at det ikke var behov for å besøke andre fangeleirer, da sykeleiren hadde så gode forhold for de syke. Dr. Marti stolte tydeligvis også på det som det tyske militæret uttalte om forholdene i de andre vanlige fangeleirene.

---

¹⁰⁵³ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Jugoslaver i Norge. Notat fra den tyske delegasjonen til sekretariatet. 2.8.1943

¹⁰⁵⁴ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/00. Generell korrespondanse. Notat til dr. Voegeli, repr. for Røde Kors i Beograd 2.11.1943

¹⁰⁵⁵ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. Rapport av Dr. Marti

¹⁰⁵⁶ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G 17/05/185. Korrespondanse med legasjonen i Bern. Brev til delegat for det jugoslaviske Røde Kors 24.11.1943

På neste inspeksjonstur i juni 1944 til Norge fikk to andre leger fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen bare inspisert to fangeleirer for jugoslaver i tillegg til sykeleiren. Alle tre lå i Trøndelag. I tillegg inspiserte de en sykebrakke i hovedleiren for Stalag 303 på Jørstadmoen. På samme tid var dr. Marti i Vest-Agder, Rogaland, Møre og Romsdal og i Nordland og inspiserte leirer for polske krigsfanger. For eksempel var han i leiren for polske krigsfanger i Sandnessjøen, men ikke i leiren for jugoslaver, som lå noen kilometer borte. Kanskje hadde han da fremdeles ikke godkjennelse for å inspisere flere fangeleirer. Kildene gir ikke noe svar på det, og i 1944 er det ingen diskusjon om besøk til andre fangeleirer. De jugoslaviske myndighetene ser ut til å ha slått seg til ro med at fangene fikk Røde Kors-pakker, og kanskje antok de da at fangene hadde fått det bedre.

Det bemerkes fra fangene i Øysand-leiren til Røde Kors-representanten i en siste inspeksjon i mars 1945 at leiren i Mo i Rana¹⁰⁵⁷ enda ikke hadde fått noe besøk. Denne bemerkningen besvares ikke i rapporten.¹⁰⁵⁸ Ostoja Kovacević, som flyktet til Sverige i desember 1943, forteller i sin bok fra 1959 at han hadde fått opplysninger om at det var en inspeksjon av Røde Kors i Botn-leiren i januar og mai 1944.¹⁰⁵⁹ Dette kan ingen andre bekrefte, og det stemmer ikke med de rapporter fra inspeksjoner jeg har funnet i Røde Kors-arkivet i Genève. Bare tyske offiserer inspiserte fangeleiren Botn, og det kan være en sammenblanding der, for det førte til litt bedre forhold for hver inspeksjon.

Det tyske Røde Kors har blitt sett på som et instrument for nasjonalsosialistene i Tyskland.¹⁰⁶⁰ Dr. Marti var Den internasjonale Røde Kors-komiteens representant i Tyskland, men unngikk nok ikke å bli påvirket av den måten de samarbeidet med regimet på. Den internasjonale Røde Kors-komiteens rolle er viktig å kjenne til skal en forstå utviklingen av forholdene for fangene. Røde Kors spilte en rolle både i selve endringen, ved å legge press på tyske myndigheter for å få inspisere fangeleirene og utgjøre en forskjell i fangenes helse i fangeleirene ved å få sendt pakker med mat og

---

¹⁰⁵⁷ Ingen fangeleir lå i Mo i Rana. På den tiden var bare leiren på Polarsirkelen og i Sandnessjøen i bruk

¹⁰⁵⁸ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Korrespondanse mellom legasjonen i Bern. 31.3.1945. S. 18 f.

¹⁰⁵⁹ Kovacević 1959:170

¹⁰⁶⁰ Favez 1999:275

klær. Som nevnt over angående endringen, hadde Røde Kors et konkret ansvar beskrevet i Genèvekonvensjonen slik at de tyske militære hadde respekt for deres arbeid. Den internasjonale Røde Kors-komiteen fulgte Genèvekonvensjonen ved å inspisere fangeleirene, og da kunne de påpeke mangler for kommandanten, og de kunne få snakke med fangene alene og få høre hvordan det egentlig sto til. De gikk gjennom mange punkter, blant annet om helse, forpleining, klær, straff, fritid, korrespondanse, arbeid og lønn. Dette ble da beskrevet i en rapport som ble sendt de tyske militære, og eventuelle forbedringer ble påpekt. Ble ikke det fulgt opp, kunne Røde Kors skrive brev til gjeldende regjering og påpeke at det krigførende land ikke overholdt Genèvekonvensjonen når det gjaldt krigsfanger. Røde Kors sendte ut mange appeller, brev og annet til regjeringer under andre verdenskrig. For eksempel en appell om å følge menneskerettigheter ble også sendt til pressen, men med få reaksjoner.¹⁰⁶¹ Ulempen var at Røde Kors ikke fikk inspisere alle fangeleirer, og de var der sjelden, omtrent én gang i året.

Som en del av det å bli regnet som krigsfange fikk de jugoslaviske fangene lov til å skrive og motta brev og motta pakker på opptil 5 kilo fra Jugoslavia og pakker fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen. Ørland-fangene fikk lov til å skrive fra 25. april 1943, Korgen-fangene fra 8. november 1943. Fangene i Korgen anklaget etter krigen kommandanten for ikke å ville gi dem postkort. Fangene fikk etter en stund matpakker fra familie i Jugoslavia. Det internasjonale og det jugoslaviske Røde Kors arbeidet for at flest mulig mat- og klespakker skulle sendes til fangene i Norge. I august 1943 hadde dr. Marti fått løfte fra Wehrmacht i Norge om at 650 fanger skulle få pakker. Det tilsvarte nok bare antallet på fangene i Trøndelag. 10. januar 1944 meldes det i et møte med den jugoslaviske legasjonens delegat at det bare hadde vært mulig å få sendt 80 pakker fordi det amerikanske Røde Kors ikke hadde autorisasjon til å sende flere pakker.¹⁰⁶²

Det ble sendt pakker fra Røde Kors fra Egypt og fra USA via Sveits. Grunnen til at det ble sendt pakker fra Egypt, er nok at Jugoslavias utenriksdepartement en tid

---

¹⁰⁶¹ Favez 1999:90

¹⁰⁶² International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Møte med dr. Moatchanine, Jugoslaviske Røde Kors. 10.1.1944

holdt til der. Jugoslavias utenriksdepartement meldte fra 5. februar til Den internasjonale Røde Kors-komiteen like før den første forsendelsen med 1650 pakker ble sendt.¹⁰⁶³ Da var det beregnet én pakke til hver fange. De første pakkene med mat som kom fra Egypt, ankom 15. februar 1944 til de cirka 450 fangene i Ørland-leiren. De mottok 325 pakker. Hver pakke var på 9 kilo, og i pakkene var det ris, bønner, smør, linser, syltetøy, hermetiske tomater, erter osv.¹⁰⁶⁴ Omtrent på samme tid kom pakker til leirene i Nord-Norge. En måned etter kom den første pakkeforsendelsen fra det amerikanske Røde Kors. Da fikk hver av fangene en pakke, og hver pakke veide 5 kilo. Radovan Rajić, som skrev dagbok i Austrått-leiren, fortalte at hver pakke inneholdt 100 sigaretter og 14 ulike typer mat inklusiv sjokolade.¹⁰⁶⁵ Hans beskrivelse stemmer godt med innholdet av en American Standard-kartong nr. 10, som veide 5 kilo, og som hadde 13 ulike matvarer. Innholdet besto av bokser med hermetisert kjøtt, leverpostei, laks, smørbar ost, tørrmelkpulver og appelsinjuicekonsentrat. I kartongen var det også pakker med rosiner, kjeks, sjokolade, sukker, kaffe, såpe og fire 20-pakninger med sigaretter.¹⁰⁶⁶ Nesten hver måned fremover kom det pakker fra det amerikanske Røde Kors. Radovan Rajić skrev i sin dagbok at de fikk 140 sigaretter i neste pakke, og han bemerket at nå var det nok sigaretter i leiren. De kunne nå bytte sigaretter mot brød eller få andre fordeler, for eksempel lettere arbeid hos tyske vakter. Svartebørsprisen for å bytte til seg et brød utenfor leiren sank fra 10–12 sigaretter til 6 sigaretter.¹⁰⁶⁷

I tillegg ble pakker med klær sendt fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen i Genève, først undertøy, vinterklær og skjerf for vinteren og deretter arbeidsklær. Forsendelsene med klær var så innarbeidet at Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten i Norge utdypet det i forordningene 1. februar 1945.

---

¹⁰⁶³ Arkiv Jugoslavia. Fond 103. Utenriksdep. for kongedømmet Jugoslavia. Til departementet for sosialpolitikk og folkehelse. 9.2.1944

¹⁰⁶⁴ Rajić 1996:45

¹⁰⁶⁵ Rajić 1996:46. 13. mars 1944

¹⁰⁶⁶ WW2 American Prisoner of War Relief Packages. Tatt ut 14.2.2019.

<https://www.med-dept.com/articles/ww2-american-prisoner-of-war-relief-packages/>

¹⁰⁶⁷ Rajić 1996:46. 7. april 1944

Kommandanturet foreskrev at arbeidsklærne som ble mottatt fra Røde Kors, lignet for mye på sivile klær og derfor måtte merkes med «Kg». ¹⁰⁶⁸

Sykeleirene og det norske Røde Kors' hjelpeinnsats

Det norske Røde Kors gjorde også en innsats for å hjelpe de jugoslaviske fangene. Dette kunne ikke skje åpenlyst, for Røde Kors i Norge ble nektet å hjelpe utenlandske fanger. ¹⁰⁶⁹ Kretsene klarte bare å hjelpe norske fanger ved å forhandle med leirkommandanter i enkeltleirer og fikk levere matpakker, klær og annet. ¹⁰⁷⁰ Når det gjaldt jugoslaviske fanger, var det bare Trondheim og Strinda krets som klarte å hjelpe de syke fangene i Øysand-leiren. Røde Kors skrev etter krigen at det var det eneste fremgangsrike eksempel for hjelp til krigsfanger under krigen. ¹⁰⁷¹ To sykeleirer ble tatt i bruk for syke jugoslaviske fanger da Wehrmacht overtok ansvaret for dem. Den ene leiren på Øysand ved Trondheim var bare for jugoslaviske fanger, men på grunn av et stort antall syke ble også en sykeleir i en leir på Jørstadmoen ved Lillehammer brukt. Det norske Røde Kors fikk en spesiell rolle når det gjaldt leiren på Øysand. Sykeleiren på Øysand cirka 20 kilometer sørvest for Trondheim ble opprettet av kommandanten for 180. bygge- og arbeidsbataljon. Leiren var bare for syke jugoslaviske fanger, både for dem i Trøndelag og i Nord-Norge. ¹⁰⁷² Jugoslavene var i leir nr. 3 av de sju mannskapsleirene som lå på Øysand. Dette var leirer for tyske soldater eller utenlandske arbeidere bygd som tun med toetasjes brakker av bedre kvalitet. Ved at hver leir så ut som et tun, som bondegårdene rundt, håpet de å unngå å bli bombet av de allierte. De sju leirene ble brukt som gjennomgangsleirer, blant annet for sovjetiske

---

¹⁰⁶⁸ RA. Heer. Armee-Oberkommando Norwegen. F. eske 2. Der Höhere Kommandeur der Kgf. Merkblatt über die Behandlung in verwaltungsmässiger Hinsicht der in Norwegen eingesetzten Kgf. 1.2.1945. S. 12

¹⁰⁶⁹ Rønnebu 2021:154, med henvisning til RA/PA-250, eske 63, mappe «Kretsene». Brev fra Arnold Rørholt til Olga Grimnes Mauritzen i Stavanger Krets av N.R.K., datert 11. oktober 1941

¹⁰⁷⁰ Dag Fr. Chr. Schilling og Kåre Ottersen. *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors under krigen 1940–1945*. Oslo 1995:80 f. Se også Niels J Mürer. Boken om Danskehjelpen 1947: 82 ff.

¹⁰⁷¹ 1) Schilling og Ottersen 1995:93 f. 2) Rønnebu 2021:157.

¹⁰⁷² International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Mappe Jugoslaver i Norge. Dr. Marti. Rapport fra inspeksjon på Øysand 30.8.1943

krigsfanger, derfor var tre av dem innhegnet med piggråd. Leir nr. 3 lå nær elven Gaula.

Milorad Selenić, en jugoslavisk lege som var mer eller mindre med som frivillig fra Serbia, ankom med en fangetransport 25. mars 1943 for å tjenestegjøre i sykeleiren. 15 av fangene var syke og kunne ikke sendes videre til fangeleirene. Ljubo Mladenović mente at de første 15 syke fangene ankom til Øysand 15. mars 1943.¹⁰⁷³ De større gruppene med syke fanger fra Nord-Norge kom i april. Fra Botn ble det sendt fanger 7. juni, som først var i Drevja, til de 29. juni ble sendt videre til Øysand.

10. april 1943 døde den første syke fangen, Borislav Gojković, av tarmbetennelse og underernæring. 20 fanger skulle dø av denne sykdommen, som egentlig var relatert til at kroppen var svekket og forsvarssystemet så svakt på grunn av sult at fanger døde av mindre farlige sykdommer. Det som flest fanger døde av, var tuberkulose og lungebetennelse. Hele 51 døde av dette i sykeleiren på Øysand. Resten av dødsårsakene var ulike typer indremedisinske sykdommer, ifølge en oversatt tysk oversikt.¹⁰⁷⁴ Tre fanger ble drept i skjul på nattestid av sine kamerater i sykeleiren. Dette var fanger som var kjent som overløpere i leirene. De fleste som døde på Øysand, døde i det første halvåret. Bare i april døde 16, og i mai 1943 døde 23 fanger. Pr. oktober 1943 var 68 fanger døde. I løpet av det neste halvannet året døde 15 fanger. Den 83. og siste fangen døde 13. april 1945. I tillegg døde også fem syke fanger i leiren Rotvoll i perioden 15. juni til 18. september 1944, og én døde i mars 1945.¹⁰⁷⁵

Mladenović skriver i sin bok at totalt 679 fanger var innom sykeleiren i Øysand mellom 1943 og 1945. Av disse var 206 fra Trøndelag og 473 fra Nordland.¹⁰⁷⁶ I juni 1943 var det 381 fanger i leiren, men de fleste syke fangene var der bare cirka tre måneder før de var såpass friske at de ble sendt til andre fangeleirer for å arbeide. Allerede 30. august var det bare 74 syke fanger igjen i Øysand. I juni 1944 var det økt til 154 syke, i tillegg to helsearbeidere og én lege i sykeleiren. I februar 1945 var det økt til 251 syke. Det var også plassert syke jugoslaviske fanger i Stalag-leiren på

---

¹⁰⁷³ Mladenović 1991:60

¹⁰⁷⁴ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl.

¹⁰⁷⁵ Mladenović 1991:61

¹⁰⁷⁶ Mladenović 1991:60

Jørstadmoen i Lillehammer kommune fra mai 1943 til september 1944. Jeg kommer tilbake til den leiren under. Det var syke fanger også i en hovedleir på Drevja litt sør for Osen-leiren, sannsynligvis mellom 7-29. juni 1943. Seks av de syke fangene døde i Drevja-leiren.

Øysand-leiren var den første leiren som Den internasjonale Røde Kors-komiteen fikk inspisere. Den 30. august 1943 var dr. Marti på besøk. En lengre rapport kom fra en annen lege som kom med den neste fangetransporten. Han var innom Øysand-leiren i fem dager før han ble sendt til Botn-leiren. Legen Jovan Krstić forteller fra slutten av september 1943:

«Jeg ble sendt med tog til Øysand, 20 kilometer sør for Trondheim, der det var et hospital for alle serbiske fanger i Norge. Jeg ble der i omkring fem dager, idet jeg erstattet doktor Selenić, som dro for å vaksinere våre fanger i en nærliggende arbeidskommando. Jeg fikk vite av ham at like før min ankomst var dette hospitalet besøkt av Røde Kors, og at de hadde lovet å hjelpe med pakker med mat og klær. På den tiden var det på hospitalet omkring 60 fanger. Omkring 30 personer var angrepet av lungebetennelse og infeksjon av lungene, med vann i lungene og i en tilstand av rekonvalesens. Resten led av andre sykdommer slik som kroniske skader, kroniske øreinfeksjoner, reumatisme, malaria, enteritis osv. De fysiske forholdene var gode på hospitalet. Hospitalet besto av to bygninger i to etasjer, og separate bygninger for kjøkken og bad, med varmt vann og dusjer. Maten var god selv om det var i begrenset mengde. For de som led av tarmsykdommer, var det mulig å få en passende diett. Når det gjaldt medisiner, var det noe under det som trengtes. På denne tiden var det på hospitalet ingen alvorlig syke, de fleste var allerede rekonvalesenter, og noen hadde kroniske sykdommer. For de som led av tuberkulose, var det et ”sanatorium” ved Lillehammer ved jernbanen mellom Trondheim og Oslo. Der var både russiske og våre fanger, og rykter om dårlige forhold kom fra denne plassen.»¹⁰⁷⁷

---

¹⁰⁷⁷ Militærarkivet, Beograd. Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl. Forklaring Stockholm 28.7.1944

Neste inspeksjon i leiren av Den internasjonale Røde Kors-komiteen var i juni 1944. Da var det dr. Lehner og dr. Thudicum som inspiserte leirer i Norge.¹⁰⁷⁸ Det var da 154 syke i leiren. Det ble funnet sju som hadde tuberkulose. Forholdene ble regnet som gode. Størrelsen på rommene, rensligheten og mottak av klær og matpakker fungerte bra. De trengte noen typer medisiner, og den tyske kommandanten ønsket at Røde Kors skulle gi de friskeste fanger fotballer og håndballer.¹⁰⁷⁹

Formannen i Røde Kors i Trondheim, Sigurd Christensen, var innsatt i sin posisjon av NS da NS avsatte den forrige formannen, Gudrun Smith Olsen. Erling Nielsen, som også hjalp fanger i regi av Røde Kors, skriver etter krigen at NS hadde forregnet seg om de ville ha en villig hjelper til NS' arbeid, da Christensen ble en aktiv hjelper for både norske og utenlandske fanger i Trondheims-området.¹⁰⁸⁰ Han arbeidet for å hjelpe alle fanger i området. Allerede i mai 1943 kom noen fra personalet på Ringvål sanatorium til leiren, og da var det dårlige forhold der.¹⁰⁸¹ Røde Kors ble koblet inn, og de fikk raskt sendt inn en forsendelse med tepper, håndklær, såpe og medikamenter. Christensen fikk avtale om å røntgenundersøke alle for eventuelt å få isolert dem som måtte være syke, og som kunne ha blitt smittet av de andre i sykeleiren. De tuberkuløse var isolert i en egen brakke, men smitte kunne forekomme på ulike måter. Mellom 12. februar og 6. mars 1945 ble 230 av de 251 syke fra Øysand-leiren tatt til Ringvål sanatorium. Legen Thomas Schram skrev at 76 av dem hadde tuberkulose.¹⁰⁸² En grunn til at det nå var mange flere tuberkuløse i leiren, var at de 32 syke som var i sykeleiren ved Lillehammer, ble flyttet til Øysand. Det var en mangedobling av tuberkuløse fra juni 1944 til februar 1945.

Neste inspeksjon av Den internasjonale Røde Kors-komiteen kom i stand på en litt uvanlig måte. Det var egentlig planlagt en inspeksjon igjen i oktober 1944, men den utgikk. I slutten av februar 1945 var en representant fra Den internasjonale Røde

---

¹⁰⁷⁸ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. Dr. Otto Lehner var med i Det internasjonale Røde Kors fra juli 1942 og inspiserte leirer i Tyskland frem til freden. Dr. Luc Thudicum var også delegat fra 27. mai 1943 til freden

¹⁰⁷⁹ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17/94/139. Mappe Jugoslaver i Norge. Inspeksjon Øysand juni 1944

¹⁰⁸⁰ NHM 62. Nielsen, Erling. Upublisert manus. Fortalt til og skrevet ned av Sverre By. Side 59ff. Udatert

¹⁰⁸¹ NHM 62. Nielsen, Erling. Informasjon fra Ljubo Mladenović. Udatert

¹⁰⁸² Mladenović 1991:406. Fra Ringvål sanatorium til Trondheim krets av Røde Kors 9.3.1945

Kors-komiteen i Oslo for å inspisere utdelingen av blant annet mat til norske barn.¹⁰⁸³ President Heyerdahl i Norges Røde Kors videreformidlet et ønske fra formann Christensen i Røde Kors i Trondheim om å få en ny inspeksjon av sykeleiren i Øysand. Christensen rapporterte at den jugoslaviske legen var syk, og at det i leiren manglet medisiner, matrasjoner og mye mer. Representanten fra Den internasjonale Røde Kors-komite ønsket ikke å inspisere sykeleiren, da det ikke var satt opp på timeplanen, men han ville ta det opp med den tyske generalen. Det norske Røde Kors kunne ikke være med på møtet, mente representanten fra Genève, da Wehrmacht ikke ville godkjenne det. Representanten ga også uttrykk for et litt negativt inntrykk av uttalelsene fra Røde Kors i Trondheim: «Erfaringen har vist at uttalelser fra sivilbefolkningen i et okkupert område er en tvilsom informasjonskilde når det gjelder forholdene for krigsfangene.»¹⁰⁸⁴ Nå var det tross alt Røde Kors i Trondheim som uttalte seg om behovet. I mellomtiden hadde Christensen i Trondheim igjen henvendt seg til Røde Kors i Oslo og sagt at representanten var nødt til å besøke sykeleiren. Representanten fra Genève sa nå klart fra at han ikke ville ha noe av at noen kommanderer en representant fra den internasjonale komité. Men han fikk godkjennelse fra Genève til et besøk i sykeleiren. Den internasjonale Røde Kors-komite-representanten fikk lov av Kriegsgefangenen-Bezirkskommandant generalmajor Klemm å besøke sykeleiren. 22. mars traff representanten fra Genève formann Christensen i Trondheim, og nå var det positive ord om Christensen i rapporten. 23. mars 1945 var representanten i Øysand sammen med flere høytstående tyske offiserer. På denne tiden var det 262 syke fanger i leiren. 110 av disse hadde ingen mulighet til å komme i arbeid igjen. 75 av de 110 hadde fremskreden tuberkulose. I tillegg til de tuberkuløse fantes det personer med magesykdommer (særlig magesår), revmatisme, hjerteproblemer, brokk, psykiske lidelser og epilepsi. Representanten snakket med fangene alene og fikk vite om behovene de hadde. De ønsket at de 110 sykeste fangene skulle bli sendt til Sverige for behandling der. Fangene ønsket også mer mat og mat tilrettelagt for personer med magesykdommer. De ønsket også behandling i et norsk sykehus for lungetuberkuløse.

---

¹⁰⁸³ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Korrespondanse mellom legasjonen i Bern. 31.3.1945

¹⁰⁸⁴ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Korrespondanse mellom legasjonen i Bern. 31.3.1945. S. 1

Men Oberstabsarzt Fr. König ved staben for Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten i Oslo meddelte at mengden mat de tuberkuløse fikk, ville bli redusert med 25 prosent grunnet blant annet vanskelige omstendigheter i Tyskland. Dette var nok den reduksjonen av forpleiningsrasjonene som skjedde 1. februar med påfølgende reduksjon 21. mars 1945.¹⁰⁸⁵ Røde Kors-representanten hadde gode ord om de to som ledet sykeleiren:

«Sjefen for anstalten, Halter de Kaufbeuren, var en hyggelig offiser opp i årene som hjalp til med å hogge ved i skogen. Hans overordnede, SS-Sturmabführer Helle¹⁰⁸⁶, deltok i den østerrikske arméen og er i god form. Det sterkeste beviset på godheten til disse to kommandantene er at de stadig vekk tar imot hjelp fra det norske Røde Kors, selv om dette strider med deres instruksjoner.»¹⁰⁸⁷

Representanten anbefalte dem å fortsette å ta imot hjelp fra det norske Røde Kors, men ba om at det ikke ble nevnt i rapporten til Kriegsgefangenen-Bezirkskommandanten i Oslo.

Tannlege Erling Nielsen, som også var medlem i styret i Røde Kors i Trondheim, kom tidlig inn i arbeidet med å skaffe mat og medisiner til leiren på Øysand. Nielsen så at det var behov for tannbehandling, og fanger fikk sammen med en tysk vakt lov til å komme inn til Trondheim for å få behandling. På kontoret fikk de mat, og fangene fikk i hemmelighet tobakk og medisiner til å ta med tilbake til leiren.¹⁰⁸⁸ Andre pasienter fikk ekstra klær og mat på et sykehus i området.

Trondheim Røde Kors mottok mat og medisiner både fra Danskehjelpen og fra Sverige. For eksempel ble dyrebar tuberkulosemedisin gitt til jugoslavene på Øysand. At sykeleiren uformelt fikk nødsendinger fra det norske Røde Kors, ble bekreftet da representanten for Den internasjonale Røde Kors-komiteen inspiserer leiren i mars

---

¹⁰⁸⁵ RA. Heer. Armee-Oberkommando Norwegen. F. eske 2. Der Höhere Kommandeur der Kgf. Merkblatt über die Behandlung in verwaltungsmässiger Hinsicht der in Norwegen eingesetzten Kgf. 1.2.1945. S. 3 ff. og rettelsen

¹⁰⁸⁶ Paul Helle var kommandant for 180. krigsfangebataljon fra 15.1.1944. Han hadde tjenestegjort i flere konsentrasjonsleirer og fikk karakteristikken «He is a most unpleasant and brutal type of man (...)» i en engelsk rapport 12.12.1945. RAFA-3915. Forsvaret, Forsvarets overkommando II. Db. Eske 12. CI Questionnaires. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. Tyskere., 1945-1946. Helle, Paul

¹⁰⁸⁷ International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet. G.17. Korrespondanse mellom legasjonen i Bern. 31.3.1945. S. 17

¹⁰⁸⁸ NHM 62. Nielsen, Erling. Informasjon fra Ljubo Mladenović. Udatert

1945. Representanten skrev i sin rapport at apoteket inneholdt en bemerkelsesverdig stor mengde medisiner av alle slag. Den tyske legen dr. König ga i tillegg følgende opplysninger over hva som var blitt mottatt av mat fra det norske Røde Kors bare i februar:

- 1. februar 45: 100 kg havre, 50 kg gulrøtter, 20 kg pølser og 25 kg smør
- 12. februar 45: 50 kg havre og 200 kg poteter
- 22. februar 45: 75 kg havre, 150 kg poteter og 50 kg mel
- 27. februar 45: 10 brød

I den store leiren på Jørstadmoen for sovjetiske krigsfanger var det en liten gruppe med syke jugoslaver i perioden mai 1943 til september 1944. Stalag 303 var hovedleiren for krigsfanger i Sør-Norge. I april 1945 var det 1391 fanger i leiren, da var det bare to syke jugoslaver der. Hovedleiren hadde sovjetiske krigsfanger på gjennomreise, en del sovjetiske krigsfanger var der permanent, og det var en egen sykeleir i leiren. Mladenović skrev at de første 45 syke jugoslavene ankom 15. mai 1943. Totalt 78 syke var innom leiren på de 16 månedene da jugoslavene var der. I alt døde 25 jugoslaver i leiren. Den første døde 17. mai 1943 og den siste et år senere, den 27. mai 1944. En inspeksjon fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen rundt juni 1944 viste at det var 61 fanger i sykebrakken for de tuberkuløse. 49 av dem var jugoslaver. De lå sammen på ett rom, og det var mørkt der. De fikk matsendingene fra Røde Kors. Men klærne var dårlige, det var mangelfulle sanitære fasiliteter, og den medisinske hjelpen var ikke god nok. Røde Kors-representanten ba Wehrmacht om å avvikle denne sykebrakken for jugoslaver og fordele de syke på andre steder. Dette skjedde etter tre måneder. Mladenović skrev at den 10. september 1944 ble de 32 jugoslavene som var der, flyttet til Myrvang, sannsynligvis en midlertidig sykeleir sørøst for Øysand. Deretter, etter en kortere rekonvalesens, ble de den 28. november 1944 flyttet til Øysand-leiren.¹⁰⁸⁹ Sykeleiren på Jørstadmoen var en leir bare for tuberkuløse og andre kronisk syke og bar preg av å være et oppbevaringssted uten utsikter til bedring. Det var ikke lagt opp til noen behandling der. Øysand-leiren var litt bedre for denne gruppen, men selv der var det ingen spesiell behandling for tuberkuløse, hvis en unntar medisinen som kom fra Sverige.

---

¹⁰⁸⁹ Mladenović 1991:60 f.

Oppsummering

Den internasjonale Røde Kors-komiteen gjorde et viktig arbeid for at de jugoslaviske fangene i Norge skulle få det bedre. De presset først på for å inspisere leirene, og etter det fikk de i stand at kartonger med mat ble sendt til alle fanger i leirene i Norge. Nå var det også et visst press fra det jugoslaviske Røde Kors i Sveits for å få hjelp til fangene i Norge. Den internasjonale Røde Kors-komiteen hadde en plikt til å inspisere fangeleirer, og de gjorde det de kunne, for å hjelpe fangene. Men den tyske Røde Kors-representanten var litt rask til å stadfeste situasjonen etter inspeksjonen av sykeleiren i august 1943, etter å ha fått forsikringer fra tyske militære om hvor bra det sto til for de jugoslaviske fangene i Trøndelag og Nord-Norge. Representanten sa det ikke lenger var grunn til bekymring for disse fangene. På samme tid var det mishandling og drap på fanger i Botn-leiren. Det norske Røde Kors ved Trondheim og Strinda krets var ikke enig i representantens vurdering, da de så store behov hos fangene. De gjorde en formidabel innsats for å hjelpe de syke fangene i Øysand og klarte på ulike måter, både legalt og illegalt, å få inn mat og medisiner som var nødvendig. Det som også er viktig, og som ikke kan måles, men som fanger har sagt i ettertid, var at de forsto at noen tenkte på dem og ville dem vel. Det ga håp og styrke og var også viktig for overlevelsessevnen. Det lykkes ikke for Røde Kors-foreninger å hjelpe fangene i Nord-Norge. Juni 1943 var det 381 fanger i Øysand-leiren, men de fleste syke fangene var der bare cirka tre måneder før de var så friske at de ble sendt til andre fangeleirer for å arbeide. Allerede 30. august var det bare 74 syke fanger i Øysand. I juni 1944 var det 154 syke og det økte i februar 1945 til 262 syke. Det var også en mangedobling av tuberkuløse fra juni 1944 til februar 1945. Av de 262 hadde 75 fremskreden tuberkulose.

Konklusjon tredje del

I denne tredje delen av avhandlingen har jeg tatt for meg den andre perioden for de jugoslaviske fangene i Norge, fra våren 1943 til mai 1945. I kapittel 12 undersøker jeg følgene av bestemmelsen som Oberkommando der Wehrmacht kom med i februar 1943 og Wehrmachts avtale med Reichskommissar Terboven i mars med virkning fra april 1943. I to fangeleirer ble det endring i leirledelsen allerede 6. mars 1943, i to leirer den 30 mars og i to andre leirer i april. At det ble ulike tidspunkter, kom av at nye vakter kom både i mars og april fra Tyskland. Den internasjonale Røde Kors-komiteen uttalte og bekreftet flere ganger at jugoslavene aldri fikk status som krigsfanger. Uansett ble de behandlet som krigsfanger av Wehrmacht og var dermed nesten sikret inspeksjon av Røde Kors, det å få matpakker hver måned og opprette kontakt pr. post med familie hjemme. De jugoslaviske fangene hadde altså ikke status som krigsfanger, men Wehrmacht behandlet dem som krigsfanger fra april 1943. Det springende punktet er om de virkelig fikk status som krigsfanger, noe jeg blant annet ut fra uttalelsene fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen mener at de ikke fikk.

Wehrmacht overtok altså ledelsen i fangeleirene, og arbeidet forble det samme i omtrent ett år fremover. I kapittel 13 gjennomgikk jeg de tre største fangeleirene, som også var de leirene der fangene fikk erfare to ulike regimer, fra SS til Wehrmacht. Jeg påpeker at det i utgangspunktet skulle være samme behandling i leirene under Wehrmacht. Jeg har sammenlignet arbeids- og leveforhold i alle de tre leirene. Den største forskjellen sees klart mellom leirene som før var under Organisation Todt, og leirene som før var under SS. Leirene som før var under SS, hadde mye høyere dødstall enn leirene som var under Organisation Todt. Jeg kan sammenligne ved å vise til en halv prosents dødelighet i leiren Austrått på Ørland, med en dødelighet på 5 og 11 prosent i de andre to leirene under Wehrmacht. Dette viser store forskjeller i Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene. At også to leirer som Korgen og Botn som ligger ganske nær hverandre med omtrent samme klima, har fanger i samme type arbeid og som begge hadde leirledelse fra Wehrmacht og likevel hadde signifikant ulik behandling, er tankevekkende. Dette gjelder de to leirene som hadde 5 og 11 prosents dødelighet. Jeg viser at forskjellen i behandlingen av fangene

sannsynligvis hadde mest å gjøre med hvem som var leirkommandant. Både fangene og andre tyskere i ledelsen beskriver kommandantene, og mye tyder på at personlige egenskaper hos leirkommandanten avgjorde om behandlingen av fangene ble hard eller mild. Hard behandling kan ha med ideologi å gjøre eller komme av andre årsaker. Det er vanskelig å si helt konkret hva bakgrunnen er i det enkelte tilfellet.

I kapittel 14 gjennomgår jeg det siste året fra våren 1944 til våren 1945, der de jugoslaviske fangene hovedsakelig er samlet i en fangeleir og har det gjennomgående bedre enn før, med lave dødstall og lite sykdom. Dødstallene i hele Wehrmacht-perioden viser at 253 fanger, som tilsvarer 15 prosent av fangene, døde i de siste to årene frem til mai 1945. Egentlig kan jeg sette ned andelen, da mange av dem døde av sykdom de første månedene etter at Wehrmacht overtok. Disse ble syke under SS' regime, og følgene av deres behandling merket fangene lenge etterpå. Ut fra listene over døde der dødsdato finnes, kan jeg se at minst 85 fanger døde de første månedene under Wehrmacht. Disse døde ifølge medfangene av underernæring og tuberkulose, altså som følge av SS' behandling månedene før. Tar jeg bort disse døde, vil andelen døde under Wehrmachts ledelse ha gått ned til 9 prosent av det totale antallet jugoslaviske fanger. Dødsprosenten under SS var gjennomsnittlig på 73 prosent. Uansett ble det en større endring til det bedre for de jugoslaviske fangene fra SS' regime over til Wehrmachts. Sammenligner jeg med dødsprosenten for sovjetiske krigsfanger som døde på landjorden, finner jeg at den lå på 11 prosent. Polske krigsfangers dødelighet, derimot, er på cirka 1 prosent.

I kapittel 15 sammenligner jeg hovedsakelig leiren Polarsirkelen i det siste krigsåret med leirer for sovjetiske og polske krigsfanger på Saltfjellet med samme type arbeid, som også var administrert av Wehrmacht. Komparasjonen med krigsfanger fra andre nasjonaliteter viste at det var stor forskjell i behandlingen av de ulike gruppene. De polske krigsfangene hadde det noenlunde bedre med litt lønn, og de fikk matpakker fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen. Jugoslavene hadde noenlunde samme behandling, det var bare lønnen som de polske krigsfangene fikk, som skilte disse to gruppene. Når en derimot sammenligner leveforholdene for de jugoslaviske og de sovjetiske krigsfangene, ser en klare ulikheter. I de to fangeleirene for sovjetiske krigsfanger rett nord for Polarsirkelen-leiren for jugoslavene døde i samme tidsrom til

sammen 340 sovjetiske krigsfanger. I de to leirene sør for Polarsirkelen-leiren døde 41 sovjetiske krigsfanger. I Polarsirkelen-leirene døde fem fanger, alle ble skutt. Blant polakkene som var litt lenger nord, døde bare to fanger, og en av dem ble skutt. At det var dårlige forhold i leirene for de sovjetiske krigsfangene, var først og fremst et resultat av hvordan leirkommandanten ville at fangene skulle behandles. Ytre forhold som klimaet spilte selvsagt inn, for eksempel var det mye verre forhold på Saltfjellet enn nede i Saltdal. Likevel kunne syke sendes bort til andre leirer, en kommandant kunne kreve at færre fanger gikk på arbeid, og iverksette andre tiltak. Men forpleiningsrasjonene var lave, og det var ikke mulig for en kommandant å øke dem. Vaktens behandling av fangene kom også an på hva slags standard kommandanten satte for fangebehandling.

I siste kapittel undersøkte jeg på hvilken rolle Den internasjonale Røde Korskomiteen spilte for de jugoslaviske fangene. Først var det selve den lange prosessen for i det hele tatt å kunne komme til Norge og få inspisert fangeleirene. Deretter betydningen som Røde Kors' matpakker fikk, en stor forbedring i levevilkårene for de jugoslaviske fangene. Selv om det ikke var ofte at fangene fikk en matpakke, kunne for eksempel de amerikanske sigarettene byttes mot brød, og dermed fikk fangene mye ekstra mat. Det norske Røde Kors fikk ikke komme inn i fangeleirer og fikk et generelt forbud mot å hjelpe norske eller utenlandske fanger i Norge. Men flere av kretsene klarte å forhandle med leirkommandantene i enkeltleirer og fikk levere noe til norske fanger. Når det gjaldt hjelp til jugoslaviske fanger, var det bare avdelingen i Trondheim som klarte å smugle inn mat og medisiner til sykeleiren på Øysand ved hjelp av velvillige tyske ledere.

17. kapittel. Samlet konklusjon

Første del omhandler tidsperioden før de jugoslaviske fangene ankom til Norge. Der beskriver jeg det tyske konsentrasjonsleirsystemet og det tyske fangeleirsystemet i Norge. Jeg gjennomgår Reichskommissariats planlegging og samarbeidet med de ansvarlige for arbeidet, som Organisation Todt og Vegvesenet, kommandoen for det nye fangesystemet og de norske og tyske vaktene. Deretter tar jeg for meg situasjonen i Jugoslavia, og fangeleirene der og bakgrunnen til at fanger ble tatt derfra. I andre del undersøker jeg perioden fra juni 1942 ut mars 1943 da de fleste jugoslaviske fangene i Norge var under SS. I tredje del undersøker jeg perioden fra april 1943 til mai 1945 da de jugoslaviske fangene i Norge var under Wehrmacht.

Planleggingen av bruk av krigsfanger til arbeid i Norge

Et spørsmål jeg undersøkte i første del av avhandlingen, var å prøve å definere hvilken type leir de jugoslaviske fangene i Norge tilhørte i det tyske leirsystemet. SS styrte konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland fra 1933. Dødstallene ble høyere etter hvert, og spesielt etter andre verdenskrig startet. Fra 1942 var også seks tilintetgjørelsesleirer i bruk i det naziokkuperte Polen, hovedsakelig for jøder. Der ble ofrene drept med én gang, i gasskammer. Begrepet tilintetgjørelsesleir blir av og til brukt om fangeleirene for jugoslaver i Norge. Men SS hadde bare leirer for jugoslaver i Norge, og fangene var ikke i det tyske konsentrasjonsleirsystemet. Fangene ble sendt til Norge for å arbeide, men siden dødeligheten var så høy at 73 prosent døde i løpet av ni måneder, kan det virke som om fangene skulle dø som en følge av arbeidet. Det er et begrep som har blitt brukt om dette, «Vernichtung durch Arbeit». Men beslutningen om at visse fangegrupper skulle arbeide seg til døde, ble først realisert i Nazi-Tyskland i september 1942, altså etter at leirene hadde vært i funksjon i flere måneder i Norge. Jugoslaviske fanger i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland ble ikke dårligere behandlet sammenlignet med andre fanger. Det viser at leirene for jugoslaviske fanger i Norge er helt spesielle for denne gruppen. Siden SS' oppdrag var at de fleste skulle

dø i løpet av arbeidet, gjør det at jeg introduserer et nytt begrep og kaller leirene i Norge for dødsarbeidsleirer. Wehrmacht hadde over 500 fangeleirer for sovjetiske krigsfanger, polske krigsfanger og tyske straffanger i Norge. For disse fangegruppene var dødsprosenten henholdsvis 1 for polske krigsfanger og 15 for sovjetiske krigsfanger og tyske straffanger, i motsetning til 73 prosent for de jugoslaviske fangene under SS.

Reichskommissar Josef Terboven prøvde fra 1941 å få kontroll over mye av byggevirksomheten og arbeidskraften i Norge. De store planene gjaldt både veiarbeid, jernbanebygging, bygging av forsvarsverk og ubåtbunkere. Men Oberkommando der Wehrmacht i Berlin lot Wehrmacht i Norge få ansvaret for de sovjetiske krigsfangene. I mai 1942 fikk en annen aktør, Organisation Todt, ansvaret for gjennomføring av de største arbeidsprosjektene. Organisasjonen var paramilitær, og det man kan kalle en hovedentreprenør. De engasjerte mange firma i å utføre store prosjekter. Organisation Todt ble også en del av Reichskommissariat med en egen hovedavdeling for bygging i Norge. Fanger ble etter hvert hovedgruppen av arbeiderne for de tyske firma under Organisation Todt. Organisation Todt i Norge hadde vanligvis ikke ansvaret for fanger, men et halvt år i 1942–1943 styrte de flere leirer for jugoslaviske fanger. Når det gjelder de sovjetiske og polske krigsfangene, hadde Organisation Todt ellers bare ansvaret for innkvartering av fangene og for å tilrettelegge arbeidet.

Reichskommissar Terboven fikk ikke sovjetiske krigsfanger til Reichskommissariats arbeidsprosjekter, og begynte derfor våren 1942 å lete etter andre steder å få arbeidskraft fra. Terboven kjente lederen for SS i Serbia, August Meyszner. Han hadde vært i Oslo fra september 1940 til januar 1942. Etter en personlig avtale med ham, ble det avtalt at jugoslaviske sivile som ble tatt til fange mistenkt for å ha deltatt i partisanbevegelsen, skulle sendes på tvangsarbeid i Norge. Planene om antall jugoslaviske fanger var først på 7500. Høsten 1942 kom antallet opp i 13 000. Men antallet som ankom fra juni 1942 var mye lavere, og i løpet av året ankom bare 3457 fanger. De fleste ble satt til veiarbeid i Nordland og Finnmark.

Terboven ga SS ansvaret for å administrere fangeleirene for jugoslaviske fanger i Norge. SS i Nazi-Tyskland sendte noen erfarne leirkommandanter fra konsentrasjonsleirene til å lede det nye fangeleirsystemet og fangeleirene. Resten av

leiradministrasjonen besto av SS-offiserer fra Allgemeine-SS, som oftest var reservister. Vakholdet skulle utføres av norsk hird, da det var vanskelig å få tak i vakter, og Wehrmacht verken kunne eller ville gi fra seg vakter. En bataljon som tilsvarte cirka 500 mann skulle rekrutteres blant hirdmedlemmer i Norge. Hirten var den militære delen av partiet Nasjonal Samling. Vervingen foregikk frivillig, og 130 meldte seg i løpet av noen måneder våren 1942. De fikk opplæring som på en vanlig militær rekruttskole. Unntaket var ekstra politisk undervisning av hirdstaben og opplæring i vaktjeneste ved tyske overordnede. Ledelsen av kurset var ved det tyske Ordnungspolizei, og instruktører var norske politimenn med befalskurs. Det er blitt hevdet av ledere i Hirten og fra tysk hold etter krigen at hirdvaktbataljonen fra begynnelsen av skulle være vakter over krigsviktige bedrifter og anlegg i Sør-Norge. Dokumenter fra 1942 og 1943 viser derimot at det ikke var planen, og at dette ikke skjedde før etter at vaktjenesten var over, fra høsten 1943. Det vil si at ledelsen og alle vaktene under opplæringen i Halden og Holmestrand i 1942, hele tiden visste at de skulle bevokte fanger.

Den andre gruppen av vakter i leirene for jugoslaver var det tyske Ordnungspolizei. De var fra før av i Norge og drev vakhold på installasjoner langs kysten. Denne gruppen ble tatt inn, da det ikke meldte seg nok hirdmenn til å være vakter.

Under krigen bestemte Reichskommissariat hvilke veiprosjekt i Norge som skulle prioriteres i Norge, som delvis gikk mot Statens vegvesens ordinære planer. De nye ekstraordinære veiprosjektene tjente mer militære formål. Det ble også lagt press på Vegvesenet for at det skulle godta å bruke krigsfanger i veiarbeid i Norge, og de bygde da flere fangeleirer. På veiprosjektene der jugoslavene arbeidet fra juni 1942, var det Organisation Todt som sto som leder for arbeidet, i samarbeid med Vegvesenet.

Arbeidskraften kom fra et Jugoslavia som var okkupert etter en kort krig i april 1941, der landet raskt ble slått av Nazi-Tyskland. En del ville kjempe videre, og de trakk ut i skogene og opp i fjellene og ble partisaner. Josip Broz Tito ble tidlig leder for partisanbevegelsen, og de drev militær motstand i ulik grad. En del partisaner og andre sivile var blitt fengslet i midlertidige leirer i det okkuperte Serbia og i Den

uavhengige staten Kroatia. Disse leirene var veldig dårlige leirer som ikke formelt tilhørte konsentrasjonsleirsystemet. De største var Jasenovac-leirene og Sajmište-leiren i Den uavhengige staten Kroatia. Her ble fangene mishandlet og drept i stort antall. Spesielt grusomme var Jasenovac-leirene 100 km sørøst for Zagreb. Jøder, romer, serbere og andre sivile som var mistenkt for å ha hjulpet partisanene ble ført hit og drept. Over 100 000 kan ha blitt drept her. I tillegg hadde Ustasja-regimet i Kroatia en plan om å utrydde eller forvise de etniske serberne i staten. Flere tusen fanger som var serbere ble sendt ut av landet for å utføre tvangsarbeid i Norge. Bare 1981 kom helt frem til leirene i Norge. Fra april 1942 gikk det skip med fanger fra Beograd til Wien. Der var de i midlertidige leirer. De ble deretter sendt med tog til leirer rundt Stettin, der de ble satt på skip og sendt til stedene i Norge der de skulle arbeide.

Det arbeidet også jugoslaver i Norge som ikke var fanger og som jeg derfor ikke tar med i fangekategorien. De var ikke under SS eller Wehrmacht, men arbeidet for tyske firma. De fleste var vervet i Kroatia til kontraktfestet arbeid på ett år i Tyskland og Norge. Denne gruppen på totalt 297 arbeidere, fordelt på 26 firma, arbeidet på elleve steder i Norge. Disse ble behandlet som frie arbeidere i Norge. Selv om det var tvangssendte etniske serbere fra Kroatia og Bosnia-Hercegovina blant disse, ble alle behandlet på samme måte, som frie arbeidere som kom fra et land som samarbeidet med Nazi-Tyskland.

Under SS' regime fra juni 1942 ut mars 1943

Den første problemstillingen i andre del av avhandlingen, var å undersøke hvordan de jugoslaviske fangene døde, og om noen faktorer var viktigere enn andre. I kapittel 10 gikk jeg gjennom en del dødsårsaker blant fangene. Jeg fant at minst en fjerdedel av de syke fangene under SS ble skutt. Dette var i de tyske konsentrasjonsleirene en vanlig måte å kvitte seg med syke og utslitte fanger på. De lave forpleiningsrasjonene medførte også at fangene ikke klarte å utføre hardt arbeid. Fangene ble da mishandlet for det og døde av en kombinasjon av årsaker som å være utslitt og ha ulike sykdommer. Det harde klimaet i Nord-Norge, og spesielt i Karasjok, var også en medvirkende årsak til de høye dødstallene.

En problemstilling i denne delen, var å undersøke i hvilken grad SS' ideologi forklarer den høye dødeligheten i leirene. I Hitlers nasjonalsosialistiske ideologi var SS en eliteorganisasjon, en egen orden innenfor den ypperste av verdens raser. Slaverne var Untermenschen og politiske dødsfiender av nazismen. Jugoslavene var slaver og derfor lite verd, utenom som arbeidskraft. SS hadde ikke plass for medmenneskelighet, men fulgte sin egen moral. Hardhet var målet. De fleste i administrasjonen i Norge hadde vært i SS siden 1933, og en del også før det. Et par av leirkommandantene og de to SS-offiserene i Oslo som ledet hele enheten, hadde vært konsentrasjonsleirkommandanter i Nazi-Tyskland. De hadde erfaring med å mishandle og drepe mennesker.

I tillegg ble mentaliteten fra konsentrasjonsleirsystemet som SS opprettet i 1933 overført til leirene i Norge. Konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland og de tysk-okkuperte områder utviklet seg til å bli en arena for å undertrykke mennesker på de forferdeligste måter. Det var et visst reglement for behandling i konsentrasjonsleirene, men hver kommandant hadde et ganske fritt handlingsrom innenfor den generelle rammen. I Norge fikk selv ikke nyansatte leirkommandanter noe skriftlig reglement. I tabell 6 i kapittel 10 sammenligner jeg de jugoslaviske fangenes forhold under SS og Organisation Todt i Norge. Begge grupper av fanger arbeidet hardt, men det forekom oftere drap på arbeidsplassen under SS. Derimot var det muligens ingen drap under Organisation Todt. Og når noen ble mishandlet, ble de under Organisation Todt slått til de lå på bakken. Under SS ble de mishandlet til de døde. Kroniske syke ble heller ikke skutt under Organisation Todt. Dette var regelen under SS. Dette viser at i samme tidsperiode under ulike regimer, ble det stor forskjell. Når jeg deretter sammenligner jugoslaviske fanger under SS i Norge med SS' fanger i konsentrasjonsleirer i Nazi-Tyskland, finner jeg derimot store likheter. Det var ofte drap på arbeidsplassen, og fangene ble ofte mishandlet til døde. Et grunnleggende element i konsentrasjonsleirene, var de elendige forholdene der. Det var konstant for lite mat og overbefolkede brakker gjorde at boforholdene var forferdelige med opp til tre personer i samme køye. Dette førte igjen til at mange ble syke, og syke fanger ble skutt. Spesielt var SS på vakt mot smittsomme sykdommer, som kunne spre seg til de tyske vaktene og lokalbefolkningen. Ved flukt ble fangene drept umiddelbart, eller ved offentlig

henrettelse til skrekk og advarsel. Det som var litt ulikt i leirene i Tyskland, var hvorvidt arbeidet foregikk utendørs i nærheten av konsentrasjonsleiren eller inne på en fabrikk. Det var i begynnelsen mange flere overgrep og drap ute nær konsentrasjonsleirene enn ved fabrikkene. Det var ikke slik i konsentrasjonsleirene i Tyskland og de okkuperte områder at alle fanger skulle dø. Det var mer en holdning at om én fange døde, var det en følge av at systemet med fangebehandling i leirene var slik, at de gjerne kunne dø.

Hvordan var utviklingen i Nazi-Tyskland når det gjelder synet på fanger som arbeidskraft? Som jeg nevnte i første del, var det planer fra høsten 1942 om å utnytte fangene i konsentrasjonsleirsystemet i Nazi-Tyskland til å arbeide i rustningsindustrien. Men dette tok lang tid å innføre. Det virker ikke som om synet på fangene ble noe bedre, at en ville ta bedre vare på arbeidskraften. I 1943 ble det i konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland gjort forsøk på å senke dødstallene og behandle fangene som litt mer verdifull arbeidskraft. Lite ble derimot gjort for å øke forpleiningsrasjonene, som ville gitt økt arbeidsstyrke. Arbeidspresset ble så hardt at flere fanger ble syke, skadet seg, og mange flere døde. SS hadde ikke til hensikt å endre kulturen i leirene. Historiker Nikolaus Wachsmann konkluderer med at «hovedpunktene til konsentrasjonsleirsystemet, som hvilte på forsømmelse, forakt og hat, forble for det meste uendret».¹⁰⁹⁰ Denne mindre endringen i tyske konsentrasjonsleirer i 1942–1943, med søkelys på viktigheten av arbeidet, ser ikke ut til å ha hatt noen innvirkning på fangeleirene for jugoslaviske fanger i SS-perioden i Norge. Fangene her skulle ikke settes inn i noe annet arbeid. De forble hele tiden på veiarbeid. Det virker heller ikke som om det ble noe særlig bedre forhold for fangene ut mars 1943.

Hovedårsaken til at veldig mange fanger ble drept på ni måneder, var oppdraget fra SS. Åpningsordene fra de fleste leirkommandantene første dagen fangene ankom fangeleirene, viser at SS mente at fangene bare var arbeidskraft som til slutt skulle dø. Allerede i utdannelsen av de norske vaktene i Halden, fikk de høre fra den tyske ledelsen at fangene som de skulle bevokte, var farlige voldtektsmenn som hadde torturert tyske soldater. Dette er den indoktrinering som skjer før en skal utføre det

---

¹⁰⁹⁰ Wachsmann 2015:427

ledelsen vil. De norske vaktene fikk nok ikke høre at det var en brutal krig i Jugoslavia ført av begge sider. Høsten 1941 var det ulike geriljagrupper som kjempet mot den tyske okkupasjonsmakten. Som represalie bestemte Wehrmacht at 100 sivile skulle drepes for hver drepte tysker. Det var ikke SS som kom med den forordningen, derimot Wehrmacht i Serbia. De sivile som kjempet hadde ikke noen beskyttelse gjennom Genèvekonvensjonen av 1929, som gjaldt soldater. Partisaner var nærmest å forstå som franktirører, som kjempet bak fronten, og derfor ikke ble regnet som krigførende. Dermed kunne de faktisk henrettes på stedet.

Oppdraget om å la fangene dø i løpet av arbeidet endret seg ganske raskt i juli 1942 i Nord-Norge. Den foregikk slik at det fra begynnelsen i leirene var hardt arbeid med dårlige forhold, med noen få drap av fanger. En eskalering førte til en brutalisering der mye mishandling og massedrap ble vanlig. Dette skjedde gjennom en kort periode med to hendelser. Den første hendelsen var i Korgen-leiren, da to fanger drepte en tysk vakt under flukt til Sverige. 17. juli 1942 ble 60 fanger skutt der og i Osen som represalie. SS behandlet fangene som i utgangspunktet farlige, siden mange av dem var regnet som partisaner. Den andre hendelsen var i leiren Beisfjord, der mange utslitte fanger ble syke, muligens av smittsom flekktyfus. Terboven ga mest sannsynlig selv ordren om å skyte alle syke fanger. 18. juli 1942 ble først 287 syke skutt i Beisfjord, før slike massedrap av syke ble vanlige utover høsten.

Massedrapene i midten av juli medførte at SS' tenke- og handlingsmåte ble endret fra at de behandlet fangene som arbeidskraft som etter hvert skulle dø, til at en så på dem som smittebærere og farlige mordere som raskt skal drepes. SS gikk da over til mer aktivt å drepe fangene raskere med mer mishandling, tortur og massedrap av syke. Både tidsperspektivet og måten de skal dø på endres.

Leirkommandantene, ledelsen i Oslo med Hans Hüttig og Hans Loritz og deres sjef, Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord Wilhelm Rediess og helt opp til øverste sivile leder i Norge, Reichskommissar Josef Terboven, ser ut til ha vært enige i slike fremgangsmåter. Dette gjorde at også vaktene i fangeleirene ble påvirket. Disse var yngre norske og tyske menn som var uerfarne når det gjaldt vakthold av fanger. Den økte mishandlingen og drapene fra vaktens side var et resultat av ordrer om strengere behandling fra SS-leirledelsen, og et uttrykk for den dehumaniseringsprosessen som

skjedde i og med massedrapene. Det var som den ene SS-offiseren som var i Beisfjord uttrykte det i et forhør i Beograd i 1946: «Når du hver dag omgås død og drap på fangene, mister du evnen til å la døden gå inn på deg. Det at noen dør, blir en hverdagslig og ubetydelig hendelse.»¹⁰⁹¹ Selv om leirkommandantene behandlet fangene litt ulikt, var det liten forskjell på leirene. Fra SS' side gikk det fra veldig dårlig behandling i en leir, til grusom behandling i en annen. De høye dødstillene i alle leirene bekrefter dette, 1968 jugoslaver døde i løpet av ni måneder. Mange av de norske vaktene deltok meget aktivt i enkeltdrap på fanger da de var på arbeid, og etter krigen ble 49 dømt for mishandling og/eller drap. Hovedetterforskeren i Oslo mente at dobbelt så mange vakter skulle vært dømt for mishandling og drap. Nils Christie hevdet i sin studie av de norske vaktene at enhver yngre person som får den rette indoktrinering og kommer i det rette systemet, kan komme til å drepe. Dødsarbeidsleirene for jugoslaviske fanger i Norge ble et speilbilde av de verste konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland.

Spørsmålet om hvorvidt SS hadde som mål at alle de jugoslaviske fangene til slutt skulle dø i Norge, blir i denne avhandlingen besvart bekreftende. Det er en forskjell på konsentrasjonsleirer, dødsarbeidsleirer og tilintetgjørelsesleirer. Hadde leirene i Norge vært tilintetgjørelsesleirer, slik flere norske forfattere har hevdet, kunne jugoslavene like gjerne blitt skutt umiddelbart da de ankom leiren. Da hadde det heller ikke vært nødvendig å frakte dem to måneder gjennom Europa.

I konsentrasjonsleirene i Nazi-Tyskland varierte dødsprosenten, men den var på gjennomsnittlig 38 prosent i ni av de største leirene. I Norge døde gjennomsnittlig 73 prosent av fangene under SS i løpet av ni måneder. Kanskje ville alle dødd om ikke SS måtte gi fra seg ansvaret over fangene i april 1943. Flere forskere tror at hensikten var at alle de jugoslaviske fangene skulle dø i Norge. Gunnar D. Hatlehol oppsummerer i sin doktoravhandling kapittelet om jugoslavene slik: «... det [kan] virke som om den kortsiktige målsettingen var å gjøre nyttig bruk av fangene i pågående byggeprogrammer. Derimot tyder alt på at meningen på lengre sikt var at de skulle dø.»¹⁰⁹² Milan Koljanin fra Institutt for moderne historie i Beograd, som har forsket

---

¹⁰⁹¹ Militærarkivet, Beograd. Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl. Friedrich Kappus 25.7.1946

¹⁰⁹² Hatlehol 2015:291

mye på blant annet dette temaet, brukte denne tittelen på et foredrag i Narvik i 2011 om fangene som ble sendt til Norge: «The Postponed Death Sentence». Fangene skulle egentlig ha vært drept i leirene i Serbia eller Kroatia, men ble sendt for å arbeide og likevel dø et annet sted.

Dette kan også gi et svar på *hvorfor* SS drepte så mange jugoslaviske fanger. De skulle straffes fordi så mange tyskere var blitt drept av Titos partisaner. Kanskje ordren kom fra SS-leder Meyszner i Serbia eller var utarbeidet i en overenskomst med Terboven, at jugoslavene ikke skulle komme tilbake til Jugoslavia. Hevn fra SS og Wehrmacht i Serbia kan da ligge bak oppdraget om at alle de jugoslaviske fangene skulle dø i løpet av arbeidet. Det avgjørende og sikre svaret er vanskelig å finne, da arkivsituasjonen for SS er dårlig og slike ordrer ble sjelden nedskrevet.

Når det gjelder delproblemstillingen som jeg tok opp i slutten av andre del, om hva eller hvem som avgjorde endringen da SS overlot administrasjonen for de jugoslaviske fangene til Wehrmacht, eksisterer det flere ulike teorier. Fangene under krigen hadde selv sine svar basert på deres observasjoner. De som skrev bøker etter krigen om fangeforholdene, hadde andre mulige forklaringer. Det var et møte allerede i august 1942 i Berlin, der Organisation Todt og Wehrmacht avtalte å få overført alle jugoslaviske fanger i Norge til Wehrmacht. Hvor mye disse to reelt presset på SS, Terboven eller Hitler for å få de jugoslaviske fangene overført til Wehrmacht, er dessverre ukjent. Det virker som om det ikke skjedde noe indre tysk press på fem måneder etter møtet i Berlin. Det var derimot et ytre press med mange oppslag i massemediene i de allierte og nøytrale landene om SS' massedrap på fanger i Norge. Samtidig var også Den internasjonale Røde Kors-komiteens press for å få komme på inspeksjon i leirene viktig. Materialet til de sentrale beslutningsorganene er enten destruert eller foreløpig ukjent. Det gjør at årsaken til endringen ikke kan konkluderes sikkert. Jeg mener at oppslagene i massemediene virket inn på Wehrmacht i 1943, men det er mer usikkert om SS eller Terboven lot seg påvirke av dette i 1942. Da er nok det indre press i Nazi-hierarkiet fra Wehrmacht og Organisation Todt det som påvirket SS og Reichskommissar Terboven mest.

Det utslagsgivende kan ha vært følgene av de tidligere avtaler fra august 1942 mellom Wehrmacht og Organisation Todt. De nye gruppene med jugoslaviske fanger,

som kom til en krigsfangeleir i Østerrike allerede i oktober 1942 og til en leir i Tyskland i januar 1943, ble behandlet som krigsfanger av Wehrmacht. Disse skulle deretter bli sendt til Norge. Dette mener jeg kan ha vært utslagsgivende for at endringen i Norge kom 1. april 1943. Det ble et press på Terboven og Rediess, da de nye fangene som snart skulle komme til Norge allerede var i Wehrmachts krigsfangeleirsystem. Dette kan underbygges ved at Organisation Todt kom med en forespørsel til Oberkommando der Wehrmacht i januar 1943 om å endre vaktordningen, fra norske vakter til Wehrmacht-vakter. Organisation Todt hadde planlagt at fangegruppene som var i Tyskland og Østerrike skulle transporteres til Norge for å utføre tvangsarbeid. Da måtte det være etablert samme system i Norge for alle jugoslaviske fanger. Det kunne ikke være jugoslaver under både SS og Wehrmacht på samme tid. Etter at forespørselen fra Organisation Todt kom i januar 1943, tok det bare to måneder før alle fangene var under Wehrmachts regime. Det kan altså virke som om Terboven lot seg presse til en raskere endring ut fra at de nye fangegruppene med jugoslaver som var ventet, allerede var kommet inn i Wehrmacht-systemet. Til slutt kom det i februar 1943 en bestemmelse fra Oberkommando der Wehrmacht, som kanskje kom fra Hitler i Berlin. Dette må Terboven ha godtatt, siden Hitler var eneste overordnede til Terboven. Eventuelt tok Terboven selv avgjørelsen om at de jugoslaviske fangene skulle bli overført til Wehrmacht.

Et interessant spørsmål som det er vanskelig å få svar på, er hvordan Terboven selv stilte seg til at de jugoslaviske fangene først døde i et stort antall og de overlevende deretter overført fra SS til Wehrmacht. Han sluttet nok opp om det som Rediess og Hüttig sto for og det viktigste indisiet på hans medvirkning, er hendelsen i Beisfjord i midten av juli 1942. Her ga han mest sannsynlig selv ordre til det største massedrapet på fanger i Norge under andre verdenskrig. Det ble et eksempel på hvordan også de øverste sivile tyske myndigheter tenkte. Terboven og SS må ha syntes at det var akseptabelt at de jugoslaviske fangene døde som en følge av veldig hardt arbeid, lite mat og mishandling. Vi mangler dokumenter fra Terboven som sier noe nærmere om hans tanker november 1942, da over halvparten av fangene var døde. Det skjedde ikke noen endringer til det bedre utover i 1943, mishandling og drap bare fortsatte.

Dette viser også polykратиets følger, der ulike aktører handlet på hver sin måte for å møte de mål som ledelsen i Nazi-Tyskland satte. Ulike grupper med ulike løsninger ble da gående ved siden av hverandre, der begge grupper kunne hevde å ha den beste løsningen. Både SS, Reichskommissariat, Wehrmacht og Organisation Todt så på jugoslavene som undermennesker og som kommunister, som var den ideologiske dødsfienden til nazistene. Men jugoslavene var samtidig arbeidskraft, som for noen var nødvendig i krigen og måtte holdes i live.

En liten sammenligning kan gjøres med forholdene i Nazi-Tyskland. Historikeren Ulrich Herbert beskriver en gruppe, som Speer og industrien i Tyskland, som ønsket bedre arbeidsbetingelser for de utenlandske arbeiderne for å få et bedre resultat. Reichssicherheitshauptamt, holdt derimot fast på at Nazi-ideologien angående rasebehandling måtte stå fast, uansett hvordan det gikk med krigen.¹⁰⁹³ Men pragmatisme vant sakte frem i Hitlers Nazi-Tyskland, spesielt da det gikk dårligere på krigsfronten.

Interessant nok straffet ikke Terboven SS-lederne på noen måte, de som hadde drept flesteparten av arbeidskraften han hadde tilveiebrakt i Jugoslavia. Derimot lot Terboven både Loritz og Hüttig fortsette å lede SS-Wachbataillon 6 «Oslo» i vaktoppdrag. Dette kan virke overraskende, for Reichskommissar Terbovens visjon om å lede arbeidsprosjekter med store antall arbeidere var over.

Organisation Todts delaktighet i endringen vises allerede fra august 1942, og forsøket i januar 1943 på å få til endring av vaktsystemet. Organisation Todt hadde i hele fangeperioden under SS ansvaret for arbeidet, og for å levere forsyningene til fangeleirene. Det virker som om de prøvde å hjelpe fangene, for eksempel ved at de klarte å innføre høyere forpleiningssatser for de fangene som klarte å arbeide mye, og ved å klage på skotøy som var uegnet. Men de kunne ikke gjøre noe med drapene på fangene, verken på arbeidet eller i fangeleiren. SS sto for sikkerheten, og der var de eneansvarlige. Fordelingen av ansvar var veldig klar, og Organisation Todt ga på et tidspunkt opp å prøve å forbedre situasjonen. Noen av de lokale ingeniørene gikk sammen med SS i å fornedre fanger, mens andre ville prøve å hjelpe dem.

---

¹⁰⁹³ Herbert 1997:387 f.

Samtidig ledet Organisation Todt også selv fangeleirer i Trøndelag og Nordland på samme tid som SS' fangeleirer i Nord-Norge. Ledelsen og vaktene var rekrutterte blant Wehrmacht. De skilte seg ikke nevneverdig ut fra andre fangeleirer under Wehrmacht på samme tid. Organisation Todts fangeleirer var dårlige, men dødeligheten på 15 prosent viser at det var forskjell i forhold til dødsarbeidsleirene under SS. Selve Organisation Todt var mer som en byggentreprenør å regne, styrt av teknokrater. Ledelsen og de ansatte kunne være nazister, og deres mål var klart byggetekniske. Den krigsøkonomiske logikken tilsa at arbeidere skulle bli behandlet rimelig bra for å kunne yte noenlunde. Det å bruke fanger som arbeidskraft, var også en del av systemet. Hvis Organisation Todt ønsket å bedre forholdene for fangene, var det ikke nødvendigvis humanitet som lå bak å få de jugoslaviske fangene inn under Wehrmacht og deres ledelse. Derimot var det å fullføre målet for byggingen.

Statens vegvesen hadde ikke noe ansvar for fangene, selv om de skulle lære dem opp. De skulle bare bruke sine ingeniører, formenn og arbeidere på veiarbeidet, under ledelse av Organisation Todt. Vegvesenet har fått et godt ettermæle blant fangene. De forteller at arbeidere fra Vegvesenet hjalp dem så godt de kunne. Men arbeiderne observerte bare hva som skjedde, og de sto uten maktmidler når fanger ble skutt ved siden av dem. Noen av de lokale formennene og ingeniørene prøvde å klage til SS, men fånyttes. Vegdirektør Baalsrud var den som tok en avgjørelse etter Reichskommissariats forslag og et visst press sommeren 1941 om å godta å bruke sovjetiske krigsfanger til veiarbeid i Norge. Baalsrud, sammen med andre ledere, kunne kanskje ha stoppet Vegvesenets deltakelse i prosjektet fra begynnelsen av. Sannsynligvis ville arbeidet da uansett ha gått sin gang i regi av Organisation Todt og tyske firma, uten Vegvesenet.

Under Wehrmachts regime april 1943 til mai 1945

Den andre sentrale problemstillingen i avhandlingen behandles i tredje del. Den omhandler perioden 1943–1945 under Wehrmachts regime. Hovedspørsmålet her er om det var variasjon i SS-regimet og Wehrmachts regime over de jugoslaviske fangene. Forskjellen vises klart i de to leirene som eksisterte under begge regimer. For

eksempel går dødsraten ned fra 61 prosent under SS til 11 under Wehrmacht i Botn-leiren ved Rognan, og fra 35 til 5 prosent i Korgen-leiren, begge i Nordland fylke. Endringen ble også godt merkbar i Austrått-leiren i Trøndelag, som først var under Organisation Todt, og som Wehrmacht overtok. Der gikk dødeligheten ned fra ni prosent til én prosent. Fangene i Austrått-leiren bekreftet at det ble bedre forhold, selv om de ga uttrykk for at ledelsens holdning til fangene var noenlunde den samme, og klart fiendtlig overfor dem. Årsaken kan være den rasemessige avstanden, eller en fiendtlighet til partisaner, basert på informasjon fra Organisation Todt som fremdeles ledet arbeidet i området. Forskjellen var at ledelsen ikke kunne gjøre det de ønsket lenger. Det var et litt bedre kontrollsystem når det gjaldt straffereaksjoner i Wehrmacht. At forholdene ble bedre under Wehrmacht, hadde også i stor grad årsak i hjelpen som kom fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen. Uten mat og klær derfra, ville nok mange flere ha dødd.

Forskjellen på de to regimene kan best beskrives ved å se på antall døde totalt. En nedgang fra 1968 døde på ni måneder til 253 døde på to år viser altfor klart de to markant ulike regimene. De jugoslaviske fangene som var i Norge under andre verdenskrig fikk erfare SS' grusomheter fra leirkommandanter, som overførte forholdene fra de tyske konsentrasjonsleirene. Fangene fikk også erfare Wehrmachts harde leve- og arbeidsforhold, slik det var i deres krigsfangeleirer. Arbeidet var det samme, men innstillingen og behandlingen fra leirledelsen og vaktene var bedre.

En delproblemstilling er å undersøke om det forekom ulik behandling av fangene i de tre hovedleirene for jugoslaviske fanger. Dødsprosenten varierte faktisk fra én prosent i leiren Austrått, fem i Korgen og elleve prosent i en tredje fangeleir, Botn. En hovedforklaring trer godt frem når en undersøker leirene for sovjetiske krigsfanger som var under Wehrmacht. Der var hver enkelt leirkommandant ganske selvstendig. Dette medførte at det ble ulik behandling i fangeleirene. Botn-leiren hadde dårligst forhold for fangene, i motsetning til de to andre leirene jeg sammenligner med, Korgen og Austrått. Kommandanten i Botn-leiren var igjen den som satte standard for fangebehandlingen i den leiren. Vaktene fulgte opp ledelsens handlemåte med hardhendt mishandling, og flere fanger ble skutt på arbeid. Det spesielle her er at kommandanten i Botn ble avsatt, og en tidligere vakt fortalte etter krigen at

kommandanten ble stilt for krigsrett. Selv om han fikk en mild dom, var det høyst uvanlig at en leirkommandant ble avsatt.

Den enkelte leirkommandants styre var bestemmende for hvordan behandlingen av de sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfangene ville bli. Dette stemmer overens med hva Marianne Soleim skriver i sin doktoravhandling om de sovjetiske krigsfangene. Leirkommandanten hadde mye å si, og behandlingen ble veldig ulik etter hvem som var kommandant. Igjen kan jeg bruke polykrati-teorien som en forklaring på hvorfor ulike leirkommandanter agerte ulikt. Hvem arbeidet mest henimot å fullføre førerens vilje? Leirkommandantene fikk utover krigen flere ulike forskrifter om behandling av krigsfanger. Det endret seg litt, fra å være meget strengt i 1941, der en vakt ved fangers ulydighet kunne bruke våpen, til 1943, der vilkårlig behandling av krigsfangene ble straffbart. En leirkommandant kunne være et forbilde for vaktene i leiren. Han satte en viss standard for hvordan fangene skulle behandles. Noen leirkommandanter kjøpte inn ekstra mat, som fisk, fordi det ikke var mulig å øke forpleiningsrasjonene. Andre lot krigsfangene dø i store antall i fangeleirene. Sannsynligvis er svaret på hvorfor det var så store variasjoner i behandlingen av krigsfanger i leirene, nærmere det som Marianne Soleim skriver: Leirkommandantens personlige egenskaper var det som påvirket mest hvordan fangene ble behandlet. Kommandantens alder har nok ikke, etter min gjennomgang av bakgrunnen til kommandanter over jugoslaviske fanger, så mye å si for behandlingen av fangene. Derimot vil jeg trekke frem hans ideologiske bakgrunn. Om han var en overbevist nazist, kunne det bli en helt annen handlemåte. Uansett er det vanskelig for kommandanten å stoppe enkeltvakter som vil mishandle og drepe fanger, og å kunne angi gode grunner etterpå for det han gjorde.

En annen problemstilling i tredje del er å sammenligne Wehrmachts behandling av de jugoslaviske fangene med behandlingen av de sovjetiske og polske krigsfangene. Fra april 1943 var alle tre nasjonaliteter under samme regime. Da skulle vel alle som krigsfanger, behandles på samme måte? Det var tvert imot store forskjeller. For det å være sovjetisk krigsfange betydde at en ikke ble behandlet etter Genève-konvensjonene. Sovjetunionen hadde ikke ratifisert konvensjonene. Det hadde Polen og Jugoslavia gjort. Da de jugoslaviske fangene gikk over til å bli behandlet som

krigsfanger, gikk de rett inn på samme nivå som de polske krigsfangene og slik jugoslaviske krigsfanger ble behandlet i krigsfangeleirer i Nazi-Tyskland. Jugoslavene fikk goder, som å kunne motta matpakker fra Den internasjonale Røde Kors-komiteen, og de fikk inspeksjoner fra dem i noen fangeleirer. Syke fanger ble sendt til spesielle sykeleirer, der de fikk forholdsvis adekvat behandling. Spesielt gjorde de amerikanske matpakkene fra Røde Kors at de fikk mye næring, og fangene kunne bytte tobakk mot brød fra tyske vakter.

En enkel sammenligning fra 1944-1945 med de fangeleirene for sovjetiske krigsfanger som lå nærmest den største fangeleiren for jugoslaviske fanger på Saltfjellet i Nordland, viser at det var meget store forskjeller i behandlingen. Jugoslavene i leiren ved Polarsirkelen fikk Røde Kors-pakker. Det gjorde ikke sovjeterne. Fem jugoslaver døde. I de nærmeste leirene for sovjetiske krigsfanger døde fra 41 og opp til 207 bare på det siste krigsåret. Angående de polske krigsfangenes forhold, som var i samme område, var det lav dødelighet på linje med jugoslavene. Bare to døde. De polske krigsfangene fikk også Røde Kors-pakker og hadde gjort det siden 1943.

Selv om det kan virke som om jugoslavene hadde status som krigsfanger, viser uttalelser fra spesielt Den internasjonale Røde Kors-komiteen at de ikke fikk den statusen, siden de var sivile. Og Wehrmacht bekreftet det heller ikke, for da måtte også de tilfangetatte sivile, som var i fangenskap i Serbia og Kroatia, gis status som krigsfanger. Det kom en forordning fra Oberkommando der Wehrmacht i Berlin i juli 1943 om at partisaner både i Sovjetunionen og Jugoslavia, som var tatt til fange, skulle behandles som krigsfanger. Men da Røde Kors gjentatte ganger spurte om de jugoslaviske sivile som var tatt i kamp hadde fått status som krigsfanger, fikk de ikke svar fra Wehrmacht. Selv om de ikke fikk status som krigsfanger, ble de jugoslaviske fangene i Norge *behandlet som* krigsfanger av Wehrmacht og Røde Kors. Det var fremdeles flere dødsfall blant jugoslavene enn blant de polske krigsfangene, der bare rundt én prosent av fangene døde. For jugoslavene var dødsprosenten på 15 prosent, som kan sammenlignes med de sovjetiske krigsfangenes, der 15 prosent døde. Mange av de jugoslaviske fangene døde i sykeleirer de første månedene etter at Wehrmacht overtok. Dette skyldtes SS' grusomme behandling av de jugoslaviske fangene, som

medførte at mange også døde av senvirkninger, lenge etter at Wehrmacht hadde overtatt ledelsen av fangeleirene.

Avhandlingens hovedtese er bekreftet: SS betraktet primært de jugoslaviske fangene som politisk-ideologiske *fiender*. De ble sendt til Norge som arbeidskraft, men SS hadde et ekstra oppdrag med dem, at de skulle dø i løpet av arbeidsperioden. SS så på jugoslavene som tilhørende den slaviske rase, og dermed var de undermennesker og hadde ikke livets rett. Det eneste målet var å utnytte deres arbeidsevne før de døde. Mange av jugoslavene var i tillegg kommunister. Derfor ble de definert som tilhørende en ideologisk dødsfiende av Nazi-myndighetene, og de fortjente ikke å leve. Da Wehrmacht overtok styringen av dødsarbeidsleirene, trådte en annen logikk inn: De var viktige arbeidere som ikke nødvendigvis trengte å dø. Wehrmacht spilte på lag med Organisation Todts mål om å fullføre krigsviktige prosjekter, som å bygge jernbane, flyplasser og kystfort. Begge utnyttet fangene til det ytterste, og Organisation Todt kunne strekke seg til å gi bedre forpleining om det hjalp på arbeidsevnen. Men viktigere var ikke de jugoslaviske fangene enn at de enkelte leirkommandanter i Wehrmacht kunne lede sin leir med sine krigsfanger på en måte som medførte store dødstall også her. Her var det en forskjell i perioden fra 1943 til 1945 på sovjetiske og jugoslaviske fanger, der sovjeterne nå var mer undertrykket enn jugoslavene. De jugoslaviske fangene gikk i Norge fra å være nederst på stigen blant fangegruppene i Norge, til å være blant de som ble best behandlet.

Kilder

Arkiv i Norge

Arkiv i Nordland (AiN)

A-08/154. Hans Breckans samling. Eske 6

A-08/137. Milorg Nordland. X. Merkblatt für die Führer von Kgf.-Nebenlagern

Falstadsenteret

Haftkarte. Fangekort på jugoslaviske fanger fra Falstad. Kortene er opprinnelig fra Riksarkivet

Narviksenterets arkiv

Richard Møllers samling. Merkblatt für die Bewachung der serbischen Häftlinge. Polizei-bataillon 255, juli 1942

Norges Hjemmefrontmuseum (NHM)

FO/IV. Boks 152. Prisoners of War Interrogation Squad. PWIS. Nr. 46

NHM 62. Nielsen, Erling

Norsk vegmuseum

A-00071 – Statens vegvesen. Vegvesenets minnesamlinger, arkivdel 1.

«Vegfolk forteller» - et intervjuprosjekt ved Kjell Hegdalstrand, serie Ia –

Transkriberte minneintervjuer, Norge, nr. 0165 – Petersen, Gunnar

Riksarkivet (RA)

RAFA-2181. Der Höhere SS- und Polizeiführer Nord. Zentralbauleitung der Waffen-SS und Polizei. Pakke 64

RAFA-2197. Deutscher Oberbefehlshaber Norwegen. (DOBN)

Eske 8

RAFA-2200. Documents Section

D. Eske 29. Mappe 3. Dokumenter ang. fangeleiren i Beisfjord

F. Arkivsaker returnert fra Imperial War Museum. Eske 50.

V. Mikrofilm nr. 56, 57 og 68

RAFA-1958. Forsvaret, 1. batteri / 1. Norske brigade

Eske 7

RAFA-1920. Forsvaret, Forsvarets overkommando

Da. Eske 79

RAFA-3915. Forsvaret, Forsvarets overkommando II

Db. Eske 12. CI Questionnaires. Tyske okkupasjonsstyrker i Norge. Tyskere.,

1945-1946

RAFA-2018. Forsvaret, Krigsgravtjenesten

Eske 6, 7, 38 og 52

RAFA-1939. Forsvaret, Major Leiv Kreybergs arkiv: Kontoret for tidligere
Krigsfanger i Bodø. Eske 2

RAFA-5816. Heer: Armee-Oberkommando Norwegen med flere fagstaber
F. Eske 2

S-3138. Landssviksaker.

L-sak Halvor Bøen. Notodden pol.k. Anm. nr. 559/45

L-sak Ivar Bøhnsdalen. Romerike politikammer, sak nr. 892/45

L-sak Hartvig W. Dannevig. Kr. sand pol. k. Anm. nr. 57/45

L-sak Magnus Garnes. Rogaland og Stavanger pol. k. Sak 1823

L-sak Odd Haug. Romerike pol. k. P. nr. 1083/45

L-sak Kristian Fredrik Holthe-Moland. Romsdal pol. k. anr. 307

L-sak Alf Jensen. Oslo pol.k. dom 8259

L-sak Jørgen Johansen. Romerike pol.kammer. Anmnr. 1534/46

L-sak Jon A. Jøndal. Gudbrandsdal pol. k. Sak 8042

L-sak Gunnar Karlsen. Helgeland politikammer. Avgj. 1-dom. Eske nr. 56

L-sak Reidar Kauppi. Helgeland pol.k. eske 34

L-sak John Ivar Larsson. Hamar politikammer, avsonet dom 125

L-sak Steinar Lie. Helgeland politikammer. Avgjort landssvikdom eske nr. 59

L-sak Randulf Lundahl. Narvik pol. k. Anm. nr. 443/45

L-sak Olaf A. Gamborg-Nilsen. Drammen pol.k. anr. 1746

L-sak Eugen Olsen. Østerdal pol k. Dom 183

L-sak Vidkun Quisling. Oslo pol. k. D29. stykke 6

L-sak Oscar Rustand. Telemark pol. k. Arr. 1918. Eske 1, b. 2

L-sak Aage Sjødal. Drammen politikammer. Sak 38

L-sak Vilmar Solhaug. Fredrikstad pol. k. Dom nr 195

L-sak Karsten Sollien. Vestoppland politikammer. Dom 430

L-sak Karl Julius Støre. Østerdal politikammer. Dom 502

L-sak Hans Sætre. Romerike pol.k. Sak 271/45

L-sak Leif Wang-Johannesen. Arendal politikammer. Anr. 55/45

L-sak Arthur Edvin Wærpen. Sarpsborg pol. k. Dom 2178/45

RAFA-2188. Organisation Todt.

E2b. Eske 4,7,8, 14,15,17 og 18

E3a. Eske 14

E3c. Eske 6

E3e. Eske 14

E3g. Eske 23 og 27

E3i. Eske 34

- E7b. Eske 68
Faa. Eske 67 og 68
Fab. Eske 82
Hh. Mappe 8, 9, 11 og 14
O7. Eske 44
- S-1557. Riksadvokaten, krigsforbryterarkivet
Da. Eske 4 og 34
- S-1560. Rikspolitisjefen
Ia. Eske 25. Mappe: utenlandske fanger i Norge
- RAFA-3182. SS- und Polizeigericht Nord (IX), Sak 235/42
- RAFA-2174. Tyske arkiver, Reichskommissariat
Eci. Hauptabteilung Volkswirtschaft. Abt. Arbeit & Sozialwesen. Eske 67, 69
og 97
Ef. Hauptabteilung Technik. Eske 3
- S-1725b. Utenriksstasjonene, Legasjonen/Ambassaden i Stockholm
Serie Da

Statsarkivet i Trondheim. (SAT)

- A-5030. Distriktskontoret for krigsgraver.
Kartotek over tysk krigskirkegård Stavne. E.3. Deutsche Soldatenfriedhof
1939–1945. Trondheim/Havstein krigskirkegård
- A-6056. Ellingsves samling. NSB Nordlandsbanens historie.
Nr. 12. Åge Johansen. Om jugoslaviske fanger. 1984
- A-4181. Nordland vegkontor.
Hb – Vegprosjekter. Eske 5
- SAT-A-1887/3. Trondheim politikammer.
Eske 50. Mappe 3. Falstad leir

Arkiv i England

National Archives, Kew

War Office 331/9, 21, 25 og 43

Arkiv i Polen

Polske Røde Kors

Lista Strat PCK 14622-File of the soldiers of the Polish Army killed in action or died in 1939. PCK 20398-Original file of prisoners of war, drawn up by the German camp authorities and the German Red Cross

Arkiv i Serbia

Arkiv Jugoslavia

Fond 103. Emigrantregjeringen i London

Fond 110. Statlig kommisjon for å fastslå forbrytelser begått av okkupantene og deres medhjelpere i landet

Fond 382. Jugoslaviske legasjonen i Stockholm

Militærarkivet i Beograd. Arkivet het før 2006 Militærhistorisk institutt, Beograd,

Архив Војноисторијског института (AVII)

Mf-V, T-501, P-247

NDH. Eske 317. F.4

Sak 645/1946 mot Hesse, Karl mfl.

Sak 683/1946 mot Blumel, Ernest mfl.

Røde Kors i Serbia, Beograd. Arkivet. Tyske registerkort

Serbisk-Norsk Samband. Arkivet i vennskapshuset i Gornji Milanovac, Serbia

Ašković, Milorad. Notater. Dagbok fra des. 1941–sept. 1945. Oversatt av Marit og Rajko Savić

Azanjać, Dušan. Dagbok fra mai 1942–nov. 1943. Oversatt av Svetlana og Svein Tore Aspelund

Petrović, Vladimir. Bok over døde i sykebrakken i Botn 1942-1944

Arkiv i Sveits

International Committee of the Red Cross, Genève. Arkivet

G.17, G.17/05/185, G.17/94/00 og G.17/94/139

Arkiv i Sverige

Landsarkivet i Östersund, Sverige.

Landsfiskalens i Arjeplogs distrikt arkiv. Protokoll rörande flyktingar och övriga utlänningar. 1944–1945. A IV:2.

Arkiv i Tyskland

Bundesarchiv, Berlin-Lichterfelde. (BA-B)

NS 19/3692

R 3901/20172

SSO Dolp, Hermann
SSO Goecke, Wilhelm
SSO Hesse, Karl
SSO Hüttig, Hans
SSO Kiefer, Fritz
SSO de Martin, Franz

Bundesarchiv, Berlin-Reinickendorf. (PA) Arkivet overført i 2019 fra Deutsche Dienststelle für die Benachrichtigung der nächsten Angehörigen von Gefallenen der ehemaligen deutschen Wehrmacht (WASSt)
B 563-3 Kartei. JUG

Bundesarchiv, Ludwigsburg (Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen) (BA-L)
B 162/2207
B 162/6628
B 162/6629
B 162/6630
B 162/9064
B 162/27173

Bundesarchiv – Militärarchiv, Freiburg (BA/MA)

RH 20-20/234
RH 24-71/84, 91
RW 6/450-452
RW 39/67, 85-94, 143, 156, 164, 166, 170, 175, 176, 178, 179, 184, 194
RW 41/13
RW 49/15
Höheres Kommando LXXI 4 og 20.7.1942 til AOK Norge
AOK 20. Tätigkeitsbericht (TB) 7/42

Der Bundesbeauftragte für die Unterlagen des Staatssicherheitsdienstes der ehemaligen Deutschen Demokratischen Republik (BStU)

MfS. BV Halle. Ast 7160. Dok. fra 1949. Nytt Bundesarchiv-nr. ZB-2-1103-A.
1 S. 188
MfS. HA IX11

Staatsarchiv Nürnberg

Staatsanwaltschaft bei dem Landgericht Nürnberg-Fürth. 2004-01. Nr. 482, 483 og 488

Arkiv i USA

NARA, Washington

T501, roll 314. Tätigkeitsbericht der Dienststelle Chefintendant b.
Wehrmachtbefehlshaber in Norwegen

Aviser

Aftenposten 12.8.1942
Fremover 22.6.1985
Fritt Folk 2.2., 7.2., og 16.3.1942
Hirdmannen 30.5.1942
Lofotposten 11.8.1945
Rana blad 28.6.2018

Trykte kilder

Genferkonvensjonen av 27. juli 1929 om behandling av krigsfanger. Oslo 1945
Justiz und NS-Verbrechen. Sammlung deutscher Strafurteile wegen
Nationalsozialistischer tötungsverbrechen 1945–1966. Band XVIII. Sak nr.
533. Amsterdam 1978
Nordland fylkes utredninger. Rapport fra Statens vegvesen Nordland 1942
Norsk Retstidende 1947
Sveriges neutralitetspolitikk. Utrikesminister Chr. Günthers tal i Riksdagen 7.
nov. 1942
Report of the International Committee of the Red Cross on its activities during the
Second World War. Vol. 1. Geneva 1948

Upublisert materiale

Buvik, Jan Gaute. Gløym aldri. Krigsfangeleiren i Korgen. Emnehefte for
grunnskolen i Hemnes 2. Korgen 1985. 113 s.
Dachau konsentrasjonsleirs utstilling. Hefte, punkt 9.2
Der Internationalität der Häftlinge im Nazikonzentrationslager Sachsenhausen 1936–
1945. Archiv Sachsenhausen. Signatur LSG 1/54. 2003
Die Jugoslawen im Konzentrationslager Mauthausen. Uten årstall og forfatter. Fra Dr.
Christoph Vallant ved Archiv der KZ-Gedenkstätte Mauthausen.
Eliassen, Erling. Minner om krigen i Beisfjord. Skrevet ned av Joakim Arnøy, Narvik
2008
Henne, Willi. Organisation Todt in Norwegen. Akershus fengsel okt./nov. 1945. Fra
Johan Ditlev-Simonsens samling. Fra Gunnar D. Hatlehol

Kibsgaard, Sverre. 20.6.1971

Koljanin, Milan et al. Poslednje odredište Aušvic/Final destination Auschwitz, Katalog izložbe/Catalogue of the exhibition, Beograd 2015

Lisiński, Michał. Minnen. 1980

Lisiński, Michał. Herkules. 1990

Foredrag

Cvetković, Dragan. The Yugoslav prisoners in Norway—some numerical indicators.

Foredrag i Narvik 21.6.2011

Koljanin, Milan. Arrest and Deportation: The Postponed Death Sentence. Upublisert manus, foredrag på seminar i Narvik 21.6.2011

Stokke, Michael. Jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945. Foredrag på Organisation Todt-seminar i Narvik 15.5.2013

Diverse

Paulsen, Helge. Privatarkiv. Fra FO II 751a/45. Höhere SS- und Polizeiführer

«Nord». Personalfortegnelse pr. april 1943

Sagmo, Reidar. Dokumentsamling fra Statens vegvesen, Helgeland veikontor 1941-1946

Muntlige kilder

Nesković, Ranko. Intervju i Čačak 3.3.2013

Obradović, Nenad. Intervju i Novi Sad 5.3.2013.

Planincić, Radisav. Intervju i Rogatica, Republika Srpska, Bosnia-Hercegovina 4.3.2013

Vidović, Žarko. Intervju i Beograd 20.5.2012.

Zorić, Krsto. Intervju i Oslo 27.9.2013.

Alle intervjuer foretatt av undertegnede med tolk.

Nettsider

WW2 American Prisoner of War Relief Packages. Tatt ut 14.2.2019

<https://www.med-dept.com/articles/ww2-american-prisoner-of-war-relief-packages/>

Anordnungen für die Behandlung die Sowjetischer Kr.gef. in allen kgf.-lagern

8.9.1941. Tatt ut 9.4.2015.

http://www.1000dokumente.de/?c=dokument_de&dokument=0090_gef&object=transl

ation&l=de 100(0) Schlüsseldokumente zur russischen und sowjetischen Geschichte (1917–1991)

Barackenlager in Sittendorf. Publisert 25.4.2008. Tatt ut 15.9.2014.
<http://judeninkrems.at/barackenlager-in-sittendorf/>

The lifespan of a Lie. Ben Blum. Publisert 7.6.2018. Tatt ut 12.3.2024.
<https://gen.medium.com/the-lifespan-of-a-lie-d869212b1f62>

Beredskapssjukhuset på Frösön. Tatt ut 31.10.2020.
<https://www.arkivochlarande.se/1900-tal/andra-varldskriget/overgransen/flyktingar/beredskapssjukhuset-pa-frosen/>

Borchers, Hermann, selvstverf. Lebenslauf v. 10.8.1944 i John P. Moore, «Führerliste der Waffen-SS Part I», 2003 Portland, USA. Tatt ut 19.8.2022. <https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&postID=193719&highlight=borchers#post193719>

Bosnia-Hercegovina. Store norske leksikon. Forfattet av Jørn Holm-Hansen. Sist redigert 2.12.2018. <https://snl.no/Bosnia-Hercegovina>

Bystanders. United States Holocaust Museum. Holocaust Encyclopedia. Tatt ut 13.5.2018 <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/bystanders>

Compensation – background information. Forced labor 1939–1945. Memory and history. Tatt ut 4.3.2024. <https://www.zwangsarbeit-archiv.de/en/zwangsarbeit/entschaedigung/entschaedigung-2/index.html>

Controversial Wehrmacht Exhibition Back on Show. Deutsche Welle. Tatt ut 7.1.2019. <https://www.dw.com/en/controversial-wehrmacht-exhibition-back-on-show/a-338282>

Crimes of the German Wehrmacht. Dimensions of a war of Annihilation 1941 – 1944. Hamburg Institute for Social Research. An outline of the exhibition. Pdf. 2004. https://www.google.com/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=&ved=2ahUKEwj4heDv4tL5AhVoQ_EDHUdOBdEQFnoECA4QAQ&url=https%3A%2F%2Fpdf4pro.com%2Fcdn%2Fcrimes-of-the-german-wehrmacht-35626e.pdf&usq=AOvVaw34S-kw2jhi6Oej4mCIwMmm

Convention relative to the Treatment of Prisoners of War. Geneva, 27 July 1929. International Humanitarian Law Databases. Tatt ut 20.3.2024. <https://ihl-databases.icrc.org/en/ihl-treaties/gc-pow-1929?activeTab=historical>

Deutschlands Generale und Admirale. Generale der Waffen-SS und Polizei, Teil V/Band 3, LA – PL von Andreas Schulz und Dieter Zieke. 2008. Innlegg av Roland P. 17.5.2010. Tatt ut 1.11.2011. <http://www.forum-der-Wehrmacht.de/thread.php?threadid=18390&highlight=Meyszner>

Documents Section. Riksarkivet. Arkivportalen. Publisert 9.12.2023. Tatt ut 4.3.2024. <https://www.arkivportalen.no/contributor/1a5ac216-f4f1-4314-9e12-5804cbda410e>

Fangeleiren i Beisfjord 1942–1945. HL-senteret. 10.11.2011. Flyttet til ny side 29.9.2023. Tatt ut 24.3.2024. <https://www.hlsenteret.no/undervisning/kunnskapsbasen/Ulike%20folkemord/folkemord-under-nazismen/bakgrunn/fangeleire/beisfjord.html> Også publisert på Narviksenterets side. https://www.narviksenteret.no/forskning/beisfjord_fangeleir/

Flekkfeber. Store medisinske leksikon. Forfattet av Bjørn Myrvang. Sist redigert 13.2.2009. <https://sml.snl.no/flekkfeber>

Flekktyfus. Store medisinske leksikon. Forfattet av Bjørn Myrvang. Sist redigert 8.5.2015. <https://sml.snl.no/flekktyfus>

Freikorps Lutzow. Axis History. Tatt ut 4.3.2024. http://www.old.axishistory.com/list-all-categories/36-germany/germany-freikorps/2168-freikorps-luetzow?_gl=1*1q3d4hr*_ga*MjEwMDkyNzExNC4xNzA5NTc5OTEw*_ga_NBNC43HFJZ*MTcwOTU3OTkxMC4xLjEuMTcwOTU3OTk1Mi4wLjAuMA..

Fritzner, Ola. Store norske leksikon. Tatt ut 4.3.2024 https://snl.no/Ola_Fritzner

Goecke, Wilhelm. Axis History Forum. Tatt ut 7.10.2015. <https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=9216>

Goecke, Wilhelm. Kommandant K. L Warschau. Axis History Forum. Tatt ut 7.10.2015. <http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=54116>

Goecke, Wilhelm. Career info. ... Axis History Forum. Deradler1 12.1.2007. Tatt ut 7.10.2015.

<http://forum.axishistory.com/viewtopic.php?f=38&t=114209&p=1005001&hilit=goecke+wilhelm#p1005001>

Hüttig, Hans. A Biographical dictionary of War Crimes Proceedings, Collaboration Trials and Similar Proceedings Involving France in World War II. Tatt ut 21.2.2018
https://www.oocities.org/~orion47/FRANCE/French_Trials.html

Häftlingsgruppen. Mauthausen Memorial. Tatt ut 6.3.2024. <https://www.mauthausen-memorial.org/de/Wissen/Das-Konzentrationslager-Mauthausen-1938-1945/Haeftlingsgruppen>

International review of the Red Cross nr. 207. Tatt ut 04.03.2024. <https://international-review.icrc.org/articles/death-dr-roland-marti>

Jasenovac Memorial site. Tatt ut 9.10.2015
<http://www.jusp-jasenovac.hr/Default.aspx?sid=6711>

Kz-gedenkstätte Dachau. Wirtschaftsgebäude. Station 4. Tatt ut 4.3.2024
<https://www.kz-gedenkstaette-dachau.de/historischer-ort/virtueller-rundgang/wirtschaftsgebaeude/>

Landeschützen-bataillone. Axis History Forum. Tatt ut 20.4.2019.
<https://forum.axishistory.com/viewtopic.php?t=102908>

Neuengamme-ausstellungen. Tatt ut 29.5.2018
<http://neuengamme-ausstellungen.info/content/lagermodell/bild909.html>

Obd-Memorial. Forsvarsdepartementet i den russiske føderasjonen. Tatt ut 7.1.2019.
<https://obd-memorial.ru/html/>

Online Gefallendedenkmäler. Tatt ut 15.9.2014.
http://www.denkmalprojekt.org/2014/heiligenkreuz_kriegsgrab_bez-baden_niederoesterr_wk2_oesterr.html

Polizeibataillon 255. Tatt ut 12.9.2015. Trådnr. 32, 30.8.2015 av Roland.
<https://www.forum-der-wehrmacht.de/index.php?thread/20293-polizeibataillon-255-br%C3%BCx/&pageNo=2>

Romer. Flertallsform av rom. Store norske leksikon. Tatt ut 10.4.2024.
https://snl.no/rom_-_etnisk_gruppe

Rusinere. Gyldendal. Den store danske. Forfattet av Adam Hyllested og Tom Trier. Sist redigert 4.3.2016.

http://denstoredanske.dk/Geografi_og_historie/Folkeslag/Europæiske_folkeslag/rusinere

Sosiologisk kanon. Sosiologen. Publisert 16.1.2015.

<https://sosiologen.no/ideer/sosiologisk-kanon/636-2/>

SS-Gruppenführer & Generalleutnant der Polizei. H-N. Internet Archive. Wayback Machine. Tatt ut 7.11.2011.

http://web.archive.org/web/20040615052646/http://www.geocities.com/~orion47/SS-POLIZEI/SS-Gruf_H-N.html

Stanford Prison Experiment. Philip Zimbardo's response ... Publisert 2018. Tatt ut 12.3.2024. <https://www.prisonexp.org/response>

Stiftung Sächsische Gedenkstätten. Tatt ut 20.12.2018.

<https://www.dokst.de/main/content/auskuenfte/sowjetische-buerger/kriegsgefangene/kriegsgefangene-ehemalige-sowjetische-buerger>

Struthof. KL-Natzweiler. Tatt ut 17.1.2014. <https://www.struthof.fr/en/le-site/le-kl-natzweiler>

Telavåg. Store norske leksikon. Skrevet av Thor Ingvart Karlsen og Geir Thorsnæs, sist redigert 3.7.2017. <https://snl.no/Telav%C3%A5g>

The German replacement army. Axis History. John Mulholland. Tekst henvist til note 3 fra: W.Victor Madej. German Army Order of Battle 1939 – 1945, Volume I. 2002:55 og tekst henvist til note 9 fra Walter Scott Dunn, Jr. Second Front NOW – 1943. 2009:148. Tatt ut 6.3.2024. <https://www.scribd.com/document/115188453/German-Replacement-Army-1939-to-1945>

The Gęsiówka Story: A Little Known Page of Jewish Fighting History. By Edward Kossoy. Tatt ut 19.8.2022. Dokument: Fra SS-Wirtschafts-Verwaltungshauptamt til Reichsführer-SS 23.07.1943. <https://gesiowka.adactio.com/>

The SS Concentration Camps and the Limits of Representing History. Nikolaus Wachsmann. United States Holocaust Memorial Museum. 2018. Tatt ut 9.5.2022. <https://www.ushmm.org/m/pdfs/Concentration-Camps-Nikolaus-Wachsmann.pdf>

Transporte von Belgrad nach Norwegen. ITS-Arolsen-Archives. 1.2.7.23. Persecution Action in Serbia. Tittel: Orders concerning the treatment of Jews and Gypsies, report about the development of the situation in Serbia from 16.2.1942. French chaplains / newspaper excerpts. Fra dok. nr. 81 merket: Transporte von Belgrad nach Norwegen. Opprinnelig fra Zentrale Stelle der Landesjustizverwaltungen zur Aufklärung nationalsozialistischer Verbrechen i Ludwigsburg. Tatt ut 30.7.2021.
<https://collections.arolsen-archives.org/en/document/82204743>

Tromsdalen fangeleir. Arkivverket. Frigjøring og gjenreisning i Troms og Finnmark. Publisert 18.5.2017. <https://www.arkivverket.no/utforsk-arkivene/andre-verdenskrig/fredstid/frigjoring-og-gjenreisning-i-troms-og-finnmark?q=krøkebørsletta>

Utenlandske krigsgraver i Norge. Kulturdepartementet. Tatt ut: 18.12.2017.
<https://www.regjeringen.no/no/tema/tro-og-livssyn/gravferd/innsiktsartikler/krigsgraver/gravene/id2550357/>

Utenlandske krigsgraver i Norge. Stiftelsen Falstadsenteret. <https://krigsgraver.no/nb>

Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V.
<https://www.volksbund.de/graebersuche.html>

Waffen-SS Bataillone. Axis History. Tatt ut 8.5.2018.
<https://axishistory.com/?s=waffen-ss+bataillone&submit=>

Was the Stanford experiment a sham? Palo Alto online. Publisert 1.7.2018. Tatt ut 12.3.2024. <https://www.paloaltoonline.com/news/2018/07/01/was-the-stanford-prison-experiment-a-sham-a-qa-with-the-writer-who-exposed-the-celebrated-study/>

Wehrmacht. Organisatorisk oppbygning. Torgeir E. Sæveraas. Tatt ut 8.4.2024.
<https://snl.no/Wehrmacht>

Wiener Aussenring Autobahn. Tatt ut 2.6.2018.
https://de.wikipedia.org/wiki/Wiener_Au%C3%9Fenring_Autobahn

Übertragung der Aufgaben der Deutschen Dienststelle (WASSt) an das Bundesarchiv. Bundesarchiv. Tatt ut 27.2.2024
<https://www.bundesarchiv.de/DE/Content/Meldungen/20181221-integration-wast.html>.

Litteratur

- Aly, Götz. *Final solution: Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*. London 1999. Engelsk utgave fra den tyske originalen fra 1995
- Andersen, Arnt Tore. *Krigstid og fangeliv på Ørland 1940–1945*. Beograd 1997
- Andersen, Arnt Tore. *Ørland 1940–1945. Krigstid, fangeliv og kanonhistorie*. Ørland 2012
- Andersen, Ketil Gjølme. *Hitlers byggherrer. Fritz Todt og Albert Speer*. Oslo 2021
- Andreyev, Catherine. *Vlasov and the Russian Liberation Movement*. Cambridge 1987
- Ašković, Milorad, Marinković, Blagoje og Petrović, Ljubomir. *U logorima u severnoj Norveškoj*. [I leirene i Norge.] Kikinda 1979
- Bartov, Omer. *Hitler's army. Soldiers, Nazis and War in the Third Reich*. New York 1991
- Bauman, Zygmunt. *Moderniteten og Holocaust*. Oslo 1997. Orig. tittel: *Modernity and The Holocaust*, 1989
- Blindheim, Svein. *Nordmenn under Hitlers fane*. Oslo 1977
- Bohn, Robert. *Reichskommissariat Norwegen. «Nationalsozialistische Neuordnung» Und Kriegswirtschaft*. München 2000
- Broszat, Martin. *The Hitler State. The foundation and development of the internal structure of the Third Reich*. London 1981. Original fra 1969
- Browning, Christopher R. *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final Solution in Poland*. New York 1992. Utgave 1998 med etterord
- Buggeln, Marc. *Das System der KZ-Aussenlager. Krieg, Sklavenarbeit und Massengewalt. Gesprächskreis Geschichte. Heft 95*. Bonn 2012
- Buggeln, Marc. *Slave labor in Nazi Concentrations Camps*. Oxford 2014. Orig. tittel: *Arbeit & Gewalt. Das Aussenlagersystem des KZ Neuengamme*. Göttingen 2009
- Bundgård Christensen, Claus, Poulsen, Niels Bo og Scharff Smith, Peter. *Waffen-SS. Europas nazistiske soldater*. København 2019
- Campbell, Stephen. *Police Battalions of the third reich*. 2007
- Christie, Nils. *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Oslo 1972
- Christie, Nils. *Fangevoktere i konsentrasjonsleire*. Nyutgivelse 2010 med nytt etterord, som er hentet fra Hagtvett, Bernt: *Folkemordenes svarte bok*. S. 461-468. Oslo 2008
- Emberland, Terje og Kott, Matthew. *Himmlers Norge*. Oslo 2012
- Favez, Jean-Claude. *The Red Cross and the Holocaust*. Cambridge 1999. Engelsk Oversettelse av bok fra 1988
- Finnbakk, Torstein. *Hemnes i krig 1940–1945*. Hemnes kommune 1995
- Glišić, Venceslav, *Teror i zločini nacističke Nemačke u Srbiji 1941-1944*. Beograd 1970
- Hackett, David A. (red.): *Der Buchenwald-Report. Bericht über das*

- Konzentrationslager Buchenwald bei Weimar.* München 1996
- Hansson, Per. *Mamma Karasjok.* Oslo 1970
- Hennig, Johannes Martin. (Red.): Nøkleby, Berit. *Ein tysk soldats dagbok frå krigen i Nord-Norge.* Oslo 2002
- Herbert, Ulrich. *Hitler's foreign workers. Enforced foreign labor in Germany under the third reich.* Engelsk overs. av «Fremdarbeiter. Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches» 1985. Cambridge 1997
- Hilberg, Raul. *Perpetrators. Victims. Bystanders. The Jewish catastrophe 1933–1945.* New York 1992.
- Hirsti, Reidar. *Partisanen.* Oslo 1990
- Hjeltnes, Guri. (red.) Norge i krig. Bind 5. 1986
- Hylland Eriksen, Thomas. *Små steder – store forskjeller. Innføring i sosialantropologi.* Oslo 1998
- Johansen, Sigrid Redse og Staib, Jacob Thomas. *Jus og militærmakt.* Oslo 2009
- Jovanović, Cveja. *Flukt til friheten.* Oslo 1985
- Jovanović, Cveja. *Blodveien til nordpartisanavdelingen.* Beograd 1988
- Kaldal, Ingar. *Minner som prosesser – i sosial- og kulturhistorie.* Oslo 2016
- Kershaw, Ian. *The Nazi Dictatorship. Problems and perspectives of interpretation.* Fourth edition 2000, Bloomsbury Revelations edition. London 2015
- Kjeldstadli, Knut. *Fortida er ikke hva den en gang var.* Oslo 1999
- Knopp, Guido. *Hitlers soldater.* Oslo 2012
- Kocić, Dragoljub. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Buhenvald 1941–1945.* Beograd 1989
- Koehl, Robert Lewis. *The SS. A history 1919–1945.* Andre utgave England 2004
- Koljanin, Milan. *Nemacki logor na Beogradskom Sajmištu 1941–1944.* Beograd 1992
- Kovacević, Ostoja. *En times frihet.* Oslo 1959
- Kranebitter, Andreas: *Zahlen als Zeugen. Soziologische Analysen der Häftlingsgesellschaft des KZ Mauthausen.* Mauthausen-Studien, Band 9. Wien 2014
- Le Chêne, Evelyn. *Mauthausen. The History of a Death Camp.* London 1971
- Maerz, Susanne. *Okkupasjonstidens lange skygger. Fortidsbearbeidelse i Norge som identitetsdiskurs.* Oslo 2010. Oversatt fra tysk utgave i 2008 som er utgivelsen av doktoravhandlingen fra Universitetet i Freiburg 2007
- Melve, Leidulf og Ryymän, Teemu (red.) *Historikerens arbeidsmåter.* Oslo 2018
- Milić, Miodrag. *Jugosloveni u koncentracionom logoru Mauthausen.* Beograd 1992
- Mladenović, Ljubo. *Beisfjord-tragedien.* Oslo 1989, ny utgave 2013 med nytt etterord
- Mladenović, Ljubo. *Pod šifrom Viking.* [Kodenavn Viking. Dokumentar-studie i krigsfangenes liv i Norge 1942–1945.] Beograd 1991
- Monssen, Jan Dagfinn mfl. *Ferdseil under polarsirkelen.* Statens vegvesen Nordland

2000

- Mürer, Niels J. *Boken om Danskehjelpen*. Oslo 1947
- Neitzel, Sönke og Welzer, Harald. *Soldater. Beretninger om krig, drap og død*. Oslo 2012. Originaltittel: *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. Frankfurt am Main 2011
- Norge – Jugoslavia*. Utgivere: Norsk-jugoslavisk samband og Jugoslavisk-norsk Samband. Oslo 1974
- Norges Røde Kors. *Menneskerettigheter i væpnede konflikter. Genèvekonvensjonene Og andre gjeldende internasjonale regler*. Oslo 1984
- Nygaard, Pål. *Store drømmer og harde realiteter. Veibygging og biltrafikk i Norge, 1912-1960*. Oslo 2014
- Nøkleby, Berit. *Josef Terboven. Hitlers mann i Norge*. Oslo 1992
- Nøkleby, Berit. *Gestapo i Norge*. Oslo 2003
- Orth, Karin. *Das System der nationalsozialistischen Konzentrationslager. Eine politische Organisationsanalyse*. Hamburg 1999
- Ottosen, Kristian (red.) *Nordmenn i fangenskap*. 2. utgave Oslo 2004
- Pasjkurov, Ivan. *Tapte år*. Oslo 1990
- Rajić, Radovan T. (Skal være T., P. er feiltrykk i bok) *Ropstvo u Norveškoj*. Beograd 1996. [Slave i Norge 1942–1945]. Oversatt av Svetlana og Svein Tore Aspelund for Narviksenteret
- Riedel, Dirk. *Ordnungshüter und Massenmörder im Dienst der Volksgemeinschaft: Der KZ-Kommandant Hans Loritz. Reihe Geschichte der Konzentrationslager 1933–1945*. Band 12. Berlin 2010
- Rokić, Nikola. *Jugoslavia mitt land*. Oslo 1961
- Sandem, Arne. *Den siste SS-leiren: SS-Sonderlager – Mysen*. Eget forlag 1993
- Schilling, Dag Fr. Chr. og Ottersen, Kåre. *Barmhjertighetsfronten. Norges Røde Kors Under krigen 1940–1945*. Oslo 1995
- Schölzel, Christian. Første del med samme tittel i boken: *Zwangsarbeit und der «Unabhängige Staat Kroatien» 1941–1945*. Stiftung «Erinnerung, Verantwortung und Zukunft» Berlin 2013
- Segev, Tom. *Soldiers of evil. The Commandants of the Nazi Concentrations camps*. Jerusalem 1987
- Seidler, Franz. *Die Organisation Todt: Bauen für Staat und Wehrmacht 1938–1945*. Koblenz 1987
- Skarsten, Atle og Stokke, Michael. *Blod og tårer – historien om sovjetiske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Rogaland 1941–1945*. Sandnes 2010
- Slettan, Dagfinn. *Minner og kulturhistorie. Teoretiske perspektiver*. Skriftserie fra Historisk institutt. Nr. 4-1994. Universitetet i Trondheim
- Sofsky, Wolfgang. *The order of terror: the concentration camp*. Princeton 1997. Orig. i 1993

- Soleim, Marianne Neerland. Operasjon Asphalt. Kald krig om krigsgraver. Stamsund 2016
- Soleim, Marianne Neerland. *Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering*. Oslo 2009
- Spoerer, Mark. *Zwangsarbeit unter dem Hakenkreuz: ausländische Zivilarbeiter, Kriegsgefangene und Häftlinge im Deutschen Reich und im besetzten Europa 1939–1945*. Stuttgart 2001
- Statens vegvesen Nordland. *Fredsvåren 1945*. Nordland 1995
- Statens vegvesen. *Norsk vegmuseum. Men arbeidet måtte gå. Vegfolk forteller om krig og okkupasjonsår*. Oslo 1995
- Stokke, Michael. *Slit og fortvilelse. Polske krigsfanger og sivile tvangsarbeidere i Nord-Norge 1942–1945*. Narviksenteret 2020
- Stokke, Michael og Rødland, Kjartan. *Helter, svikere og mordere*. Stiftelsen Espeland fangeleir 2011
- Streit, Christian. *Keine Kameraden. Die Wehrmacht und die sowjetischen Kriegsgefangenen 1941–1945*. Bonn 1978, 1991 og delvis omarbeidet utgave 1997
- Støre, Knut. *Flukt over grensen*. Bodø 2024
- Sæveraas, Torgeir E. *Wehrmacht i Norge. På vakt i krigens skjebnesone*. Oslo 2021
- Söderman, Harry. *Polititroppene i Sverige*. Oslo 1946
- Sørli, Sigurd. *Solkors eller hakekors. Nordmenn i Waffen-SS 1941–1945*. Oslo 2015
- The United States Holocaust Memorial Museum *Encyclopedia of Camps and Ghettos, 1933–1945, Volume IV: Camps and Other Detention Facilities Under the German Armed Forces*. Megargee, Geoffrey P. (red) Indiana 2022
- Thoresen, Knut Flovik. *Til Norge for å dø. Serberfangene i nazistenes dødsleirer i Nord-Norge. Basert på fangehistorien til Nikola Rokić*. Narvik 2013
- Tjelmeland, Hallvard og Brochmann, Grete. *Norsk innvandringshistorie. Bind 3. I globaliseringens tid 1940–2000*. Oslo 2003
- Tomasevich, Jozo. *Occupation and collaboration. Andre del av serien War and revolution in Yugoslavia 1941–1945*. Stanford 2001
- Urban, Thomas. *Überleben und Sterben von Zwangsarbeitern im Ruhrbergbau*. Münster 2002
- U. S. Seventh Army Staff. Perry, Michael W. *Dachau Liberated: The Official Report*. San Francisco 2000
- Veum, Eirik. *Nådeløse nordmenn – Hirden 1933–1945*. Oslo 2013
- Vetlesen, Arne Johan. *Menneskeverd og ondskap. Essays og artikler 1991–2002*. Oslo 2003
- Vukic, Slavko. *Secanja iz Norveske. [Minner fra Norge] Kikinda 1979. Oversatt og gjengitt i avisen Fremover i 1980. Også i kopi på Narvik bibliotek*

- Wachsmann, Nikolas. KL. A History of the Nazi Concentration Camps. New York 2015
- Weinmann, Martin (red.): Das nationalsozialistische Lagersystem. Frankfurt am Main 1990
- Yerger, Mark C. Allgemeine-SS. The commands, Units and Leaders of the General SS. Atglen, Pasadena 1997
- Zimbardo, Philip. The Lucifer Effect. How Good People Turn Evil. London 2007
- Žugić, Tomislav og Milić, Miodrag. Jugosloveni u koncentracionom logoru Aušvic 1941–1945. Beograd 1989
- Øksendal, Asbjørn. Når nøden er størst: Jugoslavisk partisan som tyskernes slave fra Beograd til Trøndelag. Trondheim 1969

Artikler

- Bohn, Robert. Det tyske Rikskommissariatet i Norge 1940–1945. I Ugelvik-Larsen, Stein. (red.): *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999
- Browning, Christopher R. Remembering survival. Inside a Nazi slave-labor camp. I Perks, Robert og Thomson, Alistair. (red.) *The Oral History Reader*. Third Edition. Oxon 2016 S. 311–319
- Denkiewicz-Szczepaniak, Emilia. Polske OT-tvangsarbeidere og krigsfanger i Norge under annen verdenskrig. Historisk tidsskrift nr. 2-1997, bind 76. S. 268–281
- Donat, Eva-Ditte. Krigsfangeleiren på Engeløya. I Andersen, Oddmund og Thomassen, Arne Håkon. (red.) *Krig, okkupasjon og flyktninger. Fortellinger om krigshistorien i nordre Nordland*. Arran lulesamisk senter. Tjålarájdde – Árran julevsáme guovdásj- nr. 3-2018
- Dulić, Tomislav. «Dom slog oss som om dom ville döda oss». I Historisk tidsskrift i Sverige nr. 131:4, 2011 S. 745–771
- Dulić, Tomislav. Among the Hyperboreans: Yugoslav prisoners in Norway 1942–1945. I Schmid, Sanela og Pisarri, Milovan. (red.) *Forced labor in Serbia. Producers, Consumers and Consequences of Forced Labor 1941–1944*. Beograd 2018
- Evensen, Pål. Fangene i Rana. I Årbok for Rana. 1983
- Frisch, Michael. Oral history and hard times. I: Perks, Robert og Thomson, Alistair. (red.) *The Oral History Reader*. Third Edition. S. 40-48. Oxon 2016
- Frøland, Hans Otto. Organisation Todt som byggherre i Norge. Historisk tidsskrift bind 97, 3-2018
- Fure, Odd-Bjørn. Norsk okkupasjonshistorie. Konsensus, berøringsangst og tabuisering, s. 31–46 i Ugelvik Larsen, Stein (red.): *I krigens kjølvann: nye sider ved norsk krigshistorie og etterkrigstid*. Oslo 1999

- Gogl, Simon. Profittsøken uten kontroll? De tyske byggebedriftene under Einsatzgruppe Wiking. I Historisk tidsskrift volum 97-utg. 3-2018, s. 224–239
- Grieg-Smith, Sven-Erik. Bokmelding. Torgeir E. Sæveraas. *Wehrmacht i Norge. På vakt i Krigens skjebnesone*. Historisk tidsskrift volum 101, utg. 2-2022. S. 175–178
- Grove, Knut og Heiret, Jan. Å arbeida med munnlege kjelder. I Melve, Leidulf og Ryymin, Teemu. (red.) *Historikerens arbeidsmåter*. 2018. Kap. 8, s. 122–147
- Guddingsmo, Svein. Arbeidstjeneste. I Verdal historielags skrifter 21. Årbok 1994, s. 170–180
- Hatlehol, Gunnar D. Fangenskap og tvangsarbeid i det tyskokkuperte Norge 1940–1945. En historiografisk gjennomgang. I Arbeiderhistorie nr. 1-2020, s. 61–83
- Kershaw, Ian. Working Towards the Führer: Reflections on the Nature of the Hitler Dictatorship. S. 103–118 fra *Contemporary European History, Volume 2, Nr. 2-1993*
- Kjeldstadli, Knut. Nytt av å sammenligne. I Tidsskrift for samfunnsforskning. 1988
- Krasulja, Petar: Represalier i fangeleiren i Korgen. 39 fanger skutt en junidag 1942. Helgeland historielag. 2001. S. 153–160
- Melve, Leidulf. Å arbeide komparativt. I Melve, Leidulf og Ryymin, Teemu. (red.) *Historikerens arbeidsmåter*. 2018. Kap. 6, s. 70-91
- Neset, Kåre. Far forteller. I Møllkula. Lokalhistorisk tidsskrift for Ørland & Bjugn. Temanr. 1-1995
- Ognjenović, Gorana. The Blood Road Reassessed. I: Ognjenović G., Jozelić J. (red.) *Revolutionary Totalitarianism, Pragmatic Socialism, Transition*. London 2016
- Otto, Reinhard. Cemeteries of Soviet Prisoners of War in Norway. Historisk tidsskrift volum 90. Utg. 4-2011. S. 531–557
- Panecki, Tadeusz (red.) Militarny udział Polski w II wojnie światowej [w:] *Polski wysiłek zbrojny w drugiej wojnie światowej, Bilans, wnioski i doświadczenia*. [Polens militære deltakelse i andre verdenskrig. I: *Polens væpnede kamp i andre verdenskrig, balanse, konklusjoner og erfaring*] Warszawa 1999
- Parelius, Nils. Serbervaktene i Nord-Norge. S. 194–208 i *Samtiden* 1953
- Parelius, Nils. Tilintetgjørelsesleirene for jugoslaviske fanger i Nord-Norge. Oslo 1960. S. 332–347 i *Samtiden* 69 (1960) nr. 6. Senere opptrykk i *Saltdalsboka* 1982, s. 36–50
- Pieper, Henning. From Fighting «Francs-Tireurs» to Genocide. German Counterinsurgency in the Second World War. I: Heuser, Beatrice og Shamir, Eitan. *Insurgencies and Counterinsurgencies. National Styles and Strategic Cultures*. Cambridge 2016. Kap. 7. S. 149-167
- Riedel, Dirk. Die SS-Inspektion z.b.V. in Norwegen: Nationalsozialistische Täter

- in Gefangenenlagern für jugoslawische Partisanen, i T.R. Richter red., *Krieg und Verbrechen. Situation und Intention: Fallbeispiele*. München, 2006
- Risto Nilssen, Trond. Krigsfanger, politiske fanger eller opprørere? S. 9–27 i Stene, Morten (red.) *Forskning Trøndelag* 2010. Tidl. utgave. i Westerlund, Lars (red.): *Sotavangit ja internoidut*. (Prisoners of war and Internees) A book of articles by the National Archives. Helsinki 2008
- Roksandić, Drago. Of tragedy, trauma and catharsis: Serbs in Jasenovac camp, 1941–1945 i: *Jasenovac Memorial site*. 2006
- Rønnebu, Finn. Den førdømte guttungen. I Malstrøm. Nytt fra de kulturhistoriske formidlings- og forskningsinstitusjoner i Nordland. Vol. IV 2018
- Simonsen, Kjetil Braut. Ideologi, situasjon og personlighet. S. 51–66 i *Historisk tidsskrift* volum 101, utg. 1-2022
- Soleim, Marianne Neerland og Gunnar D. Hatlehol. Fangeleirer, utenlandske krigsfanger og norske fanger i Nord-Norge. I: Fagertun, Fredrik(red.) *Andre verdenskrig i nord. Overfall og okkupasjon*. Kap. 7. S. 241-277. Stamsund 2022
- Soleim, Marianne Neerland. Befolkningen og fangene. I: Evjen, Bjørg (red.) *Andre verdenskrig i nord. En annerledes hverdag*. Kap. 9. S. 349-371. Stamsund 2022
- Spoerer, Mark og Fleischhacker, Jochen. Forced laborers in Nazi Germany: Categories, Numbers and Survivors. I *Journal of Interdisciplinary History* – Volume 33, Number 2. Autumn 2002
- Stokke, Michael. Fangeleiren i Beisfjord 1942–1945: Jugoslaviske og sovjetiske krigsfanger. I *Historie* 1-2012. S. 14–19
- Stokke, Michael. Fangeleirer i Karasjok kommune 1942–1944. S. 37–40 i *Karasjok årbok* 2013
- Storeng, Odd. Krigsfangenes historie – Blodveien i Saltdal [Fotefar mot nord:38] 1997
- Stuldreher, Coenraad J.F.: *Das Konzentrationslager Herzogenbusch – „Ein Musterbetrieb der SS?“*. I Ulrich Herbert, Karin Orth, Christoph Dieckmann (red.): *Die nationalsozialistischen Konzentrationslager – Entwicklung und Struktur*. Band 1. Göttingen 1998:337 ff.
- Styrvold, Sigurd. Norske SS Vaktbataljon. S. 4-20 i *Militær historie* nr. 3-2018.
- Sundhaussen, Holm. Serbien. I Benz, Wolfgang og Distel, Barbara (red.): *Der ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 9. München 2009. S. 337–353
- Vulesica, Marija. Kroatien. I Benz, Wolfgang og Distel, Barbara (red.): *Der ort des Terrors. Geschichte der nationalsozialistischen Konzentrationslager*. Band 9. München 2009. S. 312–336
- Wagner, Jens-Christian. Das Aussenlagersystem des KL Mittelbau-Dora. I Herbert, Ulrich, Orth, Karin og Dieckmann, Christoph. *Die Nationalsozialistischen Konzentrationslager: Entwicklung und Struktur*. Göttingen 1998. Band 2. S.

- Wagner, Jens-Christian. Work and extermination in the concentration camps. I Wachsmann, Nikolaus og Caplan, Jane. *Concentration Camps in Nazi Germany*. London 2009
- Walter, Dirk. Hermann Dolp. Radikalisierung eines Holocaust-Täters i: Wolfgang Proske (red.), *Täter, Helfer, Trittbrettfahrer. NS-Belastete aus dem Allgäu*. Gerstetten 2021. S. 75–88

Doktorgradsavhandlinger, hoved- og mastergradsoppgaver

- Christie, Nils. Fangevoktere i konsentrasjonsleire. Magisteravhandling i sosiologi ved Universitetet i Oslo 1952
- Denkiewicz-Szczepaniak, Emilia. Polska sila robocza w Organizacji Todta w Norwegii i Finlandii w Latach 1941–1945. Hovedfagsoppgave ved Universitetet i Torun 1999
- Fagerbakk, Anders. Uante muligheter og blodige veier. Vegvesenets samarbeid med tyske myndigheter i byggingen av Rv50 gjennom Nord-Norge. Masteroppgave i historie. NTNU mai 2014
- Koch, Birgit. De sovjetiske, polske og jugoslaviske krigsfanger i tysk fangenskap i Norge 1941–45. Hovedoppgave 1988
- Hansen, Jan Egil. Stripete poteter og grumsete grøfter. En funksjonsanalytisk studie av den norske Arbeidstjenesten i perioden 1940-1945. Hovedoppgave ved Universitetet i Agder 2011
- Hatlehol, Gunnar D. «Norwegeneinsatz» 1940–1945: Organisation Todts arbeidere i Norge og gradene av tvang. Doktoravhandling ved NTNU 2015
- Hegland, Kåre Preben. Polizeihäftlingslager Grini 1941–1945. Hovedoppgave i historie, Universitetet i Oslo 1989
- Knutsen, Bjørn. Erindringen om de østeuropeiske krigsfangene i Norge: en drøfting av realhistorie versus erindringshistorie med vekt på historisk bevissthet og kollektiv erindring. Hovedoppgave i historie ved Universitetet i Bergen 2001
- Meyer, Frank. «Dansken, svensken og nordmannen...» Skandinaviske habitusforskjeller sett i lys av kulturmøtet med tyske flyktninger. En komparativ studie. Acta Humaniora utgave 90. Universitetet i Oslo 2001
- Reitan, Jon. SS-Strafgefengenenlager Falstad 1941–1945. Hovedfagsoppgave i historie. NTNU 1999
- Rolien, Pia Benedicte. Forskjellsbehandling av jugoslaviske fanger? Norske fangevokteres oppfattelse av nasjonalitet og bruken av vold mot jugoslaviske fanger i tyske fangeleirer i Nord-Norge 1942–1943. Masteroppgave i historie. Universitetet i Oslo våren 2015
- Rønnebu, Gaute. Mellom Solferino og Berlin. Norges Røde Kors under andre

- verdenskrig. Doktorgradsavhandling ved Universitetet i Tromsø 2021
- Soleim, Marianne Neerland. Sovjetiske krigsfanger i Norge 1941–1945: antall, organisering og repatriering. Doktorgradsavhandling ved Institutt for historie, det samfunnsvitenskapelige fakultet, Universitetet i Tromsø 2004
- Stokke, Michael. Sovjetiske og franske sivile tvangsarbeidere i Norge 1942–1945 Universitetet i Bergen 2008
- Styrvold, Sigurd Bakke. «Heil og Sæl. Jeg er utdannet morder!»: den norske SS vaktbataljonen 1942–45. Masteroppgave i historie ved Universitetet i Oslo, 2009

Tabeller

1.del, 3. kap.

Tabell 1. Geschäftsplan für Einsatz russischer kriegsgefangener 21.1 og 7.2.1942

2 del, 5. kap

Tabell 2. Antall jugoslaviske fanger

Tabell 3. Døde jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945 etter tidsperiode og sted

Tabell 4. Ljubo Mladenovićs oversikt over etnisitet blant de jugoslaviske fangene

2 del, 6. kap

Tabell 5. Antall norske vakter og fordeling på fangeleirer

2 del, 10. kap

Tabell 6. Komparasjon av forholdene under SS og Organisation Todt 1942–1943

Tabell 7. Syke jugoslaviske fanger skutt 1942–1943

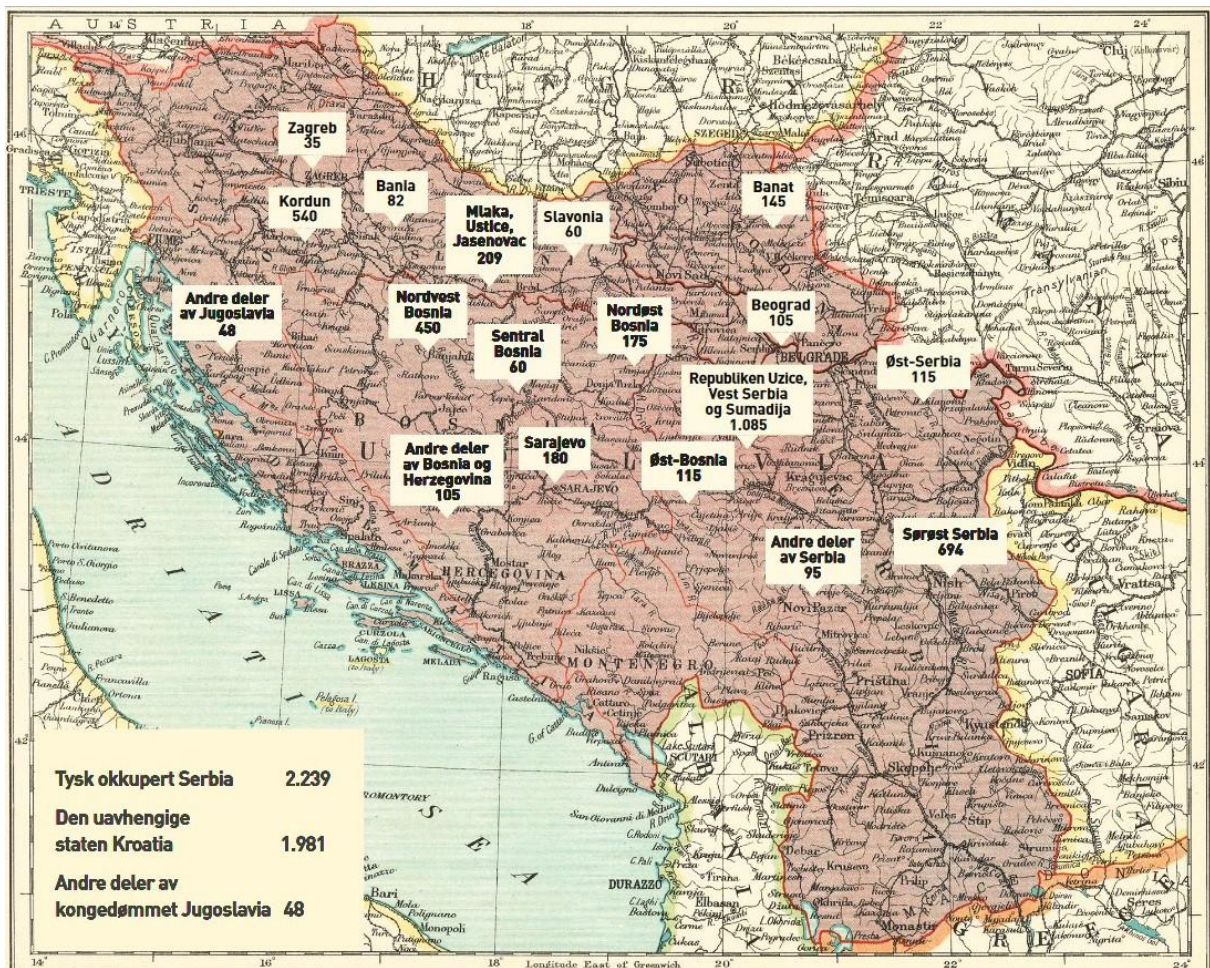
Appendiks

1. Nabostatenes oppdeling av kongedømmet Jugoslavia 1941

Fra Knut Flovik Thoresen. De døde på blodveien. Utkommer 2024

2. Jugoslavia 1941–1945 med antall fanger fra ulike områder

Fra Knut Flovik Thoresen. De døde på blodveien. Utkommer 2024. Tidligere publisert i Mladenović 1991:25. Andelen i Den uavhengige staten Kroatia, som innbefatter Bosnia-Hercegovina, har også med 145 frie kontraktsarbeidere.

3. Kart over fangeleirer i Norge 1942–1945

4. Fangeleirer og arbeid for jugoslaviske fanger i Norge 1942–1945

	Fylke	Kommune	Sted	Tidsperiode	Først	Total	Døde	Ansv.	Type arbeid	Type leir
1	Finnmark	Karasjok	Karasjok	22.7-15.12.1942	374		262	SS	Veiarbeid	Langs. arb.
2	Nordland	Narvik	Beisfjord	24.6-24.10.1942	900		748	SS	Diverse	Langs. arb.
3	Nordland	Narvik	Øvre Jernvann	20.7-25.8.1942	588		242	SS	Veiarbeid	Midl. leir
4	Nordland	Saltdal	Botn	25.7.1942-1.6.1944	463	863	350	SS	Veiarbeid	Langs. arb.
5	Nordland	Saltdal	Pothus	7.5-20.8.1944	309	692	3	WM	Jernbane	Langs. arb.
6	Nordland	Rana	Polarsirkelen	20.8.1944-8.5.1945	651	781	5	WM	Jernbane	Langs. arb.
7	Nordland	Rana	Krokstrand	24.10.1942-14.2.1943	129		16	OT	Diverse	Korts. arb.
8	Nordland	Rana	Bjøllånes	14.02-18.4.1943	109		9	OT	Diverse	Korts. arb.
9	Nordland	Hemnes	Korgen	23.6.1942-6.5.1944	401	862	207	SS	Veiarbeid	Langs. arb.
10	Nordland	Vefsn	Osen	23.6.1942-19.6.1943	402	741	435	SS	Veiarbeid	Langs. arb.
11	Nordland	Nesna	Nesna	15.9-20.11.1944	50		0	OT	Diverse	Korts. arb.
12	Nordland	Alstahaug	Sandnessjøen	22.7.1943-8.5.1945	60	123	0	OT	Diverse	Langs. arb.
13	Nordland	Alstahaug	Lund	22.7.1943-15.7.1944	30	52	0	OT	Diverse	Langs. arb.
14	Nordland	Vega	Ylvingen	22.7.1943-16.5.1944	50	53	2	OT	Kystfort	Langs. arb.
15	Trøndelag	Stjørdal	Skatval	1.10-26.11.1942	200		3	OT	Kystfort	Korts. arb.
16	Trøndelag	Levanger	Falstad	juli 1942-mai 45			66	Sipo-Polizei	Häftlingslager	
17	Trøndelag	Rissa	Hasselvik	2.8-19.12.1943	152		0	OT	Kystfort	Korts. arb.
18	Trøndelag	Ørland	Austrått	7.10.1942-23.4.1945	156	938	41	OT	Kystfort	Langs. arb.
19	Trøndelag	Ørland	Hovde	1.1.1944-22.4.1945	110		1	OT	Diverse	Langs. arb.
20	Trøndelag	Agdenes	Bretting	12.7.1943-16.1.1944	72		0	OT	Kystfort	Korts. arb.
21	Trøndelag	Trondheim	Trolla	14.10.1942-23.4.1943	300		9	OT	Steinbrudd	Korts. arb.
22	Trøndelag	Trondheim	Strinda	1-14.10.1942	356		0	OT	Diverse	Midl. leir
23	Trøndelag	Trondheim	Persaunet	22.4-8.5.1945	368		0	OT	Diverse	Midl. leir
24	Trøndelag	Trondheim	Rotvoll	juli-sep.44, apr.-mai 45	230		6	WM		Sykeleir-mid
25	Trøndelag	Melhus	Øysand	15.3.1943-8.5.1945		679	83	WM		Sykeleir
26	Trøndelag	Melhus	Myrvang	aug-okt.44	50		0	WM		Sykeleir-mid
27	Innlandet	Lillehammer	Jørstadmoen	apr.43-aug.44		75	25	WM		Sykeleir
28	Vestland	Bergen	Bergen	13.6.-19.7.1942	893		30	SS	Veiarbeid	Midl. leir

5. Gradsbetegnelser i SS, Wehrmacht og Organisation Todt

SS	Wehrmacht	Organisation Todt
SS-Oberstgruppenführer	Generaloberst	Chef der O.T.
SS-Obergruppenführer	General	Leiter der OT-Zentrale
SS-Gruppenführer	Generalleutnant	OT-Einsatzgruppenleiter
SS-Brigadeführer	Generalmajor	OT-Einsatzgruppenleiter II
SS-Oberführer		OT-Einsatzleiter
SS-Standartenführer	Oberst	OT-Hauptbauleiter
SS-Obersturmbannführer	Oberstleutnant	OT-Oberbauleiter
SS-Sturmbannführer	Major	OT-Bauleiter
SS-Hauptsturmführer	Hauptmann	OT-Hauptbauführer
SS-Obersturmführer	Oberleutnant	OT-Oberbauführer
SS-Untersturmführer	Leutnant	OT-Bauführer
SS-Hauptscharführer	Oberfeldwebel	OT-Haupttruppführer
SS-Oberscharführer	Feldwebel	OT-Obertruppführer
SS-Scharführer	Unterfeldwebel	
SS-Unterscharführer	Unteroffizier	OT-Truppführer
SS-Rottenführer	Gefreiter	OT-Obermeister
SS-Sturmmann	Obersoldat	OT-Meister
SS-Oberschütze		OT-Vorarbeiter/SK-Mann
		OT-Stammarbeiter
SS-mann	Soldat	OT-Arbeiter/OT-Frontarbeiter

